ACTA MUSEI MILITARIS IN HUNGARIA

A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM ÉRTESÍTŐJE 21

A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM ÉRTESÍTŐJE 21.
ACTA MUSEI MILITARIS IN HUNGARIA

ACTA MUSEI MILITARIS IN HUNGARIA

A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM ÉRTESÍTŐJE 21

HADTÖRTÉNETI MÚZEUM
BUDAPEST, 2022

A szerkesztőbizottság tagjai
Jakusch Gabriella, Kreutzer Andrea, Makai Ágnes (elnök), Sallay Gergely Pál, Soós Péter, Szoleczky Emese, Tóth Orsolya, Závodi Szilvia

Szerkesztette
Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia

Az angol fordítás Chris Sullivan, a német fordítás Forgács Márton munkája

A fotókat Szikits Péter készítette

A kötet támogatója:
Nemzeti Kulturális Alap

A borítón az 1920. májusi Budavári Honvédünnep Nikássy Lajos által tervezett plakátja látható.

Felelős kiadó: dr. Töll László ezredes, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka
A kötetet és a borítót tervezte Renkó Marcsi
Nyomtatta a Generál Nyomda Kft.

ISSN 0238–4442

TARTALOM

ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK 9

SZOLECZKY EMESE – KREUTZER ANDREA: Szobor, lepedőcsík, mellényke – Teleki Blanka és Leővey Klára életére emlékezünk a Hadtörténeti Múzeumban kiállított, hozzájuk köthető tárgyak kapcsán 11

SAMU BOTOND GERGŐ: A Hadtörténeti Intézet és Múzeum környékének 300 éve térképeken 103

KÖZLEMÉNYEK 127

HERMANN RÓBERT: Konstantin Kastner kvietált kapitány képei 129

KABA ESZTER: „Ez nem gyerekjáték” – Gyermekek és a háború 145

SALLAY GERGELY PÁL – SZENTVÁRY-LUKÁCS JÁNOS: Barcsay László – aranysarkantyús vitéz? 163

SALLAY GERGELY PÁL: Szentváry-Lukács János (1944–2021) 169

SZÁNTÓ NÓRA: Budavári honvédünnep, 1920. május 173

SOLTÉSZ FERENC GÁBOR – SOLTÉSZ MÁRTON: Aggházy Kamil küzdelmei az akadémiai babérkoszorúért 201

PAP PÉTER: Az elveszett apróságok (Eiler és NALAVA pisztolyok) 217

ZÁVODI SZILVIA: Adalékok a soproni Tiszti Leánynevelő Intézet történetéhez. A tanári kar tagjai – Soós Vincéné Mágori Etelka 247

GYŰJTEMÉNYI MUNKA 263

POLGÁR BALÁZS: A napóleoni háborúk régészete – A kismegyeri csatatér terepi kutatása (2019–2020) 265

JAMRICH VIKTOR: Új szerzemények – A Hidegfegyver Gyűjtemény 2020. évi pályázati gyarapodása 289

GONDOS LÁSZLÓ – SZATMÁRI ANDRÁS: Rendszeresített dán lőfegyverek a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében 295

ZÁVODI SZILVIA: Pipák a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményéből 315

KULCSÁR VIKTOR: Második világháborús militariák a kismegyeri csatatér területéről 331

RESTAURÁLÁS 341

PRÍM JÓZSEF: Egy bronzkori lábvért restaurálása 343

MÁTYÁSSY GABRIELLA: Hadirégészeti leletek restaurálása a Hadtörténeti Múzeumban 355

KIÁLLÍTÁSOK 365

POLGÁR BALÁZS: A Hadtörténeti Múzeum kamarakiállítása az 1687. évi harsány-hegyi csatáról 367

NAGY-LUKÁCS FANNI: Ellesett pillanatok – Katonaélet az 1960-as évek felvételein – Kiállításismertető 375

ADATTÁR 383

BÁLINT FERENC: A magyar királyi honvéd zászlóaljak zászlóavatása – Adattár 385

A KÖTET SZERZŐI 429

KÉPMELLÉKLET 431

CONTENTS

ESSAYS AND STUDIES 9
EMESE SZOLECZKY – ANDREA KREUTZER: A Sculpture, a Strip Cut from a Sheet, and a Bodice. A Tribute to Blanka Teleki and Klára Leővey through Artefacts Exhibited in the Military History Museum 11
BOTOND GERGŐ SAMU: The Military History Institute and Museum and Its Environs as Shown on Maps from Four Centuries 103

PUBLICATIONS 127
RÓBERT HERMANN: Pictures by Konstantin Kastner, a Retired Hungarian Army Captain 129
ESZTER KABA: 'Not Something for Children' – The First World War and Youngsters 145
GERGELY PÁL SALLAY – JÁNOS SZENTVÁRY-LUKÁCS: László Barcsay – Knight of the Golden Spur? 163
GERGELY PÁL SALLAY: János Szentváry-Lukács (1944–2021) 169
NÓRA SZÁNTÓ: A Celebration of Hungarian Arms in Buda Castle, May 1920 173
FERENC GÁBOR SOLTÉSZ – MÁRTON SOLTÉSZ: Kamil Aggházy's Efforts for Academy Laurels 201
PÉTER PAP: Little Things Lost (Eiler and NALAVA Pistols) 217
SZILVIA ZÁVODI: Data on the History of Sopron's School for the Daughters of Officers. Members of the Teaching Staff – Mrs. Vince Soós, née Etelka Mágori 247

COLLECTIONS 263
BALÁZS POLGÁR: The Archaeology of the Napoleonic Wars – 2019–2020 Research on the Site of the Battle of Kismegyer 265
VIKTOR JAMRICH: New Acquisitions – Additions to the Edged Weapons Collection (by Competition in 2020) 289
LÁSZLÓ GONDOS – ANDRÁS SZATMÁRI: Danish Army Firearms in the Collection of the Military History Museum 295
SZILVIA ZÁVODI: Tobacco Pipes from the Collection of the Military History Museum 315
VIKTOR KULCSÁR: Second World War Militaria from the Site of the Battle of Kismegyer 331

RESTORATION 341
JÓZSEF PRÍM: The Conservation of a Greave from the Bronze Age 343
GABRIELLA MÁTYÁSSY: The Conservation of Military Archaeological Finds in the Military History Museum 355

EXHIBITIONS 365
BALÁZS POLGÁR: A Mini-Exhibition at the Military History Museum about the 1687 Battle of Harsány Mountain 367
FANNI NAGY-LUKÁCS: Moments Captured – Army Life in Photographs from the 1960s. An Exhibition Review 375

DATABANK 383
FERENC BÁLINT: The Inauguration of Standards of Royal Hungarian Army Battalions – A Databank 385

AUTHORS OF THE VOLUME 429

PLATES 431

INHALT

ABHANDLUNGEN UND STUDIEN 9

EMESE SZOLECZKY – ANDREA KREUTZER: Statue, Lakenstreifen, Leibchen – Wir erinnern an das Leben von Blanka Teleki und Klára Leővey durch Exponate im Museum für Militärgeschichte 11

BOTOND GERGŐ SAMU: Die 300 Jahre der Umgebung des Instituts und Museums für Militärgeschichte auf Landkarten 103

MITTEILUNGEN 127

RÓBERT HERMANN: Die Bilder des quittierten Kapitäns Konstantin Kastner 129

ESZTER KABA: „Dies ist kein Kinderspiel" – Kinder und der Krieg 145

GERGELY PÁL SALLAY – JÁNOS SZENTVÁRY-LUKÁCS: László Barcsay – Ritter vom Goldenen Sporn? 163

GERGELY PÁL SALLAY: János Szentváry-Lukács (1944–2021) 169

NÓRA SZÁNTÓ: Honvéd-Feier in der Budaer (Ofener) Burg, Mai 1920 173

FERENC GÁBOR SOLTÉSZ – MÁRTON SOLTÉSZ: Die Kämpfe Kamil Aggházys um den akademischen Lorbeerkranz 201

PÉTER PAP: Die verlorenen Kleinigkeiten (Eiler und NALAVA Pistolen) 217

SZILVIA ZÁVODI: Beiträge zur Geschichte des Offizierstöchter-Erziehungs-Instituts zu Sopron (Ödenburg) – Die Mitglieder der Lehrerschaft – Frau Soós, geborene Etelka Mágori 247

SAMMLUNGEN UND WERKSTÄTTENARBEIT 263

BALÁZS POLGÁR: Die Archäologie der Napoleonischen Kriege – Die Feldforschung des Schlachtfeldes von Kismegyer (2019–2020) 265

VIKTOR JAMRICH: Neue Anschaffungen – Wettbewerblicher Zuwachs der Kaltwaffen-Sammlung in 2020 289

LÁSZLÓ GONDOS – ANDRÁS SZATMÁRI: Eingeführte dänische Schusswaffen in der Sammlung des Museums für Militärgeschichte 295

SZILVIA ZÁVODI: Pfeifen aus der Sammlung des Museums für Militärgeschichte 315

VIKTOR KULCSÁR: Militaria aus dem Zweiten Weltkrieg vom Schlachtfeld Kismegyer 331

RESTAURATION 341

JÓZSEF PRÍM: Die Restaurierung einer Beinschiene aus der Bronzezeit 343

GABRIELLA MÁTYÁSSY: Restaurierung von Kriegsarchäologischen Funden im Museum für Militärgeschichte 355

AUSSTELLUNGEN 365

BALÁZS POLGÁR: Die Kammerausstellung des Museums für Militärgeschichte über die Schlacht am Berg Harsány im Jahre 1687 367

FANNI NAGY-LUKÁCS: „Eingefangene Momente – Soldatenleben auf Aufnahmen der 1960er Jahre" – Ausstellungspräsentation 375

DATENSAMMLUNG 383

FERENC BÁLINT: Die Fahnenweihe der königlich ungarischen Honvéd-Bataillone – Datensammlung 385

DIE AUTOREN DES BANDES 429

BILDBEILAGE 431

ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK

Szoleczky Emese – Kreutzer Andrea

SZOBOR, LEPEDŐCSÍK, MELLÉNYKE – TELEKI BLANKA ÉS LEŐVEY KLÁRA ÉLETÉRE EMLÉKEZÜNK A HADTÖRTÉNETI MÚZEUMBAN KIÁLLÍTOTT, HOZZÁJUK KÖTHETŐ TÁRGYAK KAPCSÁN

„Kő szobormagány: álltál bírád előtt felemelt fejjel.
Tíz év várbörtön. Mi az e végtelenben?
Tüdőrontó utójáték csupán."
(Jánosy István: Teleki Blanka idézése, részlet, 1978)

A márciusi ifjak közül a legismertebbek egyike, Vasvári Pál arcképe iskolás korunk óta szerves része vizuális kultúránknak. A pesti események taglalása, bemutatása nélküle szinte elképzelhetetlen. Általában a készítő, Barabás Miklós nevét is feltüntetik a kissé idealizált félalakos portré mellett, amelyen a göndör fürtű, határozott tekintetű, komoly arcú bajszos fiatalember áll[1] a politikai nézeteit, hovatartozását is egyértelműsítő magyaros öltözékben – zsinóros atilla, mente, keményített álló gallérú fehér ing, nyakában sötétszínű, lazán csokorra kötött selyemkendő[2] –, mellén klasszikus kokárdával, két kezével jurátusszablyát markolva, előtte az asztalon hatalmas tolldíszű kalpag,[3] vállán köpönyeg. Azonban az a tény, hogy ki és milyen alkalomból készíttette el az ábrázolást, már kevésbé ismert, pedig ha jobban szemügyre vesszük a sokszorosított képet, arról, akárcsak az alkotó neve, minden további nélkül leolvasható: „*Tanitójoknak hála jeleül / A TELEKI BLANKA NŐNEVELŐ-INTÉZETÉNEK NEVENDÉKI / márczius 15KÉN 1848.*"

1 A kőnyomat alatt a kor szokásának megfelelően szerepel az ábrázolt sokszorosított aláírása: „*Vasvári Pál s. k.*"; könyökénél a készítő művész „*Barabás 1848*" szignója található. Hadtörténeti Múzeum (a továbbiakban: HTM) Képzőművészeti Gyűjtemény, leltári szám: 1818/Kp.

2 *Lukács* 2002. 40–56. o.

3 „*Vasvári még egy másik öltözék-darabjára volt hiú. Ez violabársony kalpagja volt (széles kávával, Bendegúz formára), ezt ő »forradalmi koronának« nevezte el, s szeretett rá hivatkozni, hogy Teleki Blankától kapta.*" - írta később *Bulyovszky* 1874. 130. o. A kalpag alatt olvasható „*Ny. Walzel Pesten*" felirat a litográfiát kinyomtató cég tulajdonosának, Walzel Ágost Frigyesnek a nevét jelöli. – Az 1830-as évek közepén Trentsensky József megindította pesti kőnyomdáját, és annak vezetésével Walzel Frigyes Ágostot bízta meg. A Trentsensky–Walzel-nyomda igen rövid idő alatt maga mögé szorította a kisebb kőnyomdákat: „*ízlésesen előállított művészi lapjaira, amelyek politikusokat, írókat, színészeket ábrázoltak, vagy tájképek voltak, éppoly gondot fordított, mint a kereskedelmi, ipari nyomtatványokra, címkékre, meghívókra. Sorozatokban adott ki műlapokat, a legjobb művészekkel dolgoztatott, és sikerének talán a legfontosabb eredője az volt, hogy Barabás Miklós rajzait elsőnek ebben a nyomdában sokszorosították.*" – *Nagy* 1975. 545. o.; *Nagy* 1934. 120. o.; *Gerszi* 1960. 200. o.

Barabás Miklós (1810–1898): Vasvári Pál (HTM Képzőművészeti Gyűjtemény, leltári szám: 1818/Kp)

Tehát a hazafias nevelést kapó leányok, amikor ráébredtek, hogy szívüknek kedves[4] történelemtanárukat a március 15-i eseménysor a katedráról a politikai, majd katonai szerepvállalás felé végleg elsodorta, emlékbe eltehető litográfia segítségével örökíttették meg vonásait. – A megrendelést az intézetet vezető Teleki Blanka grófnő jóváhagyásával a magyar nőnevelés másik ikonikus alakja, Leővey[5] Klára intézte.[6]

4 Amiként a *Vasárnapi Ujság*, 1887. március 20. 34. évf. 12. sz. 190. o.-n az arckép leírásával kapcsolatban fogalmaz az újságíró: „*A sok fiatal lányka nagyon kedvelte édes szavú s gyönyörű előadásu tanitóját, Vasváryt s bírni óhajtották képét.*"

5 Leővey Klára 1848-tól demokratizmusa jeléül „i"-vel és e nélkül írta a nevét, azonban egyáltalán nem következetesen. A tanulmányban ezért a Magyar Életrajzi Lexikon (I–III. k. Budapest, 1967–1981.) által megadott névalakot használjuk.

6 „*Tisztelt Fejér úr! Tanítványi kegyedet szívesen kérik, hogy engedje meg arcképét kőre rajzoltatni; s azt velünk tudatni, hogy az óhajtott célra lenne-e ideje pár órát szentelni.*" „*A grófné tiszteli kegyedet, s 25 példányt küld arcképéből*" (Leővey Klára Vasvári Pálnak, 1848. március 23. és március 31.) Közli: *Sáfrán* 1963. 538–539. o.

A Hadtörténeti Múzeum Leővey Klárához és Teleki Blankához kapcsolódó kiállítás-részlete

A „*Jelszavaink valának: haza és haladás*" *Magyarország hadtörténete 1815–1866* című állandó kiállításunkban tudatosan törekedtünk arra, hogy ne csak a sorsdöntő történelmi fordulatok, hanem az azokat át- és túlélő társadalom különböző rétegei, kevésbé ismert személyiségei és életútjuk is teret kapjanak a tárlat anyagában. Így került kölcsön útján a Néprajzi Múzeum, majd a szolnoki Damjanich János Múzeum és a Túri Fazekas Múzeum anyagából a paraszti életmódot szemléltető néprajzi tárgyválogatás a kiállítás megfelelő pontjaira; így lettek szerves elemei bemutatónknak az 1849-ben emigrációba kényszerült honvédtisztek vizitképei, változatos pályafutásuk rövid összefoglalásával. Ezért került fel az érintőképernyőkre számos olyan személy életrajza, akivel kapcsolatos tárgy vagy dokumentum szerepel a kiállításban. Ilyen formában nem maradhatott ki a narratívából a „lelkes honleányok" ügye sem: a szabadságharc megtorlására emlékezve általában elsikkad, hogy ennek bizony nők is áldozatul estek, s a híres mérnök felesége, Maderspach Károlyné Buchwald Franciska példáját követve nemcsak nyilvános megszégyenítésben volt részük, hanem többen vizsgálati fogságban voltak, sőt börtönbüntetést is szenvedtek. Jó példa erre Kossuth Zsuzsanna (1817–1854), a kormányzó testvére, akit először paradox módon az általa ápolt osztrák katonatisztek vallomásai alapján mentettek fel és a szabadságharc újraélesztése körüli szervezkedések támogatása, ember- és fegyverrejtegetés vádja miatt tartóztattak le újra, majd diplomáciai közbenjárással engedtek szabadon azzal a feltétellel, hogy a Habsburg-birodalom területéről azonnal távozik – Magyarország első főápolónője ma is a New York-i, Greenwich

Village-beli (Manhattan) presbiteriánus templom kertjében lévő, elfeledett és nehezen újra-megtalált sírban nyugszik.[7] – E gondolatmenet vezetett oda, hogy a forradalom, majd a szabadságharc ügyét mindvégig elvhűen támogató, a megtorlás folyamán elítélt és bebörtönzött Teleki Blankához, illetve Leővey Klárához kapcsolódó műtárgyakkal emlékezzünk meg róluk a kiállításban.

A szobor

Teleki Blanka 1806. július 5-én született a család kővárhosszúfalui[8] kastélyában, Teleki Imre gróf (1782. június 27. – 1848. december 29.) és korompai Brunszvik Karolina (Charlotte, Lotte, Lina) grófnő (1782 – 1843. január 12.) legidősebb gyermekeként. Személyében két, első pillantásra homlokegyenest ellenkező világ találkozott. Édesapja kifinomult, környezetében műveltségre kényes, göttingeni egyetemet megjárt,[9] bibliofil, zenét kedvelő és több hangszeren játszó, de saját világába tudatosan visszahúzódó református erdélyi főnemes volt, aki őrizkedett mindenfajta közéleti megnyilvánulástól.[10] Édesanyja ezzel

7 Kossuth Zsuzsanna (1817–1854): Lajos legfiatalabb húga. Részt vett a Védegylet szervezésében. A forradalom lelkes híve. 1849 áprilisában az összes tábori kórházak főápolónőjévé nevezték ki. Felhívást intézett a magyar nőkhöz, hogy ápolják a sebesülteket. Fáradhatatlanul járta az országot, szervezte és ellenőrizte a katonakórházakat. Világos után elfogták és bíróság elé állították. Bizonyítékok hiányában felmentették; de a hatóságok állandóan zaklatták. Nehéz anyagi körülmények között élt. A Makk-féle szervezkedés kapcsán 1851. december 2-án ismét letartóztatták, majd szabadlábra helyezték azzal a feltétellel, hogy elhagyja az országot. A súlyos tüdőbajban szenvedő asszony először Belgiumba, majd az Egyesült Államokba ment, ahol 37 éves korában meghalt. *Katona – Ráday* 2013. I. k. 10. o. szerint „*amikor kiszélesítettek egy úttestet New Yorkban, részben áldozatul esett a közeli templom körüli sírkert – és senki magyar embernek nem jutott eszébe az egyik családi kriptából kimenteni az egykor kegyeletből oda befogadott Kossuth Zsuzsanna csontjait!*" A Magyar Ápolási Egyesület kezdeményezésére a Magyar Országgyűlés 5/2014 (2.07.) OGY. sz. határozatával Kossuth Zsuzsanna születésnek évfordulóját, február 19-ét nyilvánította a Magyar Ápolók Napjává. Életéről Kertész Erzsébet írt regényt Kossuth Zsuzsanna címmel (Budapest, 1983.), életrajzai: *Földes Éva – Szabó Emma:* Kossuth Zsuzsánna. A magyar szabadság ismeretlen hősnőjének élete és levelei. Budapest, 1944., *Rabati Magda:* Meszlényiné Kossuth Zsuzsanna 1817–1854. Dokumentumok a Kossuth család életéből. Budapest, 2005.
https://infovilag.hu/kossuth-zsuzsanna-new-york/, http://www.magyarnews.org/news.php?viewStory=2138 (Megtekintés: 2021. március 18.)

8 Nagybányától délnyugatra, mintegy 20 km távolságban fekvő község. Egykor Szatmár vármegye, ma a romániai Máramaros megye része. A kastély áll, magántulajdonban van. A település határában található Teleki Imre, felesége, Teleki László Gyula (1866–1936) és Gergely Sámuel (1845–1935), a Teleki Mihály levelezését sajtó alá rendező történész sírköve, amelyet 2019-ben a Magyar Múzeumi Történész Társulat tagjaival fel is kerestünk.

9 A német, alsószászországi Göttingen (latinos magyar nevén „Göttinga") 1737-ben alapított protestáns egyetemét, a Georgia Augustát II. György Ágost hannoveri fejedelem, egyben angol király alapította. 1701–1849 között Göttingen az erdélyiek által leglátogatottabb egyetemek sorában a hatodik helyen állt. Itt tanult pl. Bolyai Farkas, Gyarmati Sámuel, Kőrösi Csoma Sándor, valamint a Teleki, a Prónay, a Podmaniczky és más főúri családok sarjai.

10 *Czeke* 1938. CLX. o. szerint a horatiusi „*Beatus ille, qui procul negotiis*" – „*Boldog, aki távol tartja magát a zajos hivataloktól*" elvei szerint élt. A hosszúfalvi kastély kapuján ugyanezt sugalló felirat:

szemben egy német eredetét sosem feledő, összetartó, aulikus-adminisztratív úton 1598-ban a magyar nemesség, majd 1775-ben a főnemesség soraiba emelkedett család, a katolikus Brunszvikok leszármazottja volt, akik európai szintű műveltség, naprakészség birtokában élénk társadalmi életet éltek vendégségektől hangos martonvásári kastélyukban. Édesanyja testvére, Brunszvik Teréz, a magyar kisdedóvás és nőnevelés apostola volt. – A két család életfelfogása, szemléletmódja gyökeresen eltért egymástól, ennek ellenére Teleki Imre és felesége házassága bár a világtól visszahúzódó, de harmonikus és szeretetteljes volt. Három gyermekük született: Blanka (Mária Bianka, 1806–1862), Emma (Kővárhosszúfalu, 1809. szeptember 11. – Pálfalva, 1893. április 30.) és Miksa (Kővárhosszúfalu, 1813. augusztus 10. – Kendilóna, 1872. június 22.). Mindhárom testvér szívesen foglalatoskodott a művészetekkel, de igazán szenvedélyesen Blanka festett és rajzolt. Húga, Emma visszaemlékezése szerint már gyermekkorától „*a festésre is nagy hajlammal bírt […] Falusi lakhelyén mesterekre ugyan szert nem tehetett*". Ám könyvek segítségével képezte önmagát, rajzolta környezetét, rokonait: „*A rajznak minden nemét kitanulta, s rajzón, toll és krétán kívül rajzolt ezüst vesszővel is kutyabőrre...*"[11] 1825-ben az akkor 19 éves Blankát apja

„*Bene qui latuit, bene vixit.*" – „*Aki jól elrejtőzve élt, jól élt.*" (Ovidius, Tristia, III, 4, 25.) Teleki Imre legteljesebb életrajza: *Hornyák* 2006. – Teleki Imre a zongorázás mellett Pesten hegedülni tanult. Mestere a híres muzsikus, Lavotta János lett. Éles eszét, kimagasló műveltségét, jó szándékát, nagyvonalúságát minden ismerője alahúzta. A németen és magyaron kívül még több nyelvet (latin, francia, román) elsajátított. Mint jeles műértőt és műgyűjtőt is számon tartották, aki különösen könyvekre áldozott sokat, s értékes könyvtára egy részét utóbb iskoláknak ajándékozta. Döbrentei Gábor (1786–1851), az Akadémia rendes tagja, író, költő, nyelvész, miután „*sok kedves órát*" töltött vele, úgy nyilatkozott róla Kazinczy Ferencnek, hogy „*nemes szívű, 's tiszta lelkű ember*". (Döbrentei levele Kazinczy Ferencnek, Kolozsvár, 1815. február 21. In: *Kazinczy* 1902. 407. o.) A fentieket Brunszvik Teréz is elismerte, jóllehet neki a sógorával komoly nézeteltérései voltak. Főként azért neheztelt rá, hogy húgának az életét egy isten háta mögötti faluban kellett leélnie. Imre – mint Teréz írja –, „*Szeszélyes és elviselhetetlen otthon. Senkinek sem szabad íróasztalát küszöbét takarítás végett átlépnie. Ablakot kinyitni nem szabad. Mindenben csak az ő akarata érvényesülhet.*" *Petrich* 1926. 53–54. o. Túlzott ugyan, amikor kijelentette, hogy „*a világ makacsabb zsarnokot még nem látott*", azt viszont, hogy sógora tele van „*a legtarkabarkább furcsaságokkal*" (*Petrich* 1926. 52–53. o.), mások is állították. Az idősödő Teleki Imre maga mesélte, hogy őt a kedvenc gyermeke, Emma az „*homme hétéroclite*" [sokszínű, ám rendellenes ember – Szerz.] *rubrikában helyezte el*". (Teleki Imre levele Nádasdyné Forray Júliának, Hosszúfalva, 1847. május 12. Magyar Országos Levéltár P 507 Nádasdy család levéltára 78. cs. CXXV. 824. sz. levél). Lánya, Emma szerint „*életének legszebb évei*" azért folytak le falun, mivel leginkább ott adatott meg számára „*lelke legszebb tulajdonát, az igazságszeretetet gyakorolni. Védangyala volt az egész vidéknek, messziről folyamodtak hozzá az elnyomottak, a szenvedők, még a betegek is, és senkit sem hagyott vigasztalanul eltávozni magától.*" *De Gerandoné* 1851. 55. o. Mondván, hogy „*a köz- és falusi oskolákból kél ki a nemzeti pallérozódás*", Hosszúfalván fenntartott egy ökumenikus „*centrális iskolát*", amely a környék gyermekei számára is nyitva állt. (Teleki Imre levele Wesselényi Miklósnak, Hosszúfalva, 1832. február 12. Magyar Országos Levéltár Mikrofilmtár X 8769.) Emellett más iskolák részére is adakozott. A különc, magába forduló gróf az embereknél többre tartotta a könyveket és a műveltséget. Teleki Sándor visszaemlékezésében így ír hóbortos rokonáról: „*Az én nagybátyám rendkívül eszes, okos és tudós ember volt, nagy zenész elméletileg és gyakorlatilag, jó és becsületes, jótékony és irgalmas, de különc, olyan, milyet regényben is ritkán találunk, nem volt éppen mizantróp, de tőszomszédságában lakott, környezete imádta, családja rajongott érte, cselédjei bálványozták, mi kiket néha figyelemre méltatott, szerettük, de másokkal nagyon keveset érintkezett…*" *Teleki* 1958. 45–46. o.

11 *De Gerandoné* 1851. 217. o.

a Brunszvik-nagyszülőkhöz és nagynénjéhez, Terézhez küldte, hogy ott szerezzen társasági gyakorlatot. Itt nyüzsgő szellemi közeg fogadta, a reformkor minden téren változást ígérő „fősodrába" került: Döbrentei Gábor, Vörösmarty Mihály, Bajza József és mások megértő és elfogadó társaságában nagynénje, a vérbeli nevelő Teréz az első magyar kisdedóvó megalapításáért való küzdelmét kísérhette figyelemmel. Ezt az alkalmat kihasználva részesült Blanka a budavári Nagyboldogasszony-templom melletti Brunszvik-palotában[12] először szakszerű festészeti képzésben: Heinrich Thuguttól,[13] a fiatal bécsi festőtől, aki 1825 őszén Brunszvikék hívására költözött a magyar fővárosba. „*Egy kiváló akadémiai festőművész, Thugut Heinrich jött le hozzánk Budapestre. Háromévi tanulás után Blanka mesterien lemásolt egy Rubens-vázlatot, majd tizenöt arcképet festett olajban.*[14] *Heinrich valóságos csodákat művelt. Blanka végtelenül szorgalmas volt az egészségének kárára, lefestette az egész házat, és minden képe sikerült. Kitűnő festőművész válik belőle, ha e hároméves klasszikus oktatás befejeztével azonnal Párizsba mehet Cogniet nagyhírű iskolájába. […] Művei mind igen jelentős alkotások. A zenével azonban nem boldogult. A betegsége mindent megakasztott…*"[15] – írta visszaemlékezésében

12 A Mátyás-templomtól délre eső területen (mai telekszámozás szerint Szentháromság tér 1. – Tárnok utca 15.) állt a Brunszvik-család városi palotája, ahol látogatóként Beethoven is több alkalommal megfordult. A ház 1777 előtt épült, homlokzatban és hátban 19 öl, két oldalának mindegyike 22 öl 2 láb; területe 475 öl az 1777-es tervrajz szerint. 1784. november 17-én Brunszvik Antal gróf elővételi jog alapján vásárolta meg az előzőleg általuk bérelt ingatlant. Dunára néző kis kertjét – Brunszvik Teréz „Gärtchen"-ként említi – egzotikus növények díszítették. 1857-ig Brunszvik Terézt illette meg tulajdonjoga és haszonélvezete, 1889-ben a Mandl-család vette meg tőlük, végül Podmaniczky Frigyes báró, a fővárosi közmunkatanács elnöke vásárolta meg Budapest fő- és székesfőváros részére, 1911-ben lerombolták. Helyén ma park terül el. *De Gerandoné* 1851. 218–219. o. szerint „*A budai vár falán épült kis városi kert, melyből gyönyörűen látszék a Duna egész méltóságában és tulsó partján Pestnek zsibongó tere, leve a művészet szent helye. Itt kis mulatóház fogadá hű ölébe számos festőszerét. Mindent nyújta a menedékhely: elragadó kilátást, csendet és nyugalmat, csak egygyel nem bírt, jótevő meleggel. Télnek idején jeges légköre még a buzgóság tüzétől sem enyhült és szegény Bianka fagyos ujjal fagyos lábbal folytatta untalan munkáját.*" *Czeke* 1932. 79–88. o., http://katalisztbakancs.blogspot.com/2017/07/az-elfelejtett-budai-brunszvik-palota.html (Megtekintés: 2021. március 10.), *De Gerandoné* 1851. 219. o.

13 Thugut, Heinrich Bonifazius (1798–1859?) cseh-német festő, rajzoló, miniatűrfestő és litográfus. A bécsi képzőművészeti akadémián végzett. Thugut hozta el Brunszvik Teréznek Samuel Wilderspin kisdedóvókat népszerűsítő Infant education című könyvének német fordítását, Teréz pedig e könyv hatására kezdett hasonló intézmények magyarországi szervezésébe. Az első kisdedóvó 1828. május 27-én a Brunszvikok krisztinavárosi, Mikó utcai bérházában nyílt meg – ott, ahol a festő korábban lakott. Thugutnak köszönhető Kazinczy Ferenc portréja (1830, a Magyar Tudományos Akadémia gyűjteménye), Brunszvik Ferenc portréja (Historisches Museum der Stadt Wien, leltári szám: 56.417), Brunszvik Ferenc és felesége képmása (1828, Régi műtárgyfotó a bonni Beethoven-Haus gyűjteményében. NE 81, Band VI, Nr. 1031), Brunszvik József portréja (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnok, leltári szám: 916). Osztrák és délnémet kapcsolatai erősödvén Thugut továbbköltözött Bécsbe, illetve Münchenbe, az 1840-es években Zágrábban tevékenykedett. A 48-as események kapcsán ismét lakhelyet váltott, bécsi kiállításokon bukkant még fel, végül teljesen eltűnt a közéletből. Életéről, magyarországi szerepéről ld. legutóbb: *Bicskei* 2016. 31–55. o.

14 *Czeke – H. Révész* 1926. 88–89. o. – Az említett Rubens-vázlatot – „Thomiris szittya királynő mint Cyrus legyőzője" – Brunszvik Teréz 1861. szeptemberi halála után végrendeletileg a Nemzeti Múzeum képtárára hagyta. *Pesti Napló*, 1862. január 28. 13. évf. 3588. sz. 3. o., *Nagy* 1874. 199. o.

15 *De Gerandoné* 1851. 220. o. szerint „*Az éjjelezés, a mozdulatlanság fejébe tódítá ifjú művészünk minden vérét, terhes beteg lett, vért hányt több hónapig és egy egész év kellett hozzá, hogy kigyógyuljon. […] még élete is veszedelemben forgott.*"

Marastoni Jakab (1804–1860): Teleki Blanka 1837. – A velencei származású Marastoni nyitotta meg 1841-ben Pesten az első fényképészeti műtermet is.

nagynénje. Így 1828 nyarán Teleki Blanka a tanulmányait megszakítva visszakerült Erdélybe.

A rajzolás azonban változatlanul kedves időtöltése maradt. 1835–1836 telén az ismerős családok gyermekeit szervezte húgával együtt rajziskolába. „*Már hat*

növendékem van, alakíthatóak és lágyak, akiknél egy szavunk sem marad hatástalan. A rajzolás az összekötő kapocs. Az anyák örülnek, hogy nálunk tudják lányaikat, becsülnek minket" – írta Teréz nagynénjüknek.[16] Erről számolt be Döbrentei Gábor neveltje, Gyulay Lajos[17] gróf is: „*Teleki Blanka és Emma rajzoló estikéket adnak gyermekleányoknak. Odajár Gizi húgom, Róza és Lally, és valóban nemcsak a rajzolásban, de minden tekintetben nyereségükre van azok társasága … egész nap el vannak foglalva hasznos munkálatokkal, nevezetesen a rajzolást nagy perfekcióval űzik.*"[18]

A művészi képzés következő állomása az a rokoni találkozóval egybekötött külhoni tanulmányút volt, amelybe a két Teleki-lány Brunszvik Teréz kíséretében vágott bele 1836 áprilisában: a pozsonyi, országgyűlési karzati részvétellel, Széchenyivel és Wesselényivel való találkozással megfűszerezett megálló után hosszabban Drezdát és Szász-Svájcot járták be, onnan Heidelbergbe, majd rövidesen Münchenbe vitt az útjuk.[19] Blanka 1836–1837 telét Brunszvik Terézzel Münchenben töltötte, ahol August von Bayer[20] mellett a távlatkezelést sajátította el, és a freskófestészet német újjáélesztőjénél, a híres Peter von Corneliusnál[21] folytatta kompozíciós tanulmányait.[22]

16 Teleki Blanka levele Brunszvik Teréznek Kolozsvár, 1836. február 4. (Országos Széchényi Könyvtár – OSzK Kézirattár, Levelestár). Idézi: Teleki Blankával kapcsolatos levelek http://brunszvikterez.hu/ablev.html (Megtekintés: 2021. március 18.)

17 Gyulay Lajos gróf (1800–1869) a korszak egyik legnagyobb szabású művét alkotta meg a majd hatvan évig vezetett, csaknem száznegyven kötetes kéziratos naplójában. Jogi tanulmányokat végzett Marosvásárhelyen. Bécsből – ahol 1822-től az évtized végéig tartózkodott és éveket várakozott arra, hogy udvari hivatalt nyerjen – hazaköltözött, Kolozsváron bekapcsolódott a közéletbe is: 1834-ben, 1837-ben, 1846–1847-ben erdélyi ellenzéki országgyűlési követ, később Pesten a főrendiház tagja volt. Részt vett a szabadságharcban. Birtokait rendben tartotta, időnként technikai újításokat alkalmazott, de nem vált reformerré. Jótékony célokra, művelődésre rendszeresen adakozott, támogatta az Erdélyi Múzeum Egyesületet, a Magyar Tudományos Akadémiát, iskolát és templomot építtetett. A magyar irodalom és színház lelkes pártfogója volt. Magyar Életrajzi Lexikon. I. k. 650. o.

18 1836. február 10-i bejegyzés. *Csetri* 2004. 190–191. o.

19 *Hornyák* 2009. 33–36. o.

20 Bayer, Gustav August von (1803–1875) először Karlsruheban építészetet, majd Münchenben figuratív festést tanult, építészi végzettsége révén jeleskedett a távlati ábrázolásban és fény-árnyék-kezelésben, az építészeti festészet felé fordult, hogy megteremtse saját műfaját, romantikus hangulatú képeit. 1840 után a Badeni Nagyhercegség udvari festője lett, nagy szerepet játszott a régiségek, műemlékek megőrzésére való figyelem felkeltésében, indítványára alakult meg a helyi műemlékes egyesület, 1853-tól a nagyhercegség művészeti emlékeinek első kurátora – ezt tekintik ma a badeni állami műemlékvédelem kezdetének. https://de.wikipedia.org/wiki/August_von_Bayer, https://www.deutsche-biographie.de/sfz2400.html (Megtekintés: 2021. március 11.)

21 Cornelius, Peter von (1783–1867) német festő, a nazarénus festészet mozgalom jeles képviselője. A düsseldorfi akadémián tanult, 1819–1824 közt ugyanezen intézet igazgatója lett. 1819-ben a bajor trónörökös, a későbbi I. Lajos meghívta Münchenbe, ott az új szoborgaléria, a Glyptotéka, a képtár, a Pinakothéka és a Ludwigskirche nagyméretű freskódíszein dolgozott. A 19. század elején Bajorországnak nem volt nemzeti művészeti iskolája, kevesebb, mint fél évszázad alatt Cornelius nagyszerű iskolát alapított, felélesztette a falfestés művészetét, és München felé fordította az európai művészeti világ tekintetét. 1825-ben Corneliust bízták meg a helyi Képzőművészeti Akadémia vezetésével. 1841-ben Berlinbe költözött és IV. Frigyes Vilmos porosz király számára dolgozott. Tanítványaitól a természet alapos, átszellemült és elemző tanulmányozását várta el. https://en.wikipedia.org/wiki/Peter_von_Cornelius (Megtekintés: 2021. március 11.)

22 *P. Szathmáry* 1886. 32. o.

1838–1839 telén Kolozsvárott Barabás Miklóstól[23] vett magánleckéket, aki így emlékezett az együtt töltött időre: „*Ezen a télen egy tanítványom is volt, Teleki Blanka grófnő, akinek finom műveltsége és nemes jelleme előtt ma is tisztelettel hajlom meg. Már évek óta kiváló szeretettel viseltetett a művészetek, különösen a rajzművészet iránt s nem mint dilettáns, de mint valami művésznő kezelte a rajz-ónt. Már többször említettem, hogy jóllaktam a leczkeadással, de ilyen szellemes és komoly szorgalmú tanítványt bárki szívesen láthat az oldala mellett. Nagy örömmel hallottam, hogy egy társaságban úgy nyilatkozott, miszerint összes tanítóitól tíz év alatt nem tanult annyit, mint tőlem két hónap alatt. Soha sem felejtem el, mikor egy fejet festett és én kivéve kezéből a palettát, megmutattam neki, hogyan kell a fényt a hajra föltenni, maga is kedvet kapott reá. Sietve nyúlt a paletta után: »Adja ide, adja ide!« Én oda adtam és ő nagy igyekezettel festett a hajra egy világosabb foltot, de hogy megijedt tőle! Akkora jajt kiáltott, hogy mindketten jót nevettünk rajta. Az ecset nem engedelmeskedett úgy az ő gyakorlatlan kezének, mint az enyémnek. Blanka grófnő szerette volna látni, hogy miképen kezdek olajba festeni egy arczképet. Azt mondtam, a leghelyesebb volna, ha valamelyik barátnője arczképének megfestését nézné végig. Mikor aztán báró Wesselényi Farkasnét született gróf Kendeffy Ágnest (gróf Andrássy Gyuláné nővérét) festettem, ők megegyeztek abban, hogy Wesselényiné megizeni neki a festés kezdetét. Leszállván a kocsiról azt mondta inasomnak: »Eredj föl Blanka grófnéhoz, mondd meg, hogy itt vagyok.« Vártuk, hogy mikor jön, de utóvégre is megkezdtem a festést. 11 óra felé haza jött az inasom, egy lyceumi oláh diák, ezt küldtem Blanka grófnéhoz, aki csakhamar futó lépésekben érkezett. Kérdi Wesselényiné, hogy hát miért nem jött előbb? Miért? Hiszen Wesselényiné inasa azt az izenetet adta át neki, hogy: »A grófnő kikocsizott és nem jöhet el.« Így stilizálta az inas az »itt vagyok« szót az ő felfogása szerint.*”[24] Nyilván ez a jóbaráti viszony is közrejátszott abban, hogy 1848-ban Barabás kapta a megbízást a Vasvári-litográfia elkészítésére.

23 Barabás Miklós (1810–1898) portréfestő, grafikus, litográfus, fényképész, a magyar biedermeier festészet egyik legkiválóbb mestere. Technikáját, kompozíciós elveit, színharmóniáit, formavilágát 1834-től Itáliában tökéletesítette. 1835-ben Pestre költözött, a reformkor ismert közéleti alakja, a legkeresettebb arcképfestő lett, a portrék mellett sok zsáner- és tájképet alkotott. Kiváló rajztudással és elképesztő vizuális memóriával rendelkezett, gyorsan alkotott: alakjait kissé idealizálta. Az utókor jórészt az ő munkái alapján ismeri az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc szereplőit. Meghonosította az életkép műfaját hazánkban – hétköznapi köztéri élethelyzeteket, ünnepi eseményeket örökített meg rajzain, litográfiáin, ezek egy részét később olajba festette. Művészetelméleti kérdésekkel is foglalkozott, 1836-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt. Önéletrajza kiváló pályarajz és kordokumentum. Ebben Blanka életútját is felemlítve így emlékezik meg róla: „*megérdemli minden magyarnak őszinte tiszteletét és nevének örök emlékezetben tartását. Ő is elmondhatta, mint Wesselényi Miklós atyja: »Megtanítottak szenvedni, de félni nem.«*” https://hu.wikipedia.org/wiki/Barab%C3%A1s_Mikl%C3%B3s_(fest%C5%91) (Megtekintés: 2021. március 11.)

24 *Bíró* 1944. 160–162. o.

Léon Coignet (1794–1880): Teleki Blanka – olajfestmény (őrzési helye ismeretlen)

Blanka 1840 decemberétől hosszabb-rövidebb megszakításokkal két éven át képezte magát Párizsban a neves francia történeti és arcképfestő, Léon Cogniet[25] műhelyében.[26]

Arról, hogy vajon tehetségesnek tartotta-e a grófnőt, nem ismerjük Cogniet véleményét, de az ekkor már 34 éves, önállósághoz szokott tanítvány nyilván nem bizonyult sem szellemileg, sem technikáját tekintve könnyen formálhatónak. A jó üzleti érzékkel megáldott Cogniet női képezdéjében nyilván szembesült kvalitása korlátaival is. 1842 őszén tért haza, ettől kezdve párizsi látogatásai a franciából lelkes magyarrá vált pedagógus és író, Auguste de Gerando[27]

25 *P. Szathmáry* 1886. 34. o., Cogniet, Léon (1794–1880) francia neoklasszicista és romantikus festő. Az École des Beaux-Arts elvégzése után öt éven át élt ösztöndíjjal Rómában, utazott Itáliában. 1824-ben kiállításán nagy sikert aratott, befutott és felkapott festő lett. Antik, bibliai és történeti képek mellett ma leginkább oktatói tevékenységéről ismert, száznál több ismert tanítványa volt. 1833–1835 között a Louvre egyik mennyezetére festette Napóleon egyiptomi expedíciójának jelenetét. 1831 után a Lycée Louis-le-Grand-ban designt, 1847–1861 között az École polytechnique-ben festészetet tanított. 1840–1860 között népszerű női festőműhelyt működtetett, nővére, Marie Amélie festőművész és egyik tanítványa, Catherine Caroline Thévenin (1813–1892) irányításával, aki később felesége lett. Állítólag a Madelaine-templom számára festett oltárkép Madonna-fejét Teleki Blanka ábrázolásáról vette át. 1843 után szinte teljes egészében a tanításra koncentrált, csak alkalmilag festett arcképeket. 1851-ben az École des Beaux-arts professzorává nevezték ki; tanítványa volt Teleki Emma két gyermeke, De Gérando Antonina és Attila, majd tőlük függetlenül 1857-től Madarász Viktor is. Ezt a tisztséget 1863-ig töltötte be. Coignet lánya, Lucy 1870-ben Attila első felesége lett. https://en.wikipedia.org/wiki/L%C3%A9on_Cogniet (Megtekintés: 2021. március 11.), *Hornyák* 2009. 67., 88. o., *Ellenzék*, 1908. március 16. 29. évf. 63. sz. 2. o.

26 *P. Szathmáry* 1886. 34. o. három művét ismeri e korszakából a hosszúfalvi kastélyban: Gretchen – Faust féle jelenet az ékszert ajánló árusnővel; A vad leány; A zarándoknő.

27 de Gérando, Auguste Bénoit (De Gerando Ágost, 1819–1849) francia liberális történész, esszéíró, aki 20 évesen, a széki Teleki Emma grófnővel 1840. május 14-én kötött házassága révén került kapcsolatba Erdéllyel és Magyarországgal. „*Nevezzük őt három névről. De Gérando-Barberi-Teleki. Atyjáról francia, anyjáról római és házassága által magyar*" – hangoztatta róla tanára és példaképe, Jules Michelet történetíró 1849. december 27-én Párizsban, a Collège de France-ban, de Gérando felett elmondott emlékbeszédében. De Gérando házassága alatt megtanult magyarul, beutazta Erdélyt és választott hazája történelmét, tájait népszerűsítette riportszerű, történeti és politikai fejtegetésekben bővelkedő írásaiban, önálló kötetekben, illetve a La Parie és a Le National című párizsi cikkeiben. A magyar–francia kapcsolatok ápolásáért 1846-ban a Magyar Tudo-

feleségévé lett Emma húgának, nívós családi és baráti körüknek, majd a születendő gyermekeknek szóltak. Nagynénje szerint egészségileg nem bírta a megterhelő műtermi munkát.[28] Mindenesetre az elkövetkező években 17 metszettel illusztrálta sógora nemzetközi hatású, korszakalkotó La Transilvanie et ses habitants (Paris, 1845.) – Erdély és lakói – című művét.[29]

Teleki Blanka édesanyja halála után, 1844 őszén végleg Pesten telepedett le.

Életfelfogására döntően kiható élményt jelentettek az utazások, a konvenciók elleni lázadás fokozódó önállósodásában mutatkozott meg. Ezidőtájt tanult meg mintázni az első magyar szobrásztól, Ferenczy Istvántól[30] (1792–1856), akinek az ifjúkori képét (másolat után) olajban megfestette. A szobrász saját bevallása szerint művészeti kérdésekben egyenrangú, tehetséges partnerként, nem műkedvelő hölgyként társalgott vele, tartós barátság és kölcsönös pártfogás

mányos Akadémia levelező tagjai közé választotta. Politicai közszellem Magyarhonban a francia forradalom óta című kötete 1848-ban franciául, németül és magyarul is megjelent. Párizs és Pest között ingázott. 1848–1849-ben is ezt tette, jórészt Párizsban tartózkodott, s ott diplomáciai és publicisztikai téren tett hasznos szolgálatokat a „magyar ügynek". 1849 nyarán aztán útnak indult, hogy Dembinszky törzskarához csatlakozva megírja szabadságharcunk krónikáját. A Bakonyig jutott, ahol Noszlopy Gáspár szabadcsapatával harcolhatott. Világos hírére emigrált, Drezdában belehalt tüdőbajába. Leővey Klára írja, hogy Teleki Blanka, aki 1859–1862 között Drezdában töltötte önkéntes száműzetését, mindennap friss virágot vitt sógora Alter Katolischer Friedhofbeli sírjára, amelyen a felirat: „*Síron túl is szolgálod magyar hazádat, fogadd örökös háláját!*". Műveit alapvető forrásként használták a 19. század végéig a magyar viszonyokkal kapcsolatban. Teleki Blanka vádirata szerint: „*Michelet és Quinet professzorok társaságában, akiket sikerült Magyarország iránt szimpátiára hangolnia, írói munkásságot fejtett ki. La Transsylvanie (Erdély), L' Esprit public (Közszellem) és Souvenirs de voyages (Utazási emlékek) című művei kormányellenes tartalmúak.*" *Rubin* 1982. 150–151. o., *Hornyák* 1981. 10. o., *Miskolczy* 2019., *Katona – Ráday* 2013. 347–352. o., *Sáfrán* 1963. 381. o., *Sáfrán* 1979. 52. o., *Wallentínyi* 1912. 413. o.
http://www.magyarszemle.hu/cikk/20190222_erdely_es_lakoi_auguste_de_gerando_szemevel (Megtekintés: 2021. április 15.)

28 „*1840-ben, amikor a húga már Gerando Ágost báró felesége volt, elkerült Cogniet-hez, de akkor már késő volt: Egészsége nem bírta volna meg azt az erőkifejtést, ami szükséges a nagyszabású festői alkotások létrehozásához.*" *Czeke – H. Révész* 1926. 88–89. o.

29 *P. Szathmáry* 1886. 34. o. A két kötetes mű 1845-ben a franciával egyidőben németül (*Siebenbürgen und seine Bewohner*. Lipcse, ford. Julius B. Seybt 1–2. k.) is megjelent, második, francia kiadására pedig 1850-ben (Párizs, 1–2. k.) került sor. Online elérhetősége franciául: https://archive.org/details/latransylvaniee01grgoog/page/n25/mode/2up, https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k65527425.texteImage (Megtekintés: 2021. július 19.) Magyar kiadás: Erdély és az erdélyiek. Ford. *Gajda Péter*. Kolozsvár, 2018.

30 Ferenczy István (1792–1856) magyar szobrász, Bécsben az akadémián tanult rézmetszést, éremkészítést, majd 1817-től szobrászatot. 1818-ban gyalog ment Rómába, ahol hat évet töltött a klasszicista szobrászat jeles képviselője, az izlandi-dán Albert Bertel Thorvaldsen (1777–1844) műhelyében, és kitanulta a márványfaragást. 1824-ben tért haza, sok kutatás után ő lett a ruszkicai márvány „felfedezője". Budán telepedett le, s az arisztokrácia vette pártfogásába. Évekig a Sándor grófok budavári palotájában lakott, műterme az 1838-as árvízig a Jégverem utcában volt. Az 1830-as években portrészobrokat, síremlékeket, oltárokat, emlékműveket készített, de életcéljára, Mátyás király monumentális bronz lovas szobrára nem sikerült megbízást kapnia. 1832-től az Akadémia levelező tagja. 1834-től az Országház utca 14. alatti házában élt, ennek udvarán készíttetett róla – gipszszobrai között – Teleki Blanka dagerrotípiát. Ferenczy saját költségén működtetett szobrászműhelyt és -iskolát, de utazásai és ásatásai vagyonát nagyrészt felemésztették. 1846-tól visszavonultan élt Rimaszombatban, szülővárosában. https://www.hung-art.hu/frames.html?/magyar/f/ferenczi/index.html, https://mult-kor.hu/cikk.php?id=16531&pIdx=2&print=1 (Megtekintés: 2021. március 11.)

alakult ki köztük. Karacs Teréz (1808–1892),[31] aki 1845 őszétől került szorosabb ismeretségbe Brunszvik Teréz révén a két Teleki-testvérrel, s 1845 végétől 1846 júliusáig Blanka pesti lakásában[32] vendégeskedett, s akit Blanka kapacitált tanító-nevelőnői szerepkörbe saját tervezett növeldéjébe, így emlékezett: „*Érdekesen beszélé el előttem, hogy festészeti pályájának legnehezebb része volt az, midőn már magának kellett mintát választani. Leirá Párisnak azon szánalmas elővárosát, hol a szegény, mintának való leányok találhatók voltak, nyomort, melyben őket találni lehetett és élénken adá elő, minő örömét nyilvánitá mestere, […] ha sikerrel járt el a mintaválasztásban. Úgy hiszem, 1840-ben lakott Blanka Párisban, s akkor vett oktatást a fényképészetből is.*"[33] Másutt is közös élményeiket idézi: „*Ezen időben különösen a szobrászatban gyakorolta magát a grófnő, ennélfogva többször voltam vele az öreg Ferenczynél Budán, kit én, mint szülőim régi barátját már régen ismertem. Szegény Ferenczy, ő a magyar müvészetre nézve korán született. Minthogy a grófnő a festészetben is kitűnőség volt mint olyan, ki Münchenben, majd Párizsban az első művészeknél képeztetett, így az agyag mintázásban is könnyen haladt. Egy kis sármühely volt saját szállásán berendezve, s annak falán talpazatakon több szobrok mintákul szolgáltak. Ezen kis műteremben több műveket készített a grófnő, ezek közül eggyel búcsúul engemet meg is ajándékozott emlékül, mely harmincöt év óta mindig íróasztalom felett függ. Ezen gipszbe öntött mű a grófnő sógorának, De Gerando Ágoston francia írónak arcmása, ki igen érdekesen ily című művet írt: »Erdély és lakosai« […] ezen művet is bírom mint emléket, a jó grófnő saját kezűleg írván az első lapra: »Karacs Teréznek Blanka emlékül Pesten júl. 31-én 1846.«*"[34]

31 Karacs Teréz (1809–1892) Karacs Ferenc rézmetsző, térképész és Takács Éva lánya, pedagógus, az első magyar hivatásos női újságíró. A nőnevelés egyik korai, határozott elvekkel bíró szorgalmazója. Pesten, polgári körülmények között, rendkívül művelt családban nőtt fel, otthonukat számos író, művész és tudós látogatta. Az 1830–1840-es években verseket, fordításokat, pedagógiai és politikai cikkeket írt. Máramarosszigeten kötött barátságot Leővey Klárával. 1846–1859 között Miskolcon megalapította és vezette a leánynevelő intézetet, ottléte alatt 855 növendéket tanított. Az 1848. július 20–24-i első magyarországi tanügyi kongresszus (Magyar Tanítók Első Egyetemes Gyűlése) egyetlen női résztvevője volt 250 tanító között. 1859-ben a kolozsvári városi felsőbb leányiskola igazgatója volt, 1863 decemberében Kendilónára költözött, ahol átvette Teleki Miksa – Blanka testvére – leányai nevelését. 1865 nyarától Pesten házitanítóskodott, magánórákat adott, az 1870-es években Arany János árva unokáját, Szél Piroskát is tanította. Élete végén elbeszéléseket írt, irodalomtörténeti adatokat közölt és emlékiratait rendezte. Magyar Életrajzi Lexikon. 1. k. 856. o., *Orosz* 1962., *Sáfrán* 1963.

32 „*Lakása a Széchenyi téren volt s én ott laktam vele 1846. jan. 1-től jul. 1 ig.*" *Karacs* 1889. „*1845. év utolsó havában az Ösz utcai szülői házunkból Teleki grófnőhöz mentem, s 1846. július végéig nála laktam, egy valódi rózsaszínbe öltöztetett, felszobrozott, jeles könyvtárral ellátott szoba lévén külön használatomra kimutatva.*" Karacs Kézirat, *Sáfrán* 1963. 370. o., *Sáfrán* 1979. 36. o.

33 *Karacs* 1889.

34 Karacs Kézirat, *Sáfrán* 1963. 367–376. o., *Sáfrán* 1979. 37. o., *Karacs* 1889. Ugyanitt: „*Midőn én vendége voltam, tanulmányozta Ferencytől a szobrászatot, sokszor voltam vele Budán a művésznél. A grófnő egyik szobáját műteremmé rendezé be s itt készité hosszú vászonköntösbe öltözve számtalan szobrát. Saját sógorát De Gerandót emlékezetből készített rajza után hűn lemintázta, melyet gipszbe öntve, nekem ajándékozott.*"

A Teleki Blanka által készített De Gerando-érem; a helyes irányba fordított illusztráció a Vasárnapi Ujság *1872. január 7-i számában megjelent életrajzhoz*

1846. december 18-án a Magyar Tudós Társaság külföldi levelező tagjává választotta a történelmi osztályba De Gerando Ágostot.[35] Valószínűleg e jeles alkalomból készítette el Teleki Blanka a sógorát ábrázoló emlékérmet, amely a *Vasárnapi Ujság* 1872-es címlapján rajzban maradt ránk.[36] Ezen egy jobb profilú arckép látható, a nyakrész alatt „*Teleki 1846*" szignóval. „*Jó arczképe nem maradt fönn; de érdekes lesz megjegyeznünk, hogy az oldalkép, melyet lapunk bemutat, egy gypsz féldombor-kép után készült, melyet nejének nővére, a derék Teleki Blanka grófnő készített*" – írja a lap. Az Akadémia éremtárában őriztek egy De Gerandót ábrázoló érmet, amely hajdan Teleki Blanka tulajdona volt, ez azonban a második világháború során, Budapest ostroma alatt elveszett.[37]

Nem mehetünk el ugyanakkor szó nélkül Teleki Blanka egy akkoriban újdonságnak számító szenvedélye mellett sem, amellyel kapcsolatban általában nem említik őt: ez pedig az 1840-es évek elejétől a dagerrotípia-készítés, azaz a fényképezés – ezt az 1839-ben szabadalmaztatott fotografálási eljárást már francia földön felfedezte magának és saját kamerával is rendelkezett.[38] Ennek emlékét Karacs Teréz visszaemlékezése őrzi: „*Még akkor intézete nem nyílt meg, s igy sok időt töltöttünk gyalogos kirándulásokban. 1840nak egyik szép májusi napján Budán a krisztinavárosi egyik nyaralóba tértünk be, itt azzal lepett meg a grófnő, hogy a folyosón azon kis asztalka mellé ültetett, mely az ide mellékelt fényképen látható; a könyveket, saját kezüleg raká reá s a kezembe ő nyomá a könyvet, köntösöm ujját, az alsó részt, le kellett huzni, mert mint mondá, csinos karomat is láttatni akarja. Ekkor az azon udvarban megtelepedett fényképező kihozá szerkezetét, ő félre állt s a grófnő*

35 *Lukács* 1860. 213. o., ugyanez a szöveg: *Lukács* 1860a 354. o.

36 *Vasárnapi Ujság*, 1872. január 7. 19. évf. 1. sz. 1–2. o. – a dolog érdekessége, hogy fordított állású képet közölnek (az arckép jobbra néz). Noha a szignóról ez látszik, a szakirodalom általában így közli.

37 *Rubin* 1982. 150–152. o.

38 Brunszvik Teréz naplójából: „*[1842.] Nov. 21.: Élvezetes órák Teleki Blankával. Rajzai. Száz darab dagerrotípiája. Ő feltaláló ama kísérletei révén, hogy az árnyékban lévő faliképeket is megörökítette úgy, hogy kigondolta, hogy gépét a [párizsi] Madelaine [templom]ban felállítja, és három napig otthagyja.*" Idézetek 2007. 12. évf. 1–4. sz. 6. o.

végzé a végzendőket. Több levéttel nem elégedett meg, azokat félretéve, a sikerültekből néhányat megtartott. A megtartottak egyike az ide mellékelt is."[39] A házából kiköltöző Ferenczyt ugyancsak Teleki Blanka örökíttette meg Gola Adolf rácvárosi, azaz tabáni festő-fotográfus révén az utolsó pillanatban úgy, hogy Ferenczy még nem törte össze szállíthatatlannak ítélt gipszmintáit.[40] Erről a Pest-Budát elhagyni készülő szobrász öccsének írt, 1846. december 24-i leveléből értesülünk: „*… itt Pesten él az erdélyi Teleky családból egy igen lelkes grófkisasszony, Teleky Blanka, a ki maga is jól fest, rajzol, agyagból modelliroz, több ideig Münchenbe, Párisba élt és sok európai celebritásokkal esmeretes. Nékem is már több esztendőktől való esmerősöm és a művészeti osztályba egyedüli conversálóm. – Tudta minden környülményemet és ha sajnálva is, beleegyezett a rombolásba, azzal a hozzátétellel, csakhogy adjak neki időt, mig valami ügyes Dagerrotipistával levéteti maga számára. Azomba levétette kétszer 16-16 képekbe, az egyiket magának tartván, a másikat pedig nekem ajándékozá. Ehhez járult még, 28-dik august, mindent kiraktunk az udvarba Museum formába, mindent, a Mátyás lovagmintát, Kölcseyt, Pásztorleányt az első művet, Eurydicét az utolsót, számtalan büsztöket, oroszlánokat s magam pedig az udvar közepibe, ekként a Dagerrotipista levette az egészet egyszerre, az épületet minden bennelevőkkel. Ez egy igen szép kép, majd minden tégla megolvasható. Ekkor ismét neki kezdénk a rombolásnak és egy óra mulva ismét leve halom olyan, mint szénagyűjtéskor Petrenczéket raknak, csupa ember vagy állat-testrészekből öszverakva. […] most pedig ismét egy Mátyás mintát csinálok piedestalostól együtt, csak azért, hogy a Dagerrotipozó együtt az egészet levehesse; négy láb magas. […] Ezen dagernyomatoknak az a czélja, hogy Teleki Blanka segítségével Párisba küldessen, kimetszessen, biografiámmal és Mátyás-emlék történetével kinyomtattasson s ez az ok, mely engem még most is Budán tart…*"[41]

Közben azonban Blanka grófnő Brunszvik Teréz és Karacs Teréz munkásságának ösztönző hatására döntő lépésre szánta el magát. „*Egy főrendű hazafi*" aláírással 1845 végén cikket írt a *Pesti Hírlap*ba SZÓZAT a' magyar főrendü nők' nevelése' ügyében[42] címmel: „*… a' nő', a' társaság' bármelly osztályához tartozzék, legczélszerübben, legtermészetesebben növekedik szoros családi körben, hol az értelmes anya az erény' eleven példáját állítja leánya eleibe, hol tapasztalt atya vezeti gyermekét az ismeretek' mezejére, hol szeretett testvérek a' tanulótársak.*" Ámde – írta – a főrendű lányt a társasági élet elvárásai szerint „nevelőné" képezi, külföldi, „*mert magyar nevelönék' képzéséről mi még nem gondoskodtunk. […] Három, négy idegen*

39 *Karacs* 1889.

40 *Stemlerné* 2009. 21., 32. o. – Gola műterme az Attila utca 732. szám alatt működött, s a pest-budai címjegyzék szerint Marastoni Jakab mellett ebben az évben a festők között ő volt az egyetlen „dagerrotípozó". A 18 [!] felvételből álló képsort ma a Magyar Nemzeti Galéria őrzi két keretben, egyikben hat, a másikban 12 dagerrotípiával. *Fejös* 1954. 2. o., *Wallentínyi* 1912. 269., 375–376. o.

41 Idézi: *Meller* 1905. 10. fejezet. 336–337. o. A 62. kép (249. o.) Ferenczyt ábrázolja szobormintái közt, budai háza udvarán, 1846. augusztus 28-án; a X. tábla pedig a Mátyás-emlék utolsó gipszmintáját – mindkettőt az említett dagerrotípiakról készült felvételen. Digitálisan is elérhető: https://mek.oszk.hu/05600/05644/html/#277 (Megtekintés: 2021. március 11.)

42 *Pesti Hírlap*, 1845. december 9. 5. évf. 587. sz. 377. o.; ugyanez a szöveg: a Tavasi Lajos (Tavassy v. Teichengräber, 1814–1877) evangélikus tanár, szakíró által szerkesztett és kiadott *Nevelési Emléklapok* című szakfolyóiratban Nyilatkozat nőnevelési intézetről címmel. *Nevelési Emléklapok*, 1847. 3–4. sz. 171–173. o.

nyelvben jártas Magyarország' leánya, akármelly más nemzet' történetét, mostani állapotát jól ismeri – de nemzeti nyelvét nem érti, hona' hajdanából nincsenek képei, hazája' jelen küzdelme pedig gyakran mint gúny' tárgya tűn fel előtte. Legszebb álmai, legforróbb vágyai Párist, Londont varázsolják eleibe, ott tölthetni életét legnagyobb földi boldogságnak képzeli, – még csak messzünnen sem jut a' dús magyar urhölgynek eszébe, hogy a' sors őt ide rendelte, hogy minél nagyobb adományokkal áldá meg őt a' végzet, annál több kötelességet is mért reá, hogy minél elhanyagoltabb a' haza, annál inkább tartozik annak minden gyermeke előmenetelén munkálni." Megállapítja: „*Nemzeti szellem lengi körül tanodáinkat, élénkebben dobognak a' fiatal szivek, midőn a' hon' javáról vagyon szó, 's a' hazának fiai tettben törekednek testesitni lelkesedésöket. – De hol maradnak a' haza' leányai? Körül tekintve a' honban, örömmel látjuk ugyan, hogy most sem vagyunk igaz magyar lelkű hölgyeknek híjával. […] Hogy e' szebb jövendő örökre az »ohajtandók« között ne maradjon, szükséges figyelmünket a' nőnevelésre fordítani, még pedig legelőbb is a' fő rendűekére. – A' fő rend vezette tévútra honunkban a' nőnevelést, neki kell a' zászlót a' megtérésre kitűzni. Önként követik példáját a' többi rendűek. Két ut nyílik előttünk, mellyen czélt érhetünk. Vagy állítsunk intézetet, mellyben magyar nevelőnék képeztessenek, még pedig olly szorgalommal, olly figyelemmel a' kor' követeléseire, hogy tökéletesen pótolhassák azon külföldieket, kik most kizárólag minden fö rendű család' leányait nevelik. – Vagy, ha erélyesebben akarunk fellépni, magok a' fö rendű leányok' számára nyissunk egy nagyszerű nevelő-intézetet, mellyben az anyai nyelvvel együtt a' haza' szent szeretete oltassék a' serdülő leány' szivébe, hol, a' külföld' miveltségét a' haza iránti kötelesség' érzetével egyesítve, tanulhassa a' magyar ivadék az idegent becsülni, a' hazait forrón szeretni.*" S lábjegyzetben Csengery Antal szerkesztő azonnal tudatta az olvasóval, hogy „*úgy vagyunk értesülve, hogy illynemü intézet fővárosunkban csakugyan fog létrejőni.*"

1846. június 16-án jelent meg a 3-i keltezésű Nyilatkozat, amelyben a „*lelkes grófné*" közzétette elhatározását: „*Mindenfelől hallani azon óhajtást, bár keletkeznének közöttünk olly nőnevelő intézetek, mellyek a magasb műveltség' igényeit kielégítenék a nemzeti szellem' föláldozása nélkül. – Addig míg hatalmasbak' hozzájárultával nagyszerű alakban létesülhetne egy nemzeti nőnevelőintézet, a dolgot magánkörben egyeseknek kell megkezdeni. Azért azon szülők elött, kik az eddigi nevelés' hiányait érzik s engem bizalmukkal megtisztelni méltóztatnak, ezennel késznek nyilatkozom, leányaik' nevelését, bizonyos föltételek alatt magamra vállalni, s azt a legjobb oktatók' segélyével személyes fölügyelésem alatt vezérelni, föczélul tűzvén ki magamnak nevendékeim' szellemi, erkölcsi s aestheticai kiképzését, nemzeti érzelem s hon iránti kegyelet' fön tartásával. […] Nevelésre fölvétetnek 8–12 éves leánykák. Egy nevelöné s több oktatók által ezen tárgyak taníttatnak: világtörténet, hazai történet, általános és hazai földleírás, természetismeret, természettan, tábla- és szószámvetés, mythologia, szépírás, magyar nyelvtan, helyesírás, franczia, német nyelvtan, és társalgás, fogalmazás e három nyelven irodalom, vallás, minden felekezet' tulajdon papja által. Rajzolás, táncz, kézimunkák. – A szülők' kivánatára külön díj mellett: zongora, ének, olasz nyelv stb. A tudományok magyarul taníttatnak, – mert az anyai nyelv csak igy válhatik tökéletes sajátévá a nevendéknek. Az idegen nyelvek szorgalommal taníttatnak, nem csak nyelvtan szerint, hanem gyakorlatilag is. […] Gondos figyelem' tárgya lesz a nevendék' testi nevelése. […] Egyszerűen készített egésséges eledel, szabad levegő,*

mozgás, a testet nem szorító öltözet, tanulási órák' czélszerü felosztása s a fiatal kor' éltető napja, – kedv, derültség, – ezekben a nevendéket részesítvén, testi, lelki jólétét biztosítjuk."[43] A tanítási programot is kinyomtatta, szétküldte.[44]

A nemzeti leánytanoda[45] híre gyorsan terjedt és meglehetős sajtóvisszhanggal járt. Két napra rá, a *Pesti Divatlap* 1846. június 18-i számában Tatay István[46] Bohusné Szőgyényi Antóniához írt patetikus verset: „*És nyomdokidból hír kél, mint emelhet A köz javán a gyönge női váll.*" Ennek mottójául a költő Teleki Blanka – bár nem pontosan idézett – mondatait választotta: „*A nemzeteket családok teszik. A család lelke, középpontja a nő.*"[47] Három nappal később a *Jelenkor* már a megnyíló intézetről tudósított: „*örömmel üdvözeljük a' lelkes honleányt, ki évek óta panaszlott nőnevelési viszonyinkon segitni óhajtva vállalja fel e' sok teherrel járó működést. Igen! e' honnak nemzeti irányban kiképzett leányokra van szüksége, kik derék anyái legyenek a' küzdtérre jövendő nemzedéknek, hogy ezt ápolják, neveljék; 's tanítsák, miként kell valódilag élni, hogy polgári érdemekkel koszoruztassanak. […] Az eddigi átalakulás leánynevelő intézetinkben csak kezdemény volt; szükség tehát ezt erősebb karoknak felemelni, hogy virágozhasson; és ezért kapcsolunk olly sok reményt a' grófnő e' nemes határozatához, mint ki elegendő kellékkel bir arra, hogy honleányok anyjává legyen.*"[48] Matisz Pál[49] tisztelgő verset írt hozzá az intézet közelgő megnyitása alkalmából a *Honderü* hasábjain.[50] A hirdetés körülményeiről és következményeiről közvetlenül Teleki Blanka egyik leveléből tudunk: „*Egyike a legnagyobb*

43 *Honderü*, 1846. június 16. 4. évf. 24. sz. 461–462. o.

44 Teleki Blanka levele Wass Györgyné Gyulay Franciskának, 1846. július 4. *Sáfrán* 1963. 363. o., *Sáfrán* 1979. 29. o.

45 „*Hazánkban eddigien igen csekély gond fordíttatott arra, hogy a leánykák a fimagzatokkal aránylag kiképeztessenek. Felső rendelésnél fogva a köznép' leánykái az elemi iskolát tartoznak látogatni (irott szép rendelet, de foganatosítására kevés a gond), […] Városokban leánykák' számára vannak nyilvános elemi tanodák, ittott kötő- és varróiskolával, kivált az egyház' gondoskodásából vannak apáczáknál, elemi leánytanodák mellett, közös felsőbb nőnevelő intézetek; különben nőnevelő- vagy tanító magán intézet van minden városban több , melyek a vidéken honszerte csak annyiban vannak kellő felügyelés alatt, a mennyiben a legújabb királyi népnevelési rendszer' értelmében csak felsőbb jóváhagyás és megvizsgáltatás által volnának megnyithatók; de azért boldog, boldogtalan mégis nyit és rendez önkényesen leányiskolát, a nélkül hogy felügyelés alatt állana.*" *Majer* 1847. 411–412. o. Az 1840-es években Scitovsky pécsi, Haulik zágrábi, Kluch nyitrai és Kopácsy balassagyarmati nőnevelő intézete mellett Nediczky Katalin esztergomi intézetéről tudunk. Tehát ez összesen négy, és ehhez járul még hozzá az a négy intézmény, amit a szakirodalom is szélesebb körben ismer, Zirzen Janka jászberényi (1840, 1846–1849), Karács Teréz miskolci (1846–1859), Teleki Blanka pesti és Seltenreich Károly Pesten, Béla utca 249. alatt található nőnevelő intézete. *Kereszty* 1999.

46 Tatay István (1821–1888) evangélikus nevelő, tanár a pesti, majd 1846-tól a soproni evangélikus főgimnáziumban; 1848–1849-ben határbiztos volt Kismarton környékén, ezért Szarvason, Tiszaugon bujdosott, majd Aradon a Purgly és Török családoknál nevelősködött, 1855-től tanár lett a szarvasi főgimnáziumnál, 1856–1884 között ugyanott igazgató. – *Szinnyei* XIII. k. 1340–1342. col., Magyar Életrajzi Lexikon. II. k. 827. o.

47 *Regélő – Pesti Divatlap*, 1846. június 18. 25. sz. 488–489. o.

48 *Jelenkor*, 1846. június 21. 15. évf. 49. sz. 293. o.

49 Matisz Pál (1818–1905 körül) nevelő, 1840-tól gyakorló ügyvéd Pesten, Petőfi és Egressy Gábor ismerőse, rendszeresen publikált és fordított Victor Hugo, Shakespeare műveiből, költeményei jelentek meg. *Szinnyei* VIII. k. 817. col.

50 *Honderü*, 1846. július 7. 4. évf. 1. sz. 8. o.

nehézségeknek az, hogy a cenzúra megakadályozza[51] *a program nyomtatásban való terjesztését. Egyedül a Honderüben, mely fölöttébb jelentéktelen és keveset olvasott lap, engedték megjelentetni. A Pesti Hirlapban, az Életképekben, a Divatlapban stb. kihúzták a Nyilatkozatot, s ismételt folyamodás ellenére sem engedélyezték. A nyomorultak attól félnek, hogy néhány év múlva egy tucat hazafiasan gondolkozó nővel több lesz Magyarországon! így nem marad más hátra, mint magánúton terjeszteni a programot, mely természetesen meglassítja a dolgot. Bezerédj, Deák és Kossuth érdeklődik tervem iránt, és megígérték, hogy azt a maguk részéről támogatni fogják. […] remélem, hogy ősszel még négy-öt lányt kapok, mert Bezerédj kezdeményezésére már többen érdeklődtek.*"[52] Teleki Blanka 1846. november 28-án nyitotta meg az intézetet a mai Szabadság téren, az Újépülettel szemben, az úgynevezett Majthényi-féle ház[53] második emeletén bérelt 21 szobában.[54] Az anyagi fedezetet mindvégig az édesanyjától örökölt vagyonából biztosította. Brunszvik Teréz büszkén emlékezett erre: „*Az én jó Blankám, akit szellemi gyermekemnek tekinthettem, érdekes tanítási tervet nyomatott ki, igen jó tanító mestereket fogadott, egy több szobából álló második emeletet bérelt és 1846 őszén megkezdte a munkát egy leánnyal. Nemeslelkű anya-nevelőket akart az országnak adni; a nyelv s a jellem volt főcélja.*"[55]

Az oktatás decemberben Puteáni Róza[56] – Deák Ferenc félárva keresztlánya – és egy ingyenes diák: Erdélyi Erzsébet[57] számára kezdődött meg, akiket a következő augusztusban megszaporodott kis csoport követett: az iskola elveihez a közös, jótékony célú adakozás is hozzátartozott, többek közt innen ismerjük

51 1846 májusában, Apponyi György kancellár juttatta el a Helytartótanácshoz „*ő cs. k. Felsége legkegyelmesebb parancsát*", miszerint „*midőn az említett grófnő az érintett intézet létrehozása végett a k. helytartótanácshoz folyamodandik*", az „*illető iratokat*" még „*az érdembeni végzés meghozatala előtt*" fel kell terjeszteni Bécsbe. A nevelés- és iskolaügy ugyanis felségjog, s az intézetalapítás hatósági engedélyhez kötött volt. *Hornyák* 2002. 314. o.

52 Teleki Blanka levele Wass Györgyné Gyulay Franciskának, 1846. augusztus 15. A levélből kitűnik, hogy a címzett is ajánlott egy „*leánynövendéket*", de valószínűleg „*gyenge egészsége*" miatt nem vette fel. *Sáfrán* 1963. 365–366. o., *Sáfrán* 1979. 31–33. o. Karacs Teréztől tudjuk, hogy „*még Széchenyi Istvan és nője is személyesen tisztelegtek nála, sőt a gróf egy angol női ritkaságot fel is ajánlott működő társul az intézet javára. Teleki grófnő azon nyilatkozatá[t], hogy intézetében egyedül magyarokat alkalmaz – mint a grófnő velem közlé – nagyon célszerűtlennek tartá a gróf, és sértve érzé magát tanácsa el nem fogadása miatt, s ezután jónak látta figyelmen kívül hagyni a grófnőt és leánynevelési tervét.*" – Karacs Kézirat, *Sáfrán* 1963. 369. o.

53 „*Blanka grófnő gyönyörű lakást tartott a Széchenyi-téren Majthényi grófnő házában*" – Karacs Kézirat, *Sáfrán* 1963. 367–368. o. A Sétatéren, ahol lakása is volt, kibérelte az azóta lebontott 204. számú ház második emeletét. A Teleki család örökében. A bányavidéki Telekiektől a nagybányai Teleki Magyar Házig. Szerk. *Dávid Lajos.* Nagybánya, 2020. 8. o., *P. Szathmáry* 1886. 42–43. o. „*a nemrég megnyitott Széchenyi-ligetre nyíló tágas és egészséges szobákban*" folyó tanításról és a „*báró Majthényi féle ház*"-ról írt. Leővey: „*Az Újépület […] déli oldalán a Széchenyi sétatér s az avval párhuzamosan elnyúló, szép házsor látszik. Ezen házsorban volt lakása Teleki Blanka grófnőnek Pesten létében, (a szép Majthényi házban), melyben volt jeles nőneveldéje is felállítva.*" *Sáfrán* 1963. 407. o., *Sáfrán* 1979. 85. o.

54 Idézetek 2007. 8. o. – Az Újépülettől délre fekvő, ma a Szabadság tér 3. számú ingatlan helyén állt, 1994 óta a Katolikus Tábori Püspökség központja.

55 *Czeke* 1926. 99. o., *Sáfrán* 1979. 13–14. o.

56 Puteáni Róz(s)a, báró (1836–1919)

57 Erdélyi Erzsébet (1832–1881) Bernvaller Ferenc mányi uradalmi vadász lánya, Brunszvik Teréz pártfogoltja, aki oktatta, sőt, beadta a leánynevelő intézetbe.

név szerint is őket.[58] A tanítványok közül Perényi Malvinát,[59] Dőry Matildot,[60] Blaskovits Ninát,[61] Sztojka Júliát,[62] Sztankovánszky Máriát,[63] Farkas Kleonát, Krajevszka Ilonát, Básty Herminát,[64] Kornis Annát[65] és Mária-Alice-t,[66] Csernovics Laurát[67] és testvérét, Dionit,[68] Mihályi Ilkát,[69] valamint Erdélyi Erzsébetet.[70]

Az intézet nehezen indult be. Anyagi fedezetét Blanka anyai örökségéből biztosította. „*Ha túl korán kezdtem hozzá, akkor is megteszem a magamét, és előkészítem a talajt annak, aki utánam a hazafias női nevelés gondolatát felfogja s magáévá teszi. Ez a gondolat erőt ad nekem és nyugalmat*" – írta egyik levelében.[71] Az első évben Deák Ferenc keresztlánya volt az egyetlen növendék. A következő évben már 14 lány tanult az iskolájukban. Ez volt Magyarországon az első középfokú iskola lányok számára.

A nőnevelő intézet megnyitása kapcsán fonódott össze végleg Teleki Blanka és Leővey Klára sorsa. „*Én most Teleki Blanka nőnevelő-intézetében vagyok, segédnevelőnő pár év óta. Oly dicső helyzet, minőt csak álmaimban gondolhaték magamnak; hol erélyesség, munkásság, s a legnagyobb szellemi élvezet összpontosítva van, s minden csak nemzeti kifejlődésre célozva.*" – írta erről Leővey, aki igen hamar bizalmasa, társnője lett Teleki Blankának a nemzeti ügyek elvhű szolgálatában.[72]

Leővey Klára 1821-ben született Máramarosszigeten egy elszegényedett, korán elhunyt beregi földbirtokos kisnemes, megyei táblabíró lányaként. Szűkebb pátriájához élete végéig szorosan kötötték barátságok, ismerősök, rokoni szálak. Már fiatalon kitűnt zenében, éneklésben, 1836-tól a máramarosszigeti jótékony egyesület működvelő színjátszó társulatában tevékenykedett. „*Vidám és gazdag kedélyű, bámulatos türelmű*" – jellemezte évtizedekkel később P. Szathmáry

58 1848 júniusában „*a hazai kincstár fölsegélésére*" 94 forint 46 krajcárt (*Nemzeti Ujság*, 1848. június 14. 42. évf. 29. sz. 111. o., *Pesti Divatlap*, 1848. június 18. 27. sz. Nemzetőr melléklet 769. o.), 1848 decemberében „*a lajthai tábor részére fejérneműeket adakozók*" névjegyzékében (*Közlöny*, 1848. december 8. 181. sz. 856. o.) szerepelnek. Névsort közöl a *Pesti Napló*, 1899. július 9. 50. évf. 188. sz. 3. o., *Kele* 1909. 1–3. o.; a források átnézése kapcsán *Takács* 1978/1980. 91. o.

59 Perényi Malvina (1834–1911)

60 jobaházi Dőry Matild (1838–1894)

61 ebeczki Blaskovich Malvin (Nina, 1837–1906)

62 szalai és kerékfalvi Sztojka Júlia bárónő

63 sztankováni Sztankovánszky Mária (1835–1914)

64 Básthy Hermina

65 gönczruszkai Kornis Anna grófnő (1837–1884)

66 gönczruszkai Kornis Mária-Alice grófnő (Alexia, 1840–1882)

67 mácsai Csernovics Laura grófnő (1840–1892)

68 mácsai Csernovics Dionie (1842–1865)

69 apsai Mihályi Ilka

70 *Czeke* 100. o.

71 Teleki Blanka levele Wass Györgyné Gyulay Franciskának, 1846. július 4. *Sáfrán* 1963. 363. o., *Sáfrán* 1979. 30. o.

72 Leővey Klára levele „*Pest, tavaszutó [május] 18-án 1848.*" keltezéssel „*Ocsvai [Ferenc] Honpolgár nejének Kolozsvárott*" „*Kedves Birim!*" megszólítással. *Sáfrán* 1963. 539–540. o., *Lampérth Géza:* A szabadság tavaszából. Régi írások. *Budapesti Hírlap*, 1910. március 15. 30. évf. 62. sz. 2. o., *uő.:* Vasvári Pál születésének 100. évfordulóján. *Magyarság*, 1926. július 14. 7. évf. 156. sz. 8. o.

Teleki Blanka rajza Leővey Kláráról kufsteini fogságuk alatt, 1854. október 8. – Teleki Blanka kufsteini albumából, II. tábla.[74] *Kacziány 1905. 73. o.*

Károly.[73] A Nemzeti Színházhoz hívták komikának, de édesanyja nem engedte, így később színikritikusként, színházi előadások látogatójaként hasznosította ezirányú érdeklődését, tudását. Élethosszig tartó barátság és kölcsönös tiszte-

73 *P. Szathmáry* 1886. 40. o. – Péterfalvi Szathmáry Károly (1831–1891) író, tanár, Leővey Klára anyai rokona. Jogot végzett Kolozsváron, királyi táblai írnok, egyben az *Erdélyi Híradó* munkatársa lett. 1848. december elején beállt a 31. (Partiumban alakult) honvédzászlóaljhoz. December 6-tól tizedes, 1849 januárjától őrmester Tóth Ágoston kolozsvári hadosztályparancsnok irodáján. Február 12-től hadnagy a 73., április 20-tól főhadnagy a 31. zászlóaljban. Később áthelyezték a Désen alakult utászszázadhoz, amellyel a gyulafehérvári ostromsereghez került. Bebörtönözték. (*Náday – Sáfrán* 1984. 89. o.) A szabadságharc után nevelő Pesten, 1858-tól a máramarosszigeti gimnázium tanára lett, 1862-tól Nagyenyeden tanított. 1868-tól a *Hazánk* szerkesztője, majd a *Hon* című lap munkatársa Budapesten. 1869-től országgyűlési képviselő, 1878-tól az *Országgyűlési Napló* szerkesztője, író és publicista. Leővey Klára kufsteini jegyzetei alapján írta meg Teleki Blanka életrajzát. *Bona* 1999. III. k. 239. o., *Náday – Sáfrán* 1984. 24., 89. o.

74 *Kacziány* 1905. az első, ahol Teleki Blanka teljes kufsteini albumának reprodukciói (I–VIII. tábla) megjelentek, akkor már a Kreith Béla-féle kolozsvári ereklyemúzeumban őrzött eredeti rajzok után. Ma ebből három rajz az Aradi Ereklyemúzeum gyűjteményében található (leltári szám: 2168, 3866, 2170). Aradi Em. 2012. II. k. 71. o.

let fűzte a szintén máramarosszigeti Prielle Kornélia (1826–1906) színésznőhöz. Karacs Terézzel való 1840-es megismerkedése[75] révén fordult a reformok, az önművelés, a nőnevelés felé. 1844-ben, éppen az országgyűlés idején jutott el az egyik máramarosi követ, Sztojka Imre[76] báró családjával – amolyan barátnő-társalkodónő és bébiszitter minőségben – Pozsonyba. A kisvárosi élethez szokott Klára számára a pezsgő kulturális és társasági élet, az új eszmeáramlatok új távlatokat nyitottak: az országgyűlés karzatáról hallgatták a szónokokat,[77] táncmulatságokon vettek részt. Ezt követően Karacs Teréz ajánlása révén: – „*egy szép tehetségű, jól képzett, üde, fogékony lelkületű fiatal lány*"[78] – került Teleki Blanka pesti nőnevelő intézetébe, nevelőnőnek. Két hónap múlva már így minősítette a grófnő: „*Segítőtársként egy nagyon derék, értelmes kisasszony áll mellettem, aki egyelőre egyedül elég lesz a gyerekek felügyeletére.*"[79] Klára viszont megtalálta a helyét: „*Nekem most se időm, se vágyam nincs mást gondolni, mint haladva tanulni a leányokkal együtt, s ezen élvezetért kölcsönbe tanítani az apróbbakat.*"[80] Gyakorlatias, kezdeményező, könnyen replikázó lénye kiteljesedett az apró-cseprő napi és nevelési ügyekben; életrevalósága, önállósága, határozottsága a nehéz élethelyzetekben később is megmutatkozott. Könnyen teremtett kapcsolatot, fiatalsága ellenére kiterjedt, megbízható ismeretségi körrel rendelkezett és merte ajánlani földijeit bármiféle munkára, feladatra.

Az intézetbe a grófnő gondosan választotta ki a tanárokat: az orosházi származású Argay János nevelő-tanító 1848-ban ott ült a július 20–24. közt Pesten

75 Karacs Kézirat, *Sáfrán* 1963. 369. o., *Sáfrán* 1979. 35. o.

76 Sztojka Imre (1776–1858) politikus, az 1825–1827-i, az 1832–1836-i és az 1843–1844-i országgyűlésen Máramaros vármegye követe, az 1848–1849-i országgyűlés felsőházának korelnöke. Felesége, Perényi Julianna révén a szabadságharc után kivégzett Perényi Zsigmond báró sógora lett, az asszony Brunszvik Teréz baráti köréhez tartozott. Sztojka a máramarosi ellenzék vezére volt a reformkorban, egyébként 1844-ben következtként a népnevelési választmány javaslattevő tagja volt, tehát akár e család körében is szerezhetett ellenzéki benyomásokat a fiatal Leővey. *Mult és Jelen*, 1843. június 20. 3. évf. 49. sz. 1. o., *Trócsányi* 1961. 296. o., *Pálmány* 2002. 1049–1050. o.

77 „*A két Klára memóriája történelmi nevezetességű volt. Egy estén, a szokásos kártyapárti mellett, politikáról folyt a beszélgetés. Az öreg Sztojka vendégei – sógora, Perényi Zsigmond báró főrend, Beöthy Ödön és Szentkirályi voltak; Perényi kérdésére, hogy az országgyűlésen ki beszélt és hogyan? – a házigazda fölhívta leányát, mondaná el bátyjának Klauzál mai beszédjét. Sztojka Klára mondja-mondja, s már majd egy órája citálja Klauzált. A játékosok leteszik a kártyát; s bámulva hallgatják. Az öreg Sztojka nagyokat pislog, a mi nála a megelégedésnek egy bizonyos neme volt. Végre bereked a szónok. Oda szól Lövey Klárának: »kérlek folytasd«, – és emez folytatja s citálja tovább Klauzált majdnem szóról-szóra. Annyira meghatotta a híres szónokot a két Klára figyelme, mellyel beszédét hallgatták, hogy másnap reggel csodaszép csokrokkal fejezte ki elismerését e fölirással: »A két Genius-nak – Klauzál.«*" *Kele* 1909. 31. o.

78 „*Lővei Klárát Máramarosban, Szigeten, 1840-ben tanultam ismerni s a tiszta jelleméért barátilag szeretni, s kihez még most is, negyvenegy év után, midőn e sorokat írom, szilárd barátság köt, és negyvenévi levelezés, végetlen hosszú sorokban nyilatkozott őszinte vonzalom fűz a távolság dacára egymáshoz bennünket, pedig ő Kolozsváron, én Kunhalason lakom jelenleg. De volt idő, midőn tőle a még távolabbi Kufsteinből is megkaptam sorait, melyeknek most is hű őrzője vagyok.*" – Karacs Kézirat, *Sáfrán* 1963. 369–370. o., *Sáfrán* 1979. 35. o.

79 Teleki Blanka levele Wass Györgyné Gyulay Franciskának, 1846. augusztus 15. *Sáfrán* 1963. 366. o., *Sáfrán* 1979. 30. o.

80 Leővei Klára levele Karacs Teréznek, Pest, 1848. március 3. (http://brunszvikterez.hu/ablev.html) (Megtekintés: 2021. április 15.)

lezajlott „magyar tanítói egyetemes gyűlésen";[81] Hanák János[82] természettudóst Karacs Teréz ismertette meg vele: „*Ezen nagy természet búvárt 1840-ben voltam szerencsés megismerni és bámulni [mint] a mármarosi havasok és sziklák fáradhatatlan mászóját. Egy általa megbámult, vagy boncolásra elítélt növényért nyaktörő merényletekre volt képes. Hegyre kapaszkodó patkói és vashorgas botja s elég ruganyos teste voltak merész vállalatainál támogatói. Én azon időben Kállay István kincstári elnök nagyságos családjával évenként Budapestre utazván, ezen tisztelt férfi szárított növényeinek fáradhatatlan szállítója lettem. Ugyanis egyszerű piperéim közé csomagolva vittem magammal a tudomány kincseit Hanák tudós feleinek. Én tehát ezen kitünő férfit, ki már akkor 1846[-ban] budapesti tanár volt, bemutattam a két grófnőnek, sőt*

81 Argay János (Argai, 1822?–1864) nem maradt a Teleki-intézet nevelője, mert bár kitűnő pedagógus lehetett, a nevelés alapkövének a vallást és az erkölcsösséget tekintette. Így 1847-től a pesti evangélikus gimnázium, majd 1857-től az elemi iskola tanára volt, „*osztályában fáradhatatlan buzgalommal és ritka szakképzettséggel oktatta a gondjaira bízott ifjúságot*". *Nevelési Emléklapok*, 6. évf. 2. o.: „*Névsora az 1848 július 20. 21. 22. 23 és 24-kén Pesten tartatott közös és egyetemes tanító-nevelői gyűlésen jelenvolt tagoknak.*" (10. sz. alatt) Egy füzettel (5. sz., 1848.) hamarabb közölték „*Nehány szó az előkelőbb családok gyermekei neveltetése ügyében*" című értekezését. 59–77. o. 1854-ben több műve készült el, a „*Mértan az elemi iskolák használatára*"; és egy olvasókönyv a felsőbb iskolák számára. Ugyanő a hatodik osztály számára egy füzetkét irt „*Viszonyszámok (logarithmusok)*" címmel. Verseket is írt. 1863-ban „*sulyos gyöngélkedése miatt*" felmentették tanári állásából, 1864. március 12-én „*hosszas betegség után jobb létre költözött*". *Budapesti Hírlap*, 1854. augusztus 22. 2. évf. 500. sz. 2. o., *Pesti Napló*, 1863. október 1. 14. évf. 4088. sz. 22. o., *Pesti Napló*, 1864. március 17. 15. évf. 4226. sz. 2. o., *Vasárnapi Ujság*, 1864. március 20. 11. évf. 12. sz. 116. o.

82 Hanák János (1812–1849) paptanár, zoológus, 1841-ben a Királyi Magyar Természettudományi Társulat, 1846-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a magyar Nevelési Társaság „könyvtárnoka". 1832-ben lépett a piarista rendbe, 1834-től két évig mint breznóbányai tanár ismerte meg Linné rendszerét. 1835–1836-ban Vácott bölcsészetet tanult, 1837-től Nyitrán – ahol teológus volt – már rendszeresen gyűjtötte a növényeket, állatokat. Szentgyörgyön fejezte be filozófiai és teológiai tanulmányait, 1840-ben szentelték pappá. A máramarosszigeti (1841–1845), a váci (1845–1846), majd 1846–1848 közt a pesti piarista gimnázium rendes tanára lett, „*kit »a természetrajz elemei« czímü jeles tankönyvéről dicséretesen ismer az olvasó közönség, jelenleg egy terjedelmesebb, s színezett ábrákkal is ellátandó hason tárgyú munkán dolgozik*". 1848 júniusától a pesti tudományegyetem könyvtárának segédőre, 1848. november 2-től a budai állami gimnázium természettan és természetrajz helyettes tanára, egyúttal Teleki Blanka leánynevelő intézetének tanára volt. 1848 őszén Perczel Mór seregében mint közhonvéd-önkéntes részt vett a Jellačić és Windisch-Grätz elleni hadműveletekben. 1848. december 30. után visszatért Pestre, a bevonuló osztrákok 1849 elején megfosztották állásától és kitiltották a városból. Pest-Buda visszafoglalását követően 1849. május–augusztusban a pesti tudományegyetemen a természettörténet nyilvános rendes tanára lett. A forradalom leverése után álnéven bujdosott a krassói Kricsován, Orbók Ernő családjánál nevelői állást vállalt; nem sokkal később valószínűleg megfázott és meghalt. „… *elsodorta az 1849-ik vihar. A tevékeny pályára hivatott tudós, a menekülő hazafi ott nyugszik valahol Magyarország legdélkeletibb hegységének egyik völgyében. Mindig a természet titkait kutatta, az visszaölelte őt örökké élő kebelére.*" – emlékezett rá Karacs Teréz. *Sáfrán* 1963. 376. o. Hanák a magyarországi zoológia egyik első jelentős képviselője, a magyar nyelvű természettudományi irodalom úttörője. Tankönyvei több mint húsz éven át uralták a magyarországi természetrajz-oktatást. Szorgalmazta a magyar természettudományos szaknyelv kidolgozását. Lugossy József nyelvész, orientalista 1850. augusztus 19-én tartott fölötte emlékbeszédet (*Magyar Academiai Értesítő*, 1850. 10. évf. 2. sz. 74–86. o.). *Pesti Divatlap*, 1845. június 5. 13. évf. 10. sz. 320. o. *Jelenkor*, 1848. június 29. 17. évf. 76. sz. 312. o., *Közlöny*, 1848. november 3. 1 évf. 146. sz. 183. o., *Kossuth Hirlapja*, 1848. november 5. 1. évf. 110. sz. 488. o. https://www.nevpont.hu/palyakep/hanak-janos-6a711, http://lexikon.katolikus.hu/H/Han%C3%A1k.html (Megtekintés: 2021. április 15.) https://tudosnaptar.kfki.hu/historia/egyen.php?namenev=hanak (Megtekintés: 2021. április 15.)

az öreg Brunszvik grófnő el is jött velem hozzá."[83] Thern Károly,[84] a Fóti dal szerzője, a Nemzeti Színház karnagya elismert zenepedagógus volt. S végül, de nem utolsó sorban a tanári kar tagja lett Fejér, azaz Vasvári Pál, akinek tanári szerződése is fennmaradt: „*Én Fejér Pál magamra vállalván méltóságos Teleki Blanka grófnő által nevelésbe vett kisasszonyok tanítását, kötelezem magamat a legcélszerűbb, és a nevendékek által könnyen fölfogható módon tanítani a világtörténtet, a hazai történetet, az általános és magyar földleírást, természettant és természetleírást, a magyar nyelvtant és helyesírást, mely tudományokat… hetenként 14 órában fogom nekik előadni, mind magyar nyelven.*"[85] A Teleki-leánynevelő volt az egyik első iskola Magyarországon, amely az oktatásában megvalósította a szaktanári rendszert. Teleki Blanka maga is foglalkozott a lányokkal, kirándulni vitte őket, felolvasásokat tartott – az intézetet felkereső Brunszvik Teréz jegyezte fel, hogy: „*Blanka a tanulásba örömöt csempész, csúfolódva ostoroz, és ez jót tesz*".[86] Feltételezhető, hogy mivel felettébb érdeklődött a forradalmi művek iránt, amellett a Párizs és Magyarország között gyakran megforduló francia sógora, Auguste De Gerando Michelet[87] köréhez tartozott, Teleki Blanka háza már ekkor a republikánus, s ezért tiltott könyvek terjesztésének egyik központja volt.[88] Később megvádolták,

83 Karacs Kézirat, *Sáfrán* 1963. 375. o.

84 Thern Károly (1817–1886) szepességi születésű zeneszerző, „*jeles és szorgalmas zeneköltő, avatott tanító*". 1832-ben Miskolcon zeneegyesületet alapított, majd két év múlva zenekart szervezett, amelynek karnagya és komponistája volt. Egy ideig a balassagyarmati leánynevelő intézetnél tanított. 1837-től Pesten élt, 1841-től a Nemzeti Színház másodkarmestere. Rokonánál, Vásárhelyi Pálnál, a hires mérnöknél, alkalma nyílt Vörösmartyval, Bajzával, Garayval, Szontághgal, Erdélyivel összebarátkozni. Egy ily alkalommal (1842. október 14.) született a híres Fóti dal zenéje. 1848–1849 folyamán Barsi József szövegére komponálta a Honvéd-dal. Magyarország lelkes Honvédségének ajánlva című művet (HTM Könyvgyűjtemény 2233). A Nemzeti Dal megzenésítésének csak a 90. lábjegyzetben idézett nyoma maradt. 1853–1864 közt a Nemzeti Zenede összhangzattan és zongora tanára. A Budapesti Zenekedvelők Egyesületénél igazgatói tisztet viselt. 1864-ben fiai képzésére Lipcsébe költözött. 1868-ban rövidebb időre visszatért Pestre, majd végleg Bécsben telepedett le. Kora népszerű zeneszerzője volt. Művei: zongoradarabok, operák, színpadi kísérőzenék, férfikarok, dalok (Fóti dal); népies műdalok. Magyar Életrajzi Lexikon II. k. 854–855. o.

85 *Hornyák* 2012. 30. o., *Takács* 1978. 87–94. o., *Takács* 1980. 79–89. o.

86 Idézi: *Hornyák* 2012. 32. o.

87 Michelet, Jules (1796–1874) francia liberális-romantikus történetíró és filozófus, Auguste De Gérando tanára, az ifjú halála után is a család támasza, barátja. Az 1830-as júliusi forradalom után a nemzeti levéltárban a történelmi osztály főnöke, a Sorbonne-on tanított, 1838-ban a francia akadémia tagja lett, egyúttal történelem és erkölcsfilozófia tanára a Collège de France-ban. Elkötelezett demokratikus és köztársasági nézetei miatt sok kellemetlenség érte. 1850-ben elvesztette tanszékét, később, miután vonakodott az 1852. január 14-i alkotmányra megesküdni, felmentették levéltári hivatala alól is. Ettől kezdve visszavonultan élt, sajtó alá rendezte két legjelentősebb művét: Histoire de France és Histoire de la Révolution française (Páris, 1853. 7 köt., és 1879. 9 köt.). A tenger című művét Leővey Klára fordította magyarra. *Sáfrán* 1979. 185. o., https://www.19thc-artworldwide.org/spring20/wright-reviews-jules-michelet-by-michele-hannoosh, http://www.kislexikon.hu/michelet.html (Megtekintés: 2021. június 3.), *Michelet* 1999., *Miskolczy* 2000., *Miskolczy* 2019.

88 Ez magyarázat lenne arra, hogy miként – Teleki Blanka könyvtárának segítségével – jutottak el kiadásuk után szinte heteken belül a leendő márciusi ifjak kezeihez a francia forradalom kedvelt és kiapadhatatlan témájának legújabb párizsi kiadványai, köztük díszes kiadású, sok kötetes és drága művek is, amelyekben a napi anyagi gondokkal küzdő Petőfi, Vasvári naprakészen tájékozottak voltak. – *Fekete* 1981. 22–23. o.

hogy nem csak eszmeileg „szorgalmazta" a Petőfi-versek kiadását, hanem anyagilag is támogatta azt, sőt, Leővey leányintézetük növendékeit is bevonta az előfizetők gyűjtésébe.[89]

1848. március 15-ét a Teleki-intézet növendékei és oktatói kara egyaránt felszabadultan, nemzeti érzelmektől hevülve élték meg. Leővey Klára délutánra egy példányt szerzett a Nemzeti Dalból, s hazavitte azt a tanintézetbe, ahol a grófnő „*nagy hatással elolvasta a hatalmas költeményt*", s ez olyannyira megragadta Thern Károly tanítót, hogy mindjárt el is kérte a verset „*megzenésítés végett*".[90]

Egy héttel később – a tanítványokra hivatkozva – kérte Leővey Klára levélben Vasvárit, hogy üljön modellt Barabás Miklósnak. A portré 250–300 példányban való elkészíttetése sokba került, de Teleki Blanka nem sajnálta érte a pénzt. A katedrájáról távozó, országos politikai és szervezési feladatokra elhivatott Vasvári Pált március 16-ától jó barátja és évfolyamtársa, Bereczki Máté váltotta fel a tanári karban, aki amellett, hogy nevelte az intézetben a fiatal kisasszonyokat, nemzetőri szolgálatot látott el Pesten.[91]

89 *Fekete* 1993. 78–79., 81. o. „*megállapítható, hogy Emich s társai meghurcolása, s az 1851-es, majd az 1852-es Petőfi-kiadás betiltása és elkobzása szorosan kapcsolódik Teleki Blankáék összeeskövési ügyéhez.*"

90 *Fekete* 1981. 22. o.

91 Bereczki Máté (eredetileg: Bagyinszki / Badinszki; 1824–1895): a magyar pomológia megteremtője. Már a váci latin iskolában is tanítványok korrepetálásából tartotta el magát. Németül, franciául autodidakta módon tanult meg. 1848-ban tett a pesti egyetem elvégzése után ügyvédi vizsgát, Vasvári, Jókai és Petőfi köréhez tartozott. 1848–1849-ben nemzetőrként, majd 1849 decemberében Romhányi Máté néven (Gyulai Pál is ezt a nevet adta főhősének a forradalmat 1869–1872 közt felidéző „költői beszély"-töredékében) az orvostanhallgató, hírlapíró, költészettanár Oroszhegyi Józsa vezette, „pesti művelt ifjakból" alakított szabadcsapat tagja lett, amelynek radikális – republikánus – arculatát az ellenállás színe, vörös zászlója is jelképezte. Zemplénben, majd a Mátra vidékén folytattak gerillaharcot. Több ízben jelentős hadizsákmánnyal segítették a honvédsereget. Pl. Romhányi Máté és Schwarcz Edvárd „gerillavitézek" 1849. február 22-én Miskolcon a Schlick csapataitól zsákmányolt fegyvereket és felszerelési tárgyakat adtak le „nyugtatvány" ellenében Rudnyánszky Józsefnek, a 17. honvédzászlóalj főhadnagyának. Ezen kívül Bereczki cikkeket is írt a *Márczius Tizenötödike*be. A szabadságharc leverése után Teleki Blanka pálfalvai birtokára menekült – Erdei Máté álnéven – gazdasági írnokoskodott s vett részt a forradalom utáni szervezkedésben. Teleki Blanka letartóztatásakor sikerült elmenekülnie. Összesen hét évig bujdosott, de az 1856-os amnesztia után sem akart közhivatalt vállalni. 1864-ben körjegyző lett; ezután 10 évig magánnevelő volt Sármezey Antal Csanád megyei kincstári bérlő gyermekei mellett Mezőkovácsházán 1872-ig, amikor ott saját kertet szerzett és minden tehetségét a gyümölcsészetnek szentelte. Négykötetes műve, a Gyümölcsészeti vázlatok az első magyar összefoglaló gyümölcsfajta-leírás. Kapcsolatot teremtett a híres belga, német, francia tudósokkal és kertészeti egyesületekkel, kertjét olyan pomológiai kísérleti teleppé fejlesztette, amelynek termékeivel segíteni tudta a nemes és hiteles fajtájú gyümölcsök termesztésére vállalkozó hazai kertészeket. Európa-szerte ő tette híressé a magyar gyümölcstermesztést, szakcikkeket írva hazai és külföldi kertészeti lapoknak, másfelől pedig vagyonával – a Természettudományi Társulat legnagyobb alapítványtevőjeként – a TIT székházvásárlását alapozta meg. *Tolnai* 2013., *Bereczki* 1995. 18–21. o., *Szinnyei* 1. k. 921. col., *Szabó* 1992., *Kertészeti Szemle*, 1936. március 8. évf. 3. sz. 48. o., *Somkúti* 2007., *Kerekes* 1967. 82., 89. o., *Forgács* 2020. 67–73. o.

Látszólag rendes mederben folyt tehát tovább a tanítás, azonban ahogyan a tanárokat, úgy a növendékeket is befolyásolta a lázas pesti közhangulat. Az *Életképek* „Hölgysalon" rovatában a Teleki-féle gondolatok név nélküli parafrázisa 1848. május 7-én jelent meg egy újabb szózat Elébb reform, azután nőemancipatio címmel: „*Ki van mondva a' szabadság, testvériség, egyenlőség elve. Következetességből szóba hozatik a' nők emancipatiója, hol komolyan, hol gúnyból. Mind kettőnek örvendünk. Természetes, hogy szabadságra vágynak a' nők is, hogy vad önkénynek tekintik, ha a' törvény száraz szavakkal kimondja örök kiskorúságokat […] Gyermekek vagyunk, kiskorúak nemcsak a' törvény, hanem a' szellem itélőszéke előtt. […] A' forradalom kiemelte ifjainkat a' köznapiasság sülyesztö porából. Messze haladtak a' fiatal sasok, merész reptökben megközelítik az ideált. Legyünk ébren, polgártársnéim! a' kor rohanó gyorsasággal változtatja át az életet, elmaradnunk nem szabad, nem lehet.*"[92]

Az intézetet 1848 késő őszén maga Teleki Blanka zárta be: „*Mikor Windisch-Grätz az osztrák hadsereg élén közeledett Pest felé, részint az anyák kérésére hazaküldte a tizenegy leányt, és önként megszüntette iskoláját. Két év alatt a bevételein fölül még hatezer koronát költött erre az iskolára.*"[93] – számolt be a történtekről Brunszvik Teréz. Hasonlóan emlékezett vissza Leővey Klára is: „*Midőn 1848 végén, Windischgrätz roppant erővel közeledett Pesthez, s a magyar tábor Mórnál vereséget szenvedett, a kormánynak hirtelen el kellett hagyni a fővárost, mely nem lett volna képes oly nagy támadásnak ellenállani. 1848 utolsó napján lett közhírré, hogy a kormány elhagyja Pestet, s 1849 első napján már útban volt az egész hivatalos sereg, a miniszterekkel együtt. Rémítő hideg volt. És mégis, aki csak tehette, menekülni akart a fővárosból, hogy az ellenséget kikerülje.*

A Teleki Blanka grófnő intézetéből már majd minden tanító a táborban volt. Romhányi, a mostani Bereczki Máté, ki Vasvárit helyettesíté a történelem tanításban, Heissa,[94] a francia tanító, s mások mind fegyvert fogtak a szabadság védelmezésére. De a növendékek még folyvást benn voltak, s az intézeti működés tovább folyt. – Annak hírére, hogy az ellenség elfoglalja a fővárost, a leánykák szülei, akik a telet Pesten akarták tölteni, mind falusi kastélyaikba szándékoztak visszavonulni, magokkal vive leánykáikat. Ezeknek átadása egy éjjel megtörtént.

1849 hajnalán a virágzó intézetből egy növendék sem volt Teleki Blanka grófnőnél, s ilyen körülmények között ő sem akart a fővárosban maradni. Igyekezett menekülni, hogy Erdélyben levő rokonaitól el ne szakadjon. A reggeli órák elsejében már a vaspályánál valánk, Szolnok felé szándékozva indulni. De nem volt hely, először csak a kormányhoz tartozó egyéneket kellett szállítani. Ahány vasúti kocsi létezett, az mind mozgósítva volt.

Déli tizenkét órakor került a sor a képviselőkre s azok között mi is kaptunk helyet. Dermesztő hideg volt az útban, akkor még szó sem volt a kocsik fűtéséről, s ami több, rémséges hosszasan kellett az állomásoknál várakozni, mert folytonos használatban

92 *Életképek*, 1848. május 7. 6. évf. 20. sz. 593–594. o.
93 *Czeke – Révész* 1926. 99–100. o.
94 Heissat, Heissa – nem sikerült róla többet megtudni.

a kutak vizei kiapadtak; várni kellett, mig újra buzog, hogy a gőzgépek tápot adhassanak. Másnap reggel napfeljötte előtt érkeztünk Szolnokra!

Itt azon nehéz feladat várt reánk, hogy szekeret keressünk. Nagy nehezen kaptunk egy fakó szekeret,[95] *csak széna-üléssel, ernyő nélkül. Amint fel akartunk ülni, a grófnő észreveszi, hogy két ládája közül – az egyikbe ruháit, a másikba fehérneműit és ezüstjét csomagolá – ez utolsó a vaspályánál maradt. Sietek vissza, a vonat már nem volt ott, az megint Pestre ment, hogy a hátramaradtakat szállíthassa. De nagy meglepetésem és örömömre a keresett bőrláda ott volt levetve a sínek mellé! Jellemzi a becsületes kort.*

Fakó szekerünkön haladva, láthattuk a távolban a hóval borított puszták térein, a temérdek gyalogmenő férfi sereget. Aki nem kapott a vaspályán helyet, s olyan számtalan volt, az megindult gyalog. Így ment az egyetemi ifjúság is, a tanárok nagy részével együtt. Ezek közt láttam Tavasi tanárt és írót vörös tollas kerek kalapjával, fel se véve a dermesztő hideget. […] Vándorlásunk Mekkája: Debrecenbe érve, csakhamar megszűnt a fázás, az éhezés, mert útközben alig lehetett valamihez jutni, egyszer meg is kellett hálni egy apró gyermekkel telt házikóban."[96]

Blanka grófnő és odaadó munkatársa, bizalmas barátnője, Leővey Klára tehát követte a kormányt Debrecenbe, ahol tevőlegesen – időt-erőt nem kímélve segítették a szabadságharc ügyét. A két honleány egyértelműen Kossuth elképzeléseiben hitt, ennek megfelelően kötelezték el magukat a szabadságharc ügye mellett. Jelen voltak április 14-én a trónfosztás kimondásakor a Nagytemplomban.[97] 1849 „*május hetének egyik napján*" – valójában április 27-én[98] – Nagyváradra szekereztek, a Vasvári Pál által parancsnokolt Rákóczi-szabadcsapat zászlószentelésére, amelynek zászlóanyaságát a grófnő vállalta el. Teleki Blanka ezüsttel hímezte ki a Bihar-Békés-Szabolcs és Szatmár vármegyékből toborzott, februárban Monostorpályiban megalakult szabadcsapatnak szánt vörös selyemzászlót. Egyik felén a „*Hazádnak rendületlenül!*" felirat állt, a másikon: „*Oh ha te élnél Rákóczi!*". A dúsan hímzett zöld zászlószalagra a grófnő neve s a felszentelés dátuma került. Az ünnepélyes szögbeverés után „*Teleki Blanka grófnő, ki pirosasbarna bársony ruhában volt, rózsaszín selyemkalapban, fekete fátyollal, kezébe vévé*

95 Fakószekér: szegényes jármű, szerkezetileg azonos volt a közönséges szekérrel, csak kisebb volt, minimális vasalással. Nagyobb távolságra és gyors járatra nem használhatták, mert könnyen tört. „Fakószekér, kenderhám, mind a kettő rossz szerszám" – jellemezte a szólás is. Hogy jó állapotban maradjon, különféle csapolásokat, gúzzsal való kötéseket és mindenekelőtt vizet használtak; ui. használat előtt mindig jól meg kellett locsolgatni, hogy alkatrészei megdagadjanak. Olcsósága miatt kis távolságra történő szállításra megfelelt, nehéz terepre pedig – ahol a szekér és az igavonó állat sok veszedelemnek volt kitéve – ez volt a legcélszerűbb szállítóeszköz, mert ha tört, se esett nagy kár. A magyar nyelv értelmező szótára. Főszerk. *Bárczi Géza – Országh László.* I–VII. k. Budapest, 1959–1962. II. k. 528. o., Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk. *Ortutay Gyula*. 1–5. k. 1977–1982. 2. k. 20. o.

96 *Leővey* 1892. 179–180. o., *Sáfrán* 1963. 459–460. o.

97 Ezt P. Szathmáry egyáltalán nem említi. Vádirat: „*Az országgyűlési ülésekre belépőjegyeket kapott, amiből kitűnik, hogy azokon részt is vett.*" „*az 1849. április 14i Convent–határozat alkalmával is! – melyekre a belépőjegyek szolgálnak bizonyítékul*" Leővey 1891-ben: „*Ez alkalommal a debreceni nagytemplomban mondott hatalmas szónoklatát Kossuthnak én is szerencsés voltam hallani.*" *Sáfrán* 1963. 380., 384., 455. o., *Sáfrán* 1979. 51., 56. o.

98 E pontosítást és általában a kézirat végső formába öntésénél nyújtott segítséget Hermann Róbertnek köszönjük.

a felszegzett zászlót, ragyogó fekete szemei a legmagasztosabb lelkesedés tüzétől égtek, s leírhatlan szépek valának, s a honleányi lelkesedés legmeghatóbb hangján e szavakat mondá: – Hordozza dicsőséggel! s átadá a zászlót Vasvárinak."[99] E zászló alatt esett el Vasvári őrnagy 1849. július 6-án Havasnagyfalu felett, a Funtinel fennsíkján a mócvidéki román felkelőkkel vívott harc során. Holtteste sosem került elő.

Debrecenből Teleki Blanka néhány napra Hosszúfaluba utazott, testvéréhez, De Gerandoné Emmához és gyermekeihez.[100] Budavár visszavételének hírére a fővárosba sietett, ahol „veszedelmesen" megbetegedett, s mire felépült, már Szegedre kellett menekülnie.[101] Teleki Blankáékat itt érte Vasvári eltűnésének híre, rögtön Bánffyhunyadra siettek és a magyarvalkói görögkatolikus lelkésszel akartak felmenni a havasokba, de még az is visszarettent a megvadult lázongók közé vezető úttól.[102] Teleki Blanka e szomorú eseményhez – a városi legenda szintjén – e szavakat fűzte: „*Sokat, kimondhatatlan sokat vesztett a haza s mennyit vesztettem én!*"[103]

A sikertelen keresés után Teleki Blanka és Leővey Klára Kolozsvárra ment, hogy Miksa fivérével találkozzon – nem sikerült –, s megtudva, hogy a kormány Szegedről Arad felé indult, ők is oda akartak jutni. Akkor érkeztek Nagyváradra, amikor 1849. augusztus 2-án Debrecen térségében a Nagysándor József vezette I. hadtest és az orosz főerők között lezajlott a szabadságharc egyik utolsó, a honvédsereg részéről vesztes összecsapása és a magyar haderő maradéka elvonult Arad felé. „*A grófnénak első gondja volt tovább utazhatni, arra a merre a kormány halad, mert szörnyen irtózott oly helyütt maradni, hová az ellenség várható volt. […] A grófnőnek Csányi közlekedési ministertől volt útlevele, melyben az is ki volt téve, hogy előfogatokkal rendelkezhetik. Ebben bízva megindulánk délfelé, […] De csakhamar fennakadánk a tovább haladásban, a nagy csoportosulás következtében.*" – idézte fel e történteket Leővey Klára. Nem tudtak továbbutazni, a közelgő oroszok felé fehér lobogós parlamenterek nyargaltak, a városban folytonosan harangoztak – utóbb kiderült, hogy egy városi halottért, de a két nő már „*a haza temetésére*" asszociált.[104] A sok kórházi sebesült láttán a grófnő „*oroszokat és honvédeket egyaránt segített tépéssel és orvosi szerekkel ellátni; összegyűjté nőismerőit [!] s maga is közéjök*

99 *Leővey* 1888. 303–307. o. A zászló leírását adja: *Kerekes* 1971. 636. o.

100 „*Ötös fogatú könnyű kocsi jött a grófnőért falusi jószágáról, s csak úgy leptiben haladtunk át a zöld rónaságon […] Hosszúfalván csendes magányban találta a grófnő testvérét, De Gerando, Teleki Emma grófnőt, két kedves gyermekével, s a szeretett és szerető rokon Stackelberg Minóna bárónővel. Eleinte kellemes hatású volt e háboritlan csend, s egészen szokatlan, a lezajlott viharos napok után. De hosszasabban már nem lehete tűrni az elszakadást a pezsgő élettől, mely Debrecenben volt, s alig egy hét múlva, T. Blanka grófnő már útban volt Debrecen felé. Az volt különösen nyugtalanító Hosszúfalván, hogy újságot csak Nagy-Bányáról lehetett kapni, s az már akkor óság volt, mikor a hosszas postakocsival odaérkezett, s hozzánk Hosszúfalvára még egy nappal később. Távol valánk a napi eseményektől. Sürgöny ott még nem volt. Debrecenbe érkezve roppant nagy volt a meglepetésünk! Csak akkor tudtuk meg, hogy Buda be lett véve, s hogy a kormány Pestre ment.*" *Leővey* 1888. 241. o.

101 *Leővey* 1888. 241–242. o., *P. Szathmáry* 1886. 48–49. o.

102 *Leővey* 1892. (helyi visszaemlékezőkre alapozva novellaként ld. *Gyarmathy* 1886.), *P. Szathmáry* 1886. 53. o.

103 *Leővey* 1892. nyomán „idézi" pl. *Pesti Napló*, 1899. július 9. 50. évf. 188. sz. 4. o., *Farkas* 1910. II. k. 106. o., *P. Szathmáry* 1886. 49. o., *Sáfrán* 1979. 20–21. o.

104 *Leővey* 1888. 243. o., *P. Szathmáry* 1886. 55. o.

állván, éjjel-nappal készíték a köteléket és tépést".[105] Az, tehát, hogy a szabadságharc alatt kórházat alapított és katonákat ápolt volna, túlzás,[106] a szabadságharc nő-szereplői sztereotipizált magatartásának visszavetítése. Valójában gyógyszereket vett, kötszert készített. Augusztus 15-én Nagyváradon – az orosz főhadiszállásból osztrák igazgatási központtá alakuló városban – érte őket a fegyverletétel híre, ahol a nagy számban menekülő honvédek már nem tudtak Kossuth-bankóval fizetni, mert a magyar pénz elfogadását az osztrákok tiltották és kémek, rendőrök útján büntették.[107] Blanka grófnő névtelenségbe húzódva *„minden reggel kiküldötte Lövey Klárát egy cseléddel a piaczra s azokat annyi osztrák és ezüstpénzzel látta el, hogy a honvédek által vásárolt holmikat kifizethessék.*"[108] A világosi fegyverletétel után a két hölgy útjai rövid időre elváltak: „*1849 őszén Pestre utaztam, a Teleki Blanka grófnő szállását megnézendő. El voltam látva aprópénzzel, hogyha útközben honvédeket találok, adhassak nekiek.*"[109] – emlékezett a történtekre Leővey Klára. A grófnő 1849. november elején[110] Emma húga és két gyermeke álruhás elmenekülését segítette a birodalom területéről – sógora, De Gerando Ágost már elhagyta az országot, családja utána szökött és fájdalmasan korai haláláig együtt voltak vele. Leővey erről a kitérőről hallgat, s ettől még évtizedekkel később is megbicsaklik a krónikája: „*Nagy-Váradról Pestre ment a grófnő, hogy ottani lakását rendbe hozza. De ott nem maradhatott sokáig. Lakása épen az új épülettel volt szemben, s ott mindennap, különösen este tompa lövések hallatszottak, hír szerint az ott lévő foglyok kivégzése volt. Akkor nem történt semmi nyilvánosan. Ezen rémes helyzetet a grófnő hosszasan ki nem állhatá. Szállása rendezését másra bízván, maga falusi jószágára, Pálfalvára vonult.*"[111] Még egy érdekes adalék és jellemző a grófnő sokoldalú érdeklődésére: „*1850 tavaszán Teleki Blanka grófnővel Pestről Szatmárba utaztunkban, a Tisza roppant nagy kiáradása miatt, pár napig a tengerré vált folyó partján, az árokszállási csárdában kellett időznünk. Menhelyünktől nem messze volt a Csörsz árka, melynek regéjét akkor még csak Tompa Mihály szép költeményéből ismerők. A grófnőt érdeklé tudni, hogy a nép ajkán létezik-e valami*

105 *Leővey* 1888. 244. o., *P. Szathmáry* 1886. 55–56. o. „*Abban a házban, hol a grófnő szállva volt* [a Toperczer-ház – Szerz.], *egy sebesült orosz tábornok is be volt szállásolva, kit a grófnőnek a sürgetések után még franczia olvasmányokkal is el kellett látnia. Ebben csak az volt az érdekes, hogy a grófnőnél esetleg nem volt más könyv, mint Michelet Peuple-je s a tábornok ezt azzal az izenettel küldötte vissza, hogy »valami ilyet« kíván újból is; mi arra mutat, hogy az orosz főtiszt urak már akkor sem nagyon irtóztak a legszélsőbb szabadelvűség eszméitől.*" [Elképzelhető, hogy az illető a debreceni ütközetben lábán gránáttól sebesült Pavel Jakovlevics Kuprijanov altábornagy volt.]

106 „*Nagyváradon sok sebesült feküdt ápolatlanul ezer nélkülözés közt. Teleki Blanka maga köré gyűjtötte a lelkes nőket mind és kitünően szervezte a betegápolást, saját kezűleg gyógyítva magyart és ellenséget, egyforma emberszeretettel s magán vagyonából látván el a szükölködőket, mindazzal, ami nekik hiányzott.*" Tárca: Teleki Blanka. *Ellenzék* (Kolozsvár), 1908. március 17. 29. évf. 64. sz. 1. o.

107 *Lővei* 1888. 245. o.

108 *P. Szathmáry* 1886. 57–58. o.

109 *Leővey* 1892. 179–180. o., *Sáfrán* 1963. 461. o. – *P. Szathmáry* 1886. 58–60 o. szerint a grófnő maga is Pestre ment, mert édesapja 1848. december 29-i halála után nem találta helyét Hosszúfalván, de rövidesen az Újépület „kínzó- és kivégzőhelyének" közelségéből költözött „*hirtelen elhatározásból*" Pálfalvára.

110 Vádirat, *Sáfrán* 1963. 381. o., *Sáfrán* 1979. 52. o.

111 *Leővey* 1888. 245. o.

szóhagyomány a csatornaszerü árokról, s egy a közelben szántó földmivelőt megszólított hogy tud-e valamit ez árok történetéről?" – a paraszt tudott, Leővey pedig közre is adta a mondát.[112]

Újfent kálváriájuk krónikása, Leővey Klára jegyezte fel, hogy „*1849-ben, Teleki Blanka grófnővel a telet a pálfalvai jószágán töltém. Ez egy csendes szigetnek látszott, hol a viharok után meg lehetett vonulni.*"[113] A visszahúzódás, a passzivitás azonban csak látszólagos volt: egymás után leltek a Szatmár megyei birtokon tartósabb menedékre a bujdosásra kényszerült „eszmetársak". Blanka és Leővey Klára a kiskorú Erdélyi (Bernvaller) Erzsikével a pálfalvai kastélyban bujdosó honvédeket rejtegetett. Itt talált tartós menedéket álnéven, gazdatisztként Ocsvay Ferenc[114] lapszerkesztő, a *Honvéd* című lap kiadója, Leővey Klára Biri barátnőjének férje. Ugyancsak inkognitóban, írnokként rejtőzött itt Bereczki Máté, a leánynevelő volt tanára. Blanka bérlőként rejtegette Meiszner Józsefet,[115]

112 *Leővey*. 1865. 139. o.

113 *Leővey* 1892. 179–180. o., *Sáfrán* 1963. 461. o.

114 Ocsvay Ferenc (eredetileg Ocskay, Ocsvai, Ócsvay; 1819–1887) kolozs-dobokai földbirtokos jogot, bölcseletet és teológiát Kolozsvárott végzett gyermeke, 1841–1848. május 30-ig az *Erdélyi Híradó* munkatársa, 1848 júliusától a *Kolozsvári Híradó* szerkesztője, kiadója és nyomdásza. 1848. november 16-tól önkéntes, illetve tizedes a 31. honvédzászlóaljban. December 14-től hadnagy, Bem ösztönzésére december 28. – 1849. augusztus 14. közt a naponta megjelenő *Honvéd* című lap szerkesztője Kolozsvárott, egyben ülnök a helyi rögtönítélő törvényszéknél. *P. Szathmáry* 1886. 62. o. szerint „*a Roth-féle vérbírósági ítéletért*", amelyben jegyzőként közreműködött, körözték. [Stephan Ludwig Roth (1796–1849) szász evangélikus lelkész, pedagógus, politikus, aki 1848-ban nyíltan ellenezte Magyarország és Erdély unióját, részt vett a balázsfalvi román nemzetgyűlésen, a szász egyetem ún. békítőbizottságának (Pacifikationskomite) tagja lett, majd császári biztosként ténykedett. Csányi László kormánybiztos meghagyásából 1849. április 21-én elfogták, Kolozsvárra vitték, ahol hadbíróság elé állították és május 11-én a Fellegvárban agyonlőtték. Kivégzése sokat ártott a magyar–román, illetve magyar–szász megbékélés ügyének. – Szerz.]. Ocsvay a fegyverletétel után négy évig Máramaros, Bereg, Ugocsa és Szatmár megyében bujdosott. 1853. május 13-án Pálfalván elfogták és 15 év vasban töltendő várfogságra ítélték. 1857-ben amnesztiával szabadult Josefstadtból. A kolozsvári–nagyenyedi református teológián tanított görög és latin nyelvet, 1861-ben a város főjegyzője, a jogakadémia tanára, 1865–1868 közt országgyűlési képviselő volt. A kiegyezés után osztálytanácsos lett az igazságügyi minisztériumban, 1869-tól kúriai bíró Pesten. 1887-ben nyugalmazták. Kolozsvárott halt meg. Magyar Életrajzi Lexikon II. 311–312. o., https://hu.wikipedia.org/wiki/Ocsvay_Ferenc, *Somkúti* 2007. rossz névalakot használ (Ócsay/Ócsai, általában ezt vette át minden szerző), *Hermann* 2011. 209. o., *Bona* 1998. II. k. 594. o., *Sáfrán* 1963. 539–540. o.

115 A titkolódzás oka *Somkúti* 2007. szerint az volt, hogy azokat a lengyeleket, akik az orosz fennhatóság alatti területekről származtak, az osztrákok kiszolgáltatták az oroszoknak, s büntetésük először börtön, majd életfogytiglani szibériai száműzetés és kényszermunka lett. Valójában a lengyel légió galíciai születésű tagjait büntetőszázadokba sorozták be a fegyverletétel után. A Galícia kolomeai kerületében született Jan Drzewiecki dzsidás hadnagy (1825 k.–1897) először az Északkelet-Magyarországon szerveződött Rembowski-vadász/lövészezredben szolgált, 1848 januárjától a lengyel légió 2. zászlóaljában, mint százados. Később átkerült az erdélyi lengyel légió gyalogságához. Világos után a Telekiek Szatmár megyei birtokán talált menedéket, ahol Blanka grófnő vette pártfogásába, mint kertészt. Ekkor már papírjai is voltak: egy harcban elesett osztrák katona személyi iratait vette magához. Ezek alapján a neve Josef Meisner, azaz Meiszner József lett. 1851. január 16-án házasságot kötött ikafalvi Dombi Rozáliával, a Telekiek szolgálatában álló Dombi Benjámin uradalmi tiszttartó leányával. A pálfalvai rajtaütés során nem lelték meg, s bár 1851. május 23-án kiadták Meiszner ellen az elfogatási parancsot, a csendőrségnek csak egy feljelentés nyomán sikerült letartóztatnia 1852. július 25-én. Őt is a nagyváradi börtönbe, majd a pesti Újépületbe vitték. Tanúk sokasága vallott mellette, ő maga is oly ügyesen és meggyőzően

a lengyel mivoltát és részvételét a magyar szabadságharcban titkolni akaró jómódú galíciai fiatalembert is. A Teleki-testvérek folyamatosan kapcsolatban maradtak, így Blanka hamar értesült sógora haláláról, húga 1850. január 25-től[116] történő Párizsba költözéséről. A veszteségek egyikük esetében sem jelentették az elvek feladását: Emma elhalt férje kapcsolatait újította meg, párizsi lakása a magyar emigrációs szervezkedés egyik központjaként működött,[117] Blanka pedig írásban minden fontosnak ítélt eseményről híven tudósította.[118] Elvhűségük, önfeláldozásuk sokkal nagyobb volt, mint konspirációs képességük. Az osztrák titkosrendőrség valószínűleg már a márciusi forradalom előtt felfigyelt rájuk,[119] a szabadságharc idején még inkább célkeresztbe kerültek, és annak leverése után valószínűleg folyamatosan szemmel tartották őket. Levelezésüket – tolvajnyelven[120] és vegytintával írt[121] rejtett részükkel együtt – ellenőrizték és felbontották,[122] annak „csalafinta" módjával, tartalmával tisztában voltak.[123] Idő kérdése volt csupán, hogy mikor csapnak le a tevékenységét nem is túlzottan titkoló

alakította új személyiségét, hogy a szembeötlő ellentmondások dacára sem sikerült terhelő adatot rábizonyítani, ezért 1854. március 18-án az ellene felhozott vádakat ejtették, szabadon bocsátották. A Teleki család szolgálatában gazdatiszt, majd jószágigazgató lett, de ő maga is gazdálkodott: földet vett bérbe Abafáján, egy időben itt is élt. Az 1870-es években háza volt Kolozsvárott, itt is halt meg 72 éves korában. *Somkúti* 2007., *Bona* 2008. I. k. 303. o., *Kovács* 2015. 195–196. o.

116 Vádirat, *Sáfrán* 1963. 381. o., *Sáfrán* 1979. 52. o.

117 Vádirat: „*De Gerando Emma ebből a célból a Párizsban élő magyar emigránsokkal, valamint francia republikánusokkal, Ausztria ellenségeivel, mint Michelet és Quinet stb. lépett érintkezésbe, míg Teleki Blanka, aki az erdélyi határ mellett levő pálfalvai családi birtokára vonult vissza, erről a búvóhelyről kereste és találta meg követőit.*" *Sáfrán* 1963. 381. o., *Sáfrán* 1979. 52. o.

118 Vádirat: „*Mindkét nővér, a legmélyebb haraggal eltelve a magyar lázadók meghiúsult tervei miatt és a legkeserűbb gyűlölettel Ausztria ellen, közösen azt a célt szolgálta, hogy a forradalom emlékét ébren tartsa, és egy új forradalom magját vesse el, mely a meglevő államforma erőszakos megdöntésére, az osztrák koronától való elszakadásra és Magyarország függetlenségére irányul. Ennek útját igyekeztek előkészíteni és egyengetni.*" *Sáfrán* 1963. 381. o., *Sáfrán* 1979. 52. o.

119 Vádirat: „*Nehezen lehet megállapítani, hogy ezt a veszedelmes tevékenységet mikor kezdte el, annyi azonban bizonyos, hogy legalább 1843 óta, amióta Franciaországból visszatért. Történelmi és más műveket, régi és legujabbkori röpiratokat – különösen, ha tárgyuk Magyarország, vagy a forradalmak, államrendszerek, vagy népjogok voltak – kivonatosan feldolgozott, következtetéseket vont belőIük, elveket formált, és saját kommentárjaival látta el azokat. Ezzel kapcsolatban a monarchikus rendszert szenvedélyesen támadta.*" Már a leányintézetre is „*politikai kombinációinak első eredményeiként*" tekintettek, különös tekintettel arra, hogy „*ez a vállalkozás röviddel az 1844–45-ös pozsonyi országgyűlés utáni időszakra*" [! – 1844–1845-ben nem volt országgyűlés, csak 1843–1844-ben], tehát közvetlenül a magyar nyelv hivatalossá tétele utánra esett. *Sáfrán* 1963. 378. o., *Sáfrán* 1979. 48–49. o.

120 Vádirat: „*Már jókor nemcsak saját írásjeleket talált ki feljegyzései számára, hanem olvashatatlan rövidítéseket használt, sokszor megfejthetetlen vonásokat és képeket, amelyekhez Emma nővérének 1851. február 8-án küldte a megfejtési kulcsot, azonkívül mindenféle más, csak általuk ismert jeleket alkalmazott: többek között kémiai képleteket, hogy az ő és bűnrészesei által leírt titkokat laikusok számára hozzáférhetetlenné tegye, vagy legalábbis lehetőség szerint megértésüket megnehezítse.*" *Sáfrán* 1963. 383. o., *Sáfrán* 1979. 55–56. o.

121 Vádirat: „*a mellékelt eredeti példány szerint vegytintával*" *Sáfrán* 1963. 377. o., *Sáfrán* 1979. 46. o.

122 A vádirat „*A felettes hatóságok rendőri utasítása értelmében postailag lefoglalt levelek*"-ről tesz említést. *Sáfrán* 1963. 377. o., *Sáfrán* 1979. 46. o.

123 Pl. Teleki Emma ígérte „*az óhajtott Michelet-féle szakácskönyv egy kötetét*", amely bizonyára a történész előadásait foglalhatta magában, mert a magyarországi válasz így hangzott: „*Nagyon kapóra jönnek majd nekem Michelet előadásai, írásai, melyek birtokomban vannak, itt kézről-kézre járnak. Sok szomjazó lelket látok el üdítő itallal.*" *Sáfrán* 1963. 385–394. o.

Teleki Blanka „holdudvarában" tartózkodókra. A haditörvényszék szerint otthona ugyanis „*búvóhely*" *és* „*politikai laboratórium*" volt.[124] „*Én a kompromittáltakat mindig támogatni fogom.*" – írta Miksa öccsének a grófnő.[125] Az eldugott környéken látszólag akadály nélkül folyhatott az információáramlás külhonból és külföldre, a kastély lakói valószínűleg lelkesen és elkötelezetten segítették az elnyomás elleni hazafias összeesküvéseket, a szabadságharc újbóli kirobbantásának legelvetéltebb kísérletét is. 1851. március 5-én Blanka grófnő levélben tudatta Leőveyvel, hogy húga, Emma „*a párizsi menekültekkel állandó érintkezésben áll, hogy Teleki László beadványt nyújtott be a magyar emigránsok nevében a francia és angol kormányoknak Magyarország németté szervezése ellen, hogy Irányi Brüsszelből vár híreket, hogy Pulszky és Vukovics gyakran látogatják meg Kossuthot, és hogy Teleki a hazáért harcol.*"[126] Emmát arra szólította fel, hogy „*Írd meg, mit tudsz Kossuthról, mert az utóbbi időben leveleket fogtak el tőle.*"[127] Nem tekinthető az sem véletlennek, hogy a grófnő Leővey Klárával együtt pontosan ekkor kezdett el törökül tanulni – Bereczky Mátétól,[128] továbbra is liberális, sőt szocialista sajtótermékeket küldetett magának és kézről kézre adta olvasmányait.[129] Gyűjtötte a szabadságharc relikviáit,[130] vagyona birtokában pénzelhetett államellenes kiadványokat,[131] a külhoni sajtóvéleményt pedig kendőzetlen, őszinte beszámolóival befolyásolta. Tudatában volt annak, hogy veszélyes dolgot művel: „*Boldog most, aki rátalált egy oltárra, s egy istennek áldoz... Most, igen most értem meg a vallásos rajongást – a jelent feláldozzák egy túlvilágnak, ami talán nem is létezik, én [pedig] egy jövőnek, ami talán sosem virul ki...*"[132] Részint arisztokrataként, részint nőként vélhetőleg úgy érezte: nem eshet bántódása. Talán éppen ezért lehetett vele kiválóan példát statuálni, miszerint a fiatal uralkodó és birodalma kemény kézzel bánik el a rebellisekkel.

124 *Sáfrán* 1963. 381. o., *Sáfrán* 1979. 52–53. o.

125 Teleki Blanka Teleki Miksának, 1850. október 2. Idézi: Vádirat, *Sáfrán* 1963. 393. o., *Sáfrán* 1979. 71. o., *Somkúti* 2007.

126 Teleki Blanka Leővey Klárának, Pálfalva, 1851. március 5. http://brunszvikterez.hu/ablev.html (Megtekintés: 2021. május 8.).

127 Teleki Blanka De Gerandoné Teleki Emmának Párizsba, 1851. március 25. http://brunszvikterez.hu/ablev.html (Megtekintés: 2021. május 8.)

128 Vádirat, *Sáfrán* 1963. 394. o., *Sáfrán* 1979. 71. o.

129 *P. Szathmáry* 1886. 63–65. o. tálalásában: „*lelki élvezetekről is gondoskodott; könyvárusa által minden ujabb könyvet megrendelt, melyek jelesbjeit néha társaságban olvasták fel; itt mondották el egymásnak a tarkábbnál tarkább politikai ujdonságokat is; és csak ugy tréfából elkezdették a török nyelvet tanulni. […] hozatta a könyveket és külföldi ifjusági folyóiratokat; azonkívül munkatársakat is keresett és talált is, úgy hogy már többen fordítási mutatványokat küldtek be a grófnőnek.*" A vádirat szerint „*a kölcsönadott könyvek jegyzéke*" is a bizonyítékok közt volt. *Sáfrán* 1963. 391. o., *Sáfrán* 1979. 67. o.

130 *P. Szathmáry* 1886. 63. o. szerint „*néha igen szép, máskor selejtesebb költemények és dalok melyeket a grófnő szenvedéllyel gyűjtögetett össze, s a néphangulat ismertetéséül külföldi ismerőseinek […] küldözgetett*". Vádirat: „*Gyüjtötte nemcsak a forradalmi kormány minden kiadványát, Kossuth és a többi felkelő vezetők beszédeit, leveleit, beszélgetéseit és imádságait, hanem mindenféle sokszorosított újságot, röpiratot, éneket és egyebeket, melyeket mint szentségeket őrzött.*" *Sáfrán* 1963. 380. o., *Sáfrán* 1979. 51. o.

131 Vádirat: „*Saját bevallása szerint 200 forinttal járult hozzá Korányi Viktor és Szilágyi Sándor lázító műveinek, a Fekete könyv és Honvédek naplójegyzeteinek kiadásához, sőt ezt akkor tette, mikor az első mű után elkobzása végett a felettes hatóságok nála kutattak.*" *Sáfrán* 1963 393. o., *Sáfrán* 1979. 51. o.

132 *Hornyák* 2012. 43. o.

1851. május 13-án a pálfalvai kastélyba késő este csendőrök érkeztek, házkutatást tartottak, a grófnő leveleit, levélfogalmazványait,[133] iratait és könyveinek nagy részét lefoglalták, őt magát letartóztatták. Amikor Brunszvik Teréz 1850. augusztus-szeptemberben Pálfalvára érkezett, naplóit is magával hozta, hogy Blankával együtt szerkesszék – kivonatolják – és kiadásra készítsék elő az emlékiratait – ez is az elkobzott dokumentumok sorát gyarapította.[134] Blanka grófnő naplója viszont letartóztatásakor elveszett. A motozás és kobozás után 14-én szekeret állítottak elő, hogy azon a grófnőt és a lefoglalt „bűnjeleket" elszállítsák, s csak nagy nehezen lehetett a csendőröket arra rávenni, hogy a grófné saját fogatát használhassa Váradig.[135] Késve jutott a titkosrendőrség eszébe, hogy Teleki Blanka pesti lakásában is házkutatást tartsanak, így a grófnő jóakarói segítségével bűnjel-mentessé tett házban már csak egyetlen „kompromittáló" tárgyra bukkantak: Petőfi arcképére. A periratok sajnos nem taglalták, melyik ábrázolását lelték meg, de a forradalmárok arcképeinek puszta megtartása is bűncselekménynek számított.[136] Az idős hölgy lefoglalt memoárjait különben Teleki Blanka perében később bizonyítékként szerepeltették, s a tárgyalás során – jegyezte fel Leővey Klára – amikor az auditor mint terhelő vádat az egyes, a nevelés meghatározó nemzeti hatásáról szóló részleteket olvasott fel belőle a 77 éves Brunszvik Teréz jelenlétében, ő elragadtatva fordult hozzá: „*Nemde, hadbíró úr, ezt szépen írtam?*"[137]

Teleki Blanka ellen a cs. kir. Haditörvényszék által megkezdett, és a cs. kir. Rendőrkapitányság által tovább folytatott nyomozás indult.[138] Amíg tárgyalása zajlott, s ügyében nem hoztak végleges ítéletet, vizsgálati fogolyként kezelték. Bár az eljárás sokszor hónapokat vett igénybe – nem utolsó sorban a rabok nagy száma miatt –, a büntetés letöltése csak az ítélet kihirdetésének napjától kezdődött, a vizsgálati fogságban eltöltött időt elméletileg nem számították be.

A grófnő fogságának első színhelye Nagyvárad volt. Charles Loring Brace[139] itt találkozott vele, ezért fogsága körülményeiről meglehetősen részletes képet

133 Vádirat: „*sajátkezű fogalmazványai bőven pótolják az eredetieket. […] ezekkel a szavakkal kezdi 1850. október 28-án Emmához írt levelének fogalmazványát: »Pannónia nem felejti el halottait, azok tovább élnek mint vádlók.«* [Az aradi vértanúkra emlékeztető mondat – Szerz.] *Sáfrán* 1963. 386. o., *Sáfrán* 1979. 59. o.

134 *Czeke* 1938. XXII. o., *Czeke* 1926. 128. o.

135 *Jónás* 1877. 1. o.

136 *Fekete* 1993. 77. o.

137 *Czeke* 1926. 27. o., „*Nicht wahr, Herr Auditor, das habe ich schön geschrieben?*" Idézi: *Rapos* 1868. 49. o. – „*Brunszvik Teréz az emlékírás két fajtáját hagyta hátra: naplót (Diarium, Journal, Tagebuch) és önéletrajzszerű emlékiratot, memoire-okat. Sokáig elveszettnek hitte a hadbíróság által elkobzott naplóit, mert csak 1856-ban kerültek hozzá vissza, s nem lehetetlen, hogy ez ösztönözte már 1846-ban megkezdett emlékiratainak 1855-56-ban történő befejezésére. A memoire-ok tudatosan bizonyos időszak megörökítésére íródtak, amint azt a cím is jelzi: Mein halbes Jahrhundert.*" – *Czeke* 1938. XI., XXIV., XXVIII. o.

138 Vádirat, *Sáfrán* 1963. 377–378. o., *Sáfrán* 1979. 47. o.

139 Brace, Charles Loring (1826–1890) connecticuti amerikai filantróp, a modern nevelőszülői mozgalom atyja. A Yale egyetem elvégzése után 1850-ben európai körútra indult, gyalog járta be Anglia, Írország egyes tájait, Belgiumba, Párizsba és a Rajna-vidékre is ellátogatott. Berlinben töltötte tanulással 1850–1851 telét, majd Prágán és Bécsen át Magyarországra érkezett, ahol 1851. május 23-án Nagyváradon az osztrák hatóságok letartóztatták és csak június 22-én engedték szabadon. Visszatérve hazájába fogságáról, valamint többi magyarországi élményéről szinte azonnal megírta és kiadatta Hungary in 1851: with an Experience of the Austrian Police (Magyarország 1851-

kapunk: „*Néhány nappal az első sétát követően, kinyitották a két szoba közötti ajtót, s én is rendelkezhettem a többi rab privilégiumaival. Ezek persze egyáltalán nem voltak valami nagyok. A börtönőr reggel nyolc órakor felkeltett minket, és megengedte, hogy szabadon mozogjunk a folyosón és a többi szobában. Mindez nagy élvezetet jelentett, mivel lehetőséget biztosított számunkra, hogy beszélgessünk társainkkal a szerencsétlenségben, s itt-ott hírfoszlányokhoz jussunk. […] Egy-két, imígyen töltött óra után a délutáni sétáig bezártak minket, ahogyan éjszakára is. […] Az őrszem mellett gyakorta surrantam el egy ablakhoz, amelyet csak néhányan ismertek. Az egyik rabtársunk ablakaira engedett rátekintést, akinek a sorsa nagyon mélyen érdekelt. Egy szerencsétlen fiatal hölgyről, egy grófnőről volt szó, aki Magyarország egyik legrégibb családjából származott, egy olyan családból, amelyet történelme már régen megkülönböztetett a többitől: a Teleki családról van szó. Hasonló vádak alapján, amely szerint a magyar emigránsokon kívül Mazzinival is levelezésben állott, nem sokkal előttem tartóztatták le. Letartóztatása nagy port vert fel Magyarországon és már sokat hallottam róla. Mennyire nem gondoltam arra, hogy közös börtönben leszek vele! Az egyik barátja azt feltételezte, hogy ugyanahhoz konspirációhoz tartozunk, és ő mutatta meg nekem ezt az ablakot. Abban a reményben, hogy segítségére lehetek, amikor az ablaknál tartózkodik, rengeteg kísérletet tettem, hogy kommunikáljak vele, de valahogyan sosem tudtam elkapni a tekintetét. Gyakorta jött az ablakhoz kevéske, ott lévő növénye ápolása végett, vagy azért, hogy hosszasan és mereven elrévedjen a távoli tájat szemlélve. Szegény hölgy! Úgy tűnt nekem, hogy napról napra halványabb. Nagyon szomorú volt, hogy egy ilyen fiatal és gyönyörű hölgy, ilyen nemes szívvel és ilyen nagyszerű teljesítményekkel a háta mögött, üde fiatal éveit egy ilyen szívszaggató helyen töltse! Két kicsinyke, nyomorúságos szobába volt bezárva, nemigen engedtek hozzá látogatókat és csak egy vagy két régi nyelvtankönyv állott rendelkezésére, s azok felett tengődött a hosszú napok során. Az ablakon kívül, azon sétái során is láttam őt, amit a kis kertben tett a börtönőr kíséretében. Ez a kis séta és a börtönőrrel folytatott beszélgetés jelentette egyetlen társaságát és szórakozását huszonnégy órán keresztül. Egész viselkedéséből és abból, ahogyan ottlétét viselte, megláthattam, hogy valóban igaz, amit róla mondtak, hogy egy hősies szellemiségű asszony, akit szerencsétlensége a legkevésbé sem tört meg. Néha megengedték, hogy egy nagyon öreg hölgy*[140] *meglátogassa a kertben, s mindenki láthatta, hogy minden méltóságával ő maga nagyobb segítségére volt az öreg cselédnek,*[141] *mint az neki.*

ben: személyes beszámolóval az osztrák rendőrségről) című könyvét, amelyről 1852 júniusában már recenzió is megjelent és mintegy előkészítette az Egyesült Államokba érkező Kossuth és „*a Láncok Között Nyögő Magyarország*" ügyének rokonszenvvel fogadását. Kossuth nagyra értékelte a művet és személyesen is találkozott a szerzővel, aki előadásokat is tartott a „magyar ügy"-ről, népszerűsítve a két nép rokonítható szabadságeszményét. 1872-ben, majd 1882 augusztusában ismét Magyarországon járt. – *Lévai – Vida* 2005., *Fővárosi Lapok*, 1882. augusztus 5. 19. évf. 178. sz. 3. o., *Vasárnapi Ujság,* 1890. szeptember 14. 37. évf. 37. sz. 597. o.

140 *P. Szathmáry* 1886. 70. o. szerint unokatestvére, borosjenői Tisza Lajosné széki Teleki Júlia grófnő (1805–1863) volt az egyetlen, akit beengedtek hozzá, bár az általa hozott virágokat nem kaphatta meg a fogoly. Tiszánéról halálakor Arany János így emlékezett: „*...áldást fog mondani minden ismerőse, az egész vidék, a szegények, kikkel jót tett, a betegek, kiket maga ápolt és mindenki, aki valaha is forgott a nagy műveltségű nemes szívű úrnő közelében.*" *Koszorú*, 1863. I. félév 9. sz. 214. o.

141 *P. Szathmáry* 1886. 70. o. szerint „*egy öreg székely asszony*"-t adtak mellé szolgálónak.

Először egy élettel teli fiatal lány volt vele,[142] *aki mellette szaladgált, egy kivételes tehetségű szobalány, akit azzal vádoltak, hogy ugyanazon összeesküvés részese volt, noha csak tizenkét éves! Azután viszont a kifinomult osztrák gonoszság igaz jeleként elválasztották őket egymástól és a gyermeket egyedül zárták el a városban. A per után a vizsgálóbíró a következőket mondta a kislányról: »Borzalmas! Sie ist verdorben vom Grund und Boden! A velejéig megfertőződött!« Vagy más szavakkal, fiatal kora ellenére igaz republikánus, a zsarnokság őszinte gyűlölője volt!*

Jó információkkal rendelkeztem a fejleményekre vonatkozóan és megtudtam, hogy a grófnő perben folytatott védelme a leghősiesebb és leghazafiasabb volt. A vizsgálóbíró ócsárlásait és fortélyait olyan kedéllyel és méltósággal fogadta, ami még őt is zavarba hozta. Azt is tudom, hogy magánúton azt is kifejezésre juttatta, hogy kész magát akármilyen hosszú börtönbüntetésnek alávetni, ha azzal valamennyire is hasznára lehet boldogtalan országának. Nem tudom, hogy bűnös volt-e vagy sem, de az osztrák bíróságokkal kapcsolatos saját tapasztalatom alapján azt kellene gondolnom, hogy igen nagy a valószínűsége annak, miszerint ő is e pokoli szisztéma egyik áldozata volt. Gyakran érdeklődött az amerikai sorsa felől, akit furcsamód tartóztattak le Magyarország közepén, ám sohasem sikerült akárcsak egy szót is váltanunk."[143]

Teleki Blanka – miután olvasni és írni nem engedték, – agyagból mintázott, többek között egy alvó oroszlánt, „CSAK ALSZIK" felirattal.[144]

Leővey levelezése Teleki Blankával előbbire is súlyos árnyékot vetett.[145] „*Minthogy szökésétől lehetett tartani*",[146] 1851. július 12-én letartóztatták Leővey Klárát is, a Sztojka-család aknaszlatinai birtokán, az úgynevezett Laz-ban, s következő nap Pestre szállították.[147] Szeptember 21-én a grófnőt is Pestre szállították és bár mindketten a pesti Újépület (Neugebäude) foglyai lettek, egymástól gondosan elkülönítve őrizték őket. Az előzetes vizsgálatot a nagyváradi Rendőrkapitányságon folytatták le, de a tárgyalást a cs. kir. 3. Hadtestparancsnokság 1851. szeptemberi, 2529/6261. számú rendelete szerint a pesti

142 A Teleki Blankával együtt letartóztatott Erdélyi (Bernvaller) Erzsébetet, „*aki 1851. május 13-tól 1852. június 10-ig vizsgálati fogságban volt, magasabb rendelkezés folytán 1852. május 30-án 1165/2059. sz. L. szabadlábra helyezték.*" Vádirat, *Sáfrán* 1963. 396. o., *Sáfrán* 1979. 75–76. o.

143 *Lévai – Vida* 2005. 210–213. o.

144 *P. Szathmáry* 1886. 70. o. – *Fekete* 1993. 77. o. írja: „*foglyuk egy költőnk [Petőfi – Szerz.] iblette agyagszobrot is mintázott – mint tudható, erős tehetsége volt a képzőművészethez is –, egy oroszlánt. Szöveget is vésett az agyagba: CSAK ALSZIK! A szobor, amint ezt a grófnő családi-baráti körében is tudták s később – de mennyivel később! – el is árulták, egyenes utalás Petőfi versére, A rab oroszlánra. Az 1848-as esztendőt nyitó első forradalmi költemények egyike ez, mely a francia forradalomtörténet egy híres szónoki fordulatára is utal, ezt akkoriban minden valamire való márciusi ifjú ismerte...*" A vers kezdősorai: „*A végtelen birodalom helyett / Adának néki egy kis ketrecet!*" A szobor mai őrzési helyét nem ismerjük.

145 Vádirat: 1850. november 5.: „*Kegyelmes grófnő iránt am való nagy kegyét csak úgy tudom bizonyos mértékig meghálálni, hogy a nagy elvekben és a hazafias buzgalomban, hacsak legkisebb mértékben is, Kegyelmességednek követője és eszméinek terjesztője leszek.*" *Sáfrán* 1963. 389. o., *Sáfrán* 1979. 64. o.

146 Vádirat, *Sáfrán* 1963. 378. o., *Sáfrán* 1979. 47. o.

147 Leövey Klára (1821–1897) In: *Képes Folyóirat – A Vasárnapi Ujság füzetekben* 21. kötet (Budapest, 1897.) 700. o., Vádirat, *Sáfrán* 1963. 378. o., *Sáfrán* 1979. 47. o.

Haditörvényszéknél kellett megtartani. 1851. október 3-án az összes nyomozati iratot elküldték Pestre.[148]

Teleki Blanka újépületi, az északkeleti sarkon álló hírhedt V. pavilon-beli[149] fogságáról ugyancsak rabtársaitól tudunk részleteket. Az ott 1852. augusztus 16-tól raboskodó Vay Miklós báró[150] emlékei szerint „*A folyosókról néhány fogolynő kíváncsian néz az ablakon, köztök Lövey Klára. Teleky Blanka is itt ül ebben a ketreczben, a hol jelenleg 130-an vagyunk szenvedőtársak.*"[151] Vay báró, akit az Újépületben ugyanabba a cellába zártak, amelyből Batthyány Lajost, Csány Lászlót, Perényi Zsigmondot és Jeszenák Jánost a vesztőhelyre vitték, s ablaka alatt botozásokat, kivégzéseket hajtottak végre, egyébként szegről-végről rokonságban állt a grófnővel.

Úgy tűnik, hogy Teleki Blankára azzal akartak lélektani nyomást gyakorolni, hogy társaitól teljesen elzárták, egyedüllétre kényszerítették: „*ritka szellemi tulajdonságokkal, tudományos műveltséggel, rendkívüli bátorsággal, erős akarattal és fáradhatatlan kitartással rendelkezik, de ezen tulajdonságok hiúvá és elbizakodottá tették, fölöttébb ravasz, akaratos és különlegesen becsvágyó.*" – jellemzi kelletlen, burkolt elismeréssel a vádirat a grófnőt. Mindenáron meg akarták törni az önérzetes vádlottat, másfelől időre volt szükségük, hogy terhelő anyagot gyűjtsenek ellene.[152] Kihallgatását csak 1852 márciusában, fél évvel átszállítása után kezdték meg. Ő azonban szuverén egyéniség lévén jól tűrte a magányt, s a vallatás szigora miatt lelkileg a mártírhalálra készült – de a test még erőtlennek bizonyult:

„*Szept. 11. A mint ma reggel ablakomat kinyitottam, láttam hogy a vesztőhely és környéke emberektől hullámzik. Gyorsan felöltöztem, nem kétkedve hogy Bilko*[153] *és czimborái megint »végrehajtást« rögtönöztek. Az irodába mentem, hogy távol legyek a mészárlástól. Oda érkezve hallám, hogy már őrjáratot küldtek a tömeg szétkergetésére. Az emberek tudni illik arra a hamis hirre csoportosultak össze, hogy Teleky Blankát végzik ki. Ő maga is meghallotta ezt és őt a ki különben oly bátran viseli*

148 Vádirat, *Sáfrán* 1963. 378. o., *Sáfrán* 1979. 47. o.

149 *P. Szathmáry* 1886. 59. o.

150 Vay Miklós, báró (1802–1894) politikus. Jogi tanulmányai után családi birtokát kezelte. 1825-től Zemplén vármegye aljegyzője, 1827-től alispánja, 1830-ban országgyűlési követe. 1831-ben a koleralázadás idején kormánybiztos. 1831-től Borsod vármegye főispáni helytartója, 1844-től koronaőr, 1845-től helytartótanácsos. 1848 nyarán a Batthyány-kormány kinevezte erdélyi királyi biztosnak. 1848 szeptemberében nem fogadta el a felajánlott miniszterelnökséget, visszavonult a közélettől. A világosi fegyverletétel után a bécsi udvar Magyarország kormányzójává kívánta megtenni, ő azonban ezt a felkérést is elutasította. Ezért a forradalom alatti működése vádjával perbe fogták, halálra, majd királyi kegyelemből négy év várfogságra ítélték: öt hetet töltött az Újépületben (1852. augusztus 16. – szeptember 18.), aztán Theresienstadtból szabadult 8 hónap múlva (1852. szeptember – 1853. június 7.). 1860-ban udvari kancellárrá nevezték ki, 1861-ben azonban állásáról lemondott. A kiegyezés után ismét koronaőr, 1865–1867-ben borsodi főispán. 1888-tól a főrendiház elnöke, titkos tanácsos, a magyarhoni református konvent elnöke. Magyar Életrajzi Lexikon II. k. 976. o.

151 *Vay* 1899. 213. o.

152 *Sáfrán* 1963. 378. o., *Sáfrán* 1979. 47–48. o., *P. Szathmáry* 1886. 73. o.

153 Bilko (Bilkom), Ignaz (1798–?) hadbíró őrnagyot (Auditor) 1852. június 4-én osztották be a pesti cs. kir. hadi törvényszékhez. Ő vezette Teleki Blankáék tárgyalását. 1854-ben a pozsonyi főtörvényszékhez nyert kinevezést, de még ez évben kivált a cs. kir. hadseregből. (Náday Károly adatközlése.) *Sáfrán* 1979. 179. o.

magát fogságában, oly izgatottságba hozta az esemény, hogy dr. Kudlert hívták hozzá, kinek megkeresése folytán egy pár üveg tokajit küldöttem neki.

Szept. 12. Ma reggel megint az a komédia volt. Ismét tolakodtak az emberek, kik a szegény Blanka felakasztását akarták látni."[154]

Vizsgálati fogsága idején Pesten, az Újépületben készült el egy kicsi, teljesalakos agyagszobor: Teleki Blanka önportréja. A 26 cm magas, összefont karokkal álló női alak: a bírái előtt álló Teleki Blanka. Mai tudomásunk szerint később több gipszöntvény készült róla, sőt a szoborról fényképet is ajándékoztak az arra érdemeseknek. Karacs Teréz például a szerencsések közt volt: „*önmagát pedig 1852-ben, midőn az újépületben fogoly volt, sárból lemintázá, mely aztán gipszbe öntetvén, nekem fényképezve meg van.*"[155]

Egy példányára a keletkezéstörténettel egyetemben Jónás tárcája világít rá a kendilónai Teleki-kastélyban tett látogatás kapcsán: „*Egy másik fogolytársa a grófnénak Magocsiné*[156] *úrasszony volt, egy hires szép asszony, kinek arczképe – csak emlékből rajzolva, most is meg van a grófnő albumában. Azt állítják, hogy a megszólalásig hü kép. Midőn e rajzot meglátta Madarász Victor,*[157] *azt mondta: a ki ezt a rajzot emlékből készité el, az genie volt.*

Az újépületben a foglyok meglehetősen szigorú fegyelem alatt állottak, de néha mégis találtak utat és módot, hogy szórakozhassanak abban a lélekölő egyhangú magányban.

A grófnő eszközt és anyagot kapott, hogy egy kis szobrot, a magáét előállíthassa. A dolog jól sikerült, ámde attól félt folytonosan, hogy fölfedezik s elveszik tőle. A fődolog az volt, hogy azt a szobrot ki kell az ujépületből lopatni. De hogyan? Ki vállalkozik reá? Ha rajta veszt, mindent koczkáztat az, a ki vállalkozik a csempészetre.

154 *Vay* 1899. 222. o. – Kudler dr. katonaorvos volt *Vay* 1899. 218. o. szerint; azonosítani nem tudtuk.

155 *Karacs* 1889. 636. o.

156 Recte: Mágocsyné. – Dr. Mágocsy Vince, Gyöngyös város tiszti orvosa, „*otthagyta jövedelmező praxisát és feleségével, aki mellesleg mondva gyönyörűszép, művelt úrasszony volt, a nemzet táborába sietett. […] Mágocsy mozgó operatőr volt, aki kórházról kórházra járt, hogy a súlyosabb műtéteket elvégezze.*" 1848 őszén a 26. honvédzászlóalj, majd az egri katonai kórház főorvosa, végül igazgató főorvos volt a X. hadtestben. *D. Szabó* 1993. 17. o., *Dér – Hajagos* 2002. 150., 195., 281. o. Dr. Mágocsy Vincét és feleségét, Rozáliát felségsértéssel vádolva őrizték az Újépületben. HL K. K. Pesther Kriegsgericht 1852-8/68. Az azonosításért és az adatért Kemény Krisztán levéltáros kollégánknak tartozunk köszönettel.

157 Madarász Viktor (1830–1917) festő. Közhonvéd, majd hadnagy volt a szabadságharcban. Világos után elfogták, hogy besorozzák a császári seregbe, de megszökött, s hazament a gömöri Csetnekre. Ez az ifjúkori élménye meghatározó volt; a nemzeti függetlenség, a magyar történelem hősi és tragikus emlékeit idézte meg műveiben. Egy ideig bujdosott, majd jogot tanult, 1853–1855 közt már a bécsi akadémia történeti-festészeti hallgatója lett. Ekkor festette első történeti tárgyú képét (Kuruc és Labanc), ezt követte Thököly Imrét ábrázoló műve (A bujdosó álma). 1856-tól Párizsban ő is Leon Cogniet műtermében tanult. Itt alkotta meg 1859-ben élete fő műveit: Hunyadi László siratása, Zách Felicián és Zrínyi Ilona Munkács várában című történelmi festményeit. 1864-ben festette Zrínyi és Frangepán, 1868-ban Dobozi című képeit, 1867-ben Dózsa-portréját és ugyancsak 1868-ban Dózsa népe című kompozícióját. 1870-ben hazajött Budapestre, ám művei nem nyerték el a kritika tetszését. Bethlen Gábor tudósai körében című pályaművét is visszautasították. 1873 után visszavonult a festészettől. Korábbi művei a romantikus-akadémikus történelmi festészet egyik legjobb hazai képviselőjévé avatták. Magyar Életrajzi Lexikon II. k. 114. o.

Volt a foglyok között egy Hoffmann nevezetű pesti polgár,[158] *a ki egyszer jelentette a grófnőnek, hogy közelebbről ki fog szabadulni. A jó embernek valami pártfogója akadt. A grófnő Hoffmanra bízta szobrát, s ennek sikerült is azt mátráczába kicsempészni. Így került ez aztán nemsokára Párisba gr. Teleki Emma, De Gerandoné asszonyhoz, hová egy Cominetti olasz katona vitte ki. A szobor másolata most is megvan Kendi-Lónán.*

Egyik oldalán e szavak állanak »Ujépület, Május XIII. MDCCCLII.« a szobor alsó lapján pedig: »Gróf Teleki Blánka † 1862. okt. 23-án Párisban.« (Halála éve és napja.)"[159]

A szintén az Újépületben raboskodó Podhorszky Mária[160] a grófnővel rendszeresen beszélgetett – visszaemlékezése szerint „*Szobám ajtaján kopogást hallok, örömmel szaladok ajtóm rostélyzatához, mert tudom, hogy jó nemtőm: Teleki Blanka grófnő jeladása az. Az ő ajtaja nincs bezárva. Különös kedvezményből akkor mehet ki a folyosóra, mikor akar. De többnyire azon időt választja, midőn már minden csendes, a folyosók üresek. Ő is érzi a társaság hiányát, mert ő is magánosan van szobájában. Minden este meg kopogtatja ajtómat, melynek rostélyához állva, hallgatom beszédjét. A fenkölt lelkű grófné valóságos univerzális genie: fest, szobrot farag és ír. – Ezek mind oly tulajdonok, melyből egy is ritkán adatott meg egy-egy embernek. Ezenfelül hét nyelvet beszél. A török nyelvet most tanulja. Társaságában lenni élvezet. Itt folytonos megjegyzések, zaklatásoknak van kitéve a grófnő, a miért törökül tanul. Különféle gyanúra, következtetésre ad okot: valjón mit akar a török nyelvvel? Talán, hogy a Törökországban élő emigránsokkal levelezhessen? A hadbíróságnál senki sem tud törökül. Mert haragusznak reá, mert nem tudják elolvasni a grófnő török jegyzéseit. Esti sétája alkalmával akárhányszor panaszolta a grófnő, hogy leveleit a postán elfogják és csupa malíciából elferdítik. Az ily elferdítésből gyanú származik s ha ez meg fogamzott: készen van a terhelő ok, mely sietteti elítéltetését. Egy alkalommal Parisba irt nővérének levelet, a melyben intézete számára francia könyveket kért. Rövidítés okáért a francia szó f. betűvel volt jelezve. A német fordító az f. betűt »forradalom«-ra fordította s így lett belőle: Küldjél nekem forradalmi könyveket intézetem számára. […] Ily módon büntetik majd a közbecsülésre érdemes grófnőt is, ki csak szépet, jót és nemeset tett életében. Mennyit tanultam tőle, mennyi jót köszönhetek neki. Lelkemnek irányt mutatott. Számtalan csüggedésem közepett vigasztalóm volt! Beszélt utazásairól, művészetről, zenéről s több oly dolgokról, melyek képzelőerőmet túlszárnyalták. Az az idő, melyet társaságában töltöttem: gyorsan repült; felejtettem minden szenvedésem. Egyszer kis szürke márványból készült Mária szobrocskát hozott elém, melyet az újépületben faragott nővérének emlékül. Biztatott, hogy tétlenül ne legyek soha.*

158 Feltehetőleg Hoffmann Károlyról van szó, aki 1852-ben szabadult a pesti Újépületből. Az adatot Kemény Krisztán levéltáros kollégánknak köszönjük.

159 *Jónás* 1877. 1. o.

160 podhorai Podhorszky Mária (1837–1889 után) tragédiáját a Kossuth családhoz fűződő viszonya okozta. Meszlényi Rudolfné Kossuth Zsuzsannával volt jó viszonyban, aki a magyar szabadságharc egy lengyel résztvevőjének menekítéséhez kérte segítségét. A meg nem nevezett lengyel férfi csupán egy napot töltött Podhorszky Máriánál és édesanyjánál, ám egy régi ismerősük, az aradi Cs....ts István elárulta őket, s így anya és lánya évekre börtönbe került. Ő négy és fél évet töltött az Újépületben és „*Morvaország egy börtönében*". *Podhorszky* 1889.

Lelkemet mindig foglalkoztassam, akkor nem fogok unatkozni; helyzetem tűrhetőbbé válik. Adott rajzszereket, hogy titokban képezhessem magam."[161] Azt bízvást állíthatjuk, hogy márványt faragni az Újépületben Teleki Blanka sem tudott; tudjuk viszont, hogy egy kis szobrot – önportrét – készített nem nővére, hanem húga számára. A fiatal lány ezt nézhette kegyszobornak.

1872-ben ismét felbukkan a szobor egy társasági eseményen: „*Társas életünk legérdekesebb mozzanatai közé tartozik kétségkívül az a mulatság, mely e hó 14-én volt. De Gerando-Teleki Emma grófnőnél. […] főjellege családi ünnep volt – hanem a társas élet legkülönbözőbb köreiből gyűjtötte össze tagjait. […] A rokon Teleki, Vay, Degenfeld, Wesselényi családbelieken kívül ott láttuk a Splényi, Fáy, Eötvös, Inkey urhölgyeket. […] Nem hiányzottak a fiatal arszlánok, ott volt Kendefy Árpád, Podmaniczki Béla és mások, kik között különösen kiemelendő a fiatal tudós, Eötvös Loránd, […] valamint a tudós világban hires nevüek is voltak a társaságban, mint Hunfalvy, Horváth Árpád, Grégus Ágoston, Szily Kálmán, Vámbéry Armin, Keleti Károly. E nevezetes nevek mellett megemlítendő még a mindig vidor lelkű Karacs Teréz. […] A képviselők közül ott láttuk Vukovicsot és Irányit. […] Amilyen kényelmes volt a táncz terem mind a tánczosok mind a nézőket illetőleg épen oly igen jól voltak a melléktermek berendezve, melyek egyikét Teleki László koszoruzott képe, s a másikat Teleki Blanka sajátkezüleg készített szobra ékesített, ibolya özönnel környezve.*"[162]

Az önportré sorsát követve a sajtóban 1882-ben újabb csemegére lehet bukkanni: „*Nem rég egy párisi levelező tudósítása nyomán bejárta a lapokat a hír, hogy az orleansi múzeumban Jeanne d' Arcnak egy kicsike szobra látható, melynek fölirása mutatja, hogy az Újépületben szenvedett politikai foglyok valamelyike készité 1852-ben. Mint egy kőnyomatu lap most írja, e szobrocska alkalmasint nem az orleansi szüzet ábrázolja, hanem alkalmasint ugyanaz, melyet gróf Teleki Blanka készített maga-magáról 1852-ben az Újépületben. E szobrocskáról fényképek is készültek s közűlök nehány még ma is létezik s a szobrocska alján e fölirást mutatja: »Újépület 1852. május 13«.*"[163] A hírt a kolozsvári *Ellenzék* még egy információval egészítette ki: „*A budapesti lapok eme soraihoz hozzá tehetjük, hogy ama szobrocska minden kétséget kizárólag a Teleki Blanka szoborműve, melynek egy főszöntvénye itt Kolozsvárt a gróf Teleki Miksáné birtokában van.*"[164]

A szobor képe itthon először 1887-ben, a *Vasárnapi Ujság* címlapján tűnt fel először a V. monogramú szerző[165] Gróf Teleki Blankáról írt közleménye illusztrációjaként. „*legvégzetesebb bűne mégis az a csodálatos lelki erőre valló dacz volt, melylyel magát a vallató bírósággal és később a legfőbb hatalommal szemben viselte, midőn kegyelemkérés árán szabadságát visszanyerhette volna, de azt állhatatosan mindig megtagadta.*"[166] – méltatta az írás szerzője Teleki Blanka helytállását. A P. Szat-

161 *Podhorszky* 1882. 58–61. o., *Fővárosi Lapok*, 1889. december 7. 26. évf. 336. sz. 2493. o.
162 *Magyar Ujság*, 1872. április 23. 6. évf. 92. sz., *Fővárosi Lapok*, 1872. április 24. 9. évf. 93. sz. 403. o.
163 *Fővárosi Lapok*, 1882. április 29. 19. évf. 98. sz. 620. o.
164 Fősz = gipsz. *Ellenzék*, 1882. május 1. 3. évf. 98. sz. 3. o.
165 Talán Várady Gábor (1820–1906) 48-as honvéd ezredes, ügyvéd, később politikus, országgyűlési képviselő, Leővey Klára unokatestvére a szerző. *Sáfrán* 1963. 651–652. o.
166 *Vasárnapi Ujság*, 1887. július 24. 34. évf. 30. sz. 493. o., ugyanezzel a tartalommal: *Képes Folyóirat – A Vasárnapi Ujság füzetekben* 2. kötet (Budapest, 1887.) 216–220., 253. o. A szobor rajza a 217. o.-n.

hmáry Károly-féle életrajzot ajánlotta a közönség figyelmébe, amelynek hitelességét igyekezett alátámasztani azzal is, hogy „*az a martirnő még élő társnője, Lövey Klára vallomásai vagy tán jegyzetei után készült és hogy sem neki, sem a családnak czélja nem lehete az izgatás, azt bizonyítja a körülmény, hogy csak most adtak engedélyt a mü megírására és kiadására, midőn az tisztán csak történelmi adalék, nem pedig ezelőtt 25 évvel, midőn az még valóban izgatóbb hatású lett volna.*"[167] Tudjuk, hogy P. Szathmáry tevékenységét Leővey Klára és a Teleki-család egyaránt támogatta: valószínűleg „saját műve" és a grófnő Kufstein vidékét ábrázoló rajza a Teleki – De Gerando rokonok tudtával és gyűjteményéből került közlésre, de a végeredménnyel nem voltak elégedettek. Az újság további részében hirdetésszerű rövid írást találunk: „*Gróf Teleki Blankáról, a martiromságot szenvedett honleányról érdekes könyv jelent meg a Révai-testvérek kiadásában, P. Szathmáry Károlytól, ki e művét a grófné szenvedéseinek társától, Lövey Klárától nyert följegyzések fölhasználásával irta meg. Mai számunk hosszabb czikkben emlékezik meg ugy a műről, mint annak fennkölt tárgyáról s az ott közlöttekhez pótlásul csak annyit teszünk hozzá e helyen, hogy Teleki Blanka grófnőben a honleányi és emberbaráti erényeken kivül nem közönséges mértéke volt meg a művészi érzéknek és alkotó erőnek is. Igy a többi közt kitűnően tudott rajzolni és mintázni s az említett könyv is több rajzát közli, melyekből mi is bemutatjuk Kufstein váráról fölvett két képét. De ezen felül bemutatjuk rajzát gróf Teleki Blanka álló kis szobrának is, melyet ő az uj épületben töltött fogsága alatt 1852-ben maga vésett s mely ma is megvan nővére De Gerandoné gr. Teleki Emma úrhölgy birtokában; végül pedig barátnőjének és megpróbáltatásai hű társának, Lövey Klára úrnőnek arczképét, melyek eredetije szintén a megboldogult grófnő művészi ónjától származik.*"[168]

Az 1891-es „szabadságharczi emlékkiállítás" Budapesten az ereklyék látványos seregszemléjét hozta: „*Az ereklyék napról napra szaporodnak. […] Leövey Klára úrnő Mármaros-Szigetről egy szobrocskát, melyet Teleki Blanka grófnő készitett az uj-épületben, hol a beküldő vele együtt volt fogoly.*"[169]

Az ereklyék ajándékozásához újabb adalék: „*Teleki Blanka rajza Kufstein váráról. Kicsi, nyolcz szögletü papíron, gyakorlott kézre való szép vonásokkal tette papírra sok évi szenvedésének szomorú tanyáját a magyar szabadságharcz egyik ártatlanul sokat szenvedett hősnője, gr. Teleki Blanka. A vár szomorú kinézésű tornyával, melléképületeivel, sötét kapu aljával szépen, tisztán van megrajzolva, a hazájáért szenvedett nagy honleány által, a ki nagy szivéből, nemes lelkéből sok fájó gondolatot küldhetett e rajzzal való foglalkozása alatt a tiroli várban levő czellájából, leigázott hazája felé. A bársony-tokba helyezett szép rajznak az ad érdekességet, hogy Teleki Sándornak adta*

167 *Vasárnapi Ujság*, 1887. július 24. 34. évf. 30. sz. 493. o.

168 Uo. 504. o.

169 *Fővárosi Lapok*, 1891. augusztus 25. 28. évf. 232. sz. 1718. o., uo. 1891. szeptember 12. 250. sz. 1851. o., *Pesti Napló*, 1891. szeptember 12. 42. évf. 250. sz. 2. o.: „*Lővey Klára beküldte Teleki Blanka grófnő kis szobrát, melyet a grófnő maga készített kenyérből kufsteini fogságában.*" *Vasárnapi Ujság*, 1891. augusztus 30. 38. évf. 35. sz. 573. o.: „*Lövey Klára, a ki gróf Teleki Blankával együtt volt az Újépületben elzárva, gróf Teleki Blanka által készített szobrocskát küldött be s több érdekes börtönemléket. Almássy Balogh Albin, a kinek édes atyja a Teleki grófok háziorvosa volt, ugyancsak egy gróf Teleki Blanka által készített s börtönlepedőre rajzolt képet küldött be.*" Utóbbiról nem tudunk többet.

Az önportré rajza – De Gerandoné 1854. 100. o. után. A kép a „Mária Bianka" (94–100. o.) és a „Teleki M. álma. A rab nő" (101–103. o.) című rész között van, tudtunkkal ez az első megjelent rajz a szoborról.

a honleány emlékül, kinek keze írása rajta van a rajz hátsó részén. A Teleki család a drága ereklyét a kolozsvári orsz. ereklye-muzeumnak adományozta."[170]

A szobor ábrázolása ezt követően a szabadságharc első és egyben máig legnagyobb ikonográfiai mennyiségét összegyűjtő, Jókai Mór – Bródy Sándor – Rákosi Viktor szerkesztésében kiadott, Ezernyolczszáznegyvennyolcz – Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben című, 1898-ban megjelent albumban került szélesebb nyilvánosságra, a róla készült ismeretlen szerzőjű ceruzarajz formájában, a megtorlást bemutató képanyagban.[171] A szobor talapzatán olvasható véset: „UJÉPÜLET MAY. XIII. / MDCCCLII". Ugyanezen rajzot több helyen is közreadták.

A szoborról művészettörténeti és történeti szempontból először Saád Andor orvos, régész[172] adott pontos, részletekbe menő leírást és próbálta rekonstruálni keletkezési körülményeit, sorsát.[173] Nála olvashatunk először arról, hogy a szobor – akkoriban – két példányban is hozzáférhető volt: Saád abba a különleges helyzetbe került, hogy mindkét alkotást kézbe és szemügyre vehette, összehasonlíthatta. Az egyiket Cinkotán (Budapest, XVI. kerület), a Teleki Blanka nevét viselő gimnáziumban őrizték.[174] A másikat magántulajdonban, akkor Al-

170 *Kolozsvár*, 1893. augusztus 17. 7. évf. 186. sz. 3. o.

171 *Jókai – Bródy – Rákosi* 1898. 404. o.

172 Saád Andor (1904–1977) diósgyőri, majd miskolci kötődésű orvos, régész, paleoantropológus, etnográfus, helytörténész. Nagy terepismerettel rendelkezett, a barlangok leletei vonzották, a Bükk barlangjait feltáró Kadić Ottokár és Hillebrandt Jenő asszisztense volt 1920-tól, mezolitikus barlangfeltárásokban vett részt, őskori és középkori leletanyagot gyűjtött és azonosított. Felfigyelt a kaptárkövekre. 1932-től a Borsod-Miskolci Múzeum tiszteletbeli őre. Élete vége felé a temetők állapota foglalkoztatta: összegyűjtötte a hámori temetőben a Fazola család sírfeliratait, és a 19. században működő vasgyár tisztségviselőinek síremlékeit, Mezőkövesden lejegyezte az 1849-es szabadságharcban elesett honvédek sírfeliratait. *Hellebrandt* 2001. 199–211. o., *Bodó – Viga* 2002. 756. o.

173 *Saád* 1972. 254–256. o.

174 A cinkotai iskola épülete eredetileg az 1861-ben özv. Zichy Pál Ferencné és özv. gróf Batthyány Lajosné által alapított Magyar Gazdaasszonyok Országos Egyletének Árvaháza volt, amely özv. Beniczky Gáborné gróf Batthyány Ilona (a vértanú miniszterelnök lánya) végrendeletileg az egyesületre hagyott birtokán épült fel 1906-ban. 1919-ben a Pozsonyból kiutasított tanító-

Saád fényképei a cinkotai példányról: a szobor több nézetben és a talapzat. A felvételek őrzési helye: Miskolc, Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentáció, leltári szám: HOM HTD 75.22.5. A talapzat képe: Saád 1972. 255. o.

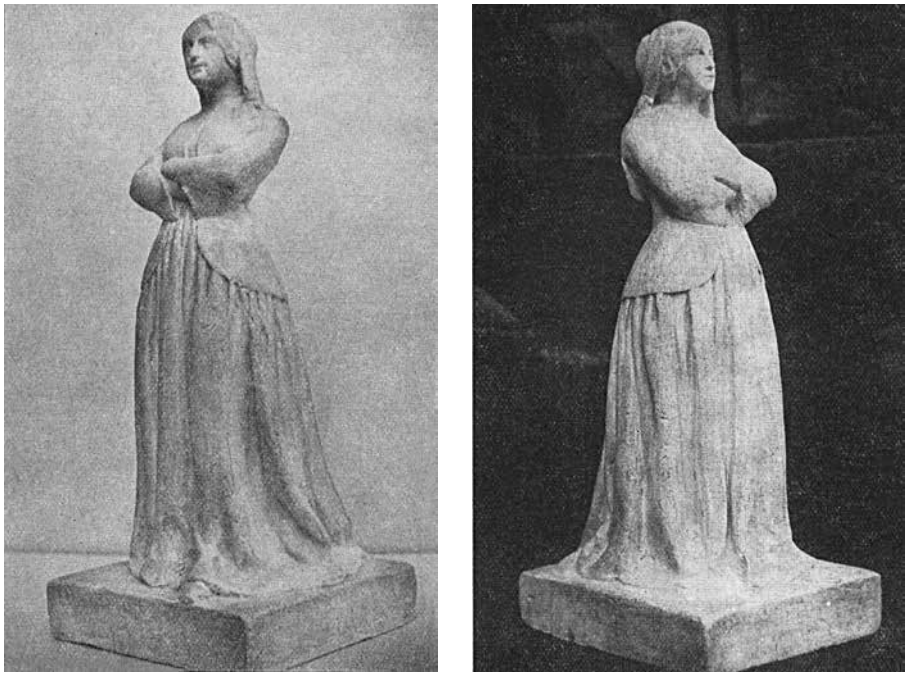
sózsolcán, a Vay-család leszármazottjainál lelte fel. A két szobor méretei azonosak voltak, a talapzaton álló alak magassága 26 cm. „*Az alsózsolcai példány jó megtartású, a cinkotai erősen kopott, az arcvonások is erősen elmosódottak.*" – jegyezte fel Saád és ez a cikkel közölt fényképfelvételeken is jól érzékelhető.[175] A szobortalapzatok elülső felirata[176] állítólag megegyezett a rajzon levőével.[177]

képző költözött az épületbe. A cinkotai iskola igazgatói szobájában őrzött szobrot Saád szerint dr. Kalmár Ferenc, székesfővárosi tanügyi felügyelő, az iskola volt igazgatója (1951–1956) kapta hivatali elődétől, Négyesy (recte: Medgyesy) Zsófiától (1937–1949) – mint látjuk, nem ez történt. A Teleki Blanka Tanítóképző nevet a felszabadulás 10. évfordulója alkalmából, 1955-ben vette fel az intézmény. A tanítónőképző utolsó diákjai 1959-ben végeztek, az első gimnáziumi osztály is ebben az évben érettségizett, az intézmény átalakult 12 évfolyamos iskolává. A gimnázium 1969 óta Szerb Antal nevét viseli. – *Saád* 1972. 256–257. o., http://www.szag.hu/weboldal/isk_tort.php (Megtekintés: 2021. július 1.), *Köznevelés*, 1955. április 15. 11. évf. 8. sz. 175. o.

175 *Saád* 1972. 254. o.

176 A felirat az alsózsolcai példány fényképén nem kivehető.

177 A cinkotai példány talapzatának jobb oldalán „*Teleki Blan[ka]*", bal oldalán „*Pulszky Polixenának Teleki Sándor*", hátlapján „*Kolozsvár 1880*" felirat volt olvasható. Alul: „*Széki gróf Teleki / Blanka, 1849 / elítélve forradalmi / vétség miatt. Szül. 1800 / meg: 1862 - Saját kéz/zel készített*

Saád fényképe az alsózsolcai példányról: a szobor két nézetben. Saád 1972. 254–255. o.

A cinkotai példány odakerülésére érdekes, pontos adattal szolgált a tanítóképző 1932–1933-as évkönyve: „*A karácsonyi adakozó szeretet intézetünk számára is értékes meglepetést tartogatott. Az utolsó tanítási nap postája pozsonyi intézetünk egykori egészségtan tanárától, Dr. Hampel Ferenctől, Dr. Hampel Józsefˇ, a kiváló archeológus és Pulszky Polyxéna fiától hozott ritka érdekességű, történelmi értékű ajándékot rejtő csomagot. A kísérőlevél szép szavakkal ajánlja fel intézetünknek a csomag tartalmát, Teleki Blanka grófnőnek Kufsteinban, fogsága alatt sajátkezüleg készített rendkívül érdekes és jellemző kis szobrát. A szobrot jelentőségének és történetének ismertetésével a záróünnepen mutattuk be.*”[178] Az Értesítő 15. oldalán a szobor fekete-fehér fényképét is leközölték.

Ezt a cinkotai példányt Hornyák Mária 1981-ben, egy martonvásári kiállításra még kölcsönkapta és a saját kezében hozta-vitte Cinkotáról Martonvásárra, 1993-ban már csak a szobor eltűnéséről jött válasz.[179] A Hadtörténeti Múzeum megkeresésére 2013-ban ugyanezt a feleletet kaptunk az iskolától, az elkallódás körülményei nem ismeretesek, a szoborról már a régi munkatársak sem tudtak.

szobor.” Utóbbi a közölt fénykép alapján készült betűhív átírás (a születési dátum helyesen: 1806), a meg[halt] kiegészítéssel az 1862-es évszám értelmezhető.

178 A cinkotai M. Kir. Állami Tanítóképző-Intézet Értesítője az 1932–33. évről. Szerk. *Tabódy Ida*. 13., 17. o.

179 *Sebestyén* 2000. 4. o.

Illyés Antal: Kisplasztika-rekonstrukció Teleki Blanka önportréjáról

Az alsózsolcai példányt talán Vay Miklós báró kapta, aki az Újépületben együtt raboskodott Blankával. Az értékes ereklyét Vayéktól a Brinczey-Szalay család örökölhette, s a martonvásári Brunszvik-társaság jobb híján ennek eredt nyomába. 1996 nyarán Szalay Attila Pécsről küldött levele világította meg a sorsát: „*Édesanyám annak idején biztos helyre akarta juttatni, (mint a magyar kultúrtörténet jeles alakjának szobrát), de nem akadt hely (múzeum), amely »deklasszált elemre« igényt tartott volna. Így aztán – egy amerikai utazásakor – kivitte öcsémhez.*" Ezt a hírt erősítette meg a keresést lezáró levél és a fényképek a Flemingdale (N. Y.) városában élő testvértől: „*A szobor valóban az én tulajdonomban van, anyámtól örököltem, ő hozta ki, és mint ritka családi kincset őrzöm*" – írta Szalai Csaba. A két szoborból tehát csak egy ismert példány maradt, csak éppen elérhetetlenül.[180]

A Hadtörténeti Múzeum kiállítására így nem tudtuk az önportré egyetlen példányát sem kölcsönkapni. Hosszas konzultációk után logikusabbnak tűnt, ha a rajzok alapján elkészíttetjük a kisplasztika-rekonstrukciót. A kivitelezésre 2013-ban Illyés Antal szobrászművész-restaurátort kértük fel, aki örömmel vállalta el a feladatot és hamarosan el is készült vele. A fehéren ragyogó gipszszobor[181] azóta is a „Jelszavaink…"-kiállításon látható.

A lepedőcsík

Bár Leővey Klárát is letartóztatták és az Újépületben raboskodott, a közhiedelemmel ellentétben itt egymástól elkülönítve őrizték őket. Leőveytől tudjuk, hogy a „*nagy szenvedő*" helyzete „*a legkeményebb és leghosszabban tartó*

180 *Sebestyén* 2000. 4. o.

181 A szobor elkészítését a Hadimúzeum Alapítvány finanszírozta, s az a mai napig az Alapítvány tulajdonában van.

volt."[182] Ottlétük alatt többször szinte teljesen kicserélődött a fogolyállomány, ami az őrszemélyzetnek is feltűnt és elszörnyedést keltett. Ugyancsak Leőveytől értesülünk arról, hogy 1852 forró nyarán az alkonyuló börtönben az enyhe légmozgást élvező, ablakpárkányon álló foglyok közül egy „fogolynő" dalolni kezdett, s a 2-300 rab rögtönzött karénekkel szórakoztatta magát, sőt, a szokásossá vált esti dalolásra az „*épület keleti részén levő utcában*" népes hallgatóság verődött össze. „*Teleki Blanka grófnő ezen éneklésben csak mint hallgató vett részt. Miként fönnebb is említők, az ő börtöne nem utca, hanem valami kis szűk udvarra szolgált, hol istállók levén, nem a legtisztább lég szállongott fel. A kilátás is azon börtön kis ablakáról nem lett volna kellemes mindössze is az említett ól leendett szemlélhető. Azért a grófnő sohasem tette azt a többi foglyok szokásaként, hogy az ablak felső párkányzatára felálljon, közelebbről érezhetni a frissebb léget, mivel az fenn még rosszabb lett volna. Ő tehát mindig csak alant maradt szobájában, s azon parányi jobb léget sem élvezheté esténként, miben a többi foglyok részesültek. – Az ének habár megtörve, behallatszott szobájába is, csak a szél fuvallata vitte azt hozzá, s azért mintegy megtisztulva és szellemesülve jutott az oda; »Mintha mennyei hangok lettek volna« – szokta említeni, s örömmel várta az estét: mikor ismét a varázséneket hallgatta.*"[183] Leővey Klára részletesen bemutatta fogva tartásuk színhelyét: „*Általánosan ezen épület laktanyául használtatott, amire szánva is volt. Azonban 1849 végén egyik része, az V-pavillon, börtönné alakíttatott át. Az ablakok háromnegyed része téglával rakatott be, s a nagy sietségben, még a szobába nyíló üveg ablakok is ott maradtak a falazat mellett. Csak negyedrésze hagyatott nyitva az ablaknak, mely az ottani szokás szerint, rendesen külön ablaktáblával szokott ellátva lenni és külön fordító zárral. Így a felső kis ablakrész önállóan kinyitható és betehető volt. – Az ablaknak belső párkányzatára szoktak felállni a foglyok, ha a kis ablakrésen bejövő léget érezni akarák. – Mivel az egész épület laktanyául készíttetett, azért volt minden két szoba közt egy konyha, melyet már fönnebb említénk, ebbe mind a két szobából nyílt ajtó, s a konyha ajtójával záratott be az egész. Ezen kis lakások tisztek szállására voltak számítva, kik néha nejeikkel együtt laktak azokban. Mivel az osztrák kormánynak fő gondja volt 49-ben börtönök előállítására, azért a sietségben ezen konyhák megmaradtak a két szoba közt, és csak ezen utolsók ajtóval láttatának el a folyosóra, hogy mindegyik börtönszoba különálló is lehessen. Némelyik fogolynak, különösen akik régebben hozattak be, nyitva volt szobájának a konyhába szolgáló ajtaja, mint a grófnő, Lővei Klára és még néhánynak. Arra azonban nagyon vigyáztak, hogy ha egy fogolynak megengedék nyitva tartani konyhába szolgáló ajtaját, akkor' másik fogolyé bezáratott, mely ugyanoda nyílt volna. Egymással a foglyoknak érintkezni nem volt szabad. Ezt csak rendkívüli esetben, s elítélt raboknál engedték meg*

182 Leővey Klára négyszáz oldalas kéziratának zöme elpusztult a második világháborúban. Megmaradt töredékeit a nagybányai Múzeum őrzi. *Sáfrán* 1979. 175. o.-n írja, hogy amikor átnézte, látta, hogy P. Szathmáry Károly minden részletet, megjegyzést, történetet, ami a kiegyezés után kompromittálónak számított, gondosan kihagyott, elszürkített. Ezzel elvette az emlékirat eredetiségét, osztrák- és dinasztiaellenes politikai jellegét, a megmaradt részleteket Sáfrán ezért beiktatta a Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1979. által közölt szövegbe.

183 *Sáfrán* 1963. 406. o., *Sáfrán* 1979. 83. o.

A pesti Újépület egy 1854-es áttekintő térkép részletén és az épület egykori helyszíne ma

(mint például Balogh Pálnénak[184] *megengedtetett, hogy Lővei Klárával egy konyhára nyíljék ajtaja.)*"[185]

Az Újépület hatalmas laktanyája több, négyzetes alaprajzú udvarok által tagolt ún. pavilonból állt, amelyek közül az V. számúban kialakított börtönéről vált igazán hírhedtté. „*Azon oldala, melyen a grófnő börtöne és folyosója volt, dél felé nyúlt el, s az egész rész, miként már említve volt, kis szűk udvarra nyílt. Azon oldal, hol Lővei Klára börtöne volt, keletre fordult, s ablaka a Holdvilág utcára nyílt*" – emlékezett Leővey. Ő jegyezte fel a börtön-épület „Babylon" nevének eredetét is: R. porkoláb neje német ajkú lévén s kevéssé művelt, a pavilon szó helyett mindig Babilont mondott. A rabokat ez megnevettette, de egyben a „babiloni fogság" miatt el is gondolkodtatta, átvették a nevet. Sárosy Gyula ezért írta meg fogsága idején a Babylon imája című versét, amelyet „*egy nőfogoly ajkán elmondottnak állítja, s ezen hölgy alatt Teleki Blanka grófnőt érté.*"[186]

„*1852 márciusában kezdették azután el a ki hallgatásokat és azokat szakadatlanul folytatták másfél éven keresztül. Időközben Lővey Klárát, Teleki Blanka egykori hűséges társnőjét is elfogták s az Újépületbe zárták. Különben bárkit is, aki csupán egyszer*

184 almási Balogh Pálné, kisjókai Ágoston Amália (1814–1870. március 23.) Kossuth és Széchenyi homeopata orvosának felesége, a „honvédek anyja"; a pesti honvédkórházak főápolónője. Világos után gróf Andrássy Károlynéval, gróf Batthyány Lajosnéval és Brunszvik Terézzel összeszedték a súlyosabb sebesülteket és magánlakásukon ápolták őket. „*1850 februárjában azzal a kéréssel állt elő, hogy adják az ő kezeihez azt a pénzt, amit a kormány a fölgyógyuló honvédeknek szánt. Ő majd gondoskodik róluk s a pénzzel elszámol az utolsó garasig. »Budán a Flórián-kórházban még 83 honvédeink nyomorganak«, sok mily fiatal, egész élet van előttük. Szabadítsa meg a kormány őket, »a nyomor-barlangból, melyet kórháznak neveznek«. Ő eddig 54 szerencsétlent segített haza. Az első 20 a városházára ment, ott útlevelet kaptak, némelyikük Erdélybe, mások távoli megyékbe, útravalóul pedig egy-egy fekete cipót. Ezekből egyet mutatóba mellékel. Valamennyiük egyetlen garas nélkül, némelyikük egy-két mankóval kelt útra. Azóta nem küldi a városházára, hanem maga látja el őket. Most is hármat ápol, míg útra teheti őket. Kérését elutasította a kerületi főispán.*" Hazafiakat szöktetett külföldre. Két évre el is ítélték. Ténylegesen 10 hónapig volt bezárva, az Újépületben raboskodott. *Irányi – Chassin* 1989., *Sáfrán* 1963. 605. o., *Fialkovszky* 1933. 38–41. o., idézet: *Török* 1943. 188. o., *Vasárnapi Ujság*, 1870. április 3. 17. évf. 14. sz. 174. o.

185 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 408. o., *Sáfrán* 1979. 86. o.

186 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 410–411. o., *Sáfrán* 1979. 87., 89–90. o.

volt megnevezve Teleki Blanka leveleiben, kihallgatásra hurcolták Budapestre, úgy, hogy mindössze több, mint száz embert hallgattak ki ezen perben. Többek közt a 70 éves gróf Brunswick Terézt is, a kisdedóvók megalapítóját…"[187]

A pesti haditörvényszék 1853. május 25-én elfogadta az auditor, Bilko őrnagy által megszerkesztett vádiratot, 1853. június 30-án pedig ítéletet hirdettek a perben: Teleki Blankát tíz, vasban letöltendő, Leővey Klárát öt év várfogságra ítélték.

„Minden tökéletesen ugy lőn berendezve, mint mikor halálos ítéletet mond ki a hadi törvényszék. A kihallgatási terem feketével volt bevonva. Az asztalon égő gyertyák közt nagy feszület állott, fekete fátyollal letakarva. A tisztek fekete tollat hordtak csákóikon, a dobok fekete fátyollal voltak leboritva és lassú gyászhangokat hallattak. A többi fogolytársak mind meg voltak győződve, hogy most kivégzik Teleki Blankát. Maga a grófnő is hitte ezt és mint később mondotta, oly magasan szárnyalt lelke, hogy boldog volt, hogy ez áldozatot hozhatta a hazának! Nagy ünnepélyességgel vezették be Teleki Blankát és Löwey Klárát. Itt találkoztak legelőször annyi szenvedés után! […] A leányneveldén, forradalmi könyvek terjesztésén, forradalmi emberekkel való összeköttetésen kívül, még azt hozták fel ezen ítéletben, hogy Teleki Blanka menhelyt nyújtott politikai szökevényeknek, hogy egyletet alakított kártékony tartalmú könyvek lefordítására és hogy tiltott magyar pénzt találtak nála. Mindezért Teleki Blankát 10 évi várfogságra ítélték és láncra. Társnőjét pedig, ki mind ebben segédkezet, 5 évi várfogságra.

Ez volt »a pesti cs. k. teljes haditörvényszék« ítélete. Teleki Blanka mozdulatlanul hallgatta végig e hihetetlen képtelenségeket, s mikor az auditor bevégezte, felegyenesedett s mint egy igazságtalanságot bosszuló istennő, a legnagyobb megvetés hangján mondta, tisztán és nyugodtan: »Ez eleitől végig hazugság és koholmány!«"[188]

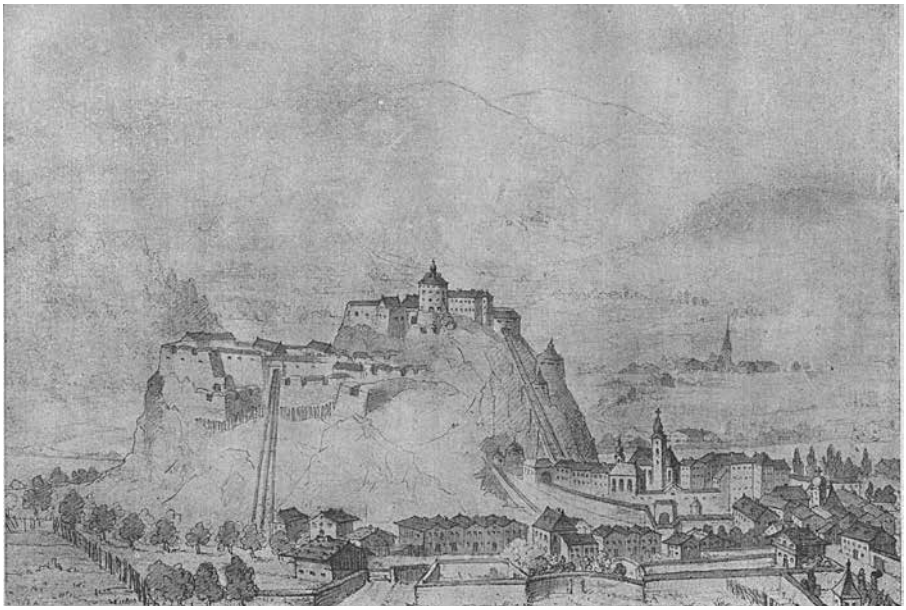
A várfogság a leggyakrabban alkalmazott büntetésfajta volt, a halálos ítéleteket is erre enyhítették. Elvileg egységesen alkalmazták, de erőteljesen függött a fogva tartás helyszínétől,[189] nemkülönben a börtönparancsnok személyes hozzáállásától, szigorától. A rabnak saját ruházata, ágya és ágyneműje lehetett (szalmazsák és -vánkos, lepedő, gyapjútakaró), viszont pénzét és értéktárgyait elvették, letétként kezelték. Élelmezéséért napi 8 krajcárt vontak le, ugyancsak rá hárították a fűtőanyag, a világítás, a mosás költségét. Táplálékáról a törzsfoglár gondoskodott napi egyszeri meleg étel formájában, s (elméletben) csak vizet ihatott. Nem fogadhatott látogatókat, íróeszközöket sem használhatott – ugyanakkor az elítéltek után fennmaradt számos feljegyzés (levelezések, rablisták, az emléklapok, könyvfordítások, naplók stb.) kiterjedt írásbeliségről árulkodik. Elméletileg csupán a várparancsnok külön engedélyével, felügyelet mellett beszélgethettek, ám a gyakorlat – társas elhelyezésük, közös sétáik révén – ezt cáfolta. Szigoríthatták az ítéletet azzal, hogy a rab kezére és lábára „könnyű", 3,5 fontos (1,96 kg) kéz-és lábbilincset raktak, amely azonban levehető volt. Hazaszállításukról hatóságilag gondoskodtak.[190]

187 *De Gerando* 1908. 2. o.

188 „»Das sind lauter Lügen«!" – *Vasárnapi Ujság*, 1887. 1. o., *De Gerando* 1892. 90. o.

189 A várfogságok különbözőségét részletesen ld. *Hermann* 2007. 326–329. o.

190 Magyar Katolikus Lexikon. 1–15. kötet. Főszerk. *Diós István.* Budapest, 1993–2010. 11. k. 100. o.; *Hermann* 1999. 91–92. o.

Kufstein vára és a völgy a város felől, a felvezető fedett lépcsővel. Teleki Blanka kufsteini albumából, III. tábla. Kacziány 1905. 68. o.

Az ítélet kihirdetése után még egy hónapot töltött Teleki és Leővey az Újépületben. A sok kérvény, közbenjárás hiábavaló volt: a legfelsőbb megerősítés – Albrecht főherceg, az ország kormányzója – mindössze annyit enyhített a büntetésen, miszerint a foglyoknál: „*a vizsgálati fogság a kimért büntetési időbe betudassék*" és a bilincsben tartást a grófnő esetében elhagyatta. Teleki Blankának Brunszvik Teréztől és Teleki Miksától sikerült röviden búcsút vennie.[191]

„*Julius 20-dikán tudtára adták a grófnőnek, hogy Kufsteinba viszik. Csak este, lopva vezették el a fogoly nőket külön-külön (mert Lővey Klárát is Kufsteinnak szánták) szigorú őrizet alatt. Attól tartottak, hogy a nép, megpillantva ezen rabnőket, fel találkelni, hogy őket kiszabadítsa. Nem is titkolták ebbeli rettegésüket, s a zsandár-százados, kire a fogoly nők bízva voltak, folyton csak azt kiáltotta: »Gyorsan! gyorsan!«.*

Elkülönített kupéban[192] *vitték őket csendőrök felügyelete alatt, előbb Bécsbe,*[193] *aztán gőzösön Lincbe [!]. Lincből postakocsikon folytatták útjukat. Midőn Teleki Blanka*

191 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 412. o., *Sáfrán* 1979. 93. o. Ferenczy István József öccsének írt leveléből, Pest, 1853. július 22: „*Blanka el van ítélve, azt talán az újságokból olvastad, és pedig tíz évre! Én még itt találtam, de hozzá béjutni lehetetlen volt. Tegnap, 21. júli délelőtti 9–10 óra között vitték el gőzkocsin Bécsen keresztül Kufsteinba, ahol hallomás szerint egy igen humánus parancsnok van.*" *Wallentínyi* 1912. 444. o.

192 A Budapest–Bécs között, illetve Magyarország–Ausztria közötti legelső vasúti összeköttetést (1850. december 16. óta) létrehozó budapest-marcheggi vonal kisebb eltérésekkel a Duna folyásának irányát követve kötötte össze a birodalom két fővárosát. *Frisnyák* 2005. 129–130. o.

193 Bécsben az ún. Kriminal-Gebäudében éjszakáztak. A foglyok útján gyakran ez volt az átmeneti állomás a pesti Újépület és a kijelölt várbörtön között. A fegyház 1831–1839 közt épült,

helyet foglalt a neki szánt félfedelü kocsiban, zsandárjaitól körülvéve, felállt, hogy szabadon szivhassa be a tiszta levegőt és jobban pillanthassa meg a tájékot. A nép körös-körül a legnagyobb rokonszenvvel tódult a kocsi felé, virágot hintve és áldást rebegve. A csendőrök kegyetlenül megijedtek; már azt hitték, hogy a német polgárok szabadítják most ki a magyar foglyot s ismét lázasan siettették az indulást."[194]

Az osztrák–bajor határon, az Inn folyó jobb partján, a 25 km hosszú és széles sziklaóriás, a Kaisergebirge lábainál mintegy 100 méter magasan a négy hatalmas területet befogó, zömök olaszbástyákkal és az I. Miksa által 1518–1522 közt építtetett masszív Kaiserturmmal (Császár-torony) uralja a lábánál fekvő várost és a völgyet a sziklaszirtre épült kufsteini vár. Festői kinézete ellenére ijesztő és fenyegető látványt nyújtott.

Kufstein kezdettől fogva főleg státusfoglyok és katonai rabok őrzésére szolgált.[195] Az 1788. június 17-i büntető törvényszéki rendtartás (Kriminalgerichtsordnung) 186. §-a szerint: „*Bűntettesek, a kik fölségsértés, fölségárulás, állampapírok hamisítása vagy pénzhamisítás miatt fogságra ítéltettek, büntetésüket a kufsteini erősségben kell, hogy kiállják.*" Ehhez az 1803-iki büntető törvénykönyv megjelenése után is ragaszkodtak, amennyiben nem Spielberget vagy a magyar erősségeket vették igénybe.

A sír érzetét keltette a hideg, süvítő, csontig hatoló szél is, amely a vastagfalú öregtornyot és a várat a szélcsatorna-szerű völgyben folyamatosan ostromolta és állandó keserveknek tette ki a legmagasabb ponton, a Császár-torony harmadik szintjén, 4-7,5 m vastag kőfalakon belül a 13 apró, boltozatos cellába[196] elzárt foglyokat. „*Kufstein valódi havasok közt fekszik, s a meredek kőszálra épített vár egyfelől ki van téve a völgy legszilajabb szeleinek, másfelől a hely szűkénél fogva oly csekély terekkel rendelkezik…*" – írta Leővey visszaemlékezéseiben.[197] A torony kör alaprajzára tekintve látszik, hogy mindegyik zárka kifele egy kissé szélesedett és trapéz alakját valóban koporsóhoz lehetett hasonlítani. Kétségtelen, hogy a vár képét meghatározó, 21 méteres belső átmérőjű „*iszonyú tömörségű*",

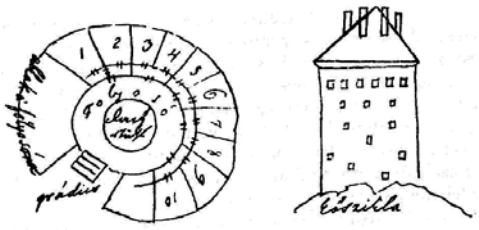
a várfalakon kívül, az Alserstadt nevű városrészben, a 8. kerületben, Landesgerichtsstraße 9/A-11. szám alatt található. A „Graues Haus" ma a tartományi bíróság, a Landesgericht székhelye. *P. Szathmáry* 1886. 93–94. o., *Juhász* 1982. 149. o., *Forsthuber* 2016. 409., 412. o.

194 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 413. o., *Sáfrán* 1979. 93–94. o., *De Gerando* 1908. 2. o.

195 A kufsteini vár magyar rabjai nevének, adatainak, levéltári hagyatékának elmélyült, alapos kutatója volt Náday Károly (1899–1983), aki Debrecenben született s tanulmányait még a temesvári cs. kir. hadapród iskolában végezte 1917-ben. 1948 óta Kufsteinben élt.

196 Az eredetileg Michel Zeller „Preuß" által épített, hengeralakú bástyához 1734–1745 közt ifj. Johann Martin Gumpp egy felső szintet toldott, ezzel kapcsolatban megváltoztatva a tetőszerkezetet. Ez a barokk átépítés határozza ma meg a torony kinézetét. Ezt követte a 13 zárka kiépítése 1745–1760 közt: „*Im obersten Geschoße des Kayserthurms aber […] befinden sich dermalen 13 Arrest-zimmer für Staatsgefagene, samt der dazugehörigen Wachstuben.*" 1865-ben Kufstein börtön-mivolta megszűnt, ám 1914–1916 közt 175, főleg szerb, orosz, lengyel, de angol, francia, makedón és finn férfit és nőt is tartottak itt fogva, akiket a háború kitörésekor tartóztattak fel. 1945-ben az amerikai és francia megszálló hatalmak NSDAP-tagokat és náci funkcionáriusokat zártak ide. – A Császár-torony kiállítási szövege, 2012.

197 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 420. o., *Sáfrán* 1979. 105. o.

A Császár-torony külseje és a felső szint Kazinczy naplójának rajzán

A Császár-torony; a legfelső lőrés-sor tartozik a felső szint cellasorához. A szerzők felvétele, 2012

„*roppant zömtorony*",[198] a Császár-torony különösen télen a vár leghidegebb és legkényelmetlenebb helye volt.

A kufsteini őrség a cs. kir. 39. (Dom Miguel) sorgyalogezred katonáiból állt, akiket tudatosan vezényelhettek erre a szolgálatra. A nem ritkán magyarul is beszélő őrszemélyzettel a két nő lassan ismeretségbe került, némelyiküknek még bece-/álnévet is adtak.[199]

A haditörvényszék ítélete és a katonai büntetőkönyv alapján meghatározott jogok, kötelezettségek érvényesítése végső soron a mindenkori parancsnokon múlt: amennyiben nem betű szerint ragaszkodott ezekhez, úgy a foglyok sorsa könnyebbedett. Így volt ez Kufsteinben is. A két honleány kufsteini rabsága[200] három periódusra tagolható: Teleki Blanka és Leővey érkezésekor, 1853.

198 Leővey jelzői: Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 413. o., *Sáfrán* 1979. 94. o.

199 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 414–415. o., *Sáfrán* 1979. 96–97. o., *P. Szathmáry* 1886. 100–101. o. Az „álnevek": Szekfű, Rózsa, Babér, Mindig, Jókor stb. – *Náday* 1984. 12–13. o. figyelt fel arra, hogy szinte célzatosan magyar kiegészítésű, magyarul beszélő legénységű ezredeket vezényeltek Kufsteinbe őrszolgálatra: 1745-ben a cs. kir. 46. gyalogezred elődje szolgált itt – ők lettek később a szegediek „közös" háziezrede. 1814. július 7-én az egykori cs. kir. 26. gyalogezred egy kis különítménye került a várba – ők Esztergomhoz kötődtek. A Teleki Blankáékat őrző cs. és kir. 39. (Dom Miguel) gyalogezred később Debrecen háziezrede lett. 1855–1859-ig a vár őrségét az akkor még itáliai kiegészítésű cs. kir. 44. (Erzherzog Albrecht) gyalogezred látta el.

200 A hírhedt Császár-torony felső emeletének körcsarnokában egy 2,20×1,65 m nagyságú, magyar piszkei vörös márványból készült, tetején fehér márvány timpanonnal díszített, Lux Elek tervezte, magyar és német nyelvű emléktábla 94 névvel emlékeztet a hajdani magyar foglyokra. A táblát a budapesti Evangélikus Leánygimnázium állíttatta Jeszenszky Ilona és dr. Zelenka Margit tanárnők kezdeményezésére 1937. július 9-én. Kutatásaikon kívül adatokat kértek az egykori rabok családjaitól is. Így került a hatalmas emléktáblára vésett 94 név közé olyanoké is, akik nem

július 25-én Nehiba[201] nyugalmazott ezredes volt a parancsnok, aki jól beszélt magyarul és kifejezetten jóindulattal viseltetett irántuk. A mintegy két éven át a megtagadott író- és rajzeszközök használatát engedélyezte, saját költségen kiegészíthették a szűkös és egyhangú rabkosztot, a vasban levő rab-szolga helyett saját szolgálólányt alkalmazhattak. A toronybeli fogolytársak, például Csiky Sándor és (Csehi-)Szigeti Miklós[202] virágok és két kanári küldésével igyekeztek enyhíteni a rab nők sorsát, turopolyai Josipovich gróf,[203] akit a Szilágyságban fogtak el, személyesen meglátogathatta őket.[204] Rajtuk kívül Beniczky Lajos,[205]

itt, hanem más helyeken raboskodtak, s maradt le 27 valóban itteni fogoly neve. Az emléktáblával egyidőben három, népi motívumokkal ékes Emlékkönyv is készült. Az első példányt magával vitte a kiutazó küldöttség. A másodpéldányt az OSzK Kézirattára kapta (Kufstein magyar foglyai, Fol. Hung. 2546). A harmadikat az Evangélikus Országos Levéltár (EOL) őrzi. – *Sztrókay* 1976. 14. o., *Sáfrán* 1982. 23. o., *Náday* 1984. 13. o. Náday cédulakatalógusa: OSzK Kézirattár Oct.Hung 1902.

201 *Bona* 2000. 540. o. kérdőjelesen magyar származásúnak írja: Nehiba József 1793-as Bács megyei születésű volt, a cs. kir. 52. gyalogezred pécsi ezred-nevelőintézetben végzett. 1816-tól közvitéz, folyamatosan szolgálva 1841-től főszázados a 48., 1844-ben a 62. Turszky gyalogezredben. 1848. augusztus 10-én Dobay Károly ezredes, az erdélyi honvédsereg parancsnoka őrnagyul ajánlotta a honvédsereghez, de a Kolozsvárott alakuló 11. honvédászlóaljhoz nem vonult be. Szeptember 15-től cs. kir. őrnagy, a 62/III. gyalogzászlóalj parancsnoka lett, októbertől az erdélyi császári sereg kötelékében ellenünk harcolt. 1849. október 8-tól alezredes, 1850-ben ezredesi címmel nyugalmazták. 1851-ben lett Kufstein várparancsnoka. Czuczornak engedélyezte, hogy leveleit magyarul írhassa. *Náday – Sáfrán* 1984. 89. o.

202 (Csehi-)Szigeti Miklós (1824–1904) gimnáziumot végzett Tordán és Kolozsvárott, majd a karánsebesi katonaiskolában tanult (1840–1843). 1843-tól hadfi, 1846-tól alhadnagy, 1848. október 20-án hadnagy volt a 16. (orláti román) határőrezrednél Hátszegen. 1848. június 28-án áthelyezését kérte a honvédséghez. 1848. november 6-tól főhadnagy a 11. (kolozsvári) honvédzászlóaljnál, az észak-erdélyi honvédseregben. Végigküzdötte az erdélyi hadjáratot. 1849. február 3-tól százados. Bem tábornok az április–májusi temesközi hadjárat során őrnaggyá, alakulatának parancsnokává léptette elő (április 27.) és kitüntette a Magyar Katonai Érdemrend III. osztályával (május 3.). A nyári hadjáratban a dévai hadosztály kötelékében küzdött. Híres veressipkás zászlóalja maradványával Dévánál tette le a fegyvert (augusztus 18.). Nagyszebenben halálra (1850. április 3.), illetve kegyelemből 16 év várfogságra (június 14.) ítélték. Kufsteinban raboskodott, 1857. június 8-án kapott kegyelmet. Később gazdálkodott. 1867-ben a Torda-Aranyosszéki Honvédegylet elnökévé választották. 1869-tól őrnagy lett a magyar királyi honvédségnél. 1872-ben alezredes lett, 1877-ben ezredesi címmel nyugalomba vonult. *Bona* 2000. 661–662. o., *Makai* 2001. 145. o.

203 Josipović, Antun Danijel (Josipovich Antal, 1806–1874) gróf a túrmezei (turopoljei) horvát nemzeti mozgalom reformkori magyarbarát szárnyának vezetője, a felsőház tagja. 1848-ban Jellačić feldúlta a birtokait, ő többezres szabadcsapatával a Magyarországra törő bán hadait nyugtalanította, Pesten szerenáddal köszöntötték. 1849-ben zágrábi főispán. Debrecenbe és Szegedre követte a kormányt, az április 14-i Függetlenségi Nyilatkozatot helyeselte, a Kegyelmi Szék ülnöke volt. 1851. október 7-én Pesten a haditörvényszék birtokait elkobozta, őt – mint honvédezredest (?) – kötél általi halálra ítélte, de 10 évi várfogságra módosította. Kufsteinben raboskodott, 1856. december 2-án kapott kegyelmet. 1860 után térhetett vissza szülőföldjére. *Bona* 2000. 132. o., *Kolozsvári Hiradó*, 1848. június 20. 1. évf. 12. sz. 48. o., *Közlöny*, 1849. április 1. 2. évf. 68. sz. 1. o., *Pesti Napló*, 1851. október 8. 2. évf. 475. sz. 3. o., *Pesti Napló*, 1856. december 11. 7. évf. 2070. sz. 1. o., *Kiss Gy.* 2006. 18. o., *Sáfrán* 1979. 183. o. (Náday-adat)

204 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 415. o., *Sáfrán* 1979. 97. o.

205 beniczei és micsinyei Beniczky Lajos (1813–1868) a selmeci Bányász Akadémián végzett. 1835–1842 közt Zólyom megye szolgálatában állt, egy ideig a megye alispánja. Később birtokán gazdálkodott. A nemesi ellenzék tagja, részt vett a megyei és az országos politikai életben. 1848. május közepén Batthyány miniszterelnök a felső-magyarországi bányavárosok királyi biztosává

a székely származású Pap Lajos[206] és Adolf Lill[207] raboskodott a toronybeli zárkákban. Naponta két órát sétálhattak a vár legtágasabb udvarán, az úgynevezett Josef-Platzon.[208] Az idillinek tűnő állapotnak a várparancsnok hirtelen, 1853. szeptember 16-i elhunyta vetett véget.

A következő időszak épp ezért szinte sokkolóan hatott: az ideiglenes parancsnoknak kinevezett Gottlieb Kempf[209] százados szeptember 28-án a börtönőr kísére-

nevezte ki, július 16-tól nemzetőr őrnagy, szeptember 20-án Batthyány csapatalakítással bízta meg. Októbertől kormánybiztos, november 11-től Zólyom-Hont-Bars és Turóc megyék mozgósított nemzetőrségének főparancsnoka volt, részt vett a Galíciából betörő császári csapatok elleni harcokban. 1849. március 18-án Görgei Miskolcról egy néhány száz főből álló „száguldó különítmény" élén a felső-magyarországi bányavárosok biztosítására küldte. Április 21-től honvéd alezredes, különítményével részt vett Felső-Magyarország középső részének felszabadításában, majd ismét teljhatalmú kormánybiztos lett. Július közepén Komáromban csatlakozott a feldunai hadsereghez. A világosi fegyverletételig a VII. hadtest vezérkaránál, illetve a feldunai sereg központi táborkari irodáján teljesített szolgálatot. 1850. február 28-án, Aradon kötél általi halálra ítélték, amelyet kegyelemből 20 év sáncfogságra (kényszermunkára) változtattak. 1856 decemberében Kufsteinből szabadult, amnesztiával. A Mátra-vidéki Bányatársaság hivatalnoka lett Pesten. 1861-ben országgyűlési képviselővé választották. A provizórium bevezetésekor lemondott. 1864 tavaszán az Almásy-féle függetlenségi szervezkedés részeseként ismét halálra, illetve 20 év várfogságra ítélték, 1867-ben kegyelmet kapott. Kiszabadulása után volt ezredesként (?) a Pest városi Honvédegylet és a Honvédegyletek Országos Választmányának alelnökévé választották. 1868. július 16-án nyoma veszett, tetemét később a Dunából fogták ki. Halálának körülményei felderítetlenek. *Bona* 2000. 237–238. o.

206 kézdivásárhelyi Pap Lajos (1825/26–1882) a tullni utásziskolán tanult (1838–1841), majd hadfi, 1848 tavaszán hadnagy lett a 16. (orláti román) határőrezredben. 1848. június 19-én folyamodására főhadnaggyá nevezték ki a Debrecenben szerveződő 10. honvédzászlóaljhoz. Júliustól részt vett a délvidéki harcokban. Október 6-tól százados. December 20-án áthelyezték az utászkarhoz és a „Ferenc Károly" hadi szolgálatra alkalmazott gőzhajó kapitánya lett a Tiszán. Később az aradi ostrom-sereg utászkari felügyelője. 1849. február 12-től őrnagy volt a hadügyminisztérium táborkari osztályán. Március végén kitüntették a Magyar Katonai Érdemrend III. osztályával. Az áprilisi hadjárat idején a feldunai hadsereg vezérkaránál szolgált, május 17-én áthelyezték az erdélyi hadsereghez. Az Erdélyi Főparancsnokságon szolgált Szebenben, majd a fogarasi dandár vezérkari tisztje volt. Augusztus 12-én Bem altábornagy alezredessé léptette elő. Déván tette le a fegyvert (augusztus 18.). 1850. május 14-én Nagyszebenben kötél általi halálra, június 20-án 12 év várfogságra ítélték. Kufsteinba került, 1857. június 19-én kapott kegyelmet. Később családi nevelő, 1867-ben a Rikán belüli Honvédegylet tagja, a kiegyezés után Kolozsvár város országgyűlési képviselője volt. *Bona* 2000. 553–554. o.

207 Lill von Lilienbach, Adolf (1811/12–?) a selmeci akadémia bányász szakán végzett. 1833-tól hadfi volt a cs. kir. 2. tüzérezrednél, 1834-től alhadnagy, 1843-tól főhadnagy a cs. kir. 37. (Máriássy) gyalogezred 3. zászlóaljánál Nagyváradon. 1848 nyarán alakulatával részt vett a szerb felkelők elleni harcokban. Szeptember végén áthelyezték az 1. honvédzászlóaljhoz, amellyel Jellačić ellen küzdött. Október 1-jétől százados, decembertől a hadügyminisztérium táborkari osztályán teljesített szolgálatot. 1849 márciusában segédtiszt lett Vetter Antal altábornagy, a feldunai hadsereg parancsnoka mellett. Később ismét a hadügyminisztérium táborkari, majd elnöki osztályának beosztott tisztje volt a világosi fegyverletételig. Aradon mint volt honvédszázadost 15 év várfogságra ítélték (1850. január 18., illetve május 8.). Königgrätzben és Kufsteinben raboskodott. 1856. április 8-án kapott kegyelmet. Lublón telepedett le. 1867-től lottóhivatalnok volt Budán. *Bona* 2009. II. k. 34. o.

208 Helyesen: az ún. Josefsburg nevű bástyán. Ma a „Festungsarena", a vár rendezvényeinek színhelye.

209 Kempf, Gottlieb (Kämpf, 1795–1883) 1847-ben mint helyi alkalmazású százados a kufsteini várbörtönbe kapott beosztást. Teleki Blankáék cellájába ezzel a kérdéssel szokott volt benyitni: „*Élnek még?*" („*Leben sie noch?*") – Kempf kapitány a bécsi Narrenturmban, az őrültek házában fejezte be életét. *Náday – Sáfrán* 1984. 88. o., Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1979. 99. o.

tében kereste fel őket, és a haditörvényszék ítéletének 3. §-ára hivatkozva jóformán minden kedvezményt megvont tőlük. Nem használhatták saját ágyneműjüket, csak a rabkosztot ehették, nem tarthattak maguknál plusz pénzt, csupán 10 krajcárnyi kincstári ellátmányt. Azonnali hatállyal megfosztotta őket a külön nőcselédtől, a séta lehetőségétől, semmilyen fajta olvasmányt nem kaphattak,[210] elkobozta a papírt, az író- és rajzeszközöket, a kézimunkázás kellékeit, letiltotta a sétákat. Visszaállította volna a magánzárkát is, csak Leővey határozott fellépése nyomán – miszerint a gyenge tüdejű Blanka grófnő szobája csakis az övén át szellőztethető, márpedig nem ítélték halálra – engedélyezte a két cella egybenyitását.[211]

Elődjével ellentétben Kempf alatt háromhavonta írhattak egy személynek egyetlen levelet és amikor ezt Leővey Klára szóvá tette, teljesen eltiltották a levelezéstől.[212] Az őrszemélyzettel való kapcsolattartást is tiltotta: 1853 decemberében egy őrkatona felvette a fogoly nők séta közben elejtett kesztyűjét, 50 botütéssel büntették.[213]

Ilyen körülmények közt íródott Leővey Klára 43 strófás verse; A két testvér börtön egyszerre helyzetjelentés és beszámoló a mindennapokról, valamint annak a váltásnak leírása, amely a körülmények szigorodását hozta magával. Az első versszakok a kufsteini várra, azon belül is a Császár-toronyra mutatnak, amelyhez a bánat, a bú és a könnyek társulnak, baljós jelképe a szabadságért küzdők szenvedéseinek. Ezekből két példát is felemlít: az 1806-ban itt szenvedőket, illetve az 1831-ben itt raboskodó lengyeleket. Ezt követi Kazinczy hét éven át tartó fogságának,[214] a magyar jakobinus foglyok emlékének felidézése. Megismerhetjük magát a tornyot is, amelyről megtudjuk, hogy mintegy 700 sötét, szűk lépcső vezet fel a cellákhoz, amely évekre elnyeli őket, akár egy sírbolt: a halál nagyon is valós eshetőség volt, amely állandóan foglalkoztatta a rabokat. A politikai foglyok és a sáncfogságra ítéltek ugyanis az Udvari Haditanács közvetlen parancsnoksága alá tartoztak és így kivették őket a polgári ráhatás és ellenőrzés alól. Ami e vastag falak közt történt, sosem került nyilvánosságra. A foglyokat nem nevezték néven, csak cellájuk számán. Kiderül, hogy ha a cellák szintjére

210 Egyedül egy német Biblia maradhatott Leőveynél, Kempf intésével: „*Nur lesen Sie recht fleißig.*" („*Csak olvasgassa igen szorgalmasan.*"). Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 416. o., *Sáfrán* 1979. 99. o., *P. Szathmáry* 1886. 107. o.

211 *P. Szathmáry* 1886. 103–107. o.

212 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 416. o., *Sáfrán* 1979. 100. o., *P. Szathmáry* 1886. 100–101., 108–109. o. – A hazulról jött postát átvizsgálták, átolvasták, de nem kézbesítették, csak szintén háromhavonta.

213 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 416–417. o., *Sáfrán* 1979. 100. o., *P. Szathmáry* 1886. 109. o.

214 Kazinczy Ferenc egy esztendőt, 1799. július 6. – 1800. június 30. töltött a torony 2. számú cellájában. A torony leírása tőle származik: „*A várba 452 grádics viszen, […] s a status foglyai ott egy toronyban tartatnak, mely tizenhárom rekeszeket foglal magában. A dachstuhl (oszlop, mely a fedel közepét tartja) oly vastag, hogy három ember összefogott kézzel nehezen ölelhetné körül. Ez körül fut el a folyosó. Minden két szobának egy pitvara van. A szoba alacsony, az ablak nagyocska, s párkányát elérheti a térd. Az ablak falában nem csak vasrúd, hanem drótbul font rostély is. A szoba ajtaja s a parányi kemence egészen elfogják a négy fal egyikét. […] A szoba ajtaja belűlről vas pléhhel vala bevonva, s azon egy ablaklyuk, de amelyet kívűlről mindég zárva tartottak. Holmit ezen adának be, mert az ajtó csak szombaton nyittatott meg a kapitány jelenlétében, míg a borbély a szenvedőt megberetválá, s a gyomorszék kiüríttetett.*"

A Császár-torony-beli felső szint kiállítóhellyé alakítva a szerzők felvételén, 2012

felérünk, ott egy roppant vastag oszlop tartja a boltozatot, sötét, szürkés falak, nehéz vasajtók fogadják a foglyokat, sőt a láncra vert rab még a rablánc súlyosításához hajdan használt kőgolyókat is a sarokban találja. – A mai látogató egy jól kivilágított kiállítóhelyen át közelíti meg ugyanezt a teret, fényárban úszik az emelet, kiválóan bejárható mindez. Akkoriban azonban teljesen más adottságok között, egy büntetés-végrehajtási helyszínre tapogatóztak fel a rabok. A 3. számú cella Teleki Blanka, a 4. számú Leővey Klára „lakhelye" lett. Az ott letöltendő időt nyilván a végtelennek tűnő napok monotonitása jellemezte, amelyet súlyosbított a „*síri*" csend, amelyben csak az őrök lépte kopogott a kövezeten. A „*kőkoporsó*"-nak nevezett, huzatos, komor cellák valóban az „*élő sír*", „*a holtak hona*" érzetét kelthették. A fogvatartás körülményeiről szintén szól a vers: egy közös kicsi, alig egy négyzetméteres előtérből, azaz pitvarból nyílt a két sötét és szűk, alacsony boltozattal, alacsonyan fekvő, parányi, hengeres rudakból kovácsolt rostélyú vasrácsos ablakokkal ellátott szomszédos, „iker" cella, , amelyek méretük miatt ketrecnek voltak nevezhetők – gondoljunk Vay báró naplójára!

Bár a legismertebb Teleki Blanka-féle börtönrajzon a két hölgy egymással közös helyiségben ül, azon a belső tér, az ablak is nagyobb – ez már a későbbi, az alsó laktanyában levő cella ábrázolása.[215] Leővey verse a vérüket szomjazó hadbírót is felemlegetve utal arra, hogy nem kértek kegyelmet, nem alázkodtak meg

215 *Juhász* 1982. 174. o.: „*Két rajzán egyértelműen felismerhető a Császár-torony szűk és kisablakú cellája, addig két további képén tágasabb zárka látható, lényegesen nagyobb.*"

A Császár-torony-beli Teleki-cella a szerzők felvételén, 2012

és nem is törtek meg a tárgyalás során. Ezért kerültek ők Kufsteinbe, azonban a kitartásuk töretlen, és szárnyaló képzeletük átsegíti őket a börtön megpróbáltatásain. Lelküket tovább erősíti az egykor ehelyütt raboskodó magyar honfiak példája. Ezek közül néhányat fel is sorol: elrontva rögtön Wesselényi Miklós[216] édesapjának nevét, akit Ferencnek titulál. Leővey Klára a múlt nagyszerű emlékei mellett a rideg jelent, a keserű valót is megírja: el vannak zárva a világtól, nem válthatnak szót még a rabtársakkal sem, és a „hamis lelkű" foglár társaságából sem kérnek, ő sem szól hozzájuk. Csupán egymásban bízhatnak és erősíthetik egymás lelkét, beszélgetve a szeretett hazáról, annak múltjáról és reménybeli jövőjéről. Bíznak abban, hogy bár nem tudnak róla, az önkényuralom ellen folyó szervezkedések végül meghozzák a várva várt és óhajtott szabadságot. Addig pedig elmerülnek a dicső múltban: Teleki József[217] gróf nagy műve, a Hunyadiak koráról szóló kilenc kötetes monográfia a szabadságharc után, 1852-től folyamatosan került kiadásra. Az európai és nemzeti kultúrán iskolázódott hölgyek e rokon-történetíró frissen megjelent művét olvasták, forgatták elmélyülten.

A vers megírásának konkrét kiváltó okára Leővey egy fordulattal utal: tovább szigorodik fogva tartásuk. Ez tulajdonképpen a katonai büntető törvénykönyv

216 id. Wesselényi Miklós báró 1785. április 27. – 1789. december 15. közt raboskodott a Császár-torony 5. cellájában. *Juhász* 1982. 137. o.

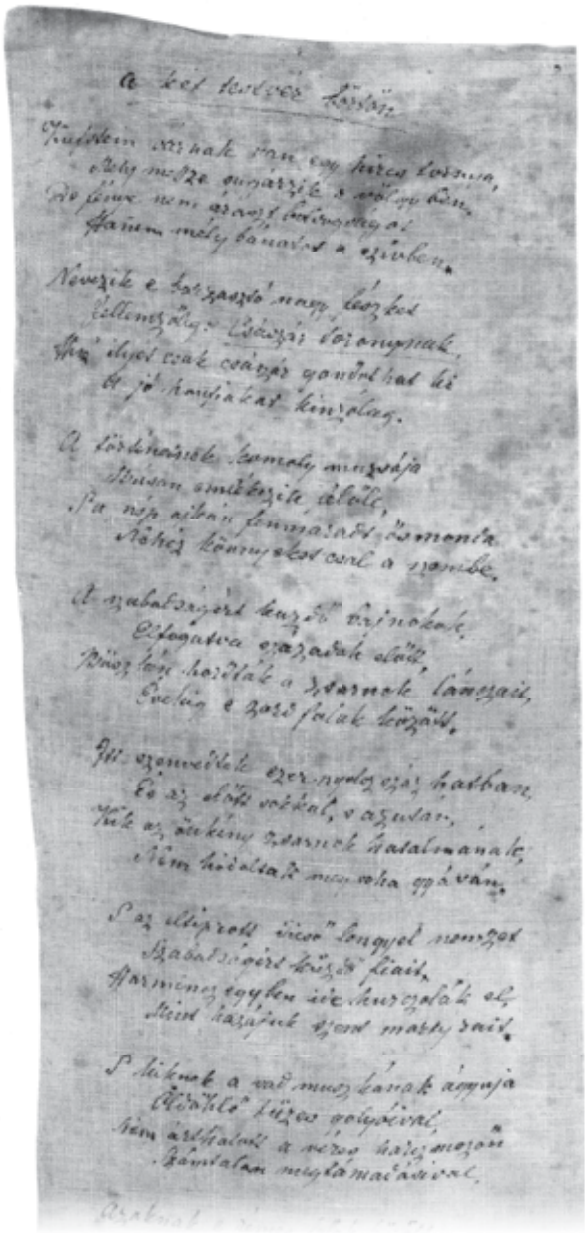
217 Teleki József gróf (1790–1855) Erdély kormányzója, történetíró. A Hunyadiak kora Magyarországon (Pest, 1852–1863) mű szerzője. A Magyar Tudományos Akadémia első elnöke, Könyvtárának alapítója. Az író- és politikus Teleki László gróf (1811–1861), Kossuth párizsi követének féltestvére.

szószerinti betartásának tudható be, amelyet az eddigi emberséges, de elhalt várparancsnok nem alkalmazott, azonban előléptetésre vágyó utódja habozás nélkül bevezetett, miután meglátogatta Teleki Blankáékat. Leővey fel is sorolja a súlyosbításokat, amelyek közül az írás lehetőségének és a könyv megvonásának kettőse a legfájóbb, de a sétát is letiltják és csak a napi fejpénzt lehet elkölteni. A történelmi olvasmánytól megfosztják őket, ráadásul a cellákat végigkutatják és el is kobozzák mindazokat a dokumentumokat, amelyeket náluk találnak. Az eset ismételt felemlegetéséből is kitűnik, mennyire fájdalmas lehetett ez számukra. Ám panasz helyett az igazságtalannak érzett bánásmód, a méltatlan és embertelen körülmények felháborodást váltott ki belőlük.

A verset Leővey Klára 1853. október 16-án írta meg, Csiky Sándor[218] Heves megyei képviselő 1854 februárjában, amnesztiával szabadulva csempészte ki a börtönből.[219] Érdekességként említjük meg, hogy a ma látható kufsteini kiállításon egy, az eredeti lepedőcsíktól eltérő, rojtokban végződő, törölköző-szerű tárgyat mutatnak be, ezen olvashatók, vagy inkább csak sejthetők a Petőfinek tulajdonított, Teleki Blanka kézírásának tartott versnek az 1–5., valamint 40–43. versszakai, datálással, Leővey aláírással. Jó minőségű másolattal van dolgunk, de a kézírás, a szövegelosztás erősen emlékeztet a Leővey-féle eredetire. Jó kérdés, hogy ha valaki látta az eredetit, miért rövidítette meg és változtatott ekkorát a hordozófelületen?

218 Csiky Sándor (1805–1892) nemzetőrparancsnok, politikus, egri polgármester, akit 1848-as tevékenysége miatt kötél általi halálra ítéltek, majd az ítéletet 6 évi várfogságra változtatták. Érdekesség, hogy a Darabanth Aukciósház 8., 2020. november 5-én lezárult nagyaukcióján egy Csikynek 1852. február 20-án Egerből Kufsteinbe írt levelet árvereztek el, amelyben Kósa György, hajdani katonája több fogságban senyvedő illetve hazatért volt honvédről számolt be neki. *Sebestény* 1982., https://www.mutargy.com/egyeb-mutargy/erdekes-1848-as-dokumentum-1852-csiky-sandor-1805-1892-nemzetorparancsnok-politikus-egri-polgarmester-akit-1848-as-tevekenysege-miatt-halalra-iteltek-majd-az-iteletet-varfogsagra-valtoztattak-fogva-tartasa-helyere-kufstein-1 (Megtekintés: 2021. június 23.)

219 *Sáfrán* 1963. 493. o. – Figyelemreméltó az időbeli egybeesés a vers kijuttatása és Blanka sógornője, Teleki Miksáné Cook Jacqueline 1854. február 9-én kelt, Ferenc Józsefhez intézett kérvénye közt. A Náday által fellelt dokumentumban „*elsősorban »szerencsétlen sógornője borzasztó helyzetének« könnyítéséért*" esedezett. Kérte, hogy a családjától eddig fűtésre, mosásra, élelemre engedélyezett havi 50 Ft-ot továbbra is megkaphassa, „*mert »az utóbbi hónapokban ezt a kedvezményt is megvonták ... naponta 10 kr. és egy adag komisz kenyéren kell élnie... levegőre sohasem mehet, kivéve, ha az orvos betegség esetén mozgást engedélyez neki, nem foglalkozhat sem kézimunkával, sem olvasással.« Kérte továbbá, hogy sógornőjét havonta egyszer meglátogathassa. A kérvényt – Náday Károly kutatásai szerint – miniszteri konferencián tárgyalták. Mivel Teleki Blankát »nagy veszélyessége miatt« kegyelemre nem javasolták, csak az anyagi támogatást engedélyezték. A rendszeres látogatást is megtagadták, sógornőjének csupán egyszeri, egy órás látogatást engedélyeztek ez év [1854] májusában. Náday idéz egy fent maradt hivatalos levelet is, melynek írója felettesének azt ígéri, gondja lesz Teleki Miksáné »ellenőrzésére és Kufsteinből való mielőbbi eltávolítására«.*" *Náday – Sáfrán* 1984. 24. o.

A két testvér börtön[220]

Kufstein várnak van egy hires tornya,
Mely messze sugárzik a völgyben.
De fénye nem áraszt boldogságot
Hanem mély bánatot a szivben.

Nevezik e borzasztó nagy fészket
Jellemzőleg: Császár toronynak,
Hisz' ilyet csak császár gondolhat ki
A jó honfiakat kinzólag.

A történetnek komoly muzsája
Búsan emlékszik felőle,
S a nép ajkán fennmaradt ősmonda
Nehéz könnyeket csal a szembe.

A szabadságért kuzdő[221] *bajnokok,*
Elfogatva századok előtt,
Büszkén hordták a zsarnok lánczait,
Évekig e zord falak között.

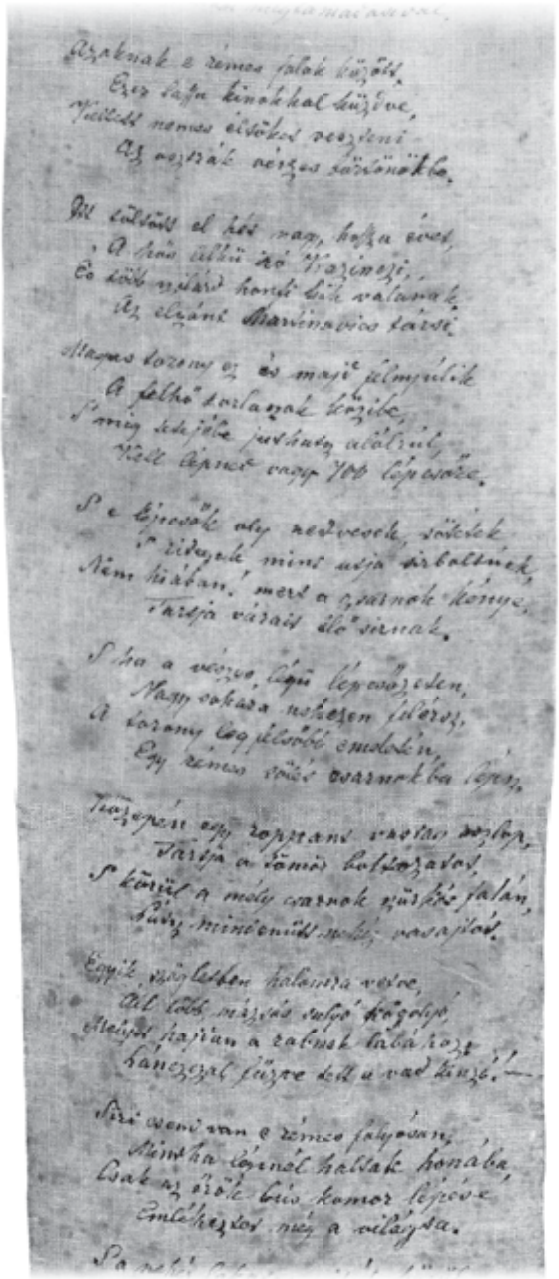
Itt szenvedtek ezernyolczszáz hatban,
És azelőtt sokkal, s azután,
Kik az önkény zsarnok hatalmának,
Nem hódoltak meg soha gyáván.

S az eltiprott dicső lengyel nemzet
Szabadságért küzdő fiait,
Harmincz egyben ide hurczolták el
Mint hazájuk szent martyrait.

S kinek a vad muszkának ágyuja
Öldöklő tüzes golyóival,
Nem árthatott a véres harczmezőn
Számtalan megtámadásival.

220 Az eredeti forrás, valamint Schmelzer-Pohánka Éva és Kacziány Géza átirata alapján. *Kacziány* 1915. Az eredeti vászoncsíkon a korábbi őrzési hely jelzete: Magyar Országos Levéltár. Ms: *„1853. okt. 16. Kufstein Muz. Lt. 1848-as iratok. Tuscher 45. fasc. 21/1853–58."*

221 Az ékezet a „küzdő" szóról hiányzik.

Azoknak e rémes falak között,
Ezer lassu kinokkal küzdve,
Kellett nemes éltöket veszteni
Az osztrák vészes börtönökbe.

Itt töltött el hét nagy, hosszu évet,
A hős lelkü iró Kazinczi,
És több szilárd honfi kik valának
Az elszánt Martinovics társi.[222]

Magas torony ez és majd felnyúlik
A felhő torlaszok közibe,
S' mig tetejébe juthatsz alólrúl,
Kell lépned vagy 700 lépcsőre.

S e lépcsők oly nedvesek, sötétek
S ridegek, mint utja sirboltnak,
Nem hiában! mert zsarnok kénye,
Tartja várait élő sirnak.

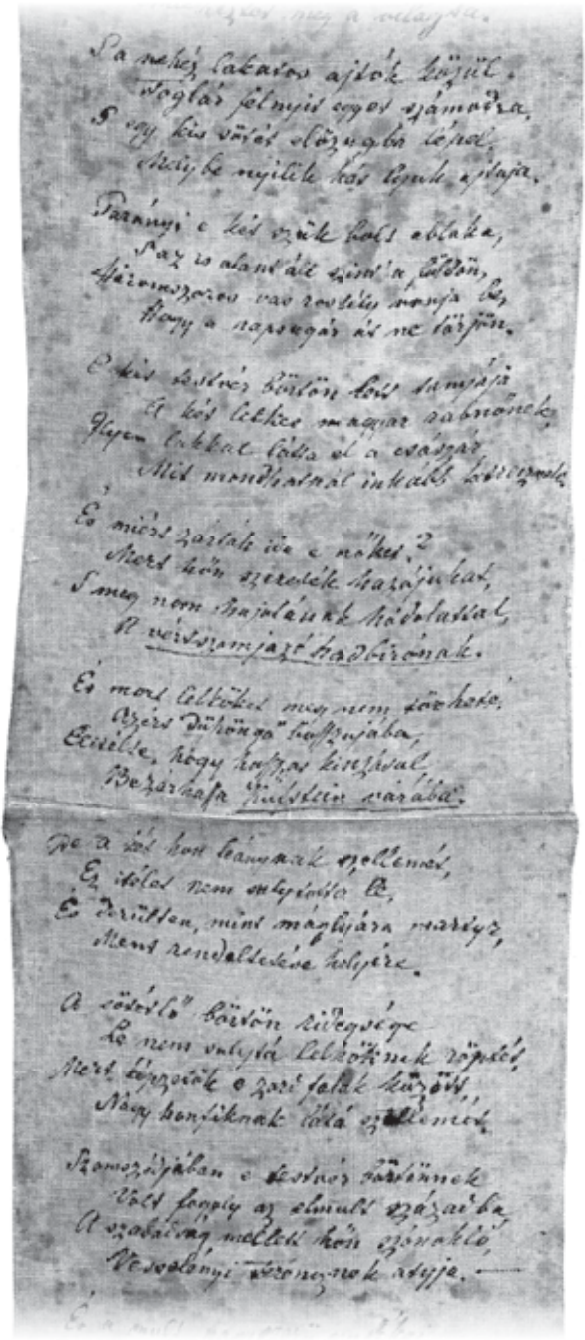
S ha vészes légü lépcsőzeten,
Nagy sokan nehezen felérsz,
A torony legfelsőbb emeletén
Egy rémes sötét csarnokba lépsz.

Közepén egy roppant vastag oszlop,
Tartja a tömör boltozatot,
S körül a mély csarnok szürkés falán,
Látsz mindenütt nehéz vasajtót.

Egyik szögletben halomra vetve,
Áll több, mázsás sulyó kőgolyó,
Melyet hajdan a rabnak lábához,
Lánczczal fűzve tett a vad kinzó! –

Siri csend van e rémes folyosón,
Mintha lépnél haltak honába;
Csak az őrök bús komor lépése
Emlékeztet még a világra.

222 A kufsteini várbörtönben töltötte büntetését többek között a magyar jakobinus mozgalom négy költő tagja: Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Verseghy Ferenc és Szentjóbi Szabó László. Batsányi *„felhőkig érő fogház"*-nak nevezte a Császár-tornyot, amelynek 12-es cellájában raboskodott. Szentjóbi Szabó már súlyos betegen érkezett Kufsteinbe, 1795. október 6-án a várbörtönben halt meg, kufsteini földben nyugszik. *Juhász* 1982. 137. o.

S a nehéz lakatos ajtók közül
Foglár felnyit egyet számodra.
S egy kis sötét előzugba lépel,
Melybe nyilik két lyuk ajtaja.

Parányi e két szük bolt ablaka,
S az is alant áll szint a földön,
Háromszoros vas rostély vonja be,
Hogy a napsugár át ne törjön.

E két testvér börtön lett tanyája
A két lelkes magyar rabnőnek,
Ilyen lakkal látta el a császár
Mit mondhatnál inkább ketrecznek.

És miért zárták ide e nőket?
Mert hőn szerették hazájukat,
S meg nem hajolának hódolattal
A <u>vértszomjazó hadibirónak</u>.

És mert lelköket meg nem törheté,
Azért dühöngő bosszujába,
Elitélte, hogy hosszas kinzással
Bezárhassa Kufstein várába.

---[223]

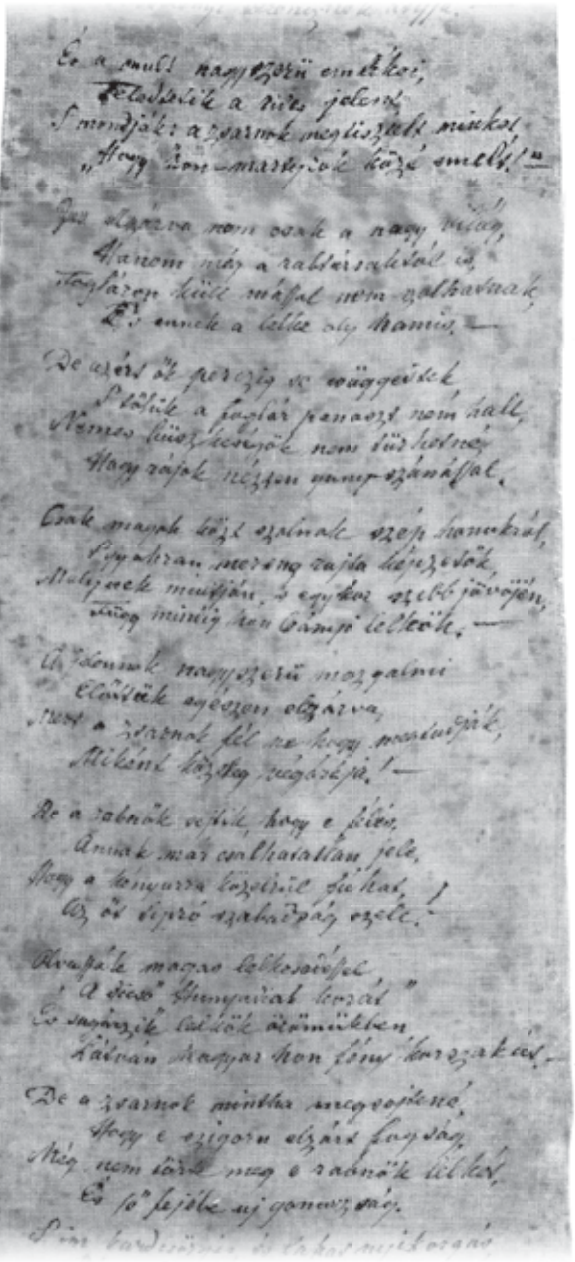
De a két hon leánynak szellemét
Ez itélet nem sulytotta le,
És derülten, mint máglyára martyr,
Ment rendeltetése helyére.

A sötétlő börtön ridegsége
Le nem sulytá lelköknek röptét,
Mert képzetök e zord falak között,
Nagy honfiknak látá szellemét.

Szomszédjában e testvér börtönnek
Volt fogoly az elmult századba,
A szabadság mellett hőn szónokló
Veselényi Ferencnek[224] atyja. –

223 A két lepedődarab fehér cérnával való összevarrásának helye.

224 Helyesen: Wesselényi Miklós édesapja, idősebb W. Miklós, aki 1785. április 27. és 1789. december 15. között raboskodott az 5. cellában. *Juhász* 1982. 137. o.

És a mult nagyszerü emlékei,
Feledtetik a rideg jelent.
S mondják: „A zsarnok megtisztelt minket,
Hogy hon mártyrok közé emelt” –

Itt elzárva nemcsak a nagy világ,
Hanem még a rabtársaktól is,[225]
Fogláron küll mással nem szolhatnak,
És ennek a lelke oly hamis. –

De azért ők perczig sem csüggedtek,
S tőlük a foglár panaszt nem hall,
Nemes büszkeségök nem türhetné,
Hogy rájok nézzen guny-szánással.

Csak magok közt szolnak szép honukról,
S gyakran mereng rajta képzetök,
Melynek multján, s egykor szebb jövőjén,
Függ mindig hon leányi lelkök. –

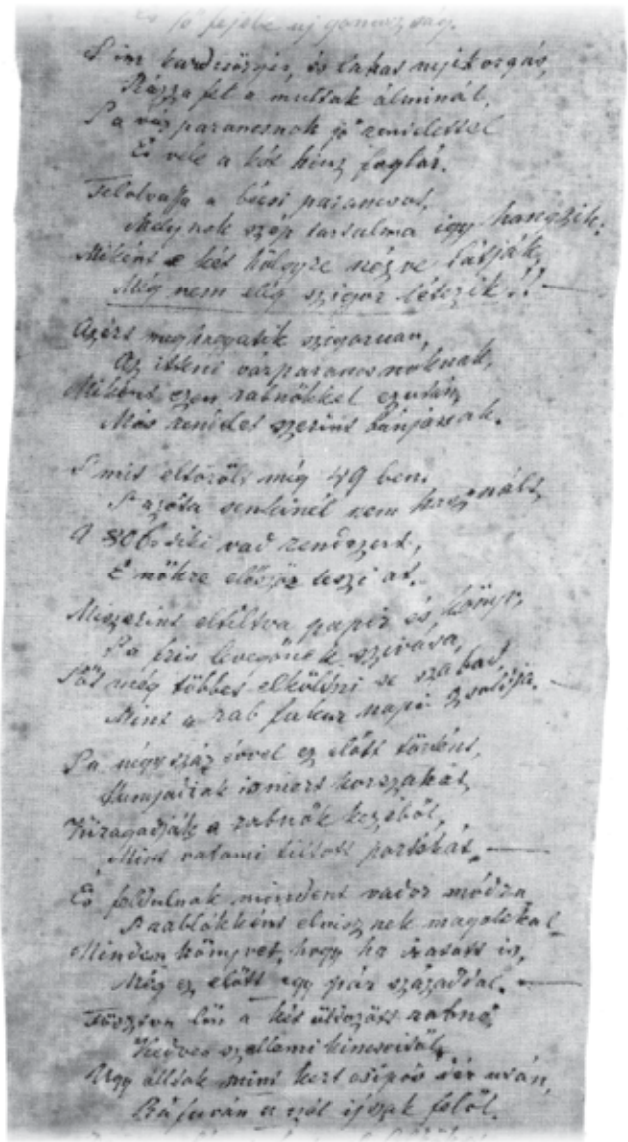
A jelennek nagyszerü mozgalmi
Előttük egészen elzárva,
Mert a zsarnok fél ne hogy megtudják,
Miként közeleg végórája! –

De a rabnők sejtik, hogy e félés
Annak már csalhatatlan jele,
Hogy a kényurra közelrül fúhat
Az őt tipró szabadság szele! –

Olvassák magas lelkesedéssel
A dicső „Hunyadiak korát”
És sugárzik lelkök örömökben,
Látván Magyarhon fény korszakát.

De a zsarnok mintha megsejtené,
Hogy e szigoru elzárt fogság,
Még nem törte meg a rabnők lelkét,
És fő a fejében uj gonoszság.

225 Érdekes módon nem szólnak az előttük nem sokkal itt raboskodott Czuczor Gergely bencés papköltőről, tudósról, akit 1850–1851-ben kezén-lábán vasbilinccsel tartottak fogva, s külön engedéllyel dolgozhatott szótárán és Tacitus-fordításán. Ekkor írta Rab című költeményét is: „*Őriznek zárvasak, szirtkőfalak…*” *Juhász* 1982. 146. o.

S im kardcsörgés, és lakat nyikorgás,
Rázza fel a multak álmainál,
S a várparancsnok jó rendelettel
És vele két hiuz[226] foglár.

Felolvassa a bécsi parancsot,
Melynek szép tartalma igy hangzik:
Miként e két hölgyre nézve látják,
Még nem elég szigor létezik!

Azért meghagyatik szigoruan
Az itteni várparancsnoknak,
Miként ezen rabnőknek ezután
Más rendelet szerint bánjanak.

S mit eltörölt még 49 ben,
S azóta senkinél nem használt,
A 806-diki vad rendszert,
E nőkre először teszi át.

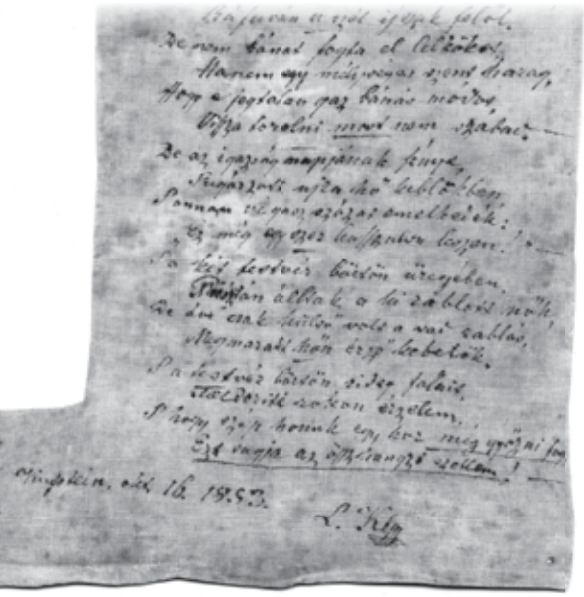
Miszerint eltiltva papir és könyv,
S a fris levegőnek szivása,
Sőt még többet elköltni se szabad,
Mint a rab fukar napi zsoldja.

S a négy száz évvel ez előtt történt,
Hunyadiak ismert korszakát,
Kiragadják a rabnők kezéből,
Mint valami tiltott portékát. –

És feldulnak mindent vador[227] módra,
S rablókként elvisznek magokkal,
Minden könyvet, hogy ha iratott is,
Még ez előtt egy pár századdal. –

Fösztva[228] lön a két üldözött rabnő,
Kedves szellemi kincseitől,
Ugy álltak mint kert csipős dér után,
Ráfuván a szél éjszak felől.

226 Itt: „kevély” értelemben. *Szily Kálmán:* A magyar nyelvujítás szótára. Budapest, 1902. 130. o.
227 Vad, barbár.
228 Helyesen: Fosztva (Megfosztva).

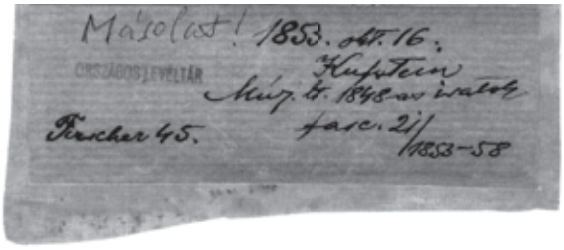
De nem bánat fogta el lelköket,
Hanem egy mélységes szent harag,
Hogy a jogtalan gaz bánás módot,
Vissza torolni most nem szabad.

De az igazság napjának fénye,
Sugárzott ujra hő kebelökben
S onnan vigasz szózat emelkedék:
„Ez még egyszer bosszulva leszen!" –

A két testvér börtön üregében,
Pusztán álltak a ki rablott nők,
De ám csak külső volt a vad rablás,
Megmaradt hőn érző kebelök.

S a testvér börtön rideg falait,
Földerité rokon érzelem.
S hogy szép honuk egy kor még győzni fog,
Ezt sugja az összehangzó szellem! –

Kufstein, okt. 16. 1853.
L. Kl. mpp

A lepedővers első nyilvános említésére 1891-ben a Hentaller Lajos, Pázmándy Dénes, Károlyi Gábor gróf országgyűlési képviselők és Farnek Béla által rendezett pesti Vigadó-beli „szabadságharczi emlékek kiállítása" kapcsán került sor. Ekkor még Leővey Klára küldte be a tárlatra a nevezetes emléket, ő készítette a leírását is: „*1853-ban kufsteini fogságában egy letépett ágy lepedő darabra tussal irt. Tollat nem adtak a foglyoknak, de Teleky Blanka grófnőnek, Lővey Klára fogolytársának megengedték a festést s igy jutott Lővey Klára a tushoz. […] Az inkább érdekes, mint szép költemény utolsó versszakai e két fogolynak azt a reményét fejezi ki, hogy szép honuk még győzni fog.*"[229] 1891. szeptember 13-án – egy nappal később – a *Szegedi Híradó*,[230] 27-én a *Kecskemét* című hetilap szó szerint tette közzé a hírt

229 „Vers a kufsteini börtönből" *Kolozsvár*, 1891. szeptember 12. 5. évf. 206. sz. 3. o. Ugyanitt közlik a vers 1., 2., 3., 4., aztán 15–23., végül 39–40. versszakát.

230 *Szegedi Híradó*, 1891. szeptember 13. 33. évf. 243. sz. 5. o.

és idézte a vers egyes részeit, szerző nélkül – aki akár maga Leővey is lehetett.[231] A *Máramaros* folyóiratban tudható, hogy ő maga taglalta részletesen a kiállítás látnivalóit, köztük a „Gyász-szoba" tárgyait is: „*Az ablakkal szemben, a feketével bevont falon, hosszan lenyúlva fehérlik azon verssorozat, melyet L.[ővei] K.[lára] írt vászonra kufsteini fogságában, ezen címmel: A két kőkoporsó. Ezen gyenge versek azon időben voltak írva, midőn a levélírás illetőnek tökéletesen el volt tiltva, s ezen módon akarta tudatni édesanyjával helyzetét. Csiky Sándor volt a vászondarab kivivője, akkor szabadulván ki, ruhájába varrva vitte ki magával. A versforma által annak írója könnyebben összeszoríthatónak vélte a gondolatokat. Ezért megbocsátható, hogy mint nem hivatott poéta, mégis verset írt.*"[232]

1915-ben az agg tábornokot durván támadó és árulónak kikiáltó Görgei-tanulmány készítéséhez anyagot kereső pedagógus, író, Kacziány Géza (1856–1939), a Magyar vértanúk könyve (Budapest, 1905.) szapora tollú, hazafias szerzője érdekes darabra bukkant. „*A Nemzeti Muzeum levéltárának régi iratai között egy piszkosszürke lepedődarab is látható, egy nemzeti vértanuság emlékjele. A 127 cm. hosszú és néhol 10 ½, néhol 11 ½ cm. széles, közepén összevarrt durva vászondarabra az alább olvasható vers van apró betűkkel, igazítás nélkül, gondosan írva. Szövetét, illetőleg a vászondarab állami lepedőből lehet lehasitva, amilyet a rabnők alá adhattak Kufsteinban, eredetileg sárgásszinü, de meglehetősen piszkos rongy lehetett. Az összevarrás a 20. versszak után jön.*" Ismertette a keletkezés körülményeit, majd értékeli az alkotást: „*E sorok műkedvelő költőnő alkotásai, becsüket az a megrázó igazság adja, mely bennük megnyilatkozik. […] ezt a lepedőrongyot arany keretben kellene a Nemzeti Muzeum olvasótermében kifüggeszteni, hogy mindenki emlékezzék meg […] a két lánglelkű magyar nőről*".[233] Kacziánynak köszönhetjük a vers átiratát is, amelyet a közelmúltban Schmelzer-Pohánka Éva ismételten közreadott.[234]

1948-ban Andreánszky István említi: „*Lepedőre írta kályhakoromból készült tintával verses börtönemlékiratát.*"[235]A lepedővers a pécsi Leőwey Klára Gimnázium[236] névadójáról szóló, 1954. május 25-én megnyitott kiállítás kapcsán bukkant fel ismét és került Pécsre: a tárlat alkalmából kapta meg az iskola 1954. május 23-án „állandó használatra" az Országos Levéltártól. Akkor is ott őrizték, amikor – első ízben – Sáfrán Gyöngyi művében mellékletként publikálta a vers fekete-fehér részlet-fényképét.[237]

A lepedőverset 2013 tavaszától fél éven keresztül a Hadtörténeti Múzeum „*Jelszavaink valának: haza és haladás*" *Magyarország hadtörténete 1815–1866* című állandó kiállításában láthatták – ideiglenesen – a látogatók. Ezalatt elkészült

231 *Kecskemét*, 1891. szeptember 27. 20. [19.] évf. 39. sz. 2. o.
232 A két részben megjelent írást közli: *Sáfrán* 1963. 485–497. o. Hiv. r.: 493. o.
233 *Kacziány* 1915.
234 *Schmelczer-Pohánka* 2014. és https://tgyoblog.wordpress.com/2017/04/07/leowey-klara-egyetlen-verse-a-ket-testver-borton/#_ftn34 (Megtekintés: 2021. július 11.)
235 Népszava naptára, 1948. Budapest, 1947. 59–60. o.
236 Az 1948-ig római katolikus leánygimnáziumot 1950. augusztus 21-én államosították, ennek kapcsán kapott új nevet.
237 *Sáfrán* 1963. 665. o. (16. képmelléklet)

Schramkó Péter restaurátor kiállítási célú nemesmásolata,[238] amely helyet cserélt a kiállításban elhelyezett eredetivel, s utóbbi egy, az iskolában folyamatosan kiállítható nemesmásolattal együtt visszakerült az azt megbecsülő, jelentőségének megfelelően kezelő pécsi Leővey Klára Gimnázium igazgatóságára.

Mellényke

Az ideiglenes várparancsnok kegyetlen intézkedéseiben látta azt az eszközt, amellyel beosztásában véglegesítik, azonban végül Josef Mercandin gróf,[239] alezredes lett az új parancsnok. Kempf viszont helyetteseként a várban maradt,[240] tehát a parancsnok, aki a Teleki-rokonoknak rendes elbánást, kedvezményeket ígért a rab hölgyekkel kapcsolatban, kínosan próbált egyensúlyt találni kötelesség és humánus bánásmód között. Ráadásul az első napokban végigjárta a cellákat és meglepve, bár nemtetszéssel tapasztalta, hogy a férfi foglyok maguk helyett Teleki Blankáéknak kértek kedvezményeket, felhívva a figyelmet arra, hogy már messziről, a séta alatt is látszik, mennyire rossz állapotban vannak. Az alezredes felkereste a két hölgyet is és ismételten felvetette a kegyelmi kérvény megírásának szükségességét: Teleki Blanka erre felelte, hogy nem tudja megírni, mivel nem tudja, mi az:[241] rendületlenül kitartott elvei mellett. A várparancsnok értett a szóból. Visszaadta az elkobzott könyveket, sőt, még újabbak kölcsönzését is lehetővé tette,[242] de papírt, írószert már nem mert adni. A két nő olvasással, kézimunkával, beszélgetéssel töltötte az időt, az ablakon kinézve a tájat és az erdőben dolgozókat figyelve. Bár csak párban, szuronyos katonák kíséretében, de Mercandin újra engedélyezte a szabad levegőre való kijárást, amely még így sem volt egyszerű: „*fenntartani a test egészségét, hogy fenntartható legyen*

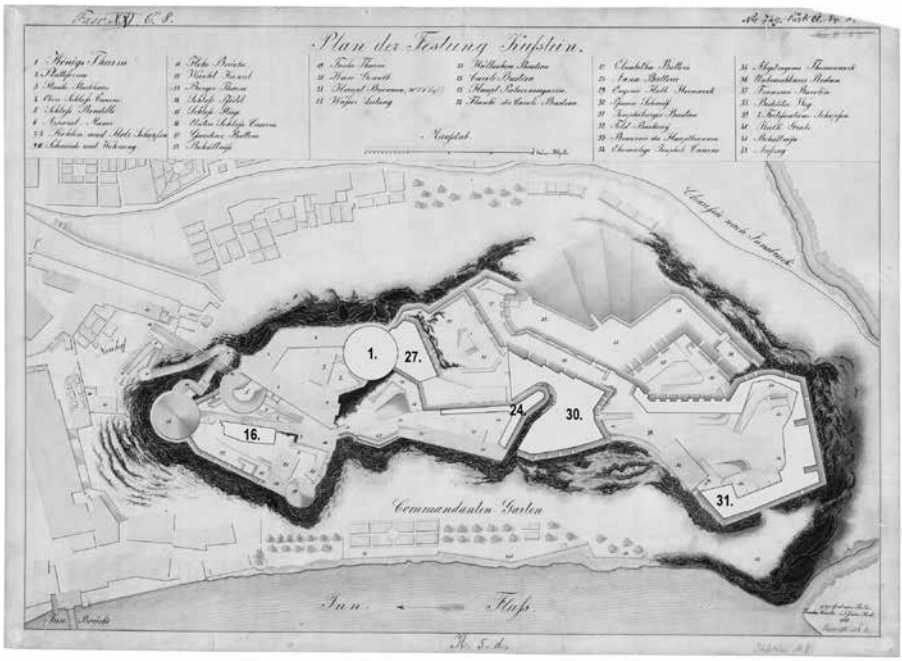
238 A lepedőcsík-nemesmásolatok elkészítését a Hadimúzeum Alapítvány finanszírozta, s az a mai napig az Alapítvány tulajdonában van.

239 Mercandin, Josef gróf (1800–1874) csehországi születésű, a Luzsénszky bárói család rokona. Elvégezte a bécsi Theresianumot, utána a Cs. kir. Műszaki Akadémiát. 1849-ben részt vett az olaszországi hadjáratban. 1853 végén nevezték ki a kufsteini vár parancsnokának. A foglyokkal emberségesen bánt. Kufstein város díszpolgárává választotta. Ott is temették el. *Náday – Sáfrán* 1984. 89. o., *Bona* 2009. II. k. 49. o.

240 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 421., 426. o., *Sáfrán* 1979. 96–97., 107., 116. o.: „*a szüntelen mellette levő Kempf kapitány tanácsára történt, ki most, miután nyilvános hatalma megszűnt, alattomban igyekezett a várparancsnok által ördögi terveit létesíttetni. – Ha a parancsnok ellenállott volna, akkor mint hűtlan hivatalnok jelentetik fel Bécsben, a titkos kém, Kämpf térparancsnok által.*" „*alattomos befolyása folytonosan ingerlé a parancsnokot, kit magában rosszakaratú embernek nem lehetett volna mondani.*"

241 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 418. o., *Sáfrán* 1979. 102., 115. o., *P. Szathmáry* 1886. 111–112. o.

242 „*Megkapta a grófnő a régen óhajtott és ígért könyvsorozatot is Pfretschmer [börtön]orvostól választás végett, melyben igen érdekes utazások valának, és több jeles könyv, melyek finom ízlést és muvelt lelket bizonyitának nemes szellemi gazdájokról. – Egy spanyol és egy Tirol országbani utazást jelölt ki a grófnő, utolsót különösen óhajtá, ismerni akarta azon országot, amelyben szenvednie kellett, mivel arról nagyon kevés felvilágositást nyerhetett.*" Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 418–419. o., *Sáfrán* 1979. 104. o.

Mauritz Dreschen – Horst Junker: A kufsteini vár alaprajza, 1850. Az általunk kiemelt pontok a Császár-tornyot (1.), az Erzsébet-bástyát (21.), az alsó-kaszárnyát (16.), a József-teret (31.), a Pávafarok-bástyát (30.) és a Károly-bástyát (24.) jelölik. (Bayerisches Hauptstaatsarchiv Abteilung IV. Kriegsarchiv Plansammlung Kufstein 8.)[244]

a lélek méltósága"[243] – jelölte meg a Mercandin-periódusban legfontosabbnak ítélt, a szabadban való sétáért folyó küzdelem értelmét Leővey Klára.

A cellában ablakot nyitni, szellőztetni a hideg miatt nem lehetett, az áporodott levegő viszont megbetegítette a rabokat. Végignézték, ahogy a Mercandinnél sérelmei miatt reklamáló, tüdőbajos zabari Szontagh Frigyes[245] őrnagyot

243 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 419. o., *Sáfrán* 1979. 105. o.

244 https://www.gda.bayern.de/index.php?eID=tx_cms_showpic&file=1558&md5=e218e1ea5b7cd50357ef0b8d243d72d7157a7d6d&parameters%5B0%5D=YTo0OntzOjU6IndpZHRoIjtzOjU6IjI1MDBtIjtzOjY6ImhlaWdodCI7czo1OiIy&parameters%5B1%5D=NTAwbSI7czo3OiJib2R5VGFnIjtzOjQxOiI8Ym9keSBzdHlsZT0ibWFyZ2luOjA7&parameters%5B2%5D=IGJhY2tncm91bmQ6I2ZmZjsiPiI7czo0OiJ3cmFwIjtzOjM3OiI8YSBocmVmPSJq&parameters%5B3%5D=YXZhc2NyaXB0OmNsb3NlKCk7Ij4gfCA8L2E%2BIjt9 (Megtekintés: 2021. július 11.)

245 zabari Szontágh Frigyes (1823–1854) katonaiskolát végzett, 1845-től hadfi, 1848. április 1-jétől hadnagy a cs. kir. 10. (Vilmos) huszárezrednél Galíciában. A szabadságharc hírére október 24-én Tarnopolból 185 huszárjával megszökött és a császári csapatokon átvágva magát, október 27-én 39 emberével Kőrösmezőre érkezett. November 12-től alszázados lett, a példáját követő huszárokból alakult század parancsnoka. A Máramaros megyében levő nemzetőr-táborral részt vett a kővárvidéki román felkelők elleni harcokban. 1849. február 18-tól századkapitány, alakulatával Bem seregében küzdött. Az erdélyi hadjárat befejezése után, áprilisban ezrede Belényesen

az alsó, védettebb börtönből a Császár-toronyba helyezték át, ahol a grófnő melletti cellában köhögése halálba vitte.[246] A leereszkedés és a visszajutás kimerítő és balesetveszélyes volt, a tényleges sétálásra jutó idő rovására. Séta közben irtózatos hideg volt, az arcuk elé védelmül húzott kalapfátylat jég borította be a lélegzetüktől, nehezítve a látást; megfelelő téli ruházatra, lábbelire is csak fokozatosan tudtak szert tenni: „*A grófnő és társa tollakkal bélelt karmantyúikkal is szüntelen dörzsölték kezeiket, hogy a fagyástól megmentsék. A lábokat báránybőrrel bélelt, meleg szőrmével szegélyezett bársonytopánok fedék, s azok mégis fáztak. – A legrövidebb szó kiejtésekor vastag füst gyanánt tolult ki az ajkakon a hidegtől megsűrűsödött pára.*"[247] A séták helyszínei változtak: a kicsi Erzsébet-bástya,[248] majd a régi „József-tér",[249] amelyhez szűkös, meredek ösvény vezetett, veszélyesen jeges és csúszós; jobb híján a tisztítatlan utakat a két nő sajátkezűleg szórta fel hamuval.[250] Hiszen engedéllyel még kályhát is tarthattak zárkáikban; tudjuk azonban, hogy a hideg cellát így sem tudták 6 foknál magasabb hőmérsékletre felfűteni, Leővey keze az ablaknál kézimunkázva majd lefagyott.[251] Vasárnaponként felkereshették a várkápolna karzatát is, ahonnan a férfiaktól elválasztva meghallgathatták a német nyelvű imádságot és prédikációt.[252] 1855 telén a madáretetés lehetősége is felvidította őket. A börtönbéli társakon próbáltak segíteni azzal, hogy azok lerongyolódott ruházata kiegészítéseként karácsonyra a grófnő egy csomó felső-magyarországi szűrt rendelt és osztatott ki közöttük, húsvétra pedig

alakuló osztályához vezényelték. Júliustól ezzel a közép-tiszai seregben, illetve a Délvidéken összpontosított főseregben küzdött. Augusztus elején őrnagy lett. Borosjenőn tette le a fegyvert. Aradon kötél általi halálra (1850. március 10.), kegyelemből 18 év várfogságra (március 20.) ítélték. Kufsteinben Csiky Sándor cellatársa volt. 1854-ben halt meg a kufsteini várbörtönben. *Bona* 2000. 667. o., *Fabricius* 1962., Hárs József soproni helytörténész emlékhonlapja: https://harsjozsef.hu/irodalom/zabari-szontagh-frigyes-a-statusfogoly (Megtekintés: 2021. július 1.)

246 „*A grófnő párszor találkozott Szontaghgal, midőn sétára levitték s azokat felhozták.*" Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 426–427. o., *Sáfrán* 1979. 116–117. o.

247 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 431. o., *Sáfrán* 1979. 123. o.

248 „*mindjárt a vár kapujához közel, balra eső boltozatnál nyúlt el.*" Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 421. o., *Sáfrán* 1979. 108. o.

249 „*A József-téri lejárás egyenes vonalban ment lefelé a hegyoldalban, melly […] lépcsőzet nélkül meredek volt. Ezen meredek most jéglemezzel vala borítva. Valóságos életveszéllyel járt a rajtai lemenés. Az őrkatonák is csak szuronyaik segítségével, támaszkodva szállhattak le. Minden percben életveszéllyel járó leesés fenyegette a fogolynők lépéseit. A katonák, miként tudjuk, a legjobb akarat mellett is segédkezet nem nyújthatának, mert azoknak még csak közeledni sem volt szabad a rabnőkhöz. – Ezek mégsem rettentek vissza a lemenéstől, mert akarák egyszer valahára élvezni a szabadabb téreni mozoghatást.*" Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 421. o., *Sáfrán* 1979. 108. o.

250 A toronyban fogvatartott, az ablakából az útra pont rálátó félig német, félig olasz Friedrich Benedetti szólt Mercandinnek, hogy az utat meg kell csináltatni, mert a hölgyek elesnek. Így „*az út levágatott csákányokkal, s ezáltal a lejárás megkönnyebbült. A szegény »sáncosoknak« e munkával több dolguk lett…*" A „*szenvedélyes és merész*" Benedetti (1811–?) ékszerész volt, aki 1848 októberében a stájer népfelkelőkkel a lázadó graziak segítségére sietett. Midőn a népfelkelők Bécsbe vonultak, pénzadománnyal is segítette őket. 1849. március 3-án fogták el, tizenkét évi várfogságra ítélték. 1857-ben kapott kegyelmet. Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1979. 110–111., 179. o. (Náday Károly adatközlése)

251 *P. Szathmáry* 1886. 112–116. o.

252 *P. Szathmáry* 1886. 116. o.

Teleki Blanka önarcképe a kufsteini album II. táblájáról, 1854. [Kacziány 1905. 73. o.]

szentelt ételt, sódart, fonott kalácsot hozatott.[253] Blanka grófnő időnkénti fejfájása ekkor, több mint egy évi Császár-torony-beli fogság után már valóban komoly egészségkárosodást mutatott.[254] Az áprilisban új sétahelynek kijelölt Károly-bástya ragacsos agyagmező volt, bár szép kilátással, de sétára alkalmatlan: deszkautat csináltattak a „sáncosokkal", a grófnő költségére, hogy használni lehessen, de attól féltek, hogy le fogja őket a szél onnan sodorni.[255] Az orvosok jelezték Bécsnek, hogy Teleki Blankának több időt kellene szabad levegőn töltenie, de három hónap múlva ismét elutasító válasz érkezett.[256] A grófnő Birly[257] tanácsára ekkor bizonyos fürdőket kezdett használni.

253 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 429. o., *Sáfrán* 1979. 120. o.

254 *„A grófnő naponként rosszabbul lett, feje szüntelenül fájt. Egy nap, szokása ellenére, ágyban is kellett maradnia, annyira gyengültnek érzé magát. – Hiába tett meg minden mozgást, mit az ész tanácsolt kis cellájában végbezvinni, labdázást, szobai gimnasztikát, mit társnőjével rendesen meg szokott tenni, ha le nem mehetett, a lég hiányát nem pótolhatá semmi. S az már alant sem volt üdítő a szüntelenül tartó olvadás gőzében s a nagyon kis térre szorított helyen. A helyzet tűrhetetlenné vált. […] A parancsnok kevesebbet jött fel, mint eleinte, hihetőleg a kapitány alattomos befolyása következtében. […] A grófnő kérni nem szeretett, s különösen ellenségeitől nem. Ez nemes büszkesége ellen volt. De itt már többé el nem kerülheté, hallgatván résztvevő társnője kérésére is. Ágyban fekve írt levelet a parancsnoknak, említett [pala]kőtáblára, s azt a reggel feljövő porkolábtól leküldé. A helyzetet röviden, hanem erős szavakkal írta le, minek következtében a parancsnok maga feljött, személyesen megtudandó a dolog mibenlétét. – Mentegetődzött, hogy ő nem tudta, miként említett sétahelyek oly igen rosszak. […] Különben igen udvarias volt, részvéttel mondá, hogy a nem akaratból történt rosszat igyekszik helyrehozni."* Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 432. o., *Sáfrán* 1979. 125–126. o.

255 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 436–437. o., *Sáfrán* 1979. 128–129. o.

256 *Náday – Sáfrán* 1984. 24. o.: *„Náday közli továbbá a jóindulatú várparancsnok, Mercandin minősítéseit a két fogolynőről az 1854–56-os évekből. Teleki Blankáról mindig megemlíti, hogy »zárkózott« s hogy »sorsába belenyugodott«. Lővei Klára legfőbb jellemzői: »csöndes, engedelmes«. A jelentések zárómondata mindkettőjüknél: »Kegyelemre ajánlva.«"*

257 Vélhetőleg valamiféle női bajt próbáltak orvosolni. A köztiszteletben álló Birly Ede Flórián (1787–1854) 1817–1854 között a szülészet tanára volt a pesti egyetemen, 1841–1842-ben

Leővey Klára Teleki Blanka által a kufsteini várfogságban mintázott mellképe. Közli: Vasárnapi Ujság, 1897. május 2. 44. évf. 18. sz. 286. o. és a Vasárnapi Ujság füzetekben 21. kötet (Budapest, 1897.) 699. o.

Egy év Császár-torony után a két nőt az úgynevezett alsó laktanyába helyezték át, ahol a lelakott cellákat viszont saját költségen kellett rendbe hozni, lakhatóvá tenni.[258] Eluralkodott rajtuk az egyhangúság: „*Hozzáfogtak mindenhez, mi csak szellemöket elfoglalhatá, vagy kezöknek munkát adhatott. A nap egy részét olvasással töltötték, mert a parancsnok könyvek szerzésére megadta az engedélyt. Ezenkívül a grófnő igen gyakran rajzolt, és igen szépen mintázott agyagban, természet után vagy emlékezetből. Változatosság kedvéért ott volt a hímzés, faragás és kivált a lombfűrészelés, a szegény foglyoknak eme szokásos időtöltései, a türelemnek e bámulatos termékei.*”[259] Sőt: főzni tanultak az előszobában csináltatott kis tűzhelyen.[260]

A kétségbeesett hozzátartozók ekkor már Miksa bajor királyt próbálták – eredménytelenül – felkérni közbenjárásra, az aulikus bécsi rokonok a kegyelmi kérvény megírását sürgették.[261] Az attól mereven és makacsul elzárkózó Teleki Blanka is tisztában volt azzal, hogy amnesztiával nem fog szabadulni. 1856-ban, amikor újabb szigorítások léptek volna épp életbe, miszerint egy óránál tovább senki sem sétálhat, egy rendbeli öltözéknél többet nem birtokolhat és használhat, kizárólag rabkosztot ehet, felolvasták ugyan ezt a intézkedést a hölgyek előtt, de rájuk nem vonatkoztatták.[262] A fogolytársak a sétahelynek kijelölt úgynevezett

az egyetem rektora. Noha nem fejtett ki szakirodalmi tevékenységet, nagy szerepet játszott a „bábaorvosok” képzésében. Magyar Életrajzi Lexikon I. k. 215. o.

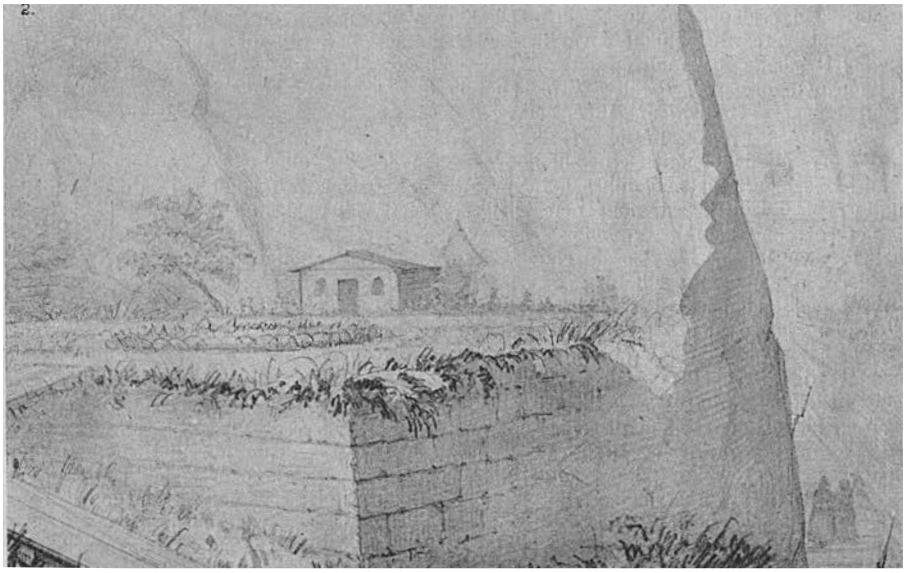
258 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 438. o., *Sáfrán* 1979. 129–130. o.

259 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 438–439. o., *Sáfrán* 1979. 130–131. o., *P. Szathmáry* 1886. 125. o.

260 *P. Szathmáry* 1886. 125–126. o.

261 *P. Szathmáry* 1886. 123. o.

262 *P. Szathmáry* 1886. 124. o.

A Pávafark-bástya a kialakított virágoskerttel Teleki Blanka rajzán, alsó sarkában a két fogoly sétál, az előttük és mögöttük haladó őrből csak a feltűzött szurony látszik. Teleki Blanka kufsteini albumából, V. tábla. Kacziány 1905. 75. o. A kert ötletét a szintén rab Josipovich Antalnak köszönhették, aki földet hordatott a bástyára, a többi munkát is a fogolytársak végezték el. „E kis kert valóságos édent varázsolt a zord Pávafark bástyára. Hogy semmi se hiányozzék belőle, Josipovich még egy igen kedves kerti szobát is épített a sziklafal mellé, mely kedves pihenőhely volt folyondárokkal benőve, az égető nap sugarai ellen, melyek különben olykor türhetlenek voltak a kopár szikláról visszaverődve. Magyarhonból hozattak virágmagvak, s a hazát varázslák oda."[265]

Pávafark-bástyán[263] virágos kertet alakítottak ki nekik, illetve időnként ajándékkal tisztelték meg őket: így kerültek hozzájuk az énekesmadarak.[264]

1856. július 11-én Leővey letöltötte teljes fogságát,[266] el kellett hagynia Kufsteint és a grófnőt; ez mindkettőjüket megrázta.[267] Mire Klára megérkezett Pestre, egy csomag várta: fekete és vörös selyemből készült könyvjelző, rajta az elválás dátumával.[268] A lelkileg és testileg egyaránt megviselt Teleki Blankát

263 Pfaunen-schweif.

264 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 439. o., *Sáfrán* 1979. 131. o., *P. Szathmáry* 1886. 126–128. o.

265 *Ellenőr*, 1875. január 13. 7. évf. 13. sz. 3. o.

266 *„betöltvén utolsó napig az öt évet, amennyire elítélve voltam, melyből egy hajszálnyit sem engedtek el, mindamellett, hogy áldott jó anyám, rokonaim, barátaim és Sziget városa – szülőföldem –, összesen 11, mondd tizenegy kérvényt nyújtottak be érettem az uralkodóhoz Bécsben. S jó anyám maga is volt őfelségénél személyesen, mikor Szigeten járt, s kibocsáttatásomért esedezett, csak azt a választ nyerte, hogy »amit lehet, mindent megteszek«."* Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 441. o., *Sáfrán* 1979. 135. o.

267 *P. Szathmáry* 1886. 131. o.

268 *P. Szathmáry* 1886. 134. o.

ettől kezdve naponta a vár kulcsárának neje kereste fel és gondozta.[269] A várparancsnok feltehetőleg jelentette a rab egyre romló állapotát, mert decemberre megérkezett a laibachi – ljubljanai – áthelyezést tudtul adó parancs. Sajátságos, hogy Mercandin ezredes erről Brunszvik Terézt értesítette táviratban, egyúttal 400 Ft-ot küldetett vele az utazásra.[270] A fogoly betegen, agyonfázva érkezett meg a fellegvárba. A laibachi vár parancsnoka, Giberti őrnagy[271] minden tőle telhetőt megtett: udvariasan fogadta a grófnőt és egy tágas, hatablakos szobában helyezte el. A megviselt fogolynak azonban ez sem vált be: túl nagy, kifűthetetlen volt a tér, a világosság pedig a szemét tette tönkre.[272]

… és a laibachi fogság kapcsán került szóba a pruszlik.

Bajorországban élő magyar honfitársnőnkkel sétáltunk a kiállításban, büszkén mutatva neki a szobrot és a lepedőcsíkot, elmesélve idekerülésük történetét. Tudtuk, hogy Kufsteinben gyakran megfordul, többek közt annak magyar vonatkozásai miatt is. Elgondolkodva megjegyezte, hogy – végül is – van neki egy ideillő tárgya: „a Blanka pruszlikja". Izgatottan kérdeztük a tárgy előéletéről, de ő is csak annyit tudott, hogy egy ismerős családtól kapta, évtizedekkel ezelőtt, valószínűleg ők sem tudtak róla ennél többet. Így aztán az ő adománya révén került birtokunkba[273] a többszörösen átalakított ruhadarab, amelyet a hagyomány szerint a szabadságharc után az Újépületben, majd Kufsteinben raboskodó Teleki Blanka grófnő viselt fogsága alatt, vagy amnesztiával történt szabadulását követően.

F. Dózsa Katalin művészet- és viselettörténészt kértük fel a műtárgy szakértő elemzésére. Az ő véleménye szerint „*Jelentősen átalakított, valószínűleg két, vagy több különböző darabból. A hagyomány szerint Teleki Blankáé volt. Nem zárható ki, hogy az eredeti darabnak lehetett köze Teleki Blankához. A sárga selyembársony, és rajta az eredeti óarany zsinórhímzés, ami jelenlegi formájában teljesen esetlegesen van elhelyezve, a pamutvászon bélés, valamint az óarany csipkeszegély származhat a 19. század második harmadából. A rózsás rátétek esetleg 1910–20 közöttiek, a műselyembélés, a fűzőkarikák és a fél patent kapcsok a két világháború közötti időből származnak. A mellény szabása az 1930-as, 40-es évekre jellemző.*

A mellényt 1935–40 körül készítették, és egy díszmagyar része lehetett. 1933 után erősödött meg a magyaros divat. A Felvidék, és Erdély egy részének visszaadása alkalmával rendezett ünnepségeken, az Eucharisztikus Kongresszus alkalmával, bálokon, esküvőkön viseltek magyar díszruhát, az utóbbihoz általában fehéret. A díszmagyaroknál hagyomány volt, hogy ha volt a családban régi ruha, annak részeit bedolgozták a ruhába, ezzel is bizonyítva a család régi, nemesi származását. Most is az történhetett, hogy valószínűleg a sárga selyem egy nagyobb felület, kötény, vagy szoknya része lehetett, a pamutvászon béléssel, amit alátámaszt az is, hogy a háta derekánál ott van a (szoknya húzásának?) varrás nyoma. A rózsás rátétek egy 1910–20 közötti ruha díszei lehettek."[274]

269 *P. Szathmáry* 1886. 135. o.
270 *P. Szathmáry* 1886. 135–136. o.
271 Giberti, Hiacynth Laurenz: a laibachi vár parancsnoka. Schema 1856. 97. o.
272 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 444. o., *Sáfrán* 1979. 140. o., *P. Szathmáry* 1886. 136–137. o.
273 HTM Tárgyi Emlékanyag Gyűjtemény, leltári szám: 2018.5.1./TE.
274 A szakvélemény kelte: 2017. október 3. Hadtörténeti Múzeum Adattár, leltári szám: Ad/3554-2019.

A mellény elölről és hátulról. HTM Tárgyi Emlékanyag Gyűjtemény, leltári szám: 2018.5.1./TE

Nemzeti gyűjteményeinkben és magánkézben rengeteg kultúrkincs, történeti dokumentum lelhető fel – némelyikük hiteles kötődéssel, mások enélkül emlékeztetnek történelmi nagyságokra, tetteikre. Sokaknak nem számít, számított az adott tárgy hajdani tulajdonosa, gyakorlatiasan formálják, alakítják saját szempontjukból hasznossá. A pruszlik erőteljesen változott az elmúlt idők során – a vele élő eredettörténet azonban túlélte ezeket a módosulásokat. A történelmi, akárcsak a vallási ereklyék tisztelete mindig is hit kérdése volt, számos esetben a hagyomány felülírja a hitelességet – mi Teleki Blanka egykori ruhadarabját véljük látni a pruszlikban, amelyet 2017. október 6-án nézhettek meg először a látogatók a kiállításban.

1857. május 11-én hirdették ki az általános amnesztiát,[275] úgy, hogy ebből Blanka grófnő neve kimaradt; unokahúga, Steckelberg Minona bárónő sietett le elé Laibachba, ahova végül május 13-án, napra pontosan hat évvel letartóztatása után kiegészítésként érkezett meg a pótlólagos kegyelem.[276] A magyar forradalom legtisztább, legerősebb szívű vértanúja kiszabadulva Bécsbe ment, ahol három nap múlva a Hotel Wandlban[277] *„töretlen lélekkel, de felőrölt egészséggel”*[278] találkozott az akkor már 82 esztendős Brunszvik Terézzel, majd vele Pestre utazott.[279] A Brunszvik-házban ettől kezdve hatalmas vendégjárás zajlott, azonban Blanka a magányos évek után nehezen bírta idegileg a mozgalmas társasági életet a városligeti lakásban,[280] főleg, amikor ő is felfedezte *„a polícia titkos kémeinek”* állandó jelenlétét, akik beférkőztek otthonába, kísérték sétáin.[281] Egészségének

275 Az amnesztia közzététele a sajtóban történt: *„Ő cs. kir. Apostoli Felsége, báró Krauss igazságügyminiszterhez következő legfelsőbb kéziratot intézni méltóztatott: »Kedves báró Krauss! – Hogy egy szomorú múltnak politikai tévedéseire s különösen az 1848 óta birodalmam különböző részeiben a fennálló államrend ellen történt fondorlatokra örökre feledés fátyolát borítsam, kegyelemből azon polgári osztálybeli alattvalóimnak, kik birodalmamnak a lombard-velenczein kívüli más országaihoz tartoznak, s kik a felségárulás, felkelés vagy lázadás bűntényei miatt (B. T. K. 58–61 és 68–75 §§.) már elítéltettek, s a belföldön még fogságban vannak, ezen bűnökre vonatkozó minden további büntetést elengedek.« Politikai Ujdonságok*, 1857. május 13. 3. évf. 19. sz. 174. o.

276 *P. Szathmáry* 1886. 138–139. o.

277 Brunswick Teréz törzsszállodája volt a császárvárosban. A Petersplatz 9. szám alatt álló, 1843-ban épült, „A négy évszakhoz” címzett lakóépületet Josef Georg Daum alakíttatta át szállodává, a belső udvart lefedette, a második szinten egy bálokra is alkalmas nagy termet alakíttatott ki. 1851–1852 folyamán már a megnyitás előtt a bejáratot és a személyfelvonót – belépődíj ellenében – meg lehetett csodálni. 1854-ben Johann Wandl vette meg a hotelt, a belső udvarban télikertté építtette át. A bécsi úri társaság egész évben éjfélig tudott itt vacsorázni. A technika magasiskoláját vonultatták fel a vendégeknek: az exkluzív fürdők, folyóvíz, áram és Bécs első, elektromos liftje mind a kényelmet szolgálta. https://www.hotel-wandl.com/de/das-hotel/ (Megtekintés: 2021. július 11.)

278 *Kálmán* 1981. 6. o.

279 *P. Szathmáry* 1886. 140. o.

280 *„A fogságon kívül látszott a grófnőn, hogy a sokféle zaklatásban mennyire meggyengültek idegei. Kellemetlenül hatott reá a nagy zaj, a sok ember tolongása, csendet óhajtott, bizalmas rokoni körben. Erősödnie kellett, hogy a rég nem látott kedves hazábani visszatérés örömét elbírhassa. Mintegy tíz napig időzött Bécsben ottani kedves rokonainál, s azután indult az imádott haza szent határai felé. Pesten jó barátok, vér- és elvrokonok s kiszabadult fogolytársak fogadták az őszinte hódolat nemes örömével.”* Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 370. o., *Sáfrán* 1979. 135. o.

281 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 446–448. o., *Sáfrán* 1979. 150. o.

helyreállítása érdekében a bajorországi Chiemsee[282] környékére akart utazni. Útlevelet kért még 1858 tavaszán a helytartótanácstól, de csak októberben kapta meg, akkor is csak két hónap időtartamra.[283] Leővey Klára társaságában indult útnak, Münchenben találkoztak De Gerandoné Emmával és gyermekeivel.[284] A várt viszontlátás örömét tompította, hogy Klára életveszélyesen megbetegedett, magas lázzal, – ő ezt „*fogság utáni tífuszláznak*"[285] nevezte – amelyből csak nagyon nehezen, 1859 tavaszára tudták kiápolni.[286] Közben sikerrel kérelmezték az útlevél meghosszabbítását és a nyarat München múzeumaiban és Chiemsee között töltötték.[287] Téli szállásra Stuttgartba utaztak. A grófnő visszatért kedvenc elfoglaltságához, a festészethez, a látása azonban annyira romlott, hogy sem festeni, sem írni, sem olvasni nem tudott; az orvos fekete hályogot[288] állapított meg nála. Helyette Leővey olvasott, írt le mindent, ami viszont kedélybeteggé tette a grófnőt. 1859 nyarára Drezdába költöztek a gyógykezelés végett,[289] ám a francia–osztrák konfliktus éleződése kapcsán Leőveyt családi ügyei hazaszólították, a villafrancai fegyverszünet hírére ért haza. A grófnő látása közben valamicskét javult, 1860 tavaszán viszont súlyos mellhártya-gyulladáson esett át,[290] utoljára Drezdában ekkor találkozott Brunszvik Terézzel. 1861-ben ugyanitt érte májusban a kedvelt rokon Teleki László gróf, majd szeptemberben Brunszvik Teréz halálhíre.[291] A hozzá kiutazó Leővey Klárával szeptemberben Brüsszelbe telepedett át, ahol Jósika Miklós báró, a magyar történelmi regényírás első nagy alakja és felesége, Podmaniczky Júlia báró, valamint Perczel Mór társaságában töltötték az 1861–1862-es telet és az ősz beköszöntéig maradtak a belga városban – nem mellesleg a magyar emigráció egyik fellegvárában.[292]

Teleki Blanka nem volt egészséges, de újabb nagyratörő tervei voltak hazája muzeális gyűjteményének felvirágoztatása érdekében: Irányi Dániel a párizsi Iparpalota tárlatáról írt értekezésében jegyezte meg: „*Nekünk is lesz ezentúl Pesten egy kis jóravaló képcsarnokunk, az Eszterházyé; de sok egyeben kívül hiányzani fog még szoborgyüjtemény. Ha Teleki Blankát el nem ragadja a halál, eddig már annak is meg lenne vetve alapja. A nagylelkű honleány ugyanis Olaszországba készült utazni, s ott a legjobb szobrok hasonmásait terra cotta vagy gypszből összevásárolva s illetőleg elkészíttetve, azokat Pestre szállíttatni.*" Egy évvel később ugyancsak hivatkozott az elmaradt szándékra: „*képtár; szerezzünk szoborminta-gyüjteményt, s az iskola annyira mennyire fel lesz szerelve. Ily minta-gyűjtemény pedig nem is kerül sokba.*

282 A legnagyobb bajorországi tó a trauensteini járásban, szigeteivel gyakori festészeti motívum.
283 *P. Szathmáry* 1886. 141. o.
284 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 370. o., *Sáfrán* 1979. 144–145. o.
285 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 451. o., *Sáfrán* 1979. 150. o.
286 *P. Szathmáry* 1886. 141. o.
287 *P. Szathmáry* 1886. 142. o.
288 Amaurosis: teljes vakság a látóideg gyengesége miatt, a szem látható, jelentősebb kóros elváltozása nélkül.
289 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 453. o., *Sáfrán* 1979. 151–152. o., *P. Szathmáry* 1886. 123. o.
290 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 454. o., *Sáfrán* 1979. 154–155. o.
291 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 451. o., *Sáfrán* 1979. 150. o., *P. Szathmáry* 1886. 144–145. o.
292 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 454–455. o., *Sáfrán* 1979. 155–156. o., *P. Szathmáry* 1886. 148. o.

Egypár ezer forintért meg lehet kapni a legszükségesebbet. Tavaly említettem, hogy Teleki Blanka maga készült ilyet venni a nemzet számára."[293]

1862-re Emma azt tervezte, hogy a beteg Blanka Jersey szigetén, a „*száműzöttek Mekkájában*" piheni ki magát, de mivel nővére nem kapta meg idejében az útlevelet, le kellett mondania a tervről „*a beköszöntött őszi szelek miatt*".[294] Így aztán a meleg éghajlatú, Francia Riviérán fekvő Mentonra esett a választásuk, de a két hete lázrohamokkal küzdő Blanka grófnő és Leővey Klára a Gare de Lyonon lekéste a vonatot. Emma 6. kerületi, rue Vaugirard 37. szám alatti otthonába[295] mentek, ahol Blanka „*repeső jó kedvvel járta be nővére szobáit, melyekben a családi képek, régi ismert tárgyak mindannyian fiatal korára emlékeztették. Nyájas beszélgetések, ének és zongorajáték töltötték be az estét és az éj nagyobb felét, mert a grófnő Hosszúfalván képzelte magát, s nem tudott betelni a szebbnél szebb magyar dalokkal, melyeket egész két óráig éjfél után zenéltek neki. […] Már azon éjjel szokatlanul erős köhögés fogta el, s másnap, szokása ellenére ágyban maradt. Nem panaszolt semmi különös fájdalomról, s magyar származású orvosa, Gruby*[296] *szintén nem észlelt veszélyes tüneteket, sőt biztatta, hogy pár nap múlva Mentonba utazhatik. Kedélyét mindvégig megtartotta, Lővei Klárát folyton sürgette Párizs nevezetességeinek megszemlélésére, és igen jólesett neki, midőn ez a látottakat elbeszélte. Október 22-én vált súlyosabbá betegsége; de fájdalmat ekkor sem mutatott…*"[297] Másnap hajnalban, 56 éves korában, 1862. október 23-án meghalt.

„*Számos évi kínos szenvedés után nyugodni ment. Lelke mindig erős volt küzdeni a lelki szenvedésekkel. Utolsó perczig meg nem szűnt remélni. Hazája volt minden óhaja, vágyainak főtárgya. Hazáján kívül nem élhete. Betegsége miatt hazájába nem mehetett. Ezen folytonos lelki harcz fölemészté életerejét. Két heti lázroham után elszenderült a jobb életre. Utolsó felsóhajtása: Magyarország! volt. Életében csak akkor örvendett, ha a hazáról hallott.*" – írta nekrológjában a szemtanú, Leővey Klára.[298]

Temetésén a francia közélet kiválóságai is leróták tiszteletüket, tömeg kísérte utolsó útjára a montparnasse-i temetőbe. Sírjánál egy francia lelkész és

293 *Irányi* 1865. 414. o., 1866. 397. o.

294 *P. Szathmáry* 1886. 150–152. o.

295 *Messik* 2008. 18–19. o.

296 *Sáfrán* 1963. 455. o. – Gruby Dávid (1810–1898) Párizsban praktizáló, hatalmas praxisú magyar származású orvos, nem kis összegekkel támogatta a franciaországi magyar emigrációt. A Teleki és a De Gerando családdal állandó kapcsolatban volt. *De Gerando Ágostonné:* 1867-i Világtárlat. I–II. k. Páris, 1868. Előszó. VIII. o.-i Bevezetőjében említette Grubyt, majd a könyv néhány lapját (219–231. o.) Gruby írta. Itt elsősorban a harctéri sebesültek ellátásával és szállításával foglalkozott. Elsősorban a természetes életmód kialakítására törekedett betegeinél, kerülte a sokféle gyógyszert, diétával és gyógyfüvekkel dolgozott. Gyakran alkalmazott szuggeszciót és hipnózist, sokat beszélgetett velük, mivel betegeinek többsége idegrendszeri zavarokkal is küzdött. Foglalkozott a meteorológia és a betegségek összefüggésével, ráérzett az időjárási frontok jelentőségére. *Csillag* 1974. 335. o., *Kapronczay* 1998. 1697–1698. o.

297 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 454. o., *Sáfrán* 1979. 157. o., *P. Szathmáry* 1886. 149. o.

298 Leővey Klára közleménye, idézi *Nefelejts*, 1862. november 9. 4. évf. 32. sz. 386. o. Ugyanő Várady Gábornak 1862. október 26-án: „*A legszomorúbb hírt mondhatom, a mi jelenleg körömben történhetett. A leglelkesebb hölgy, Teleki Blanka grófnő, nincs többé. Két heti, súlyosnak nem látszó betegség után megszűnt élni. Tudasd édes anyámmal a szomorú hírt. Lelkem állapota leírhatatlan.*" *Képes Folyóirat – A Vasárnapi Ujság füzetekben* 21. k. 1897. 701. o.

a magyar emigráció képviseletében Irányi Dániel, a márciusi forradalom egyik vezetője mondott gyászbeszédet.[299] Emma egy levelében így emlékezett meg róla: „*a' szegény elnémult most örök fényben és boldogságban ragyog, mert hiszen a' halál csak átalakulás jobb létre, de mégis kegyetlen a' sors, hogy akkor ragadta ki közülünk, mikor hosszas együttlétre és boldogságra készültünk. Tizenkét év óta hontalan volt szegény testvérem és azon kopár német földön egy helyből a' másikba vándorolt, sehol se nyugodhatván, most mikor végre szegény fedelem alatt kedves fészekre talált, örökre kellett bennünket elhagyni! Szegénynek most akartuk szenvedéseit örömmé változtatni.*"[300]

Jónás, azaz keresztesi Papp Miklós (1837–1880) – a kolozsvári *Magyar Polgár* balközép hírlap szerkesztője, – Teleki Sándor gróf jóbarátja első kézből, a Teleki-családnál Kendi-Lónán tartózkodó Leőveytől és a családtagoktól szerezte az információkat két alkalmi látogatás során, amelyekről be is számolt lapjában, s kézbe vehette Teleki Blanka fogságban használt vázlatkönyvét. A grófnőt „*Pestről Lövey Klárával együtt Kufsteinba szállították, hova később még egy nő-fogoly került az erdélyi részekből, Szathmáriné, ki a Török-féle ügyben*[301] *fogatott el.*

Az albumnak nehány lapja a kufsteini börtönt örökíti meg. Egy vászondarabra tintával le van rajzolva Lövey Klára börtöne, – hol a grófnő legtöbbet tartózkodott. Világosabb, – barátságosabb börtön volt mint az övé. És ez nagy kegy volt, hogy megengedték neki!

Abban az időben a várnak egy derék müvelt ember parancsnoka volt, Nehiba ezredes. Az egyetlen lény, ki őszinte részvéttel viseltetett minden fogoly iránt, legkülönösebben a nők iránt, kikkel szemben sohasem alkalmazta az előszabott szigorú utasításokat. Ezen az uton juthatott a grófné iron és rajzeszközökhez, neki lehetett köszönni, hogy az egészségesebb osztály használata megengedtetett.

A balszerencse azonban ezt a kis kedvezést is megirigyelte. Alig hat hét múlva az ezredes meghalt, s helyét egy durva ember foglalta el, Kempfennek hívták.

És most kezembe veszem a grófnő albumát, mely a legérdekesebb s igazán gyöngéd illustrátiója fogsága történetének.

Az első lapra művészi gonddal egy szál virág van rajzolva. Egy szál campanula. Ennek az a története van, hogy a kufsteini fogság alatt a grófné börtönén kívül a várnak csupán olyan részében sétálhatott naponkint egy órát, hol kőfalnál, mogorva katona s szuronynál egyebet nem láthatott.

Évek teltek el, hogy egy bokrot, egy fát, egy virágocskát nem láthatott közelről a szabad természetben. Az a pár cserép virág, a melyet ablakában megtűrtek, – az is csak az ő fogoly társa volt, – azok pedig, melyeket ablakából láthatott, azok messze távolban voltak, azoknak illata nem kereshette fel őt sohasem.

299 *P. Szathmáry* 1886. 149. o., *Bajomi Lázár* 1981. 14. o.

300 De Gerandóné Teleki Emma – Perczel Mórnak, gyászkeretes levélpapíron. Lyon – Párizs, 1862. november 20–27. OSzK Kézirattára Fond. 89/44. Két részből álló levél, amelyet Lyonban kezdett írni, de csak egy héttel később Párizsban adott postára. Idézi: Teleki Blankával kapcsolatos levelek http://brunszvikterez.hu/ablev.html (Megtekintés: 2021. július 3.)

301 Az 1854. március 10-én a marosvásárhelyi Posta-réten kivégzett Török János honvéd százados, református kollégiumi tanár nevével jelzett Makk-féle összeesküvésről van szó.

A[z] a hely, hol két katona szuronya között sétálhattak, az úgynevezett »Pfauen-Schweif« volt. Szűk keskeny meredek hely, jobb és balfelől tömör kőfalakkal.

Egyszer aztán a József-bástya nyílásai között gyökeret vert egy szál harangvirág. Heteken keresztül nézték fejlődését, mig végre egy szál virágot hozott a két fogolynőnek. Valóságos esemény volt. Három év alatt ez volt az első virág, a mit a grófnő látott. Bevitte börtönébe s lerajzolta, hogy szaporítsa vele szomorú emlékeit. Az ember szinte látja, hogy a ki ezt a virágot rajzolta, annak elég ideje volt a finom kidolgozásra. Talán beleszőtte gondolatait is rajzolás közben a vékony vonások közé, talán megáztatta könyeivel is…

A rajz alsó szélen e szavak állanak: »Kufstein, aug. 31. 1853. A József-bástyáróli virág után.«

A második lap a fenn említett séta-helyet mutatja fel. A szűk menedékes helyen két női alak sétál, elől és hátul egy-egy katona szuronyos fegyverrel.

A kép alatt e feljegyzés: »Pfauenschweif, julius 10 én 1856. T. B.«

A harmadik lap egy kanári madár fészket mutat fel, három bohó pelyhes madárfiókával. Ezek is fogolytársai voltak egyszer. Ott költötték őket börtönében. Mielőtt elhagyták volna fészkeiket, a grófnő megörökítette őket. Valóban művészi rajz, az albumnak egyik legszebb lapja. A rajz egyik sarkán e feljegyzés: »Julius 6. 1856.«

A negyedik lap Lövey Klára kisaszszony arczképe (Kufstein, okt. 8. 1854.)

Látszik, hogy a grófnő egész odaadó szeretet és érdekkel dolgozott ez arczképen. Hogy ne! Ugyan ki érdemelhette volna meginkább szeretetét, barátságát, háláját, mint az a nő, ki egész buzgóságával törekedett arra, hogy a grófnő fogságát fölelevenítse, ki éveken át megosztotta vele bánatát – s azt a kevés örömét, a mi részére juthatott.

Egy igazi barátnő a szükség napjaiban. Az ötödik lap egy sok tekintetben érdekes rajz. Mikor az ember a kezébe veszi, el nem tudja gondolni, hogy vajjon mivel van az csinálva? Olyan szín, melylyel csak nagy ritkán lehet találkozni.

Ennek az a története van, hogy egy tél elején a börtön fűtő csövei elkezdették izzadni a bűzös koromlevet. A grófné sokáig kérte a felügyelőt, hogy segítene a bajon, de az csak halogatta a dolgot. Végre hogy ez alkalmatlan piszkos lé végig ne rondítsa el a különben is szűk börtönt, egy edénybe fogták fel a lecsepegő koromlevet. Egyszer aztán önkénytelenül az a kérdés merült fel, hogy vajjon nem lehetne-e annak a barna lének hasznát venni? A fogoly sok mindenre reá érkezik, gondolata összekutat mindent, a miből szórakozást meríthet. Így jutottak aztán arra az ötletre: hátha azzal a koromlével színezni lehetne a rajzokat? A kísérlet jól sikerült, s az album nehány lapja ezzel a börtönben feltalált színnel van készítve. A kép maga Hunyadi Mátyást ábrázolja, a mint atyja ravatala előtt áll. Másolat a jobb sorsra érdemes s korán elhunyt jeles szobrászunk Ferenczinek egy rajzáról. A derék művész egykor arról álmodozott, hogy a nemzet megörökíthetné a Mátyás király szobrát. Egy időben támadt is egy kis mozgalom ebben az irányban, s Ferenczi elkészité rajzait, mintáit. A terv úgy volt, hogy a szobor alapjában egy kiskápolna lesz, s ebben fognak állani a Mátyás király és Hunyadi János emlékei. A mohósággal felkapott terv dugába dűlt. A lelkesedés szalmatüze ellobogott. A művész darabig várt, – egyszer aztán elvesztette reményének utolsó szálait is. Mintáit összetörte, rajzait a tűzbe dobta.”[302]

302 *Jónás:* Egy látogatás Kendi-Lónán. *Magyar Polgár*, 1877. szeptember 14. 11. évf. 209. sz. 1. o.

„Az album többi lapjai között van egy »Salvator«, a [gyula – Szerz.] fehérvári templom rajza, mely alá a grófnő következő jegyzetet tette: »Épült 1303. Mostani alakját Hunyadi Jánosnak köszönhetjük, ki szentimrei győzelme zsákmányából újra építteté. Ő Zimonyból ide hozatá tetemeit (végrendeletileg) 1436-ban. Ott fekszik Hunyadi öcscse János, Isabella királyné, Bethlen Gábor, I Rákóczi György, Martinuzzi György, Hunyadi János; lefejezett fia László, Bocskai István. Számos dulások rongálták meg a templomot, és a benne levő becses síremlékeket, úgymint 1603-ban, 1658, és 1849-ben.« A kép alatt e szavak: T. B. Kufstein szept. 11 én 1863.

A többi rajzok nagyobb részben Kufsteint és környékét tüntetik fel.

Úgy tetszik nekem, hogy egészen studiuma tárgyává tette szenvedéseinek helyét, börtöne is több rajzban van meg.

De eleget beszéltem ez albumról, melyet fogsága után Lövey Klárának ajándékozott, ki a legnagyobb kegyelettel őrzi. […]"[303]

Klára Kufsteinből való szabadulása után Münchenbe, majd Bécsbe utazott, hogy Blankáról hírt vigyen joggal aggódó Miksa fivérének. Ulm–Linz–Regensburg hajóúton jutott el Bécsig, már közben ráébredve arra, hogy *„lépte felett kémlelő szemek ólálkodnak"*, s a császárvárosban a rendőrségen be kellett mutatnia szabadulólevelét is. Bécsben Brunszvik Terézzel találkozott, Pesten át Tokajig jutott; Szarvaszón, Máramarosban Mán Józsefék[304] fogadták, elébe hozva édesanyját.[305] Szabadulása évében a máramarosi Kabolapolyánán próbálta kipihenni magát, s annyira megtetszett neki a gyönyörű vidék, hogy még többször visszatért ide. Megélénkülve tért haza szülővárosába, Máramarosszigetre, ahol unokatestvére, Várady Gábor házában élt, oktatva annak kislányát, szűkkörű házi lányneveldévé fejlesztve a tanítást; majd régi barátnője, Sztojka Klára – Mán József főispán felesége – segítségével nőegyletet szervezett, s héttermes nőnevelő intézetet nyitott, szakoktatókat alkalmazva, a látott-eltanult Blanka és Karacs Teréz-elvek szerint.[306] Az 1861. április 6-án Budán megnyílt országgyűlésre Leővey is fellátogatott a técsői kerület országgyűlési képviselőjének megválasztott, határozatpárti Várady Gáborral és családjával. Valószínűleg Leővey megfigyelés alatt állt, mert 1861-ben, közvetlenül a nyári vizsgák előtt királyi biztos látogatott el nőnevelő intézetébe, és minden indoklás nélkül bezáratta.[307] Az így munka nélkül maradt Klára 1862-ben Teleki Blankával bejárta Münchent, Drezdát,

303 *Jónás:* Egy látogatás Kendi-Lónán. *Magyar Polgár*, 1877. szeptember 16. 11. évf. 211. sz. 1. o.

304 sajói Mán József (1816–1876) 1848–1849-ben a sugatagi kerület országgyűlési képviselője; szeptemberben a Máramaros megyében felállított védbizottmány elnöke, majd kormánybiztos volt: honvédet, lőpor- és fegyvergyárat, gyalogsági és lovassági felszerelést teremtett csaknem a semmiből. Ezért először kötél általi halálra és vagyonának teljes elkobzására, 1851. október 7-én négyévi várfogságra ítélték, amelyből Munkácsról 10 hónap után szabadult. 1861-ben országgyűlési képviselő volt és Máramaros főispánjává nevezték ki; de ő is visszalépett; 1867-ben a magyar kormány ismét megerősítette főispáni állásában. *Szinnyei* VIII. k. 473–474. col., *Budapesti Hírlap*, 1910. február 13. 30. évf. 37. sz. 32–33. o.

305 Leővey Jegyzetek, *Sáfrán* 1963. 441–444. o., *Sáfrán* 1979. 136–139. o.

306 *Sáfrán* 1979. 22–23. o.

307 A helyi nőegylet Mán Józsefné vezetésével 1870 novemberétől a kormány támogatásával ismét működtette „Erzsébet felsőbb nőnövelde" néven az iskoláját, amelyet 1877-ben a létrehozott máramarosszigeti állami felsőbb leányiskolával váltottak fel. A máramarosszigeti állami felsőbb leányiskola értesítője az 1877/8-ik tanévről. Máramaros-sziget, 1878. 8–9. o.

Brüsszelt, végül Párizsba ment, ahol – Blanka grófnő elhunyta után – francia és emigráns magyar családoknál házitanítóskodott.[308] 1863-tól hazatérését követően 26 esztendőn át a Teleki családnál nevelőnősködött a négy lány: Irén (1857–1937), Bella (1861–1949), Blanka (1864–1944), Emma (1871–?) mellett, életjáradékot kapott, voltaképp családtagnak tekintették: az egyetlen fiút, Teleki László Gyulát (1866–1936) is ő tartotta keresztvíz alá,[309] idősödvén is Kendi-Lónán és Pálfalván De Gerandonénál, Vályi Árpádék majtisi[310] s Teleki Arvéd drassói[311] kastélyában élt. E tevékenysége mellett 1865-től, megalapításától a *Máramaros* című lap munkatársa volt. Írásai gazdasági, irodalmi, főleg színházi és szabadságharc vonatkozásúak, sok cikke jelent meg a fővárosi és más vidéki lapokban is. „*Lelkem egész hevével pártolom a történelmi emlékeket, mert valamint a Magyar Egyesület igen helyesül választá jeligéül: Nyelvében él a nemzet, éppen olyan joggal mondhatjuk, hogy történelmében él a nemzet szelleme, amely nemzetnél nincs érzék a történelmi múltak iránt, annak a nemzeti jövője nincs biztosítva, mert csak a történelmi szent hagyományok iránti lelkesedés tartja fenn a nemzet szellemi életét.*”[312] A kiegyezést elutasította, nyíltan Deák Ferenc ellen, Kossuth mellett foglalt állást. 1890-ben Pestre költözött. Életének egy tragikus baleset vetett véget: Pesten, 1897. április 8-án egy omnibusz halálra gázolta. A máramarosszigeti református temetőben nyugszik édesanyja és nénje mellett. Emlékét egy fehér márvány obeliszk őrzi, mely a szigeti református templom kertjének északi részén áll.

A kiegyezést követően a többi 48-as közszereplőhöz hasonlóan a Teleki Blanka és Leővey Klára mártíromságáról való megemlékezés is kanonizálódott: „*[Gr. Teleki Blankának] a derék honleánynak életéből egy szomorú jelenetet festett le Madarász Viktor, Párisban lakó genialis festészünk. E kép osztrák fogságban tünteti föl a hazafiui és férfias lelkületű grófnőt. Madarász müve általános föltünést okozott a párisi műkiállitáson.*”[313]

1868-ban „*Halottak napján a honvédek tömegesen mentek ki a temetőbe, hogy az ott nyugvó szabadságharczunk vértanúinak s idő közben elhúnyt bajtársainknak a részvét és kegyelet adóját lerójják,*” – tudósít a hírlap minket a tüntetésszámba menő temetőjárásról. „*A kolozsvári »Magyar Polgár« kegyeletes cikket szentelt halottak napján gr. Teleki Blanka, e távol nyugvó lelkes honleány emlékének, ki Párisban húnyt el 1862 okt.*

308 Rövid időn át a Seine-et-Marne megyei, Villecerf község melletti Saint Angeban, Nemeskéri Kiss Miklós 48-as honvédezredes és neje kastélyában is oktatta a gyerekeket. *Szinnyei* VII. k. 1105. col.

309 *Sáfrán* 1979. 23. o.

310 Ma Jánkmajtis (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). Leővey tanítványa, Vályi Árpádné Teleki Blanka grófnő otthona. A klasszicista Vályi-kastélyban 2005 óta vendégház működik, udvarán egy több száz éves platánfa található. A községben van a nagykéri Vályi család mauzóleuma is. https://hu.wikipedia.org/wiki/J%C3%A1nkmajtis (Megtekintés: 2021. július 15.)

311 Ma Drașov (Fehér megye, Románia). Teleki Arvéd (1865–1942) gróf, mezőgazdasági szakíró első felesége Leővey tanítványa, (Iza)Bella grófnő, festőművész volt, közös gyermekük, Ralph (1890–1982) gróf is festőművész lett. Teleki Arvéd uradalma mintagazdaság volt, a kastély és az uradalom az 1916-os román betöréskor elpusztult. *Szíj* 1976. 60. o. www.kislexikon.hu/drasso.html#ixzz70llhhOZs (Megtekintés: 2021. július 15.)

312 *Lővei Klára:* Az aradi vértanuk. https://karpataljalap.net/2014/03/13/leovey-klara-magyar-honleany-48-szabadsagharc-es-haza-szolgalataban (Megtekintés: 2021. szeptember 18.)

313 *Nefelejts*, 1868. február 2. 10. évf. 5. sz. 47. o.

Madarász Viktor (1830–1917): Teleki Blanka és Leővey Klára a kufsteini fogságban, 1867 – Magyar Nemzeti Galéria

23 dikán." – adta hírül a sajtó Budapesten.[314] Íme a megemlékezés szövege: „*Gróf Teleki Blankáról következő szavakkal emlékezik meg a M. P. halottak napján: Távol forrón szeretett hazájától, a Seine partján nyugosznak porai egy derék honleánynak, kiről e kegyeletes napon megfeledkeznünk nem szabad, mert ő, míg élt, a jónak, szépnek utain haladva, szent érzelemmel csüggött hazánk szabadsága felvirulásán; s mert hogy ezen erényében tántorítatlan állott, szabadságát vesztve, szenvedve, végre is bujdosóként külföldön végzé életét. Ez széki gróf Teleki Blanka volt! ki Parisban 1862. okt. 23-kán halt el s a Mont Martren piheni virágokkal mint tövisekkel hintett életpályája küzdelmeit. Akkor csak, mint napi eseményt közölve és suttogva panaszolhatók egymásnak e veszteséget, most már nyíltan és dicsőítve szólhatunk róla, s mivel a végzett megtagadta sirhalmára a részvét könyeit hullatni, mint a tisztelet koszorúit letehetni, közlő e sorokban óhajtá a megemlékezés szerény cypruságát ültetni a közös sírkertbe, azon meggyőződéssel, hogy találkozand majd illetékesebb toll, mely e szép tehetséggel, ritka honszerelmet párosított nő életét, jellemvonásait méltólag ecsetelve adja át emlékképül az utókornak. Oly nőnek, ki jobb meggyőződése mellett nagy kitartással küzdve, végre erőhatalom által megtörve, de az előtt meg nem hajolva, kora halál áldozata lett; ki szintúgy kiérdemlé a hervadhatlan babért, mint a csatatéren elvérzett honvéd; összeroskadt földi részeit nem fedik hazai hantok sem ősi czimerekkel csillogó kripta boltozatja; annyival inkább tartozunk szellemének e részvét tisztelet nyilvánításával, mert ő, míg élt, tetteiben mint gondolkozásában jelesen bizonyítá be választott jelmondata igazságát, hogy műben mint életben egy a szép és a jó! Azért dicső emlékezete!*"[315]

314 *Fővárosi Lapok*, 1868. november 5. 5. évf. 255. sz. 1014. o. – A kép 1877-ben Kendi-Lónán, a Teleki-kastélyban volt: „*Az ebédlőterem egyik oldalán egy megható szép kép vonja magára a belépő figyelmét. Két nőt ábrázol, a mint a börtönben gondolataikkal küzködnek. A kép alatt az egyik szögletben ott van a festő neve is Madarász Viktor, 1867. Párisban festette gr. Teleki Miksa megbízásából. […] Az a magas sugár alak, azokkal az átható tekintetű szemekkel gróf Teleki Blanka, társa pedig Lövey Klára. Az a szűk czella pedig, melynek vasrostélyos ablaka olyan fösvényen engedi be a nap sugarait, – az a kufsteini börtönök egyik része.*" *Jónás:* Egy látogatás Kendi-Lónán. *Magyar Polgár*, 1877. szeptember 8. 11. évf. 205. sz. 1. o.

315 *A Honvéd*, 1868. november 9. 2. évf. 45. sz. 362. o.

Áttekintésünket egy különleges költemény közreadásával zárjuk. A csekély művészi értékkel bíró alkotás jelentőségét több körülmény együttese adja: felütésében, hangulatában erősen emlékeztet Leővey Klára lepedőversére, s nagyjából azzal egyidőben keletkezhetett; szerzője talán a Párizsban élő Teleki-testvér, Emma, mivel a Teleki Emma által írt Antonina és Attila könyve 2. kötetének első kiadásában (Párizs, 1854.) az önportré társaságában jelent meg, de stílusa, szerkezeti felépítése, színvonala alapján akár Leővey ismeretlen, a börtönből valahogyan kicsempészett alkotása is lehet – utóbbinak ellentmond, hogy a későbbiekben soha nem említi senki. Remekül rokonítható és összecseng Medgyesi Lajos (1817–1897) volt tábori lelkész, 1850-ben szerzett, a kolozsvári börtönből kicsempészett Börtön-dalával:

[…] A sorvasztó rabságot
Mosolygva hordozom,
Éretted, szent szabadság!
Éretted, drága hon! […]

A Teleki-vers az önkényuralom éveit hazai földön megélő, a családi birtokon maradt fivér, Miksa látomásaként jeleníti meg a nagyváradi várbörtön síri képét, Blanka magányos börtöncelláját, idézi fel az önportré által megörökített pózban a fogoly meggyőződésében megingathatatlan alakját, aki a hazáért tudatosan vállalja a szenvedést.

A fenti vers azért is érdekes, mert a következő kiadás (Budapest, 1899.) már nem tartalmazta sem a verset, sem a szobor rajzát. Az egykorú lábjegyzet szerint ez a látomás még Blanka nagyváradi fogsága idejéhez (1851. május 14. – szeptember 20.) kötődik. A költemény egyúttal a három testvér szoros összetartozását is demonstrálja.

TELEKI M. ÁLMA.
A' RAB NŐ.

Hol nyugotra tágas róna terjed
'S élénk város[316] kert ligetei
Illatoznak kormos bástyák mellett,
Sok gyászt látott várnak védői.

Ott az árkok kétes éjjeléből
Hosszu épület emelkedik
Es itélve néma külsejéről
Minden élet benn temetkezik.

316 Nagyvárad (a kötet eredeti jegyzete)

Mert lakóitól e' vár rémképe
Még a' napfényt is elzáratta,
Fenn az égben nő a' rab reménye,
E' miatt berakva ablaka.

'S a' mint nézem rémletes e' lakot,
Napkeletnek fekvő oldalán,
Bús szemem, talán varázsa vonzott,
Megakad egy ablak rostélyán.

Most feszül és mind feszül nézésem,
Áttekintem a' bús lak falát
És szemlélek éltet űző csendben
Vastag boltozatu tág szobát.

Tág ugyan, de a' vaspántos ajtó,
Nyílt ablaka vastag rostélya,
Minden csak e' szót rebegi: fogoly,
S szívem dobbanása megálla.

Messze, messze van a' zajos élet!
Itt vas ágy, ott zsámoly, asztalka,
Könyve nyitva, faragások mellett,
Melyre könyes béke tanita.

Kis pohárban egy két száll virága
Kül világnak árva küldöttje,
Néma nyelvén neki jó hirt monda;
Hű barát, hű testvér üdvözle.

Békét öntve süt a' hold ezüste
E, magány komoly leányára
Mint szülője könyben lábadt szeme
Hervadt gyermek halvány arczára!

Gyász ruhája, mellén kulcsolt karja,
Egre forduló nyugodt szeme,
Hös lelkének erejét mutatja,
Az ártatlan bízik Istenbe'!

Tulhaladtak földi szenvedésen
A' rabnönek nagy gondolati
Szent Urunk! oh szánakodj' népemen!
Hagyj váltságul érte szenvedni!

És megnyílik a' jövendő éje
Ihletes tekintete előtt,
Hármas fényben éled gyászos népe!
Hős szivében érez új erőt.

Enyhülés száll a' nő szép arczára
És szemébe hálakönny gördül;
E' nagy percznek égi balzsamába
Mostan földi öröm is vegyül.

Suttogott fűszeres esti szellő
Biztatást először távolról,
Viszonáldást küldhet a' bús rabnő,
Hírt hogy teste lelke még daczol.

»Bízzatok erömbe' hű véreim
Tárva áll az ég most felettem!
Sorsom szép! a' börtön nagy árnyain
Nyugszik szent ügyünk' áldó lelkem!«

Irodalomjegyzék

Adrienssen 1991.
Adrienssen, Christine: Auguste de Gérando. Ein französischer Zeuge der ungarischen Reformära (1819–1849). Studien zur Geschichte Südosteuropas. Bd. 6. Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris, 1991.

Aradi Em. 2012.
Aradi Ereklyemúzeum. Gyűjteményi katalógus. Szerk. *Kedves Gyula*. I–II. kötet. Szeged, 2012.

Bajomi Lázár 1976.
Bajomi Lázár Endre: Teleki Emma életéről és műveiről. In: Irodalomtörténet. Szerk. *Nagy Miklós.* 1976.

Bajomi Lázár 1981.
Bajomi Lázár Endre: Az ellenálló Teleki Blanka. *Magyar Nemzet*, 1981. augusztus 9. 37. évf. 186. sz.

Bene – Takács 1989.
Bene János – Takács Péter: Források Vasvári Pál életéhez. A Vasvári Pál Társaság Füzetei I. Tiszavasvári, 1989.

Bereczki 1995.
Bereczki Máté levelei. Közreadja *Szabó Pál*. Budapest, 1995.

Bicskei 2016.
Bicskei Éva: Viszonyok intézményesülése. Kazinczy Ferenc egy portréjáról. *Irodalomtörténet*, 2016. 1. sz. 31–55. o.

Bíró 1944.
Márkosfalvi Barabás Miklós Önéletrajza. Bev., jegyz. *Bíró Béla*. Kolozsvár, 1944.

Bodó – Viga 2002.
Magyar múzeumi arcképcsarnok. Főszerk. *Bodó Sándor – Viga Gyula*. Budapest, 2002.

Bona 1998.
Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. I–II. kötet. Budapest, 1998.

Bona 2000.
Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. Budapest, 2000.

Bona 2008.
Bona Gábor: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. I–II. kötet. Budapest, 2008.

Borbíró 2000.
Borbíró Fanni: A magyar–francia kapcsolatok történetének elfelejtett hőse. Teleki Emma élete és művei. *Sic itur ad astra*, 2000. 3. sz. 47–92. o.

Bulyovszky 1874.
Bulyovszky Gyula: Márcziusi visszaemlékezések. *Nefelejts*, 1874. március 15. 16. évf. 11. sz. 129–130. o.

Csetri 2004.
Gyulay Lajos: Napló (1820–1848). Vál., bev., jegyz. *Csetri Elek*. Kolozsvár, 2004.

Csillag 1974.
Csillag István: Gruby Dávid. In: Évkönyv – Magyar Izraeliták Országos Képviselete. Szerk. *Scheiber Sándor*. Budapest, 1973–1974.

Czeke 1932.
Czeke Marianne: Özv. gróf Brunszvik Antalné házai. *Pestbudai emléklapok: a Historia melléklete*, 1932. 5. évf. 1–4. sz. 79–87. o.

Czeke 1938.
Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. Szerk. *Czeke Marianne*. 1. kötet. Budapest, 1938. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Emlékiratok)

Czeke – H. Révész 1926.
Czeke Marianne – H. Révész Margit: Brunsvik Teréz élet és jellemrajza. Budapest, 1926.

De Gerando 1892.
De Gerando Antonina: Teleki Blanka élete. Budapest, 1892.

De Gerando 1908.
De Gerando Antonina: Teleki Blanka (Tárca). *Ellenzék* (Kolozsvár), 1908. március 17. 29. évf. 64. sz.

De Gerandoné 1851.
De Gerando Ágostné Teleki Emma: A kis Imre. In: Antonina és Attila könyve. [Írta: Anyjok.] 1. kötet. Párizs, 1851.

De Gerandoné 1854.
De Gerando Ágostonné Teleki Emma: Antonina és Attila második könyve. [Írta: Anyjok.] Páris, 1854.

Dér – Hajagos 2002.
Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai. Megalakulástól az 1849. január 4-i kassai vereségig. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 9. Bev. vál., s. a. r. *Dér Dezső – Hajagos József.* Eger, 2002.

D. Szabó 1993.
D. Szabó Ede: Csaták, sebek, orvosok. *Új Magyarország*, 1993. március 13. 3. évf. 61. sz. 17. o.

Fabricius 1962.
Fabricius Endre: Lenkey követője: Szontágh Frigyes 1848/49-es honvédhuszár őrnagy. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1962. 9. (53.) évf. 1. sz. 285–295. o.

Farkas 1910.
Farkas Emőd: Az 1848/49-iki szabadságharcz hősnői. I–II. kötet. Budapest, 1910.

Fejös 1954.
Fejös Imre: A fényképezés feltalálása. Magyar daguerrotipisták. *Fotó*, 1954. november 1. évf. 6. sz.

Fekete 1981.
Fekete Sándor: Teleki Blanka emlékezete. *Új Tükör*, 1981. december 13. 18. évf. 50. sz.

Fekete 1993.
Fekete Sándor: A holtában is üldözött Petőfi. *Tekintet*, 1993. 6. évf. 5–6. sz.

Fekete 1996.
Fekete Sándor: Adatok Vasvárihoz. Blanka és Pál. In: *Vasvári Pál:* A szerelmes bajnok. S. a. r., előszó, jegyz. *Simor András*. Budapest, 1996. 57–60. o.

Fialkovszky 1933.
Fialkovszky Béla: Almási Balogh Pál dr. élet- és jellemrajza. Budapest, 1933.

Forgács 2020.
Forgács Márton: Egy publikálatlan Oroszhegyi Józsa-levél a Hadtörténeti Múzeum Kéziratos Emlékanyag-gyűjteményében. In: *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 20.* Szerk. *Forgács Márton – Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest 2020. 67–75. o.

Forsthuber 2016.
Friedrich Forsthuber: Die Geschichte des „Grauen Hauses" und der Strafgerichtsbarkeit in Wien. In: Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs, 2016. http://austriaca.at/0xc1aa5576%200x0034962d.pdf

Frisnyák 2005.
Frisnyák Zsuzsa: Magyarország Európa közlekedési térszerkezetében a 19. század végén. In: Közlekedési Múzeum Évkönyve, 2003–2004 (2005) 14. 125–141. o.

Gerszi 1960.
Gerszi Teréz: A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Budapest, 1960.

Gyarmathy 1886.
Gyarmathy Zsigáné: Egy ifjú hős. *Nemzet*, 1886. március 16. 5. évf. 1272. sz. melléklet

Hellebrandt 2001.
Hellebrandt Magdolna: Dr. Saád Andorra emlékezünk. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 40. 2001. 199–211. o.

Hermann 1999.
Hermann Róbert: Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után. Budapest, 1999.

Hermann 1999a.
Hermann Róbert: Zathureczky István székely huszárszázados emlékirata (1849–1856). A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyvében (ACTA) 1996. megjelent szöveg újraközlése. In: Adalékok Barót történetéhez. Szerk. *Demeter László*. Barót, 1999. 107–137. o.

Hermann 2007.
Vértanúk könyve. Szerk. *Hermann Róbert.* Budapest, 2007.

Hermann 2009.
Hermann Róbert: I. Ferenc József és a megtorlás. Budapest, 2009.

Hermann 2011.
Hermann Róbert: Perczel Mór második honmentő hadjárata és az első szolnoki ütközet. In: Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 26. (Szolnok, 2011.) 199–251. o.

Hornyák 1981.
Hornyák Mária: De Gerando Ágost emlékköve Drezdában. *Új Tükör*, 1981. november 15. 18. évf. 46. sz. 10. o.

Hornyák 1999.
Magyarország, Veled az Isten! Brunszvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849. S. a. r., bev., jegyz. *Hornyák Mária.* Budapest, 1999.

Hornyák 2002.
Hornyák Mária: Teleki Blanka és a sajtó. *Magyar Könyvszemle*, 2002. 118. évf. 1–4. sz. 306–317. o.

Hornyák 2006.
Hornyák Mária: „Nőlly, épűlj remek csemete!" Teleki Imre gróf neveltetése a 18. század végén. *Neveléstörténet. A székesfehérvári Kodolányi János Főiskola folyóirata.* 2006. 3–4. sz.

Hornyák 2009.
Hornyák Mária: De Gérando Ágostné Teleki Emma (1809–1893). Martonvásár, 2009. Őrláng füzetek 12. A Brunszvik Teréz Szellemi hagyatéka Alapítvány lapjának melléklete.

Hornyák 2012.
Hornyák Mária: Brunszvik Teréz „szellemi gyermeke: Teleki Blanka". Martonvásár, 2012. Őrláng füzetek, 13. sz.

Idézetek 2007.
Idézetek a készülő Brunszvik Teréz-naplókiadásból. *Őrláng*, *A Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány lapja*, 2007. 12. évf. 1–4. sz. http://brunszvikterez.hu/files/orl2007.pdf

Irányi 1865. és 1866.
Irányi Dániel: Levelek Párisból VII. és XVI. rész. *Hazánk s a Külföld*, 1865. június 25. 1. évf. 26. sz. 414. o., 1866. június 25. 2. évf. 25. sz.

Irányi – Chassin 1989.
Irányi Dániel – Charles-Louis Chassin: A magyar forradalom politikai története, 1847–1849. Ford. *Szoboszlai Margit*. S. a. r. *Spira György*. Budapest, 1989.

Jókai – Bródy – Rákosi 1898.
Ezernyolczszáznegyvennyolcz: az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben: egykoru képek, okiratok, eredeti kézírások, ereklyék, nevezetes nyomtatványok, kiáltványok, művészi emlékek. Szerk. *Jókai Mór – Bródy Sándor – Rákosi Viktor*. Budapest, 1898.

Jónás 1877.
Jónás: Egy látogatás Kendi-Lónán. *Magyar Polgár*, 1877. szeptember 11. 11. évf. 206. sz.

Juhász 1982.
Juhász László: A Héttoronytól Kufsteinig: Magyar rabok idegenben. München–Wien, 1982.

Kacziány 1905.
Kacziány Géza: Magyar vértanúk könyve. Budapest, 1905.

Kacziány 1915.
Kacziány Géza: A két testvérbörtön Leövey Klára költeménye, írva Kufsteinban, 1853. október 16. Gépelt kézirat. OSzK Kézirattár Fond 57/22. v. 339175/1965. (Kacziány cikkek és tanulmányok)

Kapronczay 1998.
Kapronczay Károly: Az orvostudomány különös egyénisége: Gruby Dávid. *Orvosi Hetilap*, 1998. július 12. 139. évf. 28. sz.

Karacs 1889.
Karacs Teréz: Visszaemlékezés Teleky Blanka grófnőre, mint művésznőre és nevelőnőre. *Budapesti Bazár*, 1889. március 1., Másodközlés: *Köznevelés*, 1962. október 16. 18. évf. 20. sz. 636. o.

Karacs Kézirat
Karacs Teréz: Megismerkedés Teleki Blanka grófnővel. Kézirat. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára. In: *Sáfrán* 1963. 367–376. o., *Sáfrán* 1979. 33–38. o.

Katona – Ráday 2013.
Katona Tamás – Ráday Mihály: Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc emlékhelyei. I. kötet: Események és helyszínek. 2. kötet: A száműzöttek nyomában 3. kötet: Arcok és sorsok – Hol sírjaik domborulnak …

Kazinczy 1902.
Kazinczy Ferenc levelezése. 12. kötet. S. a. r. *Váczy János*. Budapest 1902.

Kálmán 1981.
ifj. Kálmán Gyula: A magyar nőnevelés úttörője: Teleki Blanka. *Fejér Megyei Hírlap*, 1981. július 5. 37. évf. 156. sz. Vasárnapi melléklet

Kele 1909.
Kele: Teleki Blanka. A nőnevelés uttörői 1848-ban. *Budapesti Hírlap*, 1909. július 21. 29. évf. 171. sz. 31–32. o.

Kerekes 1967.
Kerekes Zoltán: A pesti szabad portyázó csapat története. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1967. 14. évf. 1. sz. 65–105. o.

Kerekes 1971.
Kerekes Zoltán: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói. 1. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1971. 18. évf. 4. sz. 611–648. o.

Kereszty 1999.
Kereszty Orsolya: Az 1848-as forradalom sajtója a nőkérdésről. *Magyar Könyvszemle*, 1999. 115. évf. 1–4. sz. 106–113. o.

Kertész 1983.
Kertész Erzsébet: Teleki Blanka. Budapest, 1983.

Kiss Gy. 2006.
Kiss Gy. Csaba: Túrmező – 1848. *Magyar Nemzet*, 2006. március 22. 69. évf. 79. sz. 18. o.

Kovács 2015.
Kovács István: Honvédek, hírszerzők, légionisták. A szabadságharc lengyel résztvevőinek életrajzi lexikona 1848–1849. Budapest, 2015.

Leővey 1865.
Leővey: A Csörsz árka mondái II. rész. *Vasárnapi Ujság*, 1865. március 19. 12. évf. 12. sz. 139. o.

Leővey Jegyzetek
Leővey Klára jegyzetei Teleki Blanka fogságáról. In: *Sáfrán* 1963. 404–406. o., *Sáfrán* 1979. 77–159. o.

Leővey 1892.
Leővey Klára: Mindenütt Kossuth a jelszó. (Pálfalva, 1892. szeptember 6.) *Történelmi Lapok*, 1892. szeptember 15. I. évf. 17. sz. 179–180. o.

Lővei 1888.
Lővei Klára: A Rákóczi-csapatról. *Hazánk. Történelmi Közlöny*, 1888. 8. évf. 4. füzet

Leővey 1892.
Leővey Klára: Emlékezés Vasvári Pál halálára. *Ellenzék* (Kolozsvár) 1892. augusztus 16. 13. évf. 185. sz. 1. o.

Lévai – Vida 2005.
Charles Loring Brace: Magyarország 1851-ben. Ford., utószó: *Lévai Csaba – Vida István Kornél.* Máriabesnyő – Gödöllő, 2005.

Lukács 2002.
Lukács Anikó: Nemzeti divat a reformkori Pesten. *Korall*, 2002. december 10. sz. 40–56. o.

Lukács 1860.
Lukács Móric: De Gerando Ágost emlékezete. *Budapesti Szemle*, 1860. 9. kötet. 28–29. sz.

Lukács 1860a.
Lukács Móric: Emlékbeszéd De Gérando Ágost M. Akad. T. felett. *Magyar Akadémiai Értesítő*, *A Philosophiai*, *Törvény- és Történettudományi osztályok közlönye*, 1. kötet, 1860.

Magyar Életrajzi Lexikon
Magyar Életrajzi Lexikon. I–III. kötet. Főszerk. *Kenyeres Ágnes.* Budapest, 1967–1981.

Majer 1847.
Majer István: A nyilvános nőnevelés' rendszerének korszerű viszgálata. [sic!] I. rész. *Honderü*, 1847. november 23. 5. évf. 21. sz.

Makai 2001.
Makai Ágnes: Hű vitézségért… Az 1848–49-es magyar szabadságharc kitüntetett hőseinek emlékére. Budapest, 2001.

Meller 1905.
Meller Simon: Ferenczy István 1792–1856. Magyar Történelmi Életrajzok. Budapest, 1905.

Messik 2008.
Messik Miklós: Teleki Blanka elítélésének emlékezete. *Honismeret*, 2008. 36. évf. 5. sz.

Michelet 1999.
Jules Michelet: Leçons au Collège de France 1847. Publiées par *Ambrus Miskolczy* avec la collaboration de *Imre Szabics* et *Patrick Quillier.* Budapest, 1999.

Miskolczy 2000.
Miskolczy Ambrus: A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar–román párbeszéd a 19. század derekán. H. n. [Budapest], 2000.

Miskolczy 2019.
Miskolczy Ambrus: Erdély és lakói Auguste de Gerando szemével. *Magyar Szemle*, 2019. február 22. 28. évf. 1–2. sz.

Nagy 1874.
Nagy Iván: Magyarországi képzőművészek a legrégibb időktől 1850-ig. III. rész. *Századok*, 1874. 8. évf. 26–44. o.

Nagy 1975.
Nagy Lajos: Budapest története 1790–1848. In: Budapest története III. kötet. Budapest, 1975.

Nagy 1934.
Nagy Zoltán: A magyar litográfia története a XIX. században. Budapest, 1934.

Náday 1984.
Náday Károly: Kufsteini levél. In: *Náday – Sáfrán* 1984. 11–16. o.

Náday – Sáfrán 1984.
Történeti kutatások Kufsteinban. Czuczor Gergely rabsága. In: Historische Forschungen in Kufstein. Die Gefangenschaft von Gergely Czuczor. Szerk. *Náday Károly – Sáfrán Györgyi.* (A Magyar Tudományos Akadémia közleményei = Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 14. (89.) Budapest, 1984.

Orosz 1962.
Orosz Lajos: A magyar nőnevelés úttörői. Budapest, 1962.

P. Szathmáry 1886.
P. Szathmáry Károly: Gróf Teleki Blanka életrajza. Budapest, 1886.

Pálmány 2002.
Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. Szerk. *Pálmány Béla.* Budapest, 2002.

Petrich 1926.
Brunsvik Teréz: Félszázad életemből. Emlékiratai. Ford. *Petrich Béla.* In: *Czeke – H. Révész* 1926. 39–108. o.

Péntek 1998–1999.
Péntek László: Akiket Kalotaszeg nem felejt. In memoriam Vasvári Pál, 1849. július 6. Tiszavasvári, 1998., Vasvári Pál Társaság – Pro Kalotaszeg Kulturális Társaság. Bánffyhunyad, 1999.

Péntek 2012.
Péntek László: Vasvári Pál. Bölcsőtől a csatatérig. 2., bővített kiadás. H. és é. n. [Budapest, 2012.]

Podhorszky 1889.
Podhorai Podhorszky Mária: Egy államfogolynő naplója 1852. october 18-tól 1857. május 24-ig. Székesfehérvár, 1889.

Ratzky 2000.
Ratzky Rita: Teleki Blanka (1806–1862). In: A márciusi ifjak nemzedéke. „Nem küzdénk mi sem dicsőség-, sem díjért". Szerk. *Körmöczi Katalin.* Budapest, 2000. 498–501. o.

Rapos 1868.
Rapos József: Brunswick Teréz grófhölgynek élete és műve, vagyis a közalapnevelésügy multja és jelene hazánkban. Pest, 1868.

Rubin 1982.
Rubin Péter: Francia barátunk: De Gerando Ágost. Budapest, 1982.

Saád 1972.
Saád Andor (a cikk aláírása tévesen Sándor): Gróf Teleki Blanka két önportréja. *Művészettörténeti Értesítő*, 1972. 21. évf. 3. sz. 254–257. o.

Sáfrán 1963.
Teleki Blanka és köre. Vál., s. a. r., bev. *Sáfrán Györgyi.* Budapest, 1963.

Sáfrán 1979.
Teleki Blanka és köre. Vál., bev., jegyz. *Sáfrán Györgyi.* Budapest–Bukarest, 1979.

Sáfrán 1982.
Sáfrán Györgyi: Kufstein magyar rabjai. *Új Tükör*, 1982. október 10. 19. évf. 41. sz. 23. o.

Sebestyén 2000.
Sebestyén Istvánné: Teleki Blanka sorsüldözött önportréja. *Őrláng. A Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány lapja*, 2000. 4. sz. 4. o.

Sebestény 1981.
Sebestény Sándor: Csiky Sándor életpályája (1805–1892) – Tanulmányok Heves megye történetéből 6. Eger, 1981. 12–72. o.

Schema 1856.
Militärschematismus des österreichischen Kaiserthumes. Wien, 1856.

Schmelczer-Pohánka 2014.
Schmelczer-Pohánka Éva: Leőwey Klára egyetlen verse: A két testvér börtön. A Pécsi Leőwey Klára Gimnázium ereklyéje. In: A Pécsi Leőwey Klára Gimnázium évkönyve 2013/2014. Szerk. *Sárkányné Lengyel Mária – Bereginé Szőts Annamária – Hegedüs János Gábor.* https://tgyoblog.wordpress.com/tag/a-ket-testver-borton/

Solymos 1943.
Solymos Bea: Kufsteini rózsák. Gróf Teleki Blanka élete. Budapest, 1943.

Somkúti 2007.
Somkúti Gabriella: Egy lengyel hazafi a magyar szabadságharcban. Meiszner József (1823–1897). In: *Művelődés.* Közművelődési folyóirat, Kolozsvár, 2007. február http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=358

Steier 1924.
Steier Lajos: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és tót mozgalomról. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Emlékiratok. Budapest, 1924.

Stemlerné 2009.
Stemlerné Balog Ilona: Történelem és fotográfia. Budapest, 2009.

Szabó 1992.
Szabó Pál: Justitiától Pomonáig. Élet és Tudomány, 1992. március 13. 47. évf. 11. sz. 328–330. o.

Szíj 1976.
Szíj Rezső: Teleki Ralph. *Művészettörténeti Értesítő*, 1976. 25. évf. 1. sz. 60–62. o.

Szinnyei
Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. kötet. Budapest, 1891–1914.

Sztrókay 1976.
Sztrókay Tibor: A szép magyar beszédtől Kufstein börtönéig. *Magyar Nemzet*, 1976. október 3. 32. évf. 234. sz.

Szuhai 1923
Szuhai Mária: Asszonymártírok. *Világ*, 1923. március 27. 14. évf. 70. sz. 3–5. o.

Taba 1959.
Taba István: Leövey Klára. In: Magyar Neveléstörténeti Tanulmányok. (Neveléstörténeti könyvtár) Budapest, 1959. 5–44. o.

Takács 1978. / 1980.
Takács Péter: Vasvári Pál tanári tevékenysége 1–2. rész. *Pedagógiai Műhely*, 1978. 4. évf. 4. sz. 87–94. o., 1980. 6. évf. 2. sz. 79–89. o.

Trócsányi 1961.
Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós fogsága II. rész. *Századok*, 1961. 95. évf. 1. sz. 281–299. o.

Török 1943.
Török Pál: Pest–Buda 1850-ben. *Városi Szemle*, 1943. 29. évf.

Teleki 1958.
Teleki Sándor: Nagybátyám újévi ajándéka. Teleki Sándor emlékezései. Budapest 1958. 45–46. o.

Tolnai 2013.
Tolnai Gábor: Bereczki Máté rövid önéletírása a német Pomologische Monatshefte 1882. évi február 13-i számában. *Kertgazdaság*, 2013. 45. évf. 3. sz. 80–84. o.

Urbán 2013.
Urbán Aladár: Vasvári Pál kritikai életrajzához. Források és tanulmányok Vasvári Pálról. *Századok*, 2013. 147. évf. 5. sz. 1159–1220. o.

Vay 1899.
Vay Miklós: Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből. Bev. *Lévay József.* Budapest, 1899.

Várady 1893.
Várady Gábor: Hulló levelek. Máramaros-Sziget, 1892–1893. Négy füzet és gyászjelentés.

Wallentínyi 1912.
Wallentínyi Dezső: Ferenczy István levelei. Rimaszombat, 1912.

A Sculpture, a Strip Cut from a Sheet, and a Bodice
A Tribute to Blanka Teleki and Klára Leővey through Artefacts Exhibited in the Military History Museum

Our permanent exhibition presenting the period 1815–1866 (it is entitled 'Our Watchwords Were Country and Progress') features a section dealing with the Habsburg reprisals that followed the defeat of the 1848–1849 Revolution and War of Independence. This section has, over the years, been supplemented with artefacts that call to mind the lives of women at this time.

The reconstruction of a small sculpture made by Countess Blanka Teleki when she was imprisoned in the Újépület ('New Building') in Pest was commissioned by the Military History Museum Foundation, as was the artefact recalling Klára Leővey (1821–1897): a facsimile of a poem written out by her on the edge of a sheet during her captivity in Kufstein, Austria.

The bodice worn – so tradition has it – by Countess Blanka Teleki (1806–1862), a pioneer of girls' education in Hungary, was donated to the Museum by a Hungarian compatriot living abroad.

The study presents the lives of these two 'patriotic daughters of Hungary' along with the eventful stories of the making of the above artefacts associated with them.

Statue, Lakenstreifen, Leibchen – Wir erinnern an das Leben von Blanka Teleki und Klára Leővey durch Exponate im Museum für Militärgeschichte

Im Laufe der Jahre wurde in der Ausstellung über die Epoche von 1815 bis 1866 mit dem Titel „Unser Wahlspruch war: Heimat und Fortschritt" die Vergeltungs-Narrative mit Exponaten erweitert, die auch Schicksale von Frauen in Erinnerung rufen.

Im Auftrag der Militärmuseums-Stiftung wurde eine Rekonstruktion über diejenige Kleinplastik von Blanka Teleki (1806–1862) verfertigt, die von der Gräfin während ihrer Gefangenschaft im Neugebäude geschaffen wurde, sowie eine Meisterkopie über das von Klára Leővey (1821–1897) im Kufsteiner Kerker auf den Rand eines Lakens geschriebene Gedicht.

Das Leibchen, welches der Tradition nach von Gräfin Blanka Teleki, einer der Pionierinnen der ungarischen Frauenerziehung, getragen wurde, kam als Schenkung von im Ausland lebenden Ungarn in den Besitz des Museums.

Die Abhandlung lässt die Lebenswege dieser beiden „Patriotinnen", und die abenteuerlichen Entstehungsgeschichten der mit ihnen verbundenen Kunstobjekte aufleben.

Samu Botond Gergő

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖRNYÉKÉNEK 300 ÉVE TÉRKÉPEKEN

Először a Hadtörténeti Intézet és Múzeum 100. születésnapja alkalmából, még 2018-ban merült fel, hogy be kellene mutatni az intézmény környezetének változását az elmúlt évszázadokban. Az ötlet – legyünk őszinték – nem annyira új, hiszen a régészek, helytörténészek régóta használnak fel akár több száz éves térképeket, látképeket kutatásaik során. A budai Vár pedig mindig is izgatta a kutatók fantáziáját, nem is csoda, hiszen igen mozgalmas történelmet tudhat magáénak.

Jelen írásomhoz megpróbáltam olyan információkat is összegyűjteni, amelyek kevésbé jelentősek, így a korábbi tanulmányokban, monográfiákban rendre el is sikkadtak. Természetesen több kompromisszumot is kellett kötnöm, rögtön a kezdeteknél, nevezetesen az ábrázolt területtel és a bemutatatásra kerülő épületekkel kapcsolatban. A helytörténeti munkákban a Várat mint megbonthatatlan egységet szokták kezelni, esetleg kiemelik a palotát, egy-egy épületcsoportot, intézményt vagy a falakat, de ha a Várat ismertetik, akkor szó esik az összes utcáról, térről, kapuról, emlékműről és jelentős épületről. A legegyszerűbb az lett volna, ha csak az egykori kaszárnyával, a Nándor-laktanyával foglalkozom, esetleg még a korábbi Állami Nyomda épületére kitérve, mindez azonban kevésnek tűnt. Ahogy a térkép-kivágatok egyre nagyobbak lettek, egy ponton rá kellett ébrednem, hogy a környéken majd' minden épületnek több évszázados története van, a különböző egyházi és közintézmények egymás mellett sorakoznak, így, ha nem vigyázok, én is a teljes Várnegyedről fogok írni. Végül kompromisszumos megoldásként maradt a Bécsi kapu a róla elnevezett térrel, a Magyar Nemzeti Levéltár, a polgármesteri hivatal, a Kapisztrán tér és az egykori Helyőrségi Templom, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, a szomszédos Esztergomi rondella és a várfalak.

Mint látni fogjuk, ez sem kevés, főleg ha a Vár visszafoglalását követő immár 325 évet minden részletében szeretnénk megismerni. A fejlődés ugyanis nem állt meg, a Hadtörténeti Múzeum környéke napjainkban is változik, elég, ha csak a közelmúltban átépített (a Kapisztrán tér túloldalán álló egykori lakóház) vagy épp elbontott (Országos Villamos Tehereloszto) épületekre gondolunk. Ezért szükség volt egy végső időhatárra is, ez pedig a 2000. év lett, meglehetősen önkényesen, bár szép kerek szám és az elmúlt két évtizedet illethetjük a „félmúlt" jelzővel is.

Legnehezebben természetesen a kezdeti, 1686 utáni éveket foghatjuk meg, aminek prózai okai vannak: a sokáig török kézen lévő, az ostrom során jelentős károkat szenvedő erődöt újjá kellett építeni és be kellett lakni. Fontos felhívnom a figyelmet még egy tényezőre, ami a bemutatásra kerülő térképek kiválogatásánál döntő szerepet játszott, ez pedig a részletességük, sőt, szempont volt az is, hogy látványosak is legyenek. Az időbeli eloszlásra is ügyeltem, de ebben az esetben az is közrejátszott, hogy a fontosabb események mely években történtek és hogy az adott évtizedből rendelkezésre áll-e felhasználható munka. A térképi ábrázolás ugyanis sok mindentől függött, elsősorban a céloktól: volt, amikor csak a várfalak, az erőd védművei voltak fontosak, a belső területen csak néhány épületet, vagy épp semmit sem láthatunk. Az idegenforgalmi térképeknél hasonló problémáink vannak: az épületeket leegyszerűsítve, tömbösítve ábrázolták, a tájékozódást segítő közterületek hangsúlyosak, a Hadtörténeti Múzeumot csak piktogram jelzi.

A korai kéziratos művek jellemzője, hogy gyakran egy-egy tervet, vagy a leendő, „ideális" képet rögzítették, ezért kellő kritikával kell őket kezelni. Mindazonáltal évtizedek óta, sőt több mint egy évszázada a helytörténeti kutatások alapjait képezik, a látképekkel, látképes térképekkel együtt.

Ebből a gazdag ikonográfiai anyagból merített Banfi Florio (akit Holik-Barabás Gyula, illetve Holik Flóris László néven is ismerthetünk) 1936-os írásában, amely a budai Vár középkori állapotát mutatta be. „*Meg kell azonban jegyeznünk, hogy napjainkban a vár északi frontját képező várfal az 1686-ban létezett három fal egyikével sem azonos. Ugyanis a bolognai mestertől [Domenico da Bologna] épített kettős fal közül a külső jó néhány méterrel kijjebb feküdt, s minden bizonnyal a várhegy lábánál. Ezen külső falnak a Bécsi-kapu és a sarok-bástya közötti szakasza egyetlen kötőgátat alkotott, viszont a Bécsi-kapu és az Esztergomi-rondella közé eső szakaszt két félrondella és három kötőgát alkotta. E külső fal megett egy kb. 21-22 m széles és 6 öl mély árok húzódott, – hol ma a »Primás-bástya« sétánya terül el, – melyben a külső falhoz az ágyúk és a védők szabad mozgása céljából jó széles földtöltés emelkedett. Az árok mögé emelte a bolognai mester a második falat, – hihetőleg a Nándor-laktanya s az államnyomda északi falainak s a Primás-bástyára kiugró házak kerítéseinek irányában, – még pedig oly magasra, hogy a megette elhelyezett ütegek a külső fal felett tüzelhették az alanti terepet. A kettős falat a sarok-bástya és az Esztergomi-rondella kötötte a harmadik, azaz Mátyáskorabeli falhoz. E céljának megfelelően a bástya »torka« is kétszerese volt a szokott hosszúságnak, úgyhogy oldalaiba emeletszerűen épített kazamattákból az ágyúk egyformán oldalazhatták mindkét falat.*"[1]

Ez tehát a kiindulási pontunk, ami már az 1686-os ostrom után jelentősen megváltozott, a falakat átépítették, korszerűsítették,[2] a régi maradványok csak különböző, az alapokat is érintő építkezések és a régészeti feltárások során kerültek felszínre. A török időkben a mai Kapisztrán tér neve Toprak kuleszi majdáni (Földtorony tér) volt, a Helyőrségi (Mária Magdolna) templom ekkor Győzelmi vagy Óriás mecset néven volt ismert, sokáig a Vár egyetlen keresztény

1 *Banfi* 1936. 116. o.
2 Uo. 122. o.

temploma volt. Az Esztergomi rondella hatalmassá duzzasztva erősítette a várfalat a Bécsi kapuig. A kapun belüli tér neve Szombathely mahalleszi volt, a mai Bécsi kapu tér ennek a keleti része. Az 1686. évi visszavívás után Bécsi tér (Wienner Pläzel, Wiener Plaz) volt a neve. A kapu mellett nyugatra az első és a második ház között bejárat vezetett a belső várfalig. Itt volt 1686-ban a legnagyobb pusztítás, hiszen a keresztény hadak itt tudtak betörni a Várba, ennek emlékét őrizte sokáig a Vér utca és a Császár rés.

1686: az első térkép kivágat a Juvigny's Plan der Belagerung Ofen's 1686[3] című, 1853-ban kiadott mellékletből származik. (1/1. kép) A térkép Némedy József: Die Belagerungen der Festung Ofen 1686 und 1849 című könyvében jelent meg. Carl Joseph Juvigny hadmérnök kéziratos térképe az egyik legfontosabb korabeli forrás, számos helytörténeti munka alapja, rekonstrukciós rajzok kiindulási pontja. Eredetije az Országos Széchényi Könyvtárban található.[4] A rekonstruált rajzon jól látható a kiterjedt védelmi rendszer és a kettős falrendszer. A számok ütegeket, csapatokat, védelmi állásokat jeleznek, a fontosabb épületek: a „keresztény", azaz a Mária Magdolna-templom (98. szám) és a Graner Thor, azaz az Esztergomi (Bécsi) kapu.

1687-től, az ostromot követő évekről Vályi András statisztikus és földrajztudós történelmi munkájához fordulhatunk: „*[…] míg 1687dik esztendőben nagy számú külömbféle Nemzetbéliek érkeztek, hogy maguknak lakó helyet foglalhanának. Mint hogy kiváltképen való szabadságok nyerése mellett, a' házaknak megújjításán kivűl, három esztendőig szabadok valának, minden adónak fizetésétől; örömest tódúlt vala ide az idegen nép, de a' melly hirtelen szaporodtak, Buda Városának akkori lakosai, olly hirtelen meg is kevesedtek, részt szerént a' szokatlan levegő ég miatt; részt szerént pedig, mivel az előtti munkás életek módgyát itt könnyebben, és eszem iszom napok között töltötték; részt szerént pedig az 1689dik esztendőben uralkodott, dög halál miatt.*"[5] Ezek a problémák (különösen a fertőző betegségek) az ország többi részén is megjelentek, megtizedelve a frissen betelepített lakosságot.

1690-ben az omlásveszély miatt megkezdték a Mária Magdolna-templom bontását. Felmerült, hogy a köveket a várfalak újjáépítéséhez használják fel. „*Hírét vévén ennek a budai jezsuiták, arra kérték a prímást, meg az udvari kamarát, engednék át nekik a köveket, s ők felépítik a »nagy templom« (Mátyástemplom) csonka tornyát. Kérésüket Széchenyi György esztergomi érsek is támogatta, s 1691 február 25-én megírta a budai várparancsnoknak és Werlein inspectornak, hogy a Magdolna-templom faragott köveit és emlékeit nem engedi, hogy profán célokra használják. Az érsek eme jóakaratú közbelépése nem hozta meg a kivánt eredményt; mert a templom köveit legnagyobbrészt mégis felhasználták a várépítésnél.*"[6]

1696-ban készült el az az összeírás, „Zaiger", amely máig az újjáépülő budai Vár legkorábbi és egyben legfontosabb történeti forrása. Ezek szerint a Hadimúzeum helyén a két kaszárnya már felépült, a mellettük álló tér neve „Császár rés",

3 Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (a továbbiakban: HM HIM) Térképtár, H III c 152 (másolat).

4 Jelzete TK 2154.

5 *Vályi* 1796. 323. o.

6 *Takáts* 1901. 286. o.

amely díszszemlére, felvonulásra szolgált. A 18. század első évtizede is mozgalmas volt. „*Háborgatták ugyan Rákótzy seregei a' Budaiaknak mezejét, és szőlő hegyeit; de a' Várat sérelem nélkűl hagyták.*" 1711-ben aztán az uralkodó, III. Károly elrendelte Buda megerősítését. „*Az alatt 1711ben a' Pestis uralkodott vala Budán és Pesten.*"[7]

1717 áprilisában letették a Mária Magdolna-templom alapjait, miután a korábbi romos gótikus templomot teljesen elbontották.[8] Jelentős károkat okozott, különösen ezen a területen az 1723 húsvét vasárnapján (március 28.) kitörő tűzvész, „*mely 708-nál több házat hamvasztott el. A jezsuita kollégium felső traktusa és a templom tornya elégett, a harangok elolvadtak. Hasonló sors érte a karmeliták új épületének tetőzetét, a régi zárdájuk is, valamint a sekrestye és a torony is leégett, a harangok szintén elolvadtak. Az úgynevezett fehérvári puskaportorony felrobbant és 17 személyt megölt.*"[9] Jól mutatja a helyzet komolyságát, hogy – bár a korban meglehetősen gyakoriak voltak a tűzesetek – jelen esetben egy kárfelmérő bizottságot is felállítottak, tagjai között mérnökökkel, akik a helyreállításra is tettek javaslatokat.

1726-ben építették át a Bécsi kaput, kiegészítve egy külső kapuval. Ebben a formájában ismerhette meg Vályi, aki 1799-ben a következőket írta: „*a' Bétsi kapu, melly hajdan az alatta lakott Zsidóktól is neveztetett; 's bóltozattya alatt Toldi Miklósnak mejj vasát, sarkantyúját, 's lántsájával, eltörött szántó vasát, és lántzon függő golyobisát vagy laptáját, lehet felfüggesztetve szemlélni. Kivűl pedig a' szőlő hegyek felől való részén, egy gúnyolva rettentő ember főt félre tekert nyelvével, és ezeket az emlékeztető betűket. C. VI. S. A. D. G. G. H. H. B. D. C. R. az az: Carolus VI. Semper Augustus, Dei Gratia Germaniae, Hispaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae Rex.*"[10]

1733 februárjában felszentelték a Mária Magdolna plébániatemplomot.[11] 1743-ban készült a második bemutatott térkép.[12] (1/2. kép) A Hadtörténeti Térképtárban található „Plan der König. Haupt-Stadt und Vestung Ofen nebst der über der Donau befindlichen... Stadt Pest" egy kéziratos mű másolata, eredetijét a bécsi Kriegsarchivban őrzik, azonos jelzeten. Johann Matthey hadmérnök rajzolta, aki az 1740-es évek elején „Bauschreiber" volt a Várban, számos tervet, alaprajzot hagyott maga után.[13] A kivágaton jól látható a külső Bécsi kapu, a ferencesek temploma és kolostora, és a két laktanya.

Húsz évvel később, 1763-ban rajzolta Francis Xavier Salgari de Salger mérnöktanonc a „Raports Plan von der Vestung Ofen pro Anno 1763." című térképet.[14] (1/3. kép) A számmagyarázatot Anton Wolff hadmérnök írta alá, valószínűleg ő volt egyben a tervek készítője is. Az eredeti munkát szintén a bécsi

7 *Vályi* 1796. 324. o.
8 *Szebeni – Végh* 2002. 433. o.
9 A budai vár égése 1723-ban. *Budai Napló*, 1932. március 3. XXIX. évf. 1075. sz. 3. o.
10 *Vályi* 1796. 326–327. o.
11 *Szebeni – Végh* 2002. 433. o.
12 HM HIM Térképtár, G I h 67.
13 *Bánrévy* 1932. 40. o.
14 HM HIM Térképtár, G I h 695 (másolat).

Kriegsarchivban találhatjuk.[15] Itt még hangsúlyosabb, látványosabb az a terület, ami a kaszárnyák és a várfalak között üresen állt.

1787 a Mária Magdolna-templom bezárásának éve. II. József korlátozta a ferences rend tevékenységét, épületeiket elvette.[16] A „kalapos király" a világi igazgatás központjait szerette volna a Várba telepíteni. Nagyjából ebben az évben készülhetett a következő kartográfiai mű, amit bemutatunk.[17] (1/4. kép) A „Situations Plan von der k. k. Festung Ofen und Einem Theil der darzu gehörigen Städte, und Fortifications Gründe" szintén kéziratos, a színes másolat eredetije ismét csak a bécsi Hadilevéltárban látható, megegyező jelzeten, rajzolója Carl A. de Traux. A de Traux család számos – nyomtatásban is megjelent – térképet készített, legnevesebb tagja Maximilian de Traux volt.[18]

1788-tól a ferences templom klarissza zárdaként működött. 1790-től, ahogy Vályi András is írta: „*II. Leopold Tsászár alatt a' Királyi Várban K. Fő Hertzeg, elfelejthetetlen Sándor Leopold Nádor Ispányunk kezdett lakni.*"[19] (Egyes nézetek szerint a nádor lett volna a laktanya névadója is.) Ugyanebben az évben már a Mária Magdolna-templomban tervezték II. Lipót koronázását, de végül utódja, I. Ferenc fejére került itt a korona, két évvel később.

1796-ben jelent meg Vályi András örökbecsű munkájának első kötete, utolsó idézetünk tőle ebből az időszakból, saját korából való: „*Az Ország háza, és a' vólt Szent Ferentz Szerzetebéli Atyáknak épűlete között pedig, a' deszkával béborított kútak helyett, egy új, és márványbol faragott, a' két említett igen szép kútakhoz hasonló kút, most készíttetik, és már hasznavehető Novembertöl fogva.*"[20]

Bár 1810-ben adták ki, már 1802-ben elkészült[21] Lipszky János huszártiszt „Plan der beyden Königl. freyen Hauptstädte Ungerns Ofen und Pest"[22] című műve. (2/5. kép) Metszője Carl Stein volt, a képen a 3. szelvény részletét láthatjuk. Lipszky jelentős térképészeti munkákat végzett, leghíresebb az egész Magyarországot bemutató „Mappa generalis Regni Hungariae…" című földabrosza. Érdekesség, hogy a kivágaton a fentebb említett kút is jól látható. A megjelenés évében járt az országban következő forrásunk írója, Vlagyimir Bogdanovics Bronyevszkij orosz tengerésztiszt. Őt 1810 elején a pétervári admiralitás Triesztből Kronstadtba rendelte, ezért útja egy részét a korabeli Magyarország területén tette meg. A bécsi Udvari Haditanács engedélyével átvonuló orosz hadoszlop (68 tiszt és 3601 tengerész) magyarországi útvonaláról, főbb állomásairól és személyes benyomásairól „Putyesesztvije ot Trieszta do Szankt-Petyerburga v 1810 godu" („Utazás Triesztől Szentpétervárig 1810-ben") című művében számolt be, amely 1828-ban Moszkvában jelent meg. A magyar fordításból a negatív feljegyzések kimaradtak.[23] „*Úgy a királyi palota, mint a laktanyák kitűnnek*

15 Jelzete I. C. V. 1-11-441.
16 *Szebeni – Végh* 2002. 436. o.
17 HM HIM Térképtár, G I h 68/2 (másolat).
18 Bővebben lásd: *Dörflinger* 1978.
19 *Vályi* 1796. 326. o.
20 Uo. 331. o.
21 *Reisz* 1995.
22 HM HIM Térképtár, G I h 72.
23 *V. Molnár* 2000. 30. o.

roppant, imponáló méreteikkel és egyúttal egyszerű architekturájukkal."[24] Főként a katonai létesítmények érdekelték: „*A kaszárnyák és a katonakórház – mely egyik legkiemelkedőbb épület a várban – mintegy 4000 katonának adnak férőhelyet, tiszták, mint a tükör és olyan tökéletes rend uralkodik bennük, hogy – úgy tűnik – ennél tökéletesebb rend a legrendesebb lakásban sem lehet.*"[25]

1817-ben, több évtizedes bizonytalanság után a Helyőrségi templom elnyerte végső rendeltetését: „*Midőn a kolostort eltörülték s bele a Pozsonyból áttett kir. helytartótanács 1787. költözködött, a templom zárva maradt, és jóllehet 1792-ben I. Ferencz király itt koronáztatott meg mégis csak 1817-ben lett Estei Ferdinand herczeg parancsára újra az isteni szolgálatnak a katonaság számára átadva, mely czélra szolgál napjainkban is.*"[26] A templom két év múlva készült el teljesen. Ekkor építettek összekötő szárnyat a kaszárnyák közé is.

Lassan elkezdődött az üresen álló területek beépítése is. „*Kimnach Lajos két részletben 1827. okt. 12-én és 1834. okt. 31-én vette meg a Festung 147/140, Kapisztrán tér 1., Országház u. 34. sz. alatti telkeket. Amikor 1855-ben eladják, már áll rajta a mai Állami Nyomda épülete.*"[27] Kimnach Lajos építőmester Pozsonyból származott, 1812-ben szerzett polgárjogot és megalapította azt a budai művészcsaládot, amelyből több építész és egy festő is származott.[28]

1835-ben megváltozott a korábbi József (ma Kapisztrán) tér neve: onnantól Ferdinand Platz. „*A budai németek nem akarták egykönnyen tudomásul venni, hogy a világ az ő körülbástyázott világukban is megváltozott, és Magyarország fővárosa már nem lehet többé német. Hiába lett a tér egyesek szerint Nándor térré, ők bizony még mindig csak Garnisons Platznak mondották.*"[29]

1836 körül készült a hatodikként bemutatott kéziratos térkép,[30] ami nevezett évben Pesten nyomtatásban is megjelent. (2/6. kép) Franz Matkowitz tüzér hadnagy munkája az „Umgebung von Ofen und Pest" címet viseli, a városok környékét is bemutató topográfiai mű 5. szelvényén találjuk a Várat. Egy évvel később planírozták el a kaszárnyáktól északra fekvő területet, 1838-ban pedig a majdani sétány területsávját adták át a közönségnek.

„*1843. január 26-án az Udvari Haditanács elrendelte, hogy az új laktanya terveit készítsék el, és a magyarországi illetékes katonai szervek tájékozódjanak a Ferdinánd téri telkek megvételének lehetőségéről.*"[31] „*Az 1843 februárjában Budára küldött Fürstenwarther-féle terveken látható alaprajzi konfiguráció lényegében megegyezik a megvalósult épületével; jelentős változás viszont az, hogy az eredeti elképzelés szerint a Ferdinánd-térre néző főszárny középrizalitja háromemeletes lett volna. Glaeser őrnagy azt javasolta, hogy az épület legyen egységesen kétemeletes, mivel az a fölé emelkedő részek fokozottan ki lennének téve az időjárás viszontagságainak, a budai*

24 *Bronyevszkij* 1948. 47. o.
25 Uo. 51. o.
26 *Rupp* 1868. 111. o.
27 *Zakariás* 1957. 284. o.
28 Uo. 305. o.
29 *Sunkó* 1996. 154. o.
30 HM HIM Térképtár, G I h 77/4.
31 *Sisa* 1981. 255. o.

várhegyen gyakran tomboló szélviharnak."[32] Ezekről a viharokról több korabeli forrás is megemlékezik, így egy 1844-ben németül, majd egy év múlva magyar nyelven is megjelenő útikönyv: „*Buda égallya is, Pesthez közelléte daczára, többféleképen különbözik utóbbiétól; a várost körülkerítő hegyöv tisztább léget bocsát ide, mintsem a homoksivatag Pesthez, de egyszersmind vészthozóbb viharokat is zúdít reá, mellyek gyakran egész dühöket Budára öntik ki, a nélkül, hogy Pestnek ártanának. A' főhegyvonal, melly a várost éjszak- s nyugatról övedzi, megóvja azt az e tájról fúvó szelek mérgétől, mellyek, mint emlitők, a legerősebbek, s megtörik az ellenkező irányból lengők erejét.*"[33]

Ha még többet szeretnénk megtudni a város éghajlatáról, Palugyay Imre statisztikus ismertetéséhez kell fordulnunk. „*Időjárása, – a gyakori szélvészeket, kivált a kelet nyugodtit, melly nem egyszer 3-4 napon át is dühöng, kivéve – rendesen kedvező, november és december hónapokban gyakorta köd lepi el a várost, melly ha északról keletnek húzódik, elszokott oszlani, s derült tiszta napokat hagy maga után […]*"[34]

1844 tavaszán és nyarán bontották el a kaszárnyát és kezdték el az új alapok kiásását. Nézzük, milyen volt ebben az időben a környék, az építkezés helyszíne! „*Balról betérvén, kijutunk a bástyára, melly árnyas fasorokkal a Krisztina-város felé néző oldalt egész a bécsi-kapuig [sic!] befoglalja. A széles vársánczokon van épitve, többé hibetőleg nem hordozandó háborús álgyukat s a budaiaknak legközelébbi sétányul szolgál a reggel és alkony óráiban. Kedden és csütörtökön, mikor rendszerint a katonai zenekar játszik itt, a pestiek is örömest szép számmal látogatják.*"[35] Ez a zenekar a lombardiai kiegészítésű 23. gróf Ceccopieri gyalogezredé volt.[36] Mint láthatjuk, a Vár egyre kevésbé hasonlított komoly erődrendszerre, ezt a korszak hadtörténészei is többször felemlegették. „*Azon időben Budavár már csak névleges vár volt, mely csak a külszin attributumaival birt, mennyiben volt várparancsnoksága, voltak várfogságra itélt rabjai […] voltak távolról tiszteletet parancsoló bástyái is, melyek a hosszu béke folytán elhanyagolva, a már fejlődöttebb támadó eszközökkel szemben, a védelem legszerényebb igényeit sem elégithették ki.*"[37]

1845 áprilisa és 1847 májusa között készült el az új kaszárnyaépület, amelyet aztán katonai bizottság vizsgált át, megállapítva, hogy az épület felszereltsége megfelelő, de a falaknak még ki kell száradniuk, így legkorábban csak fél év múlva vehető használatba.[38] Ekkor még nem sejthették, hogy a Vár hamarosan újra véres harcok helyszíne lesz.

Buda 1849-es ostroma során a IV. számú körbástya (az Esztergomi rondella) ütegei többször is fontos szerephez jutottak, így május 6-án, amikor a városmajori Remetéhez címzett kocsmában lévő magyar főhadiszállást tűz alá vették és

32 Uo. 256. o.
33 *Feldmann* 1845. 9. o.
34 *Palugyay* 1852. 131. o.
35 *Feldmann* 1845. 60. o.
36 Uo. 54. o.
37 *Ujhegyi* 1892. 135. o.
38 *Sisa* 1981. 258. o.

a Zugligetbe kényszerítették,[39] vagy május 10-én, amikor a III. hadtestet lőtték, szintén a Városmajorban. Ekkor azonban ők kényszerültek visszavonulni a laktanya udvarára a Kis-Sváb-hegyen felállított lövegek tüze miatt.[40] Május 17-én: „*a magyarok ütegei e napon csak 61 bombát hajitottak a várba, melyek a fegyvertárban, a Nándor-laktanyában és több helyen gyujtottak, de a tüz mindenkor tüstént el is oltatott.*"[41]

Talán kevésbé ismert mozzanat, de a mi szempontunkból mégis jelentős, hogy a Vár elfoglalása (május 21.) után, megakadályozandó Pest újabb bombardírozását, módszeresen próbálták felszámolni Buda erődjellegét. „*Gaál tábornok másnap megkezdte a Vár falainak bontását, amit Szodtfridt Nándor alezredes, majd Török Ignác tábornok folytatott. A jún. 3-i Commissions Protocoll szerint a falakat 6-12 láb mélységig, a rondellákat és kapukat a földig le kell bontani, de a házakig legalább 5 öl távolság és 45°-os »Böschung« hagyandó. Az északi külső várfalak teljesen lerombolandók.*"[42] A munkálatokhoz tervrajz is készült, amiről részletesen olvashatunk Valkó Arisztid tanulmányában: „*Az egyenesen futó falakat, földsáv meghagyásával, legföljebb 10 lábnyira lehet lebontani. A tervrajzon a IV., V., VI. jelzetű körbástyák [a bástyasétány mentén, a 4. az esztergomi] közt a falak teljesen lebontandók, a gazdasági épületekkel (15, 16), annyira, hogy itt töltésekkel egy 45 fokos lejtő alakuljon ki, és a kaszárnya udvarára a feljárat biztosítva legyen. Külső és belső Bécsi-kapu, az őrségházzal lebontandó.*"[43] A munka gyorsan haladt, június 12-én „*a Fehérvári és Bécsi kapukat már lebontották, az északi külső falakkal együtt. A másik két kaput csak az előbbiek helyén megnyitandó forgalom után lehet lehordani.*"[44] A történelem azonban ismét közbeszólt. „*A császáriak júl. 13-án vonultak be a fővárosba és sürgősen megkezdték a várfalak helyreállítását. […] Az újjáépítésnél a vár rendszerét nem változtatták meg, csupán az északi oldal külső falát hagyták el s a belső újjáépítésnél tértek el kisebb mértékben az eredeti vonalvezetéstől.*"[45] Az 1849-es évben készült az a cím nélküli alaprajz, amely a Hadtörténelmi Levéltárban található, és amiből – hetedikként – egy kisebb részletet mutatunk be.[46] (2/7. kép)

Egy további érdekesség ebből a mozgalmas időszakból, ami szintén érinti a tárgyalt területet: az Úri utcát rövid időre átkeresztelték Batthyány utcára, de sajnos ez is csak tiszavirág életű kezdeményezés volt, amit az osztrák hatalomátvétel annulált.[47]

1850-ről és az azt követő évekről ismét Palugyai Imre nyújt értékes ismereteket. „*Az 1849-ki ostrom után örházával együtt alapjáig lerontott eme kettős várkapu [a Bécsi kapu] helyett a jelenlegi egyszerű bár – de oldalfalának a kaput teljesen fedező*

39 *Ujhegyi* 1892. 182. o.
40 Uo. 163–164. o.
41 Uo. 204. o.
42 *Borsos* 1973. 149. o.
43 *Valkó* 1984. 12. o.
44 *Borsos* 1973. 150. o.
45 Uo. 150. o.
46 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, 31/218 1849. 6. a 22.; HM HIM Térképtár, G I h 84/1 (másolat).
47 *Sunkó* 1996. 174. o.

kanyarodásánál fogva erősebb, 1850-ki május havában építtetett."[48] A mögötte elterülő tér neve már ekkoriban Wiener Thor Platz, azaz Bécsi kapu tér, amit hivatalosan csak 1879-ben hagytak jóvá. Itt állt egészen 1923-ig egy vasból öntött Hébé-kút is. „*A vár északi szélén a pompás kétemeletü »Ferdinand« katonalak előtti Ferdinand- (Garnison-) téren a vári örkatonaság kisebb csapatai fegyverforgatásban gyakoroltatnak. E tér történeti nevezetességéhez tartozik: hogy az Árpád királyok utolsója, III-dik Endre tetemei, e tér gyomrában nyugszanak.*"[49] 1855-ben a leendő Állami Nyomda helyén lévő épületet eladták a Kincstárnak. 1857-ben kioszkot építettek a bástyasétányon.[50]

1859-re datálható a következő bemutatott kéziratos térkép,[51] amiből egy kisebb kivágatot közlünk. (2/8. kép) Címet nem adtak neki és készítőjét sem ismerjük. Jól látható, hogy a korábban üres terület már teljesen beépült, emellett ábrázolták a vízvezetékeket és a parkosított bástyasétányt is.

1869-ben a kaszárnya északkeleti sarkában 14 lovat befogadó barokk istálló épült. 1870 januárjában újabb fejlesztéseket terveztek a megnövekedett forgalom miatt. „*Buda városa előterjesztést tett a kat. építészeti igazgatóságnál, hogy tekintve azt, miszerint a Ferdinand-laktanya közelében több miniszteriális épület fog emeltetni, szükséges volna, hogy a Tomann-féle ház mellett a bástyafal keresztültöressék s ott lépcső vezettessék fel a Krisztinavárosból a várba; a község maga viselné az költségeket. Az építészeti igazgatóság közbenjárására a közös hadügymiszterium, elvileg beleegyezett a bástya áttöretésébe. A tanács a városi főmérnöki hivatalt már meg is bizta a tervek s a költségvetés elkészítésével.*"[52] A lendület azonban megtört, amint látni fogjuk, a feljáró csak évek múlva készült el.

1872-ben a *Fővárosi Lapok* januári rövid hírei között olvashatjuk a következőt: „*Budavárban ki akarják üríteni a Ferdinand-laktanyát, melyet a kholera főfészkének tartanak.*"[53] Azt, hogy a kiürítésre végül sor került-e, nem tudjuk, de a fertőző megbetegedések gyakori problémái voltak a fővárosnak ebben az időben. Hónapokkal később, augusztusban a *Pesti Napló* tudósított a korábban említett lépcső sorsáról: „*A cs. k. műszaki igazgatóság közbenjárása folytán a közös hadügyministerium a budai tanács tervét helybenhagyta s legközelebb meg fognak kezdetni a tárgyalások, a katonai kincstár és Buda városa között, a közelebbi föltételek megállapítása végett.*"[54] Ha úgy gondoljuk, ugyanezt már olvastuk két évvel korábban, igazunk van, előrelépés nem történt.

Az, hogy az éremnek két oldala van, nem újdonság, ugyanez a helyzet a budai Vár védelmi funkcióival is. Bizonyos szakírók sajnálják az erődítések pusztulását, míg mások a városiasodást, a fejlődés lehetőségét látják benne. Előbbiek közé tartozik Borsos László 1973-as írása, amelyből megtudhatjuk, hogy „*a Vár*

48 *Palugyay* 1852. 134. o.
49 Uo. 136–137. o.
50 *Hölgyfutár*, 1857. május 4. 8. évf. 102. sz. 473. o.
51 HM HIM Térképtár, G I h 88/1.
52 A budai várba vezető uj lépcső. *Pesti Napló*, 1870. január 14. 21. évf. 11. sz. 71. o.; *Fővárosi Lapok*, 1870. január 16. 7. évf. 12. sz. 52. o.
53 *Fővárosi Lapok*, 1872. november 5. 9. évf. 253. sz. 1106. o.
54 Uj lépcső a budai várból. *Pesti Napló*, 1872. augusztus 30. 23. évf. 199. sz. 2. o.

erődjellegét azonban végül is az 1875. okt. 19-i felségrendelet szüntette meg s utána újból megindult az erődítmények pusztulása."[55]

1876-ban az Államnyomda épületét északi szárnnyal bővítették. Ugyanebben az évben ismét visszatért a lépcső ügye, ezúttal a *Hon* hasábjain: „*A sokat ígérő egyesülés után azonban annyira megfeneklett az valami munkás kézben, hogy az érdekelt vár- és krisztinavárosi háztulajdonosoknak, a fővárosi tanácshoz több mint egy év előtt benyújtott kérvényei, sürgetései s a nyert ígéretek daczára sem sikerül azt mozgásba hozni.*"[56] A soron következő, szám szerint kilencedik kivágat forrásául szolgáló mű[57] is ekkor jelent meg „Budapest főváros budai része egész területének térképe" címmel, a Magyar Királyi Államnyomda kiadásában. A térkép nyolc szelvényen mutatja be a budai oldalt szintvonalas ábrázolással és magassági pontokkal, a Várnegyed az 5. szelvényen található. (3/9. kép)

1877 első hónapjában végül siker koronázta a környéken lakók erőfeszítéseit: „*Budavárból a Ferdinand laktanya mellett uj födött lejáró lépcsőt nyitottak a vérmező [sic!] felé.*"[58] 1879-ben lett Bástyasétány a sétány új neve, korábban Vársétányként hivatkoztak rá, 1854-ben pedig – németből fordítva – ez volt a „Bástyasétány a hosszú fal mellett".

1882-ból választottuk ki azt az újabb, 18 szelvényből álló kiadványt,[59] amelynek 12. lapján találjuk a Vár minket érdeklő, északnyugati sarkát. Buda-Pest főváros beltelkeinek átnézeti térképét a főváros mérnöki hivatala földmérési szakosztálya készítette. A sokszorosítás technikáját a kor neves fényképésze, Divald Károly és a jeles térképész, Homolka József dolgozta ki, fénynyomat. (3/10. kép)

1887 nyarán jelentős földmunkákról tudósított a *Nemzet* című folyóirat: „*A budai várbástya földlehordási munkálatait a Ferdinand-laktanyától egész a Török Bálint kapuig befejezték. Átlag 2-3 méter mélységre ástak le s nem egy háznak az egész alapzata földszinre került, úgy, hogy néhol pinczékből földszintes lakás lesz, másutt földszintből félemeletes. Több helyütt ásás közben egészen a hegyet alkotó szikláig hatoltak le. A napvilágra került nagy mennyiségű régiségeket, a főváros megbízásából, Havas Sándor vizsgálta meg s a Mátyás-templom ereklye tárába helyezte el. A leásott területen a gáz és vízvezetéki csöveket most rakták le, a mi sok nehézségbe ütközött, mert néhol a sziklatalajban kellett csatornát vágni. A vérmező [sic!] felől négy kényelmes ut fog fölvezetni a várba s az egész oldalt pompásan parkírozzák. A régi védfalakból csak a négy körbástyát hagyták meg, de a lovas-uti [sic!] lakók ezek ellen is kérvényt nyújtottak be a fővárosi tanácshoz. A várbástya további rendezése s az uj királyi palota alapterületének feltöltése a jövő évre marad.*"[60]

1890-ben vasszerkezetű csarnok épült az Államnyomda udvarának hátsó részében. Ugyanezen évben a katonai intézmények tűzrendészeti vizsgálata során mindent rendben találtak. „*Újabban a bizottság csak azt rendelte el, hogy a várbeli*

55 *Borsos* 1973. 151. o.
56 *A Hon*, 1876. június 22. 14. évf. 142. sz. 2. o.
57 HM HIM Térképtár, G I h 1040.
58 *Fővárosi Lapok*, 1877. december 23. 14. évf. 293. sz. 1409. o.
59 HM HIM Térképtár, G I h 1055.
60 *Nemzet*, 1887. augusztus 27. 6. évf. 1792. (234.) sz. 1. o.

Ferdinánd-laktanyában, hol eddig a vízvezeték csak az udvarra volt bevezetve, azt az épületbe is vezessék be, még pedig a padlásig."[61]

1891 elején a *Fővárosi Közlöny*ből értesülhetünk a Nándor-laktanya bővítéséről, ami a Fejérvári kapu mellett álló kaszárnyák kisajátítása miatt vált szükségessé. „*A cs. és kir. hadmérnökkari igazgatóság felsőbb utasitásra az emelendő toldalék* építési *vonalának sürgős kitüzése iránt fordult a közmunkatanácshoz, minek folytán a közmunkatanács műszaki osztálya, a mérnöki hivatal és a hadmérnökkari igazgatóság részvételével helyszini eljárás tartatott, melyen az építési vonalat a laktanya bástya felöli homlokzatának alapul vételével tűzték ki; e vonal szépészeti és forgalmi érdekeknek s a laktanya igényeinek is megfelel."*[62] A tervezett kétemeletes épületszárny a következő évben el is készült a laktanya északi részén, Hoepfner Guido tervei alapján.[63]

A 19. század utolsó évtizedében már az ezredéves ünnepségek lázában égett az ország. Az előkészületek a környéket is érintették, bár kicsit másként, mint gondolnánk. 1894-ben kezdék el a Bécsi kapu elbontását, amire pár évvel korábban Ujhegyi Béla hadtörténész, a Ludovika Akadémia tanára ekképp reagált: „*Észak felé a kietlen, mély öblű visszhangos bécsi-kapu nyílik, roppant falaival, közepén vaspáncél leeresztésére s kétoldalt homokzsákokkal való betöltés eszközölhetésére számított készülékeivel. Ormótlan teteje az északi bástyasétány folytatása remek kilátással a budai hegyekre, völgyekre, a Margitszigetre. E kapu most – éppen úgy, mint annak idején a Vízi- vagy Ferenc József-kapu a fölséges király koronázási jubileumának áldozatául esett – bontócsákányok prédája lesz a millenniumi ünnepélyek alkalmából, hogy június 8-án a koronát kisérő ragyogványos díszmenet a Mátyás-templomból kijövet, kényelmesen kibontakozhassék nyílásán át a Vár szűk utcái közül."*[64] De nem csak rombolással jártak az előkészületek, a következő évben a Bécsi kapu tér déli oldalán felépült a ma is működő evangélikus templom.

Szintén 1895-ös a következő kivágat,[65] amely „Budapest fő- és székváros térképe" egy részlete. (3/11. kép) A már korábban említett Homolka József rajzolta, azonos címmel 1891 és 1896 között többször is megjelent.

Az 1896-ban tömegesen megjelenő idegenforgalmi kiadványok közül szükségesnek tartottam bemutatni legalább egyet, ez – ideiglenesen megtörve a számsorrendet – az 5/17. képen látható, címe Budapest „Tájékozási tervrajza".[66] Josef Benedict grafikáját, ami madártávlatból ábrázolja a belvárost, Eggenberger (Hoffmann és Molnár) adta ki Budapesten.

1908-as „Budapest székesfőváros területének térképe"[67] (3/12. kép), amit a székesfőváros mérnöki hivatalának földmérési osztálya szerkesztett és 69 szelvényen mutatta be a település teljes területét. Számunkra jelen esetben csak a 33. számú lap a fontos, amely a Várat ábrázolja.

61 *Fővárosi Lapok*, 1890. június 21. 27. évf. 169. sz. 1245. o.
62 *Fővárosi Közlöny*, 1891. november 17. 2. évf. 92. sz. 8. o.
63 *Sisa* 1981. 259. o.
64 *Ujhegyi* 1892. 390. o.
65 HM HIM Térképtár, G I h 105/1.
66 HM HIM Térképtár, G I h 92/5.
67 HM HIM Térképtár, G I h 1140.

1911-ben bontották le a leendő Országos Levéltár helyén álló épületet, amely a Bécsi kapu mellett álló középkori lakóház maradványaiból a 18. században épült újjá, a 19. század elején alakították át homlokzatát.

1912-ben Mayer Gyula több pontból álló fejlesztési javaslatot tett közzé a *Szabadpolgár* lapjain, a negyedik pont a kaszárnya környékét is érintette: „*Az államnyomdát és az egyetemi könyvnyomdát a Várból egész nyugodtan kilehet [sic!] helyezni. Az egyetemi könyvnyomda helyére az uj pénzügyminisztériumnak jelenlegi csonka szárnya épülhetne fel s az államnyomda helyére a katonai hadmérnöki hivatal volna helyezendő.*" A szerző a konkrét javaslatok mellett irányelveket is megfogalmazott: „*És pedig javasolnám, hogy a stilszerü épitkezés szemelőtt [sic!] tartása mellett, a fősuly [sic!] az épületek magasságára fektessék s e célból a Várat ily ciklusokra osztanám: Egyetemes paloták, bérházak a Bástya-sétányokra épithetők.*"[68] Ha a nyomdák kitelepítése nem is, ez utóbbi javaslata – úgy tűnik – nyitott fülekre talált. „*A Közmunkatanács tehát 1912-ben elvként kimondta, hogy a Várban a járda végleges szintjétől számított 21 métert meg nem haladó párkánymagassággal legfeljebb háromemeletes házakat szabad épiteni, úgyhogy az épitészeti kiképzés a vár jellegével összhangban kell legyen. Hasonló célú korlátozó szabályt mondott ki a Tanács a Várhegy keleti oldaláról nyíló kilátás megóvása érdekében is; végül kijelentette, hogy a Vár lejtőin fekvő telkek beépítését – amely matériába a megelőző időben sajátos stílustalanságok csúsztak be – esetről-esetre teszi bírálat tárgyává.*"[69]

1913 októberében kezdődtek meg az Országos Levéltár építési munkái a régi épületek bontásával, Pecz Samu vezetésével, saját tervei alapján. Az építkezés többször elakadt az első világháború alatt, 1917-től pedig más célra vették igénybe a majdnem kész épületet.[70]

1914-ben egy közel féloldalas cikkben érdekes, a leendő Hadimúzeum környékét érintő témát fejtegettek: „*Ennek a Bástya-sétánynak meg van a maga különleges nevezetessége. A sétány – épp ugy, mint a Vérmező – a katonai kincstár tulajdona és katonáék akkor zárhatják el a közönség elől, amikor jól esik. Megtörténhetik ugyanaz az eset, ami a Vérmezőnél és ha egyszer a hadvezetőségnek eszébe jut, a budai kisasszonyok nem promenádlizhatnak többé a platánok alatt.*"[71] Sejthetjük, hogy ez az írás még májusban, a mozgósítás előtt született, mert két hónappal később a katonai vezetőségnek sokkal komolyabb feladatai voltak, minthogy a sétány lezárásával foglalkozzon.

Közel egy évvel később állt elő egy hadimúzeum tervezetével báró Thoroczky Viktor, nyugalmazott főispán, ismét egy folyóiratban, a *Pesti Napló*ban. A részletekbe menő indítvány a Gellért-hegyen, a Citadellában alakította volna ki a gyűjteményt, komoly idegenforgalmi fejlesztésekkel. Az írás főleg így, egy évszázad távlatából igazán érdekes:

„*A magyar hadimuzeum a következőket foglalná nagyjában magában:*

1. A legalsó helyiségeiben bemutatva lennének a tengeri hadi eszközök fejlődése, a legrégibb kortól a legutóbbi időig, hajók, ágyuk, parti erődítések, stb. reprodukálásával.

68 *Mayer* 1912. 7. o.
69 *Siklóssy* 1931. 232. o.
70 *Lakos* 2006. 192. o.
71 A Bástya-sétány a katonáké. *Esti Ujság,* 1914. május 17. 19. évf. 110. sz. 4. o.

A h[e]lyiségeknek egyik oldalán diorámákkal bemu[ta]ttatnának a nagyobb tengeri ütközetek, a nevezetesebb tenger melletti erődök, pontok és hadikikötők.

2. A felette levő helyiségekben bemu[ta]ttatnának a legrégibb időktől a várrendszerek és felszereléseik. A helyiség egyik felén is diorámák mutatnák be a nevezetesebb várakat és várharcokat.

3. Egy másik emeleten volna az ágyuk és fegyverek, ugyszintén felszerelések, ruházatok, hadijelvények és az ellenségtől elvett hadi trofeák gyűjteménye, még pedig korszakonkint összeállitva. Teszem fel: a népvándorlás, az Árpádok, Anjouk, Hunyadiak, Rákóczi kora, a 48-iki szabadságharc és a legutóbbi korszak gyüjteményei.

4. Legfelül volnának nagyobb csaták természethüen kirakva; természetesen mindezek kicsinyitett méretekben, mint azt a berlini Zeughaus-ba[n] is láthatjuk, továbbá csataképek, gobelinek, uralkodók és vezérek szobrai, képei, stb. A helyiség egyik oldalán itt is diorámák mutatnák be a legrégibb kortól a legujabbig a nagyobb ütközeteket és a nemzet életében előforduló fontosabb momentumokat, p. o. Magyarok bejövetele és a kapcsolatos nevezetesebb csaták, a vérszerződés, országgyűlés a Rákoson, a 67-iki koronázás, stb.

5. Végül volna a könyvtár, térképek és egyéb irásos hadiszergyüjtemény, nemkülönben olvasó és dolgozóhelyiségek a közönség részére berendezve.

Mindezek keretében olyan bő anyagot lehetne összehordani és szakértelemmel rendezni, hogy a magyar hadimuzeum fővárosunknak egyik elsőrendű látványossága lenne, melynek megtekintésére a világ minden részéből sokan idevándorolnának."[72]

Ehhez a tervezethez kapcsolódik az egyetlen „kakukktojás" a bemutatott térképek között, az 1916-ban kiadott „Budapest székesfőváros térképe"[73] egy részlete. (5/18. kép) A Budapesti cím- és lakásjegyzék 1916. évi XXVII. évfolyamának mellékletét a Magyar Földrajzi Intézet készítette.

A háborút követő zűrzavaros időszak természetesen érintette a Nándor-laktanyát is. 1919-ben rövid időre Liebknecht Károly nevét vette fel,[74] 1920-ban pedig már a Prónay-különítmény állomásozott itt.[75] Ezzel párhuzamosan, a lelkes gyűjtőknek, támogatóknak és alapítóknak köszönhetően, kezdett körvonalazódni egy magyar hadtörténeti múzeum. „*Az intézmény hivatali elhelyezése a megalakulás után »ideiglenesen« az Országos Levéltár még teljesen el nem készült új épületének – Bécsi kapu tér 4. sz. – III. emeletén történt, majd hamarosan a II. emeletet is birtokukba vették. Az elhelyezés már ekkor is szűkös volt, és a hamarosan beérkező nagy mennyiségű levéltári és múzeumi anyag indokolttá tette az elhelyezés megoldását. A honvédelmi miniszter 1921 elején a múzeum számára kiutalta az Üllői úti Mária Terézia laktanya egy részét, ahova az átköltözés a nyár folyamán meg is történt.*"[76]

1921 februárjában újból előkerült a Hadtörténelmi Múzeum ügye a folyóiratok hasábjain. „*A hadtörténelmi muzeum és levéltárnak Budán való végleges elhelyezése ügyében tett inditványt a Hollós Mátyás Társaság hétfői ülésén Balogh Pál.*

72 *Thoroczky* 1915. 16. o.
73 HM HIM Térképtár, G I h 1164.
74 Le a régi fölirásokkal a laktanyákról! *Népszava*, 1919. március 28. 47. évf. 74. sz. 5. o.
75 *Előre*, 1920. július 6. 16. évf. 2710. sz. 1. o.; Fotó 1920 májusából. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, 64.1506.
76 *Szijj* 1993. 185. o.

Budát hadtörténeti multja predesztinálja erre, most is itt van Budán, s épen [sic!] azzal kerülte el széthurcoltatását a kommün és az oláh megszállás idején hogy Budán volt. A társaság az inditványt örömmel fogadta s ez irányu müködését már legközelebb elinditja."[77] 1922-ben avatták fel Kapisztrán János szobrát, akinek nevét attól kezdve a tér is őrzi.

1923 júliusától szeptemberig költöztették az Országos Levéltárat új épületébe a Bécsi kapu téren.[78] 1924-ben Csernoch János tiszteletére Prímás bástyára keresztelték az Esztergomi rondellát. Két év múlva kezdték el az egykori kaszárnya átalakítását a Hadtörténelmi Múzeum részére, ekkor készült az a légifénykép is, amely az 5/19. képen látható.[79]

1928: „*Végre 1918-ban vett ismét lendületet a Hadimúzeum ügye, amikor is ennek jelenlegi igazgatója, Aggházy Kamil ny. alezredes nemcsak az anyaggyüjtést kezdte meg, de a hivatalos körök érdeklődését is felébresztette, minek eredményeként a magyar kormány 50,000.000 [sic!] aranykoronát szavazott meg arra, hogy a Magyar Hadimúzeum a Gellért-hegyen felépüljön. A közbejött események e terv kivitelét lehetetlenné tették s így a Hadimúzeum az Üllői-úti Mária Terézia-laktanyában kapott ideiglenes otthont. A jelenlegi hadügyi kormány tőletelhetőleg [sic!] és a legnagyobb szeretettel támogatja a Hadimúzeumot, aminek legszebb bizonyítéka, hogy a budai Vár történelmi nevezetességű Nándor-laktanyáját engedte át ennek végleges otthonául. A szükséges átépítések részben megtörtentek, részben folyamatban vannak s így a közeljövőben a nemzeti multunk dicsőségét hirdető emléktárgyak végre oly otthonhoz jutnak, amely nemcsak méltó lesz a magyar nemzet ezeréves történetéhez, de talán páratlanul álló kultúrintézménnyel is gazdagítja csonka Hazánkat.*"[80] Ugyanebben az évben módosították az Építésügyi Szabályzat 116. §-át: ezen túl a Várban legfeljebb 15,5 méteres épületmagassággal, maximum kétemeletes házak épülhettek, de figyelembe kellett venni a szomszédos épületeket is. Bontáshoz csak a helyén való építkezéshez való engedéllyel együtt járultak hozzá, a homlokzat stílusa az utcaképpel kellett, hogy harmonizáljon, a fő cél a régi épületek arculatának megtartása volt.[81]

1929: „*Szeptember elején a múzeum végleges hajlékába, a budai Várba költözött. Címe: I., Bástya-sétány 40.*"[82] De nem csak az egykori kaszárnya épületét újították fel, a főbejárattal szemben futó sétányt is átépítették. Ezeket a munkálatokat – kihasználva a kedvező alkalmat – régészeti feltárások előzték meg a körbástya területén. Ezen a ponton átadom a szót a múzeum vezetőjének, Aggházy Kamilnak: „*A rendelkezésre álló rövid idő és elegendő anyagi eszközök hiányában ez az ásatás – melyet intézetünk igazgatója személyesen vezetett – csak részleges, de még így is értékes eredménnyel járt. A bástyakörönd mai falazata mögött, ezzel párhuzamosan, alig egy-két méterrel a mai földszint alatt számos falrészlet tárult fel, melyek összefüggésükben két egymás mögött fekvő falvonalat adnak. A külső, a mai bástyafalhoz hasonló,*

77 *Budai Napló*, 1921. február 26. XIX. évf. 685. sz. 2. o.
78 *Csánki* 1923. 364. o.
79 HM HIM Térképtár, 65.893.
80 *Aggházy* 1928. 14. o.
81 *Siklóssy* 1931. 334. o.
82 *Műgyűjtő*, 1929. október 10. 3. évf. 10. sz. 287. o.

ezzel majdnem végig párhuzamos, azonban tompa ötszögre alakított bástya alaprajzát mutatja."[83] A feltárás részletes ismertetése tovább folytatódik: „*A bástyakörönd északkeleti vállpontjában egy 2 m átmérőjű, kútszerű akna falai tűntek elő, melyek félköralakú külső részükkel a régi poligonális falra támaszkodnak. Az akna kiásása közben számos, különböző kaliberű ágyúgolyó, számos fegyvertörmelék, emberi és állati csontok stb. kerültek felszínre. A jelenlegi földszin alatt 14½ méterre látszólag az akna fenekére jutottunk, mely a Lovas-út* (*jelenleg »Nagy* Sándor-út«*!) szintje alatt 1½ méterre fekszik. Innen vízszintes irányban nyugatra a mai bástyafalig, délre a Hadtörténelmi Múzeum északi szárnyához vezető két aknafolyosó kiásását is megkezdtük, előbbibe 12, utóbbiba 6 méterig hatolván be. Az időjárás és más műszaki okok miatt az ásatást itt abbahagytuk. A jövő év tavaszán ezt is folytatni reméljük.*"[84]

1931-ben vette fel gróf Bethlen István nevét a bástyasétány, az Állami Nyomda udvarának keleti felét beépítették és ekkor határozták el több emlékmű állítását is a környéken. Az egyiket a Bécsi kapu téren Kazinczy Ferenc halálának 100. évfordulója alkalmából, a másikat a bástyán, ez a 2-es huszárok hősi emlékműve. Utóbbira 1932-ben írtak ki pályázatot, amit Petri Lajos nyert el. Ugyanezen évben Kazinczy szobrának elkészítésével Pásztor Jánost bízták meg. 1934. június 23-án leplezték le a 2-es huszárok emlékművét. A talapzat Weichinger Károly tervei szerint készült. A talapzat két oldalát egy-egy bronz domborművű díszítette, amelyek a második világháború után eltűntek. Ezeket 2020-ban pótolták. Ugyancsak 1934-ben készült el az Állami Nyomda gépterme a sétány felőli oldalon, a Prímás bástyán pedig egy újabb szobor talapzatát kezdték építeni. Görgey Artúr lovasszobrát a következő évben állították fel rá.

1935 nyarán a *Nemzeti Újság*ban további jelentős fejlesztésekről olvashatunk. „*A mintegy hat esztendővel ezelőtt ujjáépitett bástyaszakasz után, amelyet Csernoch János biboros-hercegprimás emlékének szenteltek, most a Bécsi-kapu ujraépitését határozta el a Fővárosi Közmunkák Tanácsa. A munkálatok rövidesen megkezdődnek és a jövő év őszén, Budavár visszafoglalásának 250. évfordulóján már ismét régi alakjában állhat a sok történelmi vihart látott város-kapu. A Werbőczy-utca végén, az Országos Levéltár mellett hevernek az egykori kapu romjai. Az alapfal köveinek felhasználásával épiti ujjá a Bécsi-kaput az eddigi tervek szerint Lechner Jenő műépitész-tanár, aki mint restaurátor már számos esetben végzett kiváló munkát.*" *A cikkben megszólal maga a tervező is: „Az ujjáépitett Bécsi-kapu valamivel nagyobb lesz, mint a régi, mert a változott közlekedési viszonyok, különösen az emelkedett autóforgalom arra kényszerit, hogy a kapu magasabb legyen és szélesebbre tervezzük a nyilást. Különösen a lejárás lesz oválisabb a régi félköralakuval szemben.*" Ennek ellenére alig lesz észrevehető a különbség.[85]

1936 januárjában váratlan esemény zavarta meg a környéken lakók nyugalmát, amelyet a szakszerűtlen építkezések idéztek elő. „*Még szerencse, hogy katasztrófa nélkül folyt le ez a megroppanás, amelynek be kellett következnie, mert hogy legalul, az Attila-utcában ásták alá a hegyoldalt oly módon, ahogy azt megengedni nem*

83 *Aggházy* 1929. 54. o.
84 Uo. 55. o.
85 *Nemzeti Újság*, 1935. június 16. 17. évf. 136. sz. 10. o.

lett volna szabad. Így történt, hogy a felsőbb utcákban, úgymint [sic!] a Logody-utca 63., Lovas-út 26., valamint Lovas-út 1. szám alatt megroggyantak az épületek olyannyira, hogy egyes lakókat ki kellett lakoltatni. Sürgős intézkedések történtek, hogy a kibányászott hegyoldal alátámasztására tervezett hatalmas támfalak mielőbb felépüljenek és ezzel elejét vegyék a további csuszamlásnak."[86]

1936-ban az ígéretekhez híven újjáépült a Bécsi kapu, de nem aratott osztatlan sikert. „*Most megint felépült a Bécsi kapu. Hogy őszinték legyünk, nem sok értelmét látjuk e megújhodásnak. Talán nem tették okosan, hogy negyven esztendővel ezelőtt lebontották, mert hiszen a múlt idők emlékét idézte a maiak elé. De ha már egyszer lebontották, miért építették fel újra? Ha pedig mindenáron fel akarták építeni, miért a Bach-korszakbeli kaput újították meg és miért nem a III. Károly-korabeli Bécsi kaput?*"[87] Meg kell még említenünk, hogy ez év júniusában leplezték le a Kazinczy emlékművet is.

1937 fontos évszám a Hadimúzeum életében. „*A magyar királyi Hadimúzeum megnyitását Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter május 29.-ében állapította meg. Ezzel a rendkívül értékes és gazdag múzeummal igen sokat fog nyerni Buda, mert kétségtelen, hogy ez a múzeum nemcsak a budapestieket és a vidékieket, hanem a külföldieket is erősen fogja vonzani.*"[88] A *Budai Napló*ban, amelynek szerkesztősége az intézmény sorsát mindvégig szívén viselte, hosszabb cikk jelent meg a megnyitóról és magáról a gyűjteményről is: „*A muzeumban negyvenötezer leltári szám alatt kerekszámban [sic!] kétszázezer darab hadiemlék nyert helyet. És ez még nem minden. Olyan gazdag anyagot gyüjtöttek itt össze, – ami elsősorban Aggházy ezredes érdeme – hogy a helyiségek máris szűknek bizonyultak. Külön kis muzemra való anyag került raktárba. Leggazdagabb a muzeumnak az a része, ahol Mária Terézia, II. József hadjáratainak emlékei és a napoleoni háborúkból származó tárgyak láthatók. Régi huszáregyenruhák, szablyák, karabélyok emlékeztetnek a multra. Hadik András gróf kardja, Simonyi óbester relikviái láthatók odább. Páratlan érdekességű és minden tekintetben telt a gyűjteménynek a szabadságharcra vonatkozó része. A kiegyezés korszakának szép gyüjteménye után szivet dobbantó kép következik: Ferenc József békebeli hadseregének, a hatalmas monarchia ármádiájának emlékei közül átlépünk egy ujabb korba, amely 1914 nyarának derekán szakadt a magyarra. A világháború emléktárgyai még nagyon is fájó és dicső emlékezéseket keltenek életre.*"[89]

A tizenharmadikként bemutatott térkép kivágat is egy 1937-es mű részlete. (4/13. kép) „Budapest székesfőváros területének átnézeti térképe"[90] egy, már korábban ismertetett, az 1870–1874. évi felmérésen alapuló és 1876-ban közreadott munka új, bővített kiadása. A 69 szelvény tartalmát a Székesfőváros Polgármesteri Harmadik Ügyosztálya szerkesztette, kiadója a Székesfőváros Polgármesteri Hivatala.

86 Megroppant a Várhegy-oldal. *Budai Napló*, 1936. január 15. 33. évf. 1210. sz. 4. o.
87 A „Bécsi kapú". *Magyar Hírlap*, 1936. január 12. 46. évf. 9. sz. 4. o.
88 Május 29-én nyilik meg a Várban az ujjárendezett Hadimuzeum. *Budai Napló*, 1937. május 6. 35. évf. 18. sz. 5. o.
89 A Hadimuzeum. *Budai Napló*, 1937. június 3. 35. évf. 22. sz. 1. o.
90 HM HIM Térképtár, G I h 1274.

A második világháború új, addig ismeretlen kihívások elé állította a közgyűjteményeket, 1944-től a bombázások, majd a Várnegyed ostroma komoly károkat okozott, amit más-más módszerekkel próbáltak enyhíteni, illetve kivédeni. A Hadimúzeum legértékesebb műtárgyait a Dunántúlra szállították, míg az Országos Levéltár anyaga helyben maradt. Érdekes részleteket tudhatunk meg a döntés hátteréről az akkori levéltári főigazgató, Jánossy Dénes írásából: „*A Magyar Nemzeti Múzeum tanácsa nem tudott egységes álláspontra jutni abban az elvi kérdésben, vajjon a Múzeum kötelékébe tartozó intézmények vidékre szállítsák-e értékesebb műkincseiket, vagy pedig azoknak biztonságáról az egyes intézmények épületeiben gondoskodjanak. Ami az Országos Levéltárat illeti, kezdettől fogva a helybenmaradást tartottam a legcélszerűbbnek, mert tapasztalataink szerint az ott őrzött óriási mennyiségű iratanyagnak elmozdítása, de különösen elszállítása esetén már eleve számolnunk kellett volna a források egy részének elpusztulásával.*”[91] A károk sajnos így is hatalmasok voltak, egy kereken 60 évvel később megjelent tanulmány már konkrét számadatokat is közöl. „*1944 decembere és 1945 februárja között több mint félszáz falhiányt okozó belövés érte az épületet, a nyugati raktárszárny vége leomlott, a torony is súlyosan megsérült, a tetőcserép 60%-os, a tetőhéj 40%-os kárt szenvedett. Az épületen belül szintén komoly károk keletkeztek: a keleti raktárszámy harmadik emeleti raktára teljesen kiégett, a benne levő iratanyag a tűz martaléka lett. Összesen 3100 polcfolyóméter pótolhatatlan levéltári anyag veszett oda.*”[92]

A légicsapások természetesen a többi épületet sem kímélték, a Hadimúzeum teteje szinte teljesen megsemmisült, megrongálódott az evangélikus templom épületcsoportja, akárcsak számos műemlék ház. A harcok végeztével nagyon gyorsan magukhoz tértek a közgyűjtemények, a kármentés és felmérés mellett az elszállított anyag védelmét is megszervezték. Az újjáépítés azonban hosszú éveket vett még igénybe.

1946-ban ismét nevet váltott a sétány, Tóth Árpád költő emlékét őrzi azóta is. A kapcsolódó kivágat egy március 8-án oleátára rajzolt vázlatos térkép részlete. (4/14. kép) A „Budai Vár helyszinrajza”[93] készítője talán az a Király Béla őrnagy, aki az építési osztály vezetőjeként aláírta, de találunk rajta egy másik, igen nehezen olvasható nevet is, az építésvezetőét. Nevezett katonatiszt nem azonos az akkor Pápán szolgáló, ebben az évben szintén őrnaggyá kinevezett, az 1956-os forradalom nemzetőrségének vezetőjeként ismertté vált Király Bélával.

Az év végén elkezdődött a romeltakarítás is a területen. „*Az ünnepélyes perc, amelyet egy újjáéledő városrész történetében a krónikásnak feljegyeznie kell, az Úrnak 1946. esztendejében december 16-án déli 12 óra 10 perc: megindul a kisvasút, amely a Vár egyelőre harmincötezer, de valószínűleg százezer köbméter mennyiségű porladékát leszállítja a Vérmezőre, ezzel visszaadva az egykori városrésznek a tisztaságot és az újjáépítés lehetőségét, ugyanakkor pedig megadja a Vérmezőnek a komoly sánszot arra, hogy végre egy 100.000 köbméter nagyságú, célszerűtlen és unesztétikus gödörből díszes és vonzó térré léphessen elő.*” A tervek alapján három hónap alatt

91 *Jánossy* 1946. 2. o.
92 *Lakos* 2006. 194. o.
93 HM HIM Térképtár, G I h 1451.

szállították le a romokat.[94] 1949-ben az Állami Nyomda épületét, 1950–1952 között a Helyőrségi templom tornyát, 1953-tól 1959-ig a Hadimúzeumot állították helyre.

1956 harci eseményei is nyomot hagytak az épületeken, aknarobbanástól megsérült a templomtorony, a felújítás alatt álló Országos Levéltár pedig ismét igen súlyos károkat szenvedett. „*Főleg a keleti raktárszárny tetőzetét és frontját érték komoly belövések (számuk félszáz volt), de valamilyen mértékben az egész épületben keletkeztek sérülések. […] A legnagyobb katasztrófa a nyugati raktárszárnyban következett be: november 6-án egy gyújtólövedék a IV. emeleti raktárban hatalmas tüzet okozott, amely a viharos időjárás miatt a III. és II. emeleti raktárakra is átterjedt.*"[95] „*A következmény iszonyatos volt: a tűzben a gyűjtemény egyharmada, mintegy 9000 folyóméter levéltári anyag elpusztult, ez a mennyiség közel háromszorosa a második világháborús veszteségnek!*"[96] Ebből az évből származik egy idegenforgalmi térkép[97] Budapest belső területéről (4/15. kép), amelyet az 1954 decemberében létrehozott Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal Kartográfiai Vállalata készített. A vállalat jogutódja napjainkban is a magyar térképkiadás egyik legjelentősebb résztvevője.

1958-ban régészeti kutatás folyt a Magdolna-toronynál, amelynek felújítását 1960–1962-ben folytatták. „*A másik vári középkori templomtorony, a Kapisztrán téri volt Helyőrségi templom tornyának felső részét 1950–52 közt helyreállították. Idén megkezdődött az alsó rész és a hozzá csatlakozó copf előcsarnok helyreállítása is. A helyreállítás befejezése után sor kerül a torony környezetének rendezésére.*"[98]

1964-ben a Hadtörténeti Múzeum raktárépülettelt bővül az udvarán. 1969-ben régészeti feltárással egybekötött csatornázási munkálatok folytak a Tóth Árpád sétány 40. (tehát a múzeum) előtt, egy félkör alakú városfaltorony és korábbi falmaradványok kerültek elő.[99] A környező épületek felújítása még három évtizeddel az ostrom után is napirenden volt. „*A soron következő munkák közül legfontosabbként a Bécsi kapu helyreállítása, a Kapisztrán téri romkert kialakítása, s a Szentháromság tér 7-8. beépítése szerepelt, melyeknek kivitelezése 1974-ben megkezdődik.*"[100] 1979–1980-ban tanulmányterv készült a Hadtörténeti Múzeum átépítéséről, bővítéséről.[101]

1984-ben jelent meg az a látképes térkép,[102] amelynek részletét az 5/20. képen közöljük. Ez is a Kartográfiai Vállalat kiadványa, címe „Budapest". 1986 decemberében készítették elő a Hadtörténeti Múzeum új épületszárnyának építését, ennek keretében az udvaron régészeti feltárás indult a következő évben.

94 Megindult a Vár romtalanítása. *Magyar Nemzet*, 1946. december 17. 2. évf. 284. sz. 4. o.; Megindult a romeltakarítás a Várban. *Közgazdaság*, 1. évf. 21. sz. 1946. december 8. 6. o.; Tavasszal megkezdik a Vár újjáépítését. *Kis Újság*, 1946. december 22. 60. évf. 291. sz. 4. o.
95 *Lakos* 2006. 196. o.
96 Uo. 197. o.
97 HM HIM Térképtár, G I h 1357.
98 *Műemlékvédelem*, 1960. 4. évf. 4. sz. 248. o.
99 *Tarjányi* 1973. 278. o.
100 *B. Kaiser* 1974. 52. o.
101 *Závodi* 2018. 379–385. o.
102 HM HIM Térképtár, G I h 91.

Az 1990-ig elhúzódó munkálatok során számos értékes falrészlet került elő, a tervezett átépítés pedig ezek védelme érdekében egyre költségesebbé vált, végül meg sem valósult. 1986–1987-ben a templomtornyot ismét felújították.

1989-ből még egy, a Kapisztrán tér környékét újragondoló tervezetet mutatok be, ami főként azért érdekes, mert bizonyos része megvalósult, míg a többi talán soha sem fog:

„A Kapisztrán tér jelenlegi állapotának vizsgálata során arra az eredményre jutottunk, hogy mindazon tervi kísérletek, amelyek az Akadémia épületeinek zárásával, új déli térfallal szándékozták a tér szépségét újrafogalmazni, megoldani – nem vezettek eredményre. A tér elvesztette domináns tömegű központi szervezőerejét: hiányzik a templom tömege. Az akadémiai épületeket záró új beépítést így elvetettük és javaslatot tettünk a volt Mária Magdolna-templom elbontott tömegének boltozatsüvegekkel való jelzésére. A tér funkcionális újrafogalmazását a meglévő épületek felhasználásának alapos vizsgálata után a következő javaslatokkal kívánjuk elérni:

- az Állami Nyomda és a Fővárosi Mélyépítési Tervező Vállalat kitelepítése;

- az Országház utca megnyitása a Kapisztrán tér és az északi sétány között;

- az épületek műemléki helyreállítása után több idegenforgalmi funkció idetelepítése;

- a templom előtti terület – a tér középkori funkciójának megfelelően – az időszakos vásárok területe (a Mátyás-templom déli oldalán jelenleg kialakult időszakos vásár teljes egészében ide telepítendő át);

- az MTA-épületek belső rendezése, átszervezése bővítési lehetőséget eredményez […]”[103]

1990 az utolsó, itt bemutatott térkép[104] megjelenési éve. (4/16. kép) A „Budapest belső területe” című művet a Kartográfiai Vállalat készítette és adta ki. Ekkoriban készült el az egykori Helyőrségi templom alapjainak rekonstrukciója is. *„A torony helyreállítására és az alapfalak konzerválására (térdmagasságig felfalazva) csak az elmúlt években került sor. Érdekes módszerbeli kísérlet, hogy az egyik gótikus ablakot teljes magasságban rekonstruálták, hogy a látogató fogalmat alkothasson az egykori magassági méretekről.”*[105]

1994-ben az Állami Nyomda elköltözött a Várból, helyére a polgármesteri hivatal került, ami komoly átalakítások után 1998 tavaszán nyílt meg.[106]

Elértünk hát a korábban önkényesen megállapított időhatárhoz, az ezredfordulóhoz. Láthatjuk, hogy ezen a kis területen is mennyi minden történt az elmúlt, lassan három és félszáz évben, ami jól tükrözi a főváros, sokszor az egész ország mozgalmas múltját. Az események bemutatása nem teljes, hiszen, mint már említettem, itt minden épületnek önálló története van, ami ráadásul összefügg a környezetével is, így csak a legfontosabbakat tudtam bemutatni. Remélhetőleg így is sikerült újdonságot mondani mindazoknak, akik a Várnegyed északi szeglete iránt érdeklődnek.

103 *Sedlmayr* 1989. 287. o.
104 HM HIM Térképtár, G I h 3142.
105 *Császár* 1991. 97. o.
106 *Román* 1998. 210. o.

Irodalomjegyzék

Aggházy 1928.
Aggházy Kamil: A M. K. Hadtörténelmi Múzeum Közleményei. *Historia / Hadimúzeumi Lapok*, 1928. I. évf. 1. sz. 14. o.

Aggházy 1929.
Aggházy Kamil: Ásatás a Nándorbástyán. *Historia / Hadimúzeumi Lapok*, 1929. II. évf. 7–8. sz. 54–55. o.

B. Kaiser 1974.
B. Kaiser Anna: A budai Várnegyed helyreállításáról készített jelentést a Budapesti Műemlékfelügyelőség. *Műemlékvédelem*, 1974. 18. évf. 1. sz. 50–52. o.

Banfi 1936.
Banfi Florio: Buda és Pest erődítményei 1686-ban. In: Tanulmányok Budapest múltjából 5. Budapest, 1936.

Bánrévy 1932.
Bánrévy György: A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt. In: Tanulmányok Budapest múltjából 1. Budapest, 1932.

Borsos 1973.
Borsos László: Budavár erődítéseinek pusztulása. *Műemlékvédelem*, 1973. 17. évf. 3. sz. 145–152. o.

Bronyevszkij 1948.
Bronyevszkij, *Wladimir:* Utazás Magyarországon. Budapest, 1948.

Csánki 1923.
Csánki Dezső: Az Országos Levéltár beköltözött új palotájába. *Levéltári Közlemények*, 1923. 1. évf. 3–4. sz. 364–365. o.

Császár 1991.
Császár László: Budapest egyházi műemlékei. *Műemlékvédelem*, 1991. 35. évf. 2. sz. 91–99. o.

Dörflinger 1978.
Dörflinger, *Johannes:* Leben und kartographisches Werk der Ingenieuroffiziere De Traux (unter besonderer Berücksichtigung von Maximilian De Traux). Extrait. In: La cartographie au XVIII siecle et l'oeuvre de Comte de Ferraris (1726–1814). Colleque international, Spa, 8-11 sept. 1976. Bruxelles, 1978. 191–224. o.

Feldmann 1845.
Buda-Pest a' magyarok fővárosa vagyis ezen testvér-városban létező minden nevezetességek és látni méltó dolgok leirása. Feldmann G. L. Pesth u. Ofen c. műve nyomán. Pest, 1845.

Jánossy 1946.
Jánossy Dénes: Budapest ostroma és az Országos Levéltár. *Levéltári Közlemények*, 1946. 24. évf. 1–11. o.

Lakos 2006.
Lakos János: Az Országos Levéltár károsodása a forradalom leverése idején. *Műemlékvédelem*, 2006. 50. évf. 5. sz. 192–198. o.

Mayer 1912.
Mayer Gyula: Az öreg Várról. *Szabadpolgár*, 1912. augusztus 10. 2. évf. 23–24. sz. 7. o.

Palugyay 1852.
Palugyay Imre: Buda-Pest szabad királyi városok leirása. Pest, 1852.

Reisz 1995.
Reisz T. Csaba: Lipszky János Pesten. Kísérlet Pest-Buda térképének kiadására 1802-ben. *Történelmi Szemle*, 1995. 37. évf. 2. sz. 229–255. o.

Román 1998.
Román András: Polgármesteri hivatal a Kapisztrán téren. *Műemlékvédelem*, 1998. 42. évf. 4. sz. 210–212. o.

Rupp 1868.
Rupp Jakab: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1868.

Sedlmayr 1989.
Sedlmayr Jánosné: Új beépítések a budai vár részletes rendezési tervében. *Műemlékvédelem*, 1989. 33. évf. 4. sz. 283–293. o.

Siklóssy 1931.
Siklóssy László: Hogyan épült Budapest? 1870–1930. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története. Budapest, 1931.

Sisa 1981.
Sisa József: A Hadtörténeti Intézet és Múzeum (volt Nándor-laktanya) építésének története. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1981. 28. évf. 2. sz. 254–259. o.

Sunkó 1996.
Sunkó Attila: „A vár". Rexa Dezső utcanévtörténeti kézirata. *Fons*, 1996. 3. évf. 2. sz. 111–180. o.

Szebeni – Végh 2002.
Szebeni Andrea – Végh András: A budavári volt Helyőrségi templom. In: Budapest régiségei. XXXV. 2. Szerk. *Hanny Erzsébet.* Budapest, 2002. 427–457. o.

Szijj 1993.
Szijj Jolán: „Sine praeteritis futura nulla". 75 éve alakult a Hadtörténeti Levéltár és Múzeum. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1993. 106. évf. 4. sz. 183–187. o.

Takáts 1901.
Takáts Sándor: A Mária Magdolna-templom lerombolása. *Archaeologiai Értesítő*, 1901. Uj folyam 21. köt. 3. füzet 286. o.

Tarjányi 1973.
Budapest régiségei XIII. Szerk. *Tarjányi Sándor.* Budapest, 1973.

Thoroczky 1915.
Hadimuzeum a Gellérthegyen. Báró Thoroczky Viktor inditványa. *Pesti Napló*, 1915. június 26. 66. évf. 176. sz. 16. o.

Ujhegyi 1892.
Ujhegyi Béla: Budavár keletkezése és hadtörténelmi múltja. Temesvár, 1892.

Valkó 1984.
Valkó Arisztid: Budavár erődítményeinek lebontása Kossuth Lajos idejében. *Műemlékvédelem*, 1984. 28. évf. 1. sz. 12–18. o.

Vályi 1796.
Vályi András: Magyar országnak leírása. I. köt. Buda, 1796.

V. Molnár 2000.
V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok 1750–1815. Piliscsaba, 2000.

Zakariás 1957.
Zakariás G. Sándor: Adatok Buda építészetéhez a XIX. század első felében. In: Tanulmányok Budapest múltjából XII. Budapest, 1957. 279–312. o.

Závodi 2018.
Závodi Szilvia: A Hadtörténeti Intézet és Múzeum rekonstrukciós és bővítési tervei az 1980-as évekből. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője különszám. Szerk. *Závodi Szilvia.* Budapest, 2018. 377–397. o.

The Military History Institute and Museum and Its Environs as Shown on Maps from Four Centuries

The author aims to show, over a period of more than 300 years, the site of the Military History Museum and its environs more broadly, from the recapture of Buda in 1686 to the end of the second millennium. He does this with the help of approximately 20 map sections. The area in question contains castle walls (the Anjou Bastion on Tóth Árpád sétány), a building that formerly housed the State Press, the National Archives building (adjacent to the Vienna Gate), Kapisztrán tér, and the one-time Garrison Church (Church of St. Mary Magdalene). The author gives a brief survey of changes to the names of streets and squares and provides information regarding the institutions located on them (and regarding alterations made to their buildings); he supplements his descriptions with quotations from geographical works and travelogues, as well as with extracts from newspaper articles.

The maps selected by the author were from the Map Collection at the Military History Institute and Museum (which belongs to Hungary's Ministry of Defence) and from the Kriegsarchiv in Vienna. Copies of the maps from Austria were handed over to the Military History Institute and Museum. The maps clearly show the emergence of the barracks which later became the Military History Museum edifice, the erection of buildings on the adjacent empty plots, and alterations to the castle walls and the fortification system generally. They also present the state of affairs today following the many sieges and destructive events.

Die 300 Jahre der Umgebung des Instituts und Museums für Militärgeschichte auf Landkarten

Ziel des Verfassers ist es, das Museum für Militärgeschichte und dessen weitere Umgebung mit der Hilfe von 20 Kartenausschnitten vorzustellen, von der Rückeroberung Budas (1686) bis zur Jahrtausendwende. Das Gebiet beinhaltet die Burgmauern (Anjou-Bastei, Tóth-Árpád-Promenade), die Gebäude der einstigen Staatsdruckerei und des Landesarchivs bis zum Wiener Tor, den Kapisztrán-Platz und die einstige Garnisonskirche (Maria-Magdalena-Kirche). Der Verfasser beabsichtigt einen kurzen Überblick über die Namensveränderungen der umliegenden Straßen und Plätze, der Gründung und die Umbauungen der betroffenen Institutionen zu geben, und die Beschreibungen mit Zitaten aus zeitgenössischen geographischen Werken, Reiseführern und Zeitungsartikeln zu ergänzen.

Die Karten wurden aus der Kartensammlung des Instituts und Museums für Militärgeschichte und dem Material des Wiener Kriegsarchivs (die als Kopie der Kartensammlung übergeben wurden) ausgewählt. Auf den Bildern ist gut zu sehen, wie die Kasernen, die zum Gebäude des späteren Museums für Militärgeschichte wurden, weiterentwickelt und die benachbarten leeren Grundstücke bebaut wurden, wie sich die Burgmauern, das gesamte Festungssystem veränderten, und wie wir nach den zahlreichen Belagerungen und Verwüstungen den heutigen Zustand erreichten.

KÖZLEMÉNYEK

Hermann Róbert

KONSTANTIN KASTNER KVIETÁLT KAPITÁNY KÉPEI

Az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc egyike a képekben leggazdagabban dokumentált magyar történeti eseménysoroknak. Míg a közel másfél évszázaddal korábbi Rákóczi-szabadságharc egyes konkrét eseményeiről készült ábrázolások megszámlálására jószerével elegendők négy végtagunk ujjai, s az 1703–1711 között vívott összecsapások többségéről semmiféle kortársi ábrázolással nem rendelkezünk, addig az 1848–1849-es szabadságharc esetében inkább azok az események mennek ritkaságszámba, amelyekről nem készült festmény, metszet vagy litográfia.[1]

A hadiesemények dokumentálását mindkét oldalon fontosnak tartották: Jellačić 1848 szeptemberében egész kis művészkompániát vitt magával a dunántúli hadjáratra, s az általuk készített sorozat egészen 1848 decemberéig mutatta be a bán hadseregének haditetteit. 1848 decemberétől pedig a bécsi katonai és politikai kormányzóság megbízásából egymás után jelentek meg a hivatalos cs. kir. hadijelentések illusztrált változatai, az úgynevezett Armee-Bulletin (hadijelentés) sorozat darabjai. Ennek a 42 lapból álló sorozatnak a nagy része a magyarországi hadszíntér eseményeit mutatta be: a 37 magyar vonatkozású lap mellett összesen öt örökítette meg az 1849. tavaszi és nyári itáliai hadieseményeket.[2] Anton Ziegler

1 Ennek az ikonográfiai anyagnak a teljes körű feltárása mindmáig nem történt meg. Az egyes gyűjtemények közül a Hadtörténeti Múzeum, ill. az Aradi Ereklyemúzeum anyagának katalógusa jelent meg, az utóbbi azonban nem tartalmazza az alkotások képeit. *Kincses Katalin Mária:* Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc korabeli ábrázolásokon. Politikai és hadi eseményekről készült metszetek és litográfiák. A Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének műtárgykatalógusa. – Die Revolution und der Freiheitskampf 1848/49 auf zeitgenössischen Darstellungen. – Schnitte und Litographien über politische und Kriegsereignisse. – Kunstobjektkatalog der Kunsthistorischen Sammlung des Kriegshistorischen Museums. Budapest, 2010.; Aradi Ereklyemúzeum. Gyűjteményi katalógus. Szerk. *Kedves Gyula*. Szeged, 2012. I–II. kötet. A korszak ikonográfiai anyagából a két, legnagyobb anyagot közreadó munka: *Bródy Sándor – Jókai Mór – Rákosi Viktor:* Ezernyolczszáznegyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben. Budapest, 1898. (Reprint kiadás. Az utószót írta *Csorba László*. Budapest, 1991., 1998.); *Rózsa György – Spira György:* Negyvennyolc a kortársak szemével. Budapest, 1973. (a továbbiakban: *Rózsa – Spira* 1973.) Sajnos, mindkettő tele van tévesen azonosított csataképekkel.

2 *Hermann Róbert – Kincses Katalin Mária:* Így látta az ellenség – az 1848–1849. évi osztrák Armee-Bulletin sorozat. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 13. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, 2012. 185–244. o.; *Hermann Róbert – Kincses Katalin Mária:* Így látta az ellenség. Az 1848–1849. évi osztrák Armee-Bulletin sorozat. In: *Kincses Katalin Mária:* Rudimenta Militiae. Írások a művelődés és mentalitás hadtörténeti vonatkozásainak témaköréből. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest, 2020. 315–382. o.

és Vincenz Katzler 1850-ben megjelent sorozata is számos magyar vonatkozású lapot tartalmaz, s főleg az 1848 novembere előtti eseményeknél, kiegészíti az Armee-Bulletin sorozatot.[3] Emellett számos kisebb sorozat is megjelent a cs. kir. csapatok hőstetteiről; a nem éppen harcoló csapatnemnek számító szekerészek hőstetteit például August Pettenkofen (a szolnoki művésztelep későbbi alapítója) örökítette meg egy 12 lapból álló sorozatban.[4]

Ugyanakkor a fennmaradt ábrázolásoknál mennyiségi szempontból óriási aránytalanságot figyelhetünk meg. A képek többsége osztrák alkotók osztrák szempontú alkotása, s ebből következően főleg a cs. kir. fegyverek sikereit örökítik meg. Bem erdélyi, Perczel délvidéki vagy Görgei tavaszi győzelmeinek többségéről alig van, vagy egyáltalán nincs korabeli ábrázolás, de az osztrák alkotók nem szívesen ábrázolták az orosz szövetségesek 1849-es nyári diadalait sem. Ennek megvan a maga magyarázata: a magyarországi nyomdai viszonyok fejletlensége és a háborús helyzet egyaránt akadályozta, hogy az eseményekkel egy időben jó minőségű grafikai vagy festett ábrázolások szülessenek Magyarországon; a szabadságharc veresége után pedig az osztrák hatalom akadályozott minden efféle törekvést.[5]

1848–1849 korabeli, magyar szemszögű ábrázolásai jobbára három személyhez kötődnek. A Görgei mellett félhivatalos tábori festőként működő, tényleges katonai szolgálatra betegsége miatt alkalmatlan Than Mór vízfestménysorozatban örökítette meg a szabadságharc több jelentős összecsapását, az 1849. február 27-i kápolnai csatától az 1849. július 17-i váci összecsapásig. Than a táborban tartózkodva, egyes összecsapásoknak szemtanúja lehetett, másokról kikérdezte a szemtanúkat, s bejárta a helyszíneket is. Ennek köszönhetően a kilenc összecsapásról festett tizennégy képe a magyar szabadságharc viselettörténetének is páratlanul fontos és pontos forrása. Than a képeket több változatban is elkészítette, s a neoabszolutizmus korában árulta is, sőt, egy részüket a rendőri hatóságok el is kobozták tőle.[6]

A következő vállalkozás a neves rajzművész, Szerelmey (Szerelmei, eredetileg Lieb) Miklós (1803–1875) nevéhez fűződik. Szerelmey 1848 előtt a Balaton-Album grafikáival vált ismertté, 1849-ben honvédtisztként szolgálta

3 *Szvoboda Dománszky Gabriella:* Százhuszonöt kép az 1848–49-es európai forradalmak és szabadságharcok történetéből, amelyek Anton Ziegler: Vaterländische Bilder-Chronik aus der Geschichte des österreichischen Kaiserstaates című kiadványában jelentek meg, 1850-ben Bécsben. A képmagyarázatokat írta *Deák Ágnes*. Budapest, 1998.

4 Zwölf Scenen aus der Ehrenhalle des k. k. Militär-Fuhrwesen-Corps. Wien, 1851. Vö. Ehrenhalle des kaiserlich-königlichen Militär-Fuhrwesens-Corps. Wien, 1850. A 12 képből álló sorozatból tíz a magyar, kettő pedig az itáliai hadszíntér eseményeit ábrázolja.

5 Jelen ismereteink szerint a különböző fametszetes krónikák meglehetősen primitív címképei mellett csak egy, Komárom 1849. márciusi bombázását bemutató fametszet, illetve Than Mór Buda bevételét ábrázoló kőnyomata készült Magyarországon az eseményekkel egy időben.

6 *Than Mór:* Életemből. In: Magyar szellemi élet. Elbeszélések és rajzok a magyar írók és művészek életéből. Szerk. *Igmándi Mihál.* Budapest, 1892. 97–100. o.; *Cennerné Wilhelmb Gizella:* Than Mór 1828–1899. Budapest, 1982. A képek egy-egy változatát és magyarázatukat közli A szabadságharc kilenc nagy csatája. Szerk. *Katona Tamás.* Az utószót írta *Cennerné Wilhelmb Gizella*, a képmagyarázatokat írta *Barcy Zoltán*. Budapest, 1978. A komáromi vonatkozású képek valamennyi változata megjelent *Hermann Róbert:* Komáromi csataképek 1848–1849. Képes album a szabadságharc 170. évfordulójára. Komárom, 2019. (a továbbiakban: *Hermann* 2019.)

a szabadságharc ügyét, alezredesként kapitulált Komáromban, majd külföldre távozott. Londonban más – részben álnéven alkotó – művészek bevonásával jelentette meg a szabadságharcról készült lapjait, a zalatnai menekülő lakosság 1848. október 23-i preszákai lemészárlásáról, Görgei hadtestének 1849. január végi stureci átkeléséről, az 1849. március 5-i szolnoki ütközetről, az 1849. április 9-i Vác előtti táborról, illetve a Batthyány Lajos kivégzéséről készített, rendkívül aprólékos gondossággal készült litográfiáit. Ezek annyira ritkák, hogy az első kettőt jelenleg csak 19. századi reprodukciókról ismerjük, eredeti példányukat tudtunkkal nem őrzi magyarországi közgyűjtemény.[7]

Van viszont egy harmadik sorozat is, amely eleddig nagyobbrészt ismeretlen volt a korszak kutatói előtt. Alkotói német művészek, azonban mindegyik képen szerepel kiadóként egy név, egy bizonyos J. C. Kastner, volt magyar százados (late Hungarian Captain.) A sorozat jelenleg ismert nyolc képe közül kettőt a londoni Day & Son, ötöt az edinburgh-i Schenck & McFarlane cég, egyet pedig a párizsi Alfred Léon Lemericier jelentetett meg. Ez utóbbi – Bem halálát ábrázoló kép – az egyetlen, amelynél a keletkezési időt hozzávetőlegesen meg tudjuk állapítani, hiszen Bem 1850. december 10-én halt meg a szíriai Aleppóban.

Konstantin Kastner kalandjai és könyve

A lapokat kiadó Kastner Konstantinról viszonylag keveset tudunk. Bona Gábornak a szabadságharc századosait bemutató életrajz-gyűjteménye szerint Salzburgban született 1822 körül, osztrák, római katolikus vallású polgári család sarjaként.[8] 1848-ban Pest város polgára volt. Az év őszétől hadnagy, 1849. január 21-étől (január 16-ától számítandó ranggal és illetménnyel) százados volt a német ajkú önkéntesekből alakult tiroli vadászzászlóaljban, amely 1848. november közepétől Görgei feldunai hadseregében, a későbbi VII. hadtestben szolgált. Az alakulat november 20-án és 23-án Dévényújfalunál, december 1-jén Magyarfalvánál tüntette ki magát a határ menti összecsapásokban, a téli hadjáratban pedig a január 16-i turcseki ütközetben szerepelt remekül.[9]

Kastner a február 26–27-i kápolnai csatában szerzett zúzódása következtében 1849. március 16-án kilépett a hadseregből, s Miskolcra ment kúráltatni

7 Szerelmey Miklós történeti képei. *Hazánk. Történelmi közlöny*, 1884. 1. évf. 1. füzet 79. o. Közli őket *Rózsa – Spira* 1973. 324. o. (Sturec), 338. o. (Szolnok), 367. o. (Vác előtt), 458. o. (Batthyány kivégzése). Ld. még *Süli Attila:* Egy litográfia és háttere. Zalatna, 1848. október 23–24. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 9. Szerk. *Hausner Gábor*. Budapest, 2007. 95–116. o.

8 Életrajzára ld. *Bona Gábor:* Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 2008. I. k. 529. o.

9 Az alakulat történetére ld. *Philipp Korn:* Ungarns Recht und Gesetz ruhmvoll verfochten durch Deutsche, Polen, Italiener, Engländer und Franzosen in den Kriegsjahren 1848 und 1849. Bd. 1, 2 Abteilungen. Anteil der Deutschen an dem ungarischen Unabhängigkeitskriege. Bremen, 1853–1855. 475–486. o.; *Hermann Róbert:* Witalis Söll. In: Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854. Szerk. *Hermann Róbert*. Budapest, 2007. 117–120. o.; *Katrin Sitzler:* Solidarität oder Söldnertum. Die ausländischen Freiwilligenverbände im ungarischen Unabhängigkeitskrieg 1848–1849. Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung. Bd. 24. Osnabrück, 1980. 310. o. 12. jegyzet.

magát. Május 2-án tért vissza Pestre, ahol Gustav Waagner tüzérőrnagy és Irányi Dániel kormánybiztos felhatalmazásával alakulatának toborzóparancsnokaként tevékenykedett. (Waagner előtt századosi egyenruhában jelent meg, ugyanakkor annak segédtisztjével állítólag közölte, hogy ő kilépett kapitány, de ez az információ az őrnagyhoz nem jutott el.) Erről jelentést is tett Liptay Ferenc alezredesnek, alakulata korábbi parancsnokának, akitől sem megerősítő, sem tiltó intézkedést nem kapott válaszként. Kastner egyébként viszonylagos sikerrel működött, mert május 30-án 155 fő volt a parancsnoksága alatt. Emellett az általa toborzott legénységgel Pest osztrák bombázása alatt őrszolgálatot is teljesített a pesti lőportoronynál, illetve az ottani ruházati bizottmánynál.

Amikor az ekkortájt Győrben állomásozó tiroli zászlóalj parancsnoka, Müller Ede József százados értesült a jogosulatlan toborzásról, május 31-én jelentette ezt a VII. hadtest parancsnokságának. Poeltenberg Ernő ezredes, a hadtest parancsnoka június 1-jén továbbította a jelentést a hadsereg parancsnokságához, amely június 2-án vizsgálatot rendelt el az ügyben. A vád az egyenruha jogosulatlan viselése, illetve a felhatalmazás nélküli toborzó tevékenység volt. Június 8-án Kastnert az Esztergomban lévő főhadiszálláson hallgatták ki, s azzal védekezett, hogy csupán az országnak akart szolgálatot tenni. Miután különösebb kár nem származott a tevékenységéből, június 13-án Görgei Artúr fővezér úgy rendelkezett, hogy Kastnernek a vizsgálati fogságot tudják be büntetésként, bűnismétlés esetén pedig tartóztassák le, s adják át a polgári hatóságnak.[10]

Ezt követően Kastner eltűnt szem elől. Az 1850-es években vezetett rendőri nyilvántartó lapja szerint komáromi kapituláns volt, a hozzáfűzött megjegyzésben azonban az szerepel, hogy nem politikai menekültként, hanem „illetéktelenként", azaz nem érintettként (unbefugt) vándorolt ki. Neve nem található a komáromi várparancsnokság 1849 nyári és őszi parancsaiban, sem pedig az erőd történetére vonatkozó egyéb forrásokban, de ettől még elképzelhető, hogy valóban a komáromi erődbe bejutva úszta meg büntetlenül a szabadságharcot.[11]

Annyi bizonyos, hogy a szabadságharcot követően emigrált és Párizsban élt. 1851 augusztusában, a londoni ipari kiállítás idején érkezett meg a brit fővárosba. Ezt Kászonyi Dániel emlékirataiból tudjuk, amint azt is, hogy Kastner azon emigránsok közé tartozott, akik többé-kevésbé ellenséges érzelmekkel viseltettek Kossuth iránt.[12] Kastner rendőri megfigyelő lapja szerint 1855-ben kérelmezte a hazatérését, de a császári hatóságok elutasították a kérelmét. Kertbeny Károly Mária 1864-es emigráns lexikonja szerint előbb festőként, majd íróként kereste kenyerét. Londonból Írországba költözött, s a kötet megjelenéséig nem kapott amnesztiát.[13]

10 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), H 115. Görgei Artúr iratai. 2. doboz.

11 MNL OL Bach-korszaki rendőri megfigyelő lapok. 65/112 a. (Korábban a Hadtörténelmi Levéltárban).

12 *Kászonyi Dániel:* Magyarhon négy korszaka. Ford. *Kosáry Domokos*. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Márkus László*. Magyar Századok. Budapest, 1977. 297., 309., 326. o. (a továbbiakban: *Kászonyi* 1977.)

13 *K. M. Kertbeny:* Alfabetische Namensliste ungrischer [sic!] Emigration 1848–1864. (Mit Einschluss der ausserhalb Ungarn Internirten). Sammt vorläufigen biografischen Andeutungen in Abreviaturen. Brüssel & Leipzig, 1864. 28. o.

1853-ban jelentette meg a szabadságharcról szól, hangzatos és tengerikígyó hosszúságú címmel rendelkező munkáját.[14] A szövegből nem derül ki, hogy kik voltak a szerzőtársak – ha voltak egyáltalán. Egyedül Kemény Farkas jellemrajzánál említi, hogy annak alapjául Kemény naplója szolgált, amelyet az ezredes maga adott át használatra a szerzőnek.[15] (Sajnos, ez a forrás jelenleg nem ismert.)

Kastner egyébként következetesen mellőz minden személyes elemet, kivéve a tiroli vadászzászlóalj történetéről szóló rövid összefoglalót, ám ebből sem sokat tudunk meg a saját élményeiről. Itt az alakulatot állítólag a legrosszabb zászlóaljnak nevező Görgei emlékirataival vitázva bizonygatja, hogy bajtársai milyen kiválóan harcoltak a szabadságharcban.[16] Görgei az alakulatról egyedül a kápolnai csata második napjának leírásánál emlékezik meg, s valóban „a VII. hadtest legkevésbé megbízható csapatának" nevezi őket, akik „*korán reggel Poeltenberg hadosztályával együtt értek Verpelétre, de onnan kereket oldottak, és csak a kerecsendi dombokon verődtek megint össze. Azzal mentegetődztek, hogy nincs szuronyuk, és az osztrák lovasság támadásaival szemben nem tarthatták magukat. Azt reméltem, hogy az erdős lejtő védelmezésében, ahol lovassági rohamoktól nem kellett tartani, annál jobban megállják a helyüket.*" A későbbiekben csupán annyit ír az alakulatról hogy az a többi bevetett gyalogos egységgel együtt visszavonult az ellenség elől.[17] Ugyanakkor hozzáteendő, hogy a tábornok az 1848 őszi és téli harcokban még kimondottan jó véleménnyel volt a légió teljesítményéről.[18]

Ebből a kitételből tudjuk, hogy Kastner a mű megírásához használta Görgei 1852-ben megjelent emlékiratát; a Kossuth- és Klapka-jellemrajzokból pedig egyértelműen kitűnik, hogy forgatta Klapka 1850-ben megjelent memoárját is, mert több, ott közölt okiratot átemelt a saját szövegébe. Noha Klapka emlékiratainak volt német és angol kiadása is, Kastner nyelvi okokból a németet használta, ugyanis a szövegben közölt angol okmányközlések szövege nem azonos a Klapka angol nyelvű emlékiratában megjelentekével.[19]

A munka nem történeti áttekintés, hanem nagyobbrészt jellemrajzokban tárgyalja a szabadságharc eseményeit. A bemutatott személyek között ott van Kossuth, Görgei, Guyon Richárd, Józef Bem, Perczel Mór, Klapka György és Kemény Farkas ezredes. Egy fejezet (Az első huszár Pesten) a tavaszi hadjárat

14 Sketches in Remembrance of the Hungarian Struggle for Independence and National Freedom in the Years 1848, 1849, 1850 & 1851. Written by Several Hungarian Refugees, Edited by *J. C. Kastner*, Late Hungarian Captain, Editor of different Historical and Artistical Works, and Lecturer on Modern History. And respectfully Dedicated by him to the British Nation. London and Glasgow, 1853. (a továbbiakban: *Kastner* 1853.)

15 *Kastner* 1853. 1853. 357. o.

16 *Kastner* 1853. 329–335. o.

17 *Arthur Görgei:* Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849. Leipzig, 1852. Band I–II.; *Arthur Görgei:* My Life and Acts in Hungary in the Years 1848 and 1849. London, 1852. Vol. I–II.; *Görgey Artúr:* Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. S. a. r. *Katona Tamás*. Pro Memoria. Budapest, 1988. I–II. k., az idézetet ld. I. k. 379–380. o.

18 Ld. erre Kossuth Lajoshoz intézett jelentéseit, közli őket Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. S. a. r. *Hermann Róbert*. Millenniumi Magyar Történelem. Budapest, 2001. 117., 146–147. o.

19 Memoiren von *Georg Klapka* April bis Oktober 1849. Leipzig, 1850.; *George Klapka:* Memoirs of the War of Independence in Hungary. London, 1850. Vol. I–II.

történetét tekinti át, „A honvédek" című fejezet a magyar hadsereg történetét és alkotóelemeit mutatja be, „A magyar hősök láncon" pedig a megtorlásról ad képet. Függelékként leközölte Kossuth 1848. július 11-i megajánlási beszédének kivonatát, Görgei 1849. január 5-i (nála tévesen 6-i) váci nyilatkozatát; egy elmélkedést a keleti kérdésről (a krími háború kapcsán), s egy Angliában elhunyt lengyel emigráns felett Kastner által tartott gyászbeszéd szövegét.[20]

Az utóbbi talán Feliks Filip Krawczyński lehetett, aki a szabadságharc alatt hadnagy volt a magyarországi Lengyel Légió egyik századában, a vereséget követően emigrált az Oszmán Birodalomba, majd 1851. március 4-én érkezett Liverpoolba, s előbb Glasgowban élt, majd 1852. december 15-én a skóciai Thornhillben hunyt el. Esetleg szóba kerülhet még Jan Folusiewicz is, aki szintén hadnagy volt a magyarországi Lengyel Légió egyik századában, szintén emigrált az Oszmán Birodalomba, Krawczyńskivel és más lengyelekkel együtt 1851. március 4-én érkezett Liverpoolba, és az angliai Sunderlandben, tüdőbajban halt meg 1853. szeptember 9-én.[21]

Konstantin Kastner képei

Kastner kötetének szövegéből azonban kitűnik, hogy az egyes fejezetekhez képek is tartoznak, e képek pedig azonosak a fent említett sorozattal. Szintén a szövegből derül ki, hogy a sorozatnak voltak további darabjai is, ezek azonban jelenleg nem ismertek. A kiadási helyek alapján talán a sorozat kronológiája is tisztázható. Ennek alapján valószínűleg a Bem halálát, illetve a Görgei bűnhődését ábrázoló kép keletkezett először, akkor, amikor Kastner még Párizsban élt (utóbb a Bem halálát ábrázoló képet Edinburgh-ban is kiadták). Ezt követhette a branyiszkói és a piski ütközetet ábrázoló két, Londonban megjelentetett kép, majd a kápolnai csatát, a nagyszebeni ütközetet, a komáromi kitörést, illetve a rabláncra vert magyarokat bemutató négy, Edinburgh-ban kiadott kép.

a) Branyiszkó, 1849. február 5.

A képek történeti időrendjében haladva, az első az 1849. február 5-i branyiszkói áttörést ábrázolja. 1848. december közepén a cs. kir. csapatok főerői megindultak Magyarország ellen, s a hónap végére megszállták a Dunántúl és a Felvidék nagy részét. A magyar kormányzat a főváros feladása és a Debrecenbe költözés mellett döntött. Ezt megelőzően január 2-án a hadsereg vezetői haditanácsot tartottak Pesten, amely határozott a magyar erők tiszántúli összpontosításáról. Az elfogadott haditerv úgy intézkedett, hogy a felső-tiszai és a Perczel-hadtest a Tisza vonalán foglalnak állást. Az összpontosítás sikere érdekében Görgei tábornok feldunai hadteste egy északnyugati irányú elterelő műveletet hajt végre az ostromlott Lipótvár felmentésére, majd a bányavárosokon át vonul vissza

20 *Kastner* 1853. XII–XV. Kastner nem ír nevet, csupán annyit, hogy az illető lengyel volt, Bem alatt harcolt s 1851 februárjában érkezett Liverpoolba.

21 Életrajzaikat ld. *Kovács István:* Honvédek, hírszerzők, légionisták. A szabadságharc lengyel résztvevőinek életrajzi lexikona, 1848–1849. Budapest, 2015. 384., 219–220. o.

a Felső-Tiszához. Görgei csapatai a főváros feladása után a haditervnek megfelelően megindultak Lipótvár felé. Mivel attól lehetett tartani, hogy az előtte álló és az őt üldöző császári csapatok gyűrűjébe kerül, január közepén északra, a bányavárosokba vonult, majd több kisebb vesztes ütközet után a Szepességen át megindult a Felső-Tisza felé.

Február 5-én Görgei elővédje, Guyon Richárd katonái megjelentek a branyiszkói hágó előtt. Guyon csapatai egy részével szemből támadott, s előtte a következő szónoklatot intézte hozzájuk: „Vorwärts dupla lénung, rückwärts kartács schiessen." Ami magyarul körülbelül annyit tesz: „Ha előre mentek, dupla zsoldot kaptok, ha hátráltok, kartáccsal belétek lövetek." Az első roham kudarca után be is váltotta fogadalmát, majd maga állt a katonák élére. Segítségére volt Erdősi Imre piarista szerzetes is, aki szlovákul lelkesítette a katonákat. Közben az ellenség oldalában megjelentek a bekerítő csapatok, s az ellenség visszavonult.[22]

A kép a győztes rohamot ábrázolja, a kép előterében az első rohamban megfutott, a bányavárosokban sorozott újoncokból alakított 2. besztercebányai (később 51.) honvédzászlóalj indul rohamra, élén és oldalán az alakulat tisztjei biztatják katonáikat. A kép hátterében látni, ahogy a honvéd tüzérség lövi az ellenséges állásokat. A rohamra induló alakulat bal oldalán, lovon ülve Guyon és segédtisztje láthatók, amint lelkesítik a honvédeket.[23] A branyiszkói ütközetről ez az egyetlen kortársi ábrázolás, s különösen értékessé teszi, hogy a tiroli

22 Az ütközet legutóbbi leírását ld. *Hermann Róbert:* Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái. Nagy Csaták. Budapest, 2004.

23 Guyon Richárd ezredes megrohamozza a branyiszkói hágót 1849. február 5-én. „The brave Briton, Guyon storming the Mountain Braniszko. – Dedicated with respect the Most Noble Lord Dudley Coutts Stuart by the Publisher." H. Sharles kompozíciója, C. H. Schmolze litográfiája. Day & Son kiadása, London, 1853 körül. 35,5×43 cm. Eredetije tulajdonomban.

vadászzászlóalj szintén itt vonult keresztül az ütközet után Eperjes felé, azaz Kastner közvetlenül az ütközet után látta a helyszínt. A képet Kastner Lord Dudley Scotts Stuartnak, a magyarbarát angol politikusnak ajánlotta.[24]

b) Piski, 1849. február 9.

A következő kép a négy nappal később az erdélyi Hunyad megyében lezajlott piski ütközet egyik fontos jelenetét, a Sztrigy patakon átvezető fahíd védelmét mutatja. Miután József Bem tábornok csapatai 1848. december végén felszabadították Észak-Erdélyt, január elején a Székelyföldön át az erdélyi katonai ellenforradalom központja, Nagyszeben ellen vonultak. Bem 1849. január 21-én megtámadta a várost, de a túlerőtől vereséget szenvedett. Ezután kénytelen volt visszavonulni Déva felé. Azt remélte, hogy a Magyarországról várt erősítéseket itt végre csapataihoz csatolhatja. A visszavonulás igazi vesszőfutás volt: Bem Vizaknánál, Szászsebesnél és Szászvárosnál súlyos veszteségeket szenvedett. Déva előtt a Sztrigyen átívelő piski híd volt az utolsó tartható pont. „Ha ez a híd elvész, egész Erdély elveszett!" – mondta Bem katonáinak.

A tábornok a híd védelmét Kemény Farkas alezredesre bízta, aki a 11. honvédzászlóaljjal és a 15. huszárezred két századával, valamint négy ágyúval próbálta megtartani azt. A hídnál kibontakozó elkeseredett küzdelemben kezdetben a cs. kir. csapatok felé hajlott a hadiszerencse, de Kemény, majd a helyszínre érkező Bem mindannyiszor megállította hátráló honvédjeit. Már este volt, amikor egy utolsó kétségbeesett szuronyrohammal sikerült leszorítania a császáriakat a hídról. A Puchner vezette ellenség ezután Szászvárosig meg sem állt. A győzelem megmentette Erdélyt, s lehetővé tette, hogy Bem ismét a Nagyszeben elleni támadásra gondoljon.[25]

A sorozat ismert darabjai közül talán ez sikerült a legkevésbé.[26] A hídoszlopon álló Kemény Farkas – akinek ez az egyetlen ismert arcképe – kimondottan karikaturisztikusra sikeredett, s a honvédek is inkább lakodalmas menetre, mint rohamozó katonákra emlékeztetnek. A kép további érdekessége, hogy a honvédek nem csákót, hanem pörge kalapot viselnek. Miután Kastner a képet Juhász József őrnagynak, a tordai-aranyosszéki önkéntesekből alakult 75. honvédzászlóalj parancsnokának (állítólag alezredesnek) ajánlotta, s korábban maga Kemény is ennek az alakulatnak a parancsnoka volt, elképzelhető, hogy a művész ennek a zászlóaljnak a katonáit örökítette meg.[27] Ebben az esetben a kép egyenruha-történeti szempontból is releváns információ hordozója lehet. A másik

24 *Kastner* 1853. 206.

25 Az ütközet legutóbbi leírását ld. *Hermann Róbert:* A piski ütközet (1849. február 9.). In: Fegyvert s vitézt… A magyar hadtörténet nagy csatái. Szerk. *Hermann Róbert*. Budapest, 2003. 170–190. o.

26 Kemény Farkas báró ezredes a piski híd védelménél 1849. február 9-én. Wilhelm Hahn kompozíciója és rajza. „Colonel Baron Kemény defending the Bridge at Piski. Dedicated to his Friend and Brother in Arms The Lieut. Colonel Jos. Juhász by the Publisher. Edited by T. C. Kastner, late Hungarian Captain." Day & Son kiadása, London, 1853 körül. 35,5×43 cm. Eredetije tulajdonomban.

27 *Kastner* 1853. 377–378. o.

lehetőség az, hogy Kastner a 24. honvédzászlóalj katonáit ábrázolta – ezek azonban tudomásunk szerint nem pörge kalapot, hanem bárányból süveget viseltek.[28]

c) Kápolna, 1849. február 27.

A harmadik kép a honvéd főserég első nagy csatáját, az 1849. február 26–27-i kápolnai csatát ábrázolja. Miután február közepére Görgei Artúr feldunai, majd VII. hadteste is megérkezett a Felső-Tisza vidékére, s a Cibakháza és Miskolc közötti szakaszon körülbelül 53.600 főnyi magyar haderő készült az ellentámadásra. A hadászati összpontosítást azonban nem követte harcászati összpontosítás, a magyar fővezér, Henryk Dembiński altábornagy szétszórta csapatait. Ily módon a támadásba kezdő Alfred zu Windisch-Grätz tábornagy vezette cs. kir. főserég február 26-án a Tarna mentén, a Verpelét–Kápolna–Kál vonalon a magyar haderő kevesebb, mint felével találta magát szembe. Az első napon a magyar csapatok megtartották állásaikat, az éjszaka folyamán azonban a siroki szoroson át megérkezett a csatatérre Franz Schlik altábornagy cs. kir. hadteste. Ennek fellépése február 27-én eldöntötte a csatát, a magyarok előbb Mezőkövesdre, majd március első napjaiban a Tisza mögé vonultak vissza. Windisch-Grätz üldözte őket, de a Tiszán történő átkeléssel már nem próbálkozott meg.[29]

28 *Barcy Zoltán – Somogyi Győző:* A szabadságharc hadserege. Budapest, 1986. 96. – Barcy nem említ hasonló ruházati szabálytalanságot a 75. honvédzászlóaljnál; igaz, erről az alakulatról egyelőre egyetlen visszaemlékezést sem ismerünk.

29 A csatára ld. *Borus József:* Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata. Budapest, 1975.; legutóbb *Hajagos József:* Az 1849. februári magyar ellentámadási kísérlet és a kápolnai csata. In: *Hajagos*

A kép középpontjában a magyar fővezért, Henryk Dembiński altábornagyot látjuk kíséretével a csata második napján. Előtte egy honvéd tüzérüteg látható tüzelőállásban, a távolban egy égő település (valószínűleg Kápolna falu), előtte pedig lovassági összecsapás figyelhető meg.[30] A kép külön érdekessége, hogy az előtérben rohamra induló tiroli vadászokat láthatunk, azaz Kastner saját alakulatának tagjait is megörökítette.[31]

d) Nagyszeben, 1849. március 11.

A negyedik kép Bem legnagyobb diadalát ábrázolja. A piski ütközet után Bem először Észak-Erdélyben termett, s ismét kiszorította az országból a Karl Urban ezredes parancsnoksága alatt Bukovinából betört cs. kir. csapatokat, majd délnek fordult. Március 2–3-án Medgyesnél vereséget szenvedett Puchnertől, s Segesvárra vonult vissza. Ide várta az újabb erősítéseket. Puchner – akit immár a február elején Brassót és Nagyszebent megszálló orosz csapatok is támogattak – elhatározta, hogy végre végez Bemmel. Nagyszabású bekerítést tervezett, s a Segesvárra vezető mellékutakon megindította seregét. Amikor Bem értesült erről, a nyitva hagyott Segesvár–Nagyszeben útvonalon villámgyorsan Nagyszeben alatt termett, március 11-én délután a város előtt megverte a fogadására

József: Heves megye a forradalom és szabadságharc sodrában. 48-as Könyvtár. Budapest, 2019. 227–262. o.

30 Henryk Dembinski altábornagy a kápolnai csatában 1849. február 27-én. „General Dembinski in the Battle of Kápolna. Respectfully Dedicated to the Brothers Messrs. Fr. Russel Advocat & R. Russel M. D. by the Publisher T. Constantin Kastner (late Hungarian Captain).”A. Arnst kompozíciója és rajza. Schenck & McFarlane kiadása, Edinburgh, 1853 körül. 35,5×43 cm. Eredetije tulajdonomban.

31 A képet Kastner nem írta le, csak jegyzetben utalt rá a Görgei-jellemrajzban. *Kastner* 1853. 147. o.

kivonult orosz helyőrséget, majd elkeseredett éjszakai harcban bevette a várost. Nagyszeben bevételével Puchner teljesen reménytelennek érezte a további küzdelmet, megbetegedett és átadta a parancsnokságot. Két héttel a város bevétele után Bem egész Erdélyből kiszorította a cs. kir. és az orosz csapatokat.[32]

A kép előterében Bem látható, amint lovon ülve parancsot ad egyik tisztjének. A távolban az égő Nagyszeben városa előtt táborozó, illetve rohamra induló honvédeket láthatunk. A kompozíció ezúttal is kimondottan békésre sikeredett, ha a (némileg homályosan ábrázolt) lángoló épületeket nem látnánk, aligha gondolnánk, hogy csatajelenettel van dolgunk.[33]

e) Komárom, 1849. augusztus 3.

Az utolsó szabadságharcos témájú kép a honvédsereg utolsó győzelmét, az 1849. augusztus 3-i komáromi kitörést ábrázolja. 1849. július közepén Komárom erődjében közel 18.000 főnyi őrség maradt, Klapka György tábornok vezetésével. Július 25-én a várőrség egy különítménye rajtaütött a tatai osztrák helyőrségen, s megszerezte a cs. kir. ostromsereg létszám- és elhelyezési kimutatását. Klapka ezután kidolgozta az ostromsereg szétzúzását célzó hadművelet tervét. Július 30–31. éjszakáján előbb a Duna bal partján űzte el az ellenséget,

32 Az ütközet legutóbbi leírását ld. *Hermann Róbert:* A Bem-Petőfi körkép (Erdélyi körkép). Barangolás a had- és művészettörténet határán. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2010. 123. évf. 3. sz. 562–602. o.

33 Bem Nagyszeben előtt 1849. március 11-én. „General Bem before Hermannstadt. Respectfully Dedicated to Dr. Wielobycki by the Publisher T. Constantin Kastner late Hungarian Captain." H. Sharles kompozíciója, Ploszczynski litográfiája, Schenck & McFarlane kiadása, Edinburgh, 1853 körül. 34×37,5 cm. Eredetije tulajdonomban. Leírását ld. még *Paulina Chrzanowska:* Wizerunki Generała Bema. Tarnów, 1983. 127–128. o. No. 75. (a továbbiakban: *Chrzanowska* 1983.)

majd augusztus 3-án a jobb parti erők következtek. A bekerítő hadművelet ugyan nem sikerült, de a cs. kir. csapatok így is körülbelül 1500 főt, 30 löveget és több ezer lőfegyvert veszítettek a szabadságharc utolsó győztes csatájában. A cs. kir. ostromzár szétzúzása után Klapka egészen Győrig nyomult előre.[34]

A kép középpontjában a huszárait elsöprő rohamra vezető Klapkát láthatjuk. Előtte a védekező, illetve hátráló cs. kir. gyalogságot figyelhetjük meg. Utóbbiak ábrázolásának külön érdekessége, hogy csákójukon fordított V alakú fehér szalagot láthatunk, amelyet azért viseltek, hogy ne lehessen őket összetéveszteni a magyar oldalon harcoló volt cs. kir. sorgyalogság egységeivel. (Egy ilyen gyalogos már a piski ütközet képén is feltűnik.) Háttérben a komáromi erőd egyik sánca látható, a fal tetején a magyar zászlóval.[35]

f) Bem halála, 1850. december 10.

Bem a szabadságharc után emigrált, áttért az iszlám hitre, s Murat pasa néven tábornok lett az oszmán hadseregben. Abban reménykedett, hogy az Oszmán Birodalom, illetve Ausztria és Oroszország közötti feszültségek újabb háborúhoz vezethetnek. A török hatóságok azonban – a nyugati nagyhatalmak tanácsára – igyekeztek elkerülni a konfliktust, s Bemet a szíriai Aleppóba (Haleb) vezényelték. Itt 1850 őszén még megakadályozta, hogy a környékbeli arab lakosság kifossza a várost, rövidesen azonban ágynak esett, és december 10-én meghalt.

34 Az ütközet legutóbbi részletes leírása: *Kedves Gyula:* A szabadságharc utolsó győztes csatája (az 1849. augusztus 3-i komáromi kitörés). In: Komárom és Klapka György 1848/49-ben. Szerk. *Kiss Vendel*. Komárom, 1994. 103–110. o.

35 Klapka György csapatainak kitörése Komáromból 1849. augusztus 3-án. „General Klapka's Sortie from Komorn. Respectfully Dedicated to A. F. Stoddard Esq. by the Publisher T. Constantin Kastner late Hungarian Captain"A. Arnst kompozíciója és rajza. Schenck & McFarlane kiadása, Edinburgh, 1853 körül. 35,5×43 cm. Eredetije tulajdonomban. Leírását ld. *Hermann* 2019. 147. o.

Utolsó szavai állítólag ezek voltak: „Lengyelország, Lengyelország, én már nem szabadítalak föl."[36]

A baldachinos ágyban fekvő Bem mellett Józef Tabaczynski volt lengyel légionista főhadnagy, török százados ül.[37] Az ágy körül Bem környezetének mohamedán tagjai ülnek és állnak. A haldokló tábornok bal kezével az ágy mellett álló, frígiai sapkát viselő, kezével „In hoc sigo vinces" (E jelben győzni fogsz) feliratú táblát tartó szoborra mutat, jelezve, hogy a szabadság eszméinek győzniük kell.[38]

g) Görgei bűnhődése

A „Gorgey" című kép a fegyverletétel és a kivégzések miatt lelkiismeret-furdalással küszködő „áruló" Görgei álmát ábrázolja.[39] A tábornok előtt megjelennek a megtorlás áldozatául esett aradi és pesti vértanúk, a megölt Hungária, egy meggyilkolt honvéd, s különféle rémes teremtmények, hidra, csontvázlovas, saskeselyű és egyebek.[40] E kép közeli rokonságot mutat a szabadságharc egyik színes egyénisége, a hírszerzőként működő Kászonyi Dániel hasonló tárgyú, 1850-ben

36 Bem halálára ld. *Kovács István:* Bem tábornok. Az örök remények hőse. Budapest, 2014. 347–349. o., legutóbb *Hóvári János – Szalai Lajos:* Fiala János 1899. évi levele Bem apó haláláról. In: A híd, ami összeköt. Ünnepi tanulmányok Kovács István 75. születésnapjára. 1848–1849 és a magyar–lengyel kapcsolatok története a XIX–XX. században. Szerk. *Seres Attila*. Budapest, 2020. 201–244. o.

37 Életrajzát ld. *Kovács 2015*. 679.

38 Bem tábornok halála. „Mort du Général Bem. – General Bem's Death at Aleppo. H. Sharles kompozíciója és kőnyomata, Kastner kiadása, nyomtatta Lemercier, Párizs, Rue de Sein 67., ill. Schenck & McFarlane kiadása, Edinburgh, 1853 körül. 29,3×37,3 cm. British Museum, 1987,1212.96. Leírását ld. Kastner 1853. 351–353. o.; *Chrzanowska* 1983. 6–68. o. és 129. o. No. 86. Közlése uo. 168. o.; *Balás György:* Bem apó. Budapest, 1934. 127. o.; *Kovács* 2014. 348. o.

39 „Gorgey" [sic!]. H. Sharles kompozíciója és kőnyomata, Kastner kiadása, nyomtatta Lemercier, Párizs, Rue de Sein 67. Hadtörténeti Múzeum, Képzőművészeti Gyűjtemény 1559.

40 *Kastner* 1853. 181–185. o.

Hamburgban megjelent litográfiájával, amelynek első példányát Kászonyi tértivevénnyel elküldte a Klagenfurtban száműzetésben lévő Görgeinek.[41]

A dolog azért érdekes, mert Kászonyi ismerte Kastnert, az ő emlékiratából tudjuk Kastner Londonban érkezésének időpontját is. Kastner valószínűleg tőle kaphatta meg a hamburgi kiadású lapot, s ezt átrajzoltatva, készíttette el a sajátját. Magát a litográfiát az eddigi Görgei-ikonográfia nem regisztrálta.[42]

gy) Magyar hősök láncon

„A magyar hősök láncon" című kép a leírás szerint az előtérben a jobb oldalon egy huszár, a baloldalon egy sebesült gyalogos tiszt, a háttérben egy nemzetőr, egy lengyel légionista, illetve a Zrínyi-szabadcsapat egy tagja. A foglyok büszkén vonulnak, osztrák katonák kísérik őket, kezüket fegyverükön tartva, készen arra, hogy a menekülni próbálókat lelőjék.[43]

Kastner szerint az eredetit egy „igen tehetséges német festő" festette I. Ferenc József császár számára, azonban a komáromi kitörés alkalmával a kép a magyarok kezére került, később pedig Londonban egy bizonyos P. nevű hölgy lett

41 *Kászonyi* 1977. 283–284. o.

42 *Cennerné Wilhelmb Gizella:* Görgey Artúr ikonográfiája. In: Görgey Artúr élete és működése Magyarországon. Szerk. *Simon V. Péter*. Budapest, é. n. 118–148. o.; *Vajda László:* Megjegyzések a Görgei-ikonográfiához. In: Görgei Artúr, „a tiprott hős". Válogatás a 2016. és 2018. évi Görgei-konferenciák előadásaiból. Szerk. *Balogh Ádám – Bobay István – Hermann Róbert*. 48-as Könyvtár. Budapest, 2020. 281–299. o.

43 Magyar hősök láncon. – „Hungarian Heroes in Chains. Respectfully Dedicated to Mr. Cha. Souchay, Manchester by the Publisher T. Constantin Kastner late Hungarian Captain." L'Allemand vázlat, H. C. Neill litográfiája (?), Schenck & McFarlane kiadása, Edinburgh, 1853 körül. 35,5×43 cm. Brown Digital Depository.

a tulajdonosa, akik a képet közlésre átengedte Kastnernek.[44] A kép alkotójaként a litográfián a kiváló osztrák grafikus, Fritz L'Allemand szerepel, aki valóban több képet is készített Komárom ostromáról, sőt, kettőt az 1849. augusztus 3-i komáromi kitörésről is.[45]

h) A hiányzó képek

Az ismeretlen lapok közé tartozik „A honvéd búcsúja", amely a harcba induló honvédet ábrázolja[46], illetve „Az első huszár Pesten", amely azt a jelenetet ábrázolja, amikor a cs. kir. főserg elvonulása után Aulich Lajos tábornok II. hadtestéből 1849. április 24-én az első huszár megérkezett Pestre. A leírás szerint a huszár jobb oldalán egy lelkes fiatalembert látunk, aki nem más, mint a márciusi ifjak egyike, Vasvári Pál. (Vasvári egyébként ekkor Erdélyben volt).[47] Ez utóbbi volt az egyetlen kép, amely a tavaszi hadjárat egyik eseményét ábrázolja.

Összességében csak hálásak lehetünk a derék tiroli lövészszázadosnak, aki e képek kiadásával igyekezett ébren tartani a magyar ügy iránti rokonszenvet francia és brit földön egyaránt. Kastner haditetteit ugyan nem örökítették meg a krónikák, azonban e képek közzétételével alighanem nagyobb szolgálatot tett választott hazájának, mintha a szabadságharc végéig forgatta volna kardját.

44 *Kastner* 1853. 268–269. o.
45 Közli őket *Hermann* 2019. 24–25., 46–47., 52–55., 148., 157–158. o.
46 *Kastner* 1853. 260–261. o.
47 *Kastner* 1853. 209–210. o.

Pictures by Konstantin Kastner, a Retired Hungarian Army Captain

In terms of the illustrative material relating to it, Hungary's 1848–1849 Revolution and War of Independence is one of the most richly documented episodes in the country's history to date. At the same time, the majority of the images exant are creations by Austrian artists showing events from the Austrian perspective. This is why the images commemorate Austrian military successes for the most part. The study features a hitherto little-known series of lithographs that presents the revolution and war from a Hungarian point of view. The pictures in question were originally published by Konstantin Kastner, a captain in the Tyrolean light infantry battalion serving with the Hungarian Army. Kastner left the military in mid-March 1849 on account of injury; he later emigrated, in October 1849. He lived for a time in Paris, before moving to London and then to Scotland. The special merit of the series, which consists of eight works published between 1851 and 1853, is that it shows clashes (namely the Battle of Branyiszkó and the Battle of Piski; both were Hungarian victories) not portrayed in other pictures from the time. The series contains a work (hitherto unknown) that depicts the (victorious) entry of Hungarian troops into Pest on 24 April 1849.

Die Bilder des quittierten Kapitäns Konstantin Kastner

Die Revolution und der Freiheitskampf von 1848–1849 gehören zu den am reichsten mit Bildern dokumentierten historischen Ereignisreihen Ungarns. Gleichzeitig sind die meisten der erhalten gebliebenen Bilder Werke von österreichischen Künstlern aus österreichischer Perspektive, und verewigen folglich hauptsächlich die Erfolge der kaiserlich-königlichen Waffen. Die Abhandlung publiziert die Stücke einer bisher weniger bekannten, die Ereignisse aus ungarischer Perspektive darstellenden Lithografie-Serie. Herausgeber der Bilder war Konstantin Kastner, Hauptmann des Tiroler Jägerbataillons der ungarischen Honvéd-Armee. Kastner quittierte den Dienst Mitte März 1849 wegen seiner Verletzung, und emigrierte im Oktober 1849. Eine Weile lebte er in Paris, dann in London, später in Schottland. Er publizierte die aus acht Bildern bestehende Serie 1851–1853, und einen besonderen Wert stellt dar, dass sie auch solche Kämpfe verewigen – Gefechte von Branyiszkó (Pod Braniskom, Slowakei) und Piski (Simeria, Siebenbürgen, Rumänien) –, von denen keine anderen zeitgenössischen Abbildungen existieren. Die Serie hatte auch ein, derzeit unbekanntes Stück, welches den Einzug der ungarischen Truppen in Pest am 24. April 1849 darstellt.

Kaba Eszter

„Ez nem gyerekjáték" – gyermekek és a háború

Bevezető

A Nagy Háború kitörése a gyermekek életében is radikális változást hozott. Életük meghatározó kerete, a család teljesen átalakult, az apa, az idősebb fiútestvérek és a tágabb családhoz tartozó férfirokonok eltűntek a hétköznapokból. Elveszett a korábban megszokott és természetesnek tartott biztonságérzet, nem csak a családi, hanem az iskolai életből is. A változásokat, az őket ért traumákat a gyermekek eleinte a saját, jól bevált módszereikkel, azaz a játékkal próbálták kioldani magukból.

Bár korábban is jellemző volt játékaikra a „katonásdi", ez 1914 után újfajta színezetet kapott. Az „augusztusi lázban" égő katonák apró másai a főváros VII. kerületének utcáin masíroztak fakardjaikat hónuk alá szorítva,[1] a Dohány utcai óvodában *Az Est* tudósítója pedig már komoly szerb–magyar ütközettel találkozott. „*Tegnap engem választottak meg szerbnek. […] Jöttek rám a magyar katonák, énekelték, hogy »Fel, fel vitézek a csatára«, meg aztán nagyon kiabálták: éljen a haza, éljen a király! A fiúk még a puskákkal is lődöztek rám, mert most majdnem mindegyikünknek van puskája.*" – számolt be az újságírónak egy ötéves kisfiú, akit a szerb katona szerepére kárhoztattak kortársai.[2]

A gyermekek (és a szülők) igényeire a játékgyártók is reagáltak: 1915-ben már elborították a piacot a háborúhoz köthető gyermekjátékok. A fegyverek és egyéb katonai felszerelések mellett már stratégiai játékokat is forgalmaztak – mindez nem csak Magyarországon, hanem Európa-szerte jellemző volt.[3] 1916-ra azonban ahogy a háborús lendület, úgy a „katonásdi" iránti lelkesedés is alábbhagyott. A *Pesti Hírlap* 1916 őszén egy iskolai felmérésről közölt cikket, a tanulókat a háborúval kapcsolatos gondolataikról kérdezték. „*Az én papámat nem vették be katonának, mert, hála az Istennek, az egyik szemére vak. – A háború nagyon érdekes eset, de szomorú is, mert nem mindig lehet jóllakni. – A háborúban sok vér folyik. Ott sokan megsüketülnek és megbolondulnak. – A háborúban csak egy szép dolog van és ez a vöröskeresztes ápolónő.*"[4] A gyermeki kedélyen láthatóan nyomot hagy-

1 Mennydörög az ágyú, csattog a kard. *Az Est*, 1914. augusztus 14. 5. évf. 201. sz. 6. o.
2 A háború az óvodában. *Az Est*, 1914. szeptember 24. 5. évf. 242. sz. 8. o.
3 Az entente gyermekjátékai. *Az Est*, 1915. október 17. 6. évf. 291. sz. 10. o.
4 Gyermekek a háborúról. *Pesti Hírlap*, 1916. szeptember 20. 38. évf. 262. sz. 14. o.

Gyermekek katonajelmezben. Színpadkép, 1916
(Fortepan 19945, adományozó: Fortepan)

tak a háborús esztendők, hiányoztak a hónapok óta távollevő férfi családtagok, a mindennapi nélkülözés, az élelmiszerhiány is megviselte a kicsiket. 1917-ben pedig már az iskolákban is inkább a békére nevelés került a középpontba, mintsem a háború melletti kiállás.[5] A békére, az élelmiszer-ellátás normalizálódására és a nyugodtnak mondható hétköznapokra azonban még évekig várni kellett.

Eközben pedig egyre nagyobb gondot okozott a csecsemőhalandóság – miközben, érhető módon, visszaesett a születések száma –, napközben ellátatlan gyermekek csellengtek az utcákon, nőtt a kiskorú bűnelkövetők aránya és hadiárvák tízezrei szorultak az állam kenyerére. Háborúban a legkiszolgáltatottabb réteg jár mindig a legrosszabbul – tanulmányomban épp ezért azokat a kezdeményezéseket, megjelenő gyakorlatokat vizsgálom, amelyek valamilyen formában enyhítettek a gyermekek és a gyermeket nevelő családok anyagi helyzetén, illetve segítették a magukra maradt anyákat gyermekeik nevelésében és gondozásában.

5 *Vörös* 2011. 127–137. o.

„Háromszorosan fogy a magyar nemzet."[6] A csecsemőhalandóság és a védőnői hálózat kialakulása

1915 karácsonyán *Az Est* csaknem egy teljes oldalt szentelt Fényes László publikációjának, amely a Pakson nevelőszülőkhöz kiadott csecsemők magas halálozási arányára, s azon túl az országban általánosan jelenlévő, nagymértékű gyermekhalandóságra hívta fel a figyelmet. Fényes, miután eljutott hozzá a hír, hogy a vidéki településen az 1915-ben született és ott állami gondozásba adott 44 csecsemőből 15 meghalt, leutazott terepszemlére. Vizsgálódásai közepette arra jutott, hogy bár a gyermekvédelmi rendszer papíron ragyogóan működik, a nevelőszülői hálózat erősen túlterhelt. Egy-egy nevelőszülőnél az előírt három helyett 4–6 kisgyermek is elhelyezésre került, megfelelő táplálásukra nem jutott sem elég pénz, sem megfelelő élelmiszer: a tej- és darahiány, a rossz minőségű liszt főként a csecsemőket sújtotta, többségük bélcsavarodásban vagy egyéb emésztőszervi megbetegedésben[7] hunyt el.[8]

Néhány héttel később, 1916 januárjában a *Népszava* tudósított Szüts Jenő Fejér megyei alispán járási főszolgabírókhoz és körorvosokhoz intézett átiratáról, amelyben a gyermekhalandóság csökkentésére irányuló intézkedéseit rögzítette. Szüts a helyes gyermektáplálás népszerűsítésében, szervezeti szinten létrehozott csecsemőgondozásban és a legszegényebb réteg „csecsemőgondozási" segélyében vélte megtalálni a megoldást. A kérdés egyre sürgetőbb volt, mert az 1914-es megyei statisztikák szerint 7793 újszülöttre 2154 halálozás jutott.[9] A helyzet komolyságát mutatja, hogy a téma nemcsak a napilapok hasábjain, de a főrendiházban is előkerült. Zichy Rafael gróf felszólalására Sándor János belügyminiszter válaszában megfogalmazta: a kormány tud a problémáról és vizsgálatokat rendelt el azokon a településeken, ahol a gyermekhalandóság aggasztó méreteket öltött.[10]

A statisztikákat vizsgálva jól látható, hogy valóban volt ok az aggodalomra. A fővárosban 1913 és 1920 között a következőképpen alakult a születések és az egy évet be nem töltött gyermekek halálozásának száma:

6 *Fényes László:* A paksi angyalképezde. *Az Est*, 1915. december 23. 6. évf. 358. sz. 9. o.

7 A csecsemők szakszerűtlen táplálásáért sokan a háborús helyzetet okolták. *„Az emberek a háborúban vannak és helyettük kénytelenségből a nők dolgoznak, hajnaltól kezdve éjborulásig. A gyönge csöppséget nem tudják szoptatni, sokan mákolják a kicsiket és nehéz eledellel tömik tele, mivel órák hosszát nem foglalkozhatnak velük s a súlyos táplálék feldúlja a gyönge idegeket."* Gyermekhalandóság Szeged–Alsótanyán. *Budapesti Hírlap*, 1915. szeptember 11. 35. évf. 253. sz. 12. o. A cikk hatására a szegedi közgyűlés bizottságot küldött a településre, hogy vizsgálják felül az újságban szereplő állításokat. A vizsgálat során megállapították, hogy az 1914. augusztus 1. és 1915. augusztus 1. között született 991 gyermekből 254 meghalt – ebből 135-nek a halálát emésztési zavarok okozták. *„Az alig egyhónapos csecsemőnek cukrozott káposztával, zsömlyebéllel, malac-szalonnával gyömöszölik tele a száját."* Gyermekhalandóság Szeged–Alsótanyán. *Budapesti Hírlap*, 1915. november 1. 35. évf. 304. sz. 6. o.

8 *Fényes László:* A paksi angyalképezde. *Az Est*, 1915. december 23. 6. évf. 358. sz. 9. o.

9 Magyar kulturkép. *Népszava*, 1916. január 18. 44. évf. 18. sz. 8. o.

10 A választói jogról és a békéről. A főrendiház ülése. *Pesti Napló*, 1915. december 21. 66. évf. 355. sz. 4. o.

Évszám	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920
Születések számának alakulása[11]	23.315	23.257	17.825	14.973	14.699	14.768	19.488	21.068
Gyermekhalandóság[12] 0–1 életév között	3488	3596	3096	2281	2710	2627	3025	3819
Százalékos arány	14,96%	15,46%	17,37%	15,23%	18,44%	17,78%	15,52%	18,12%

Az országos születési és halálozási adatokat illetően nem találtam olyan statisztikát, amely az 1913–1920 közötti évekre vonatkozna. A Magyar Statisztikai Évkönyv volt az egyetlen, amely a fővárosival összevethető adatokat közöl, de ez csak az 1916–1918 közötti éveket dolgozza fel.[13]

Évszám	1916	1917	1918
Születések számának alakulása[14]	320.886	303.583	288.106
Gyermekhalandóság 0–1 életév között[15]	68.615	64.019	61.172
Százalékos arány	21,38%	21,09%	21,23%

A táblázatból látható, hogy országosan rosszabb volt a helyzet, mint Budapesten: minden ötödik kisgyermek meghalt, mielőtt első életévét betöltötte volna. A statisztikák arra is rámutatnak, hogy a fővárosi élelmiszer-ellátás jobb volt a háborús évek alatt, mint a vidéki, illetve az itt született csecsemők nagyobb eséllyel jutottak megfelelő orvosi ellátáshoz, ha erre szükségük volt. A számokból úgy tűnik, hogy a háborús évek anya- és csecsemővédelme egyáltalán nem bizonyult kielégítőnek, s Zichy grófnak igaza volt, amikor felszólalásában a kormány hathatós beavatkozását követelte. A száraz statisztikai adatok azonban nem mutatják azokat a törekvéseket, amelyek a csecsemők és kisgyermekek

11 *Budapest székesfőváros* 1923. 60. o.
12 Uo. 74. o.
13 Megjegyzem, hogy a statisztikában nem egyértelmű Magyarország és a kötet által használt „Magyar Birodalom" fogalma. A születési és halálozási adatok esetében feltehető, hogy az általam is közölt adatok a trianoni Magyarország területére vonatkoznak. Ugyanakkor más statisztikai táblák esetében Magyarország mint földrajzi fogalom magában foglalja az elcsatolt országrészekhez tartozó területeket is.
14 *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1924. 20. o.
15 Uo. 21. o.

védelme érdekében jöttek létre. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy ezek a programok sok esetben lokális jellegűek voltak, illetve nem feltétlenül az állam, hanem a társadalom hívta életre és működtette őket, sokszor önkéntes alapon. A tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy ezeknek a kezdeményezéseknek a teljes spektrumát bemutassam, ezért az általam legfontosabbnak ítélt Országos Stefánia Szövetség háború alatti működését fogom a továbbiakban részletezni.

A Stefánia Szövetség várható megalakulásáról először a Budapesti Központi Segítő Bizottság 1915. február 5-én megtartott ülésén esett szó, dr. Madzsar Józsefnek az Anyavédő Osztály tevékenységéről tartott beszámolójában.[16] A szervezet végül néhány hónappal később, 1915. június 13-án tartotta alakuló ülését, gróf Lónyay Elemérné, a néhai Rudolf trónörökös özvegyének, Stefánia hercegnőnek védnökségével. Köszöntőjében a hercegnő az anyák és csecsemőik védelmében tevékenykedő országos mozgalom létrehozását tűzte ki a szövetség céljául. A gyűlésen Sándor belügyminiszter képviseletében felszólaló Némethy Károly államtitkár hangsúlyozta, hogy mindez „*nem szociális feladat*, *hanem a nemzeti becsület kérdése*, *a nemzeti önvédelem elsőrangú feladata*, *amelynek teljesítése valóban elsőrangú nemzeti cselekedet*". Némethy a magyar közigazgatás támogatását ajánlotta fel a szervezetnek, bízva abban, hogy az akció az „egész hivatalos Magyarországra" számíthat. Bárczy István budapesti polgármester pedig beszédében az anya- és csecsemővédelem négy alapelvét ismertette: 1. az anya nem kerülhet rosszabb gazdasági helyzetbe gyermeke születésével, 2. a szülés nem veszélyeztetheti az anya életét, 3. a csecsemőt, amennyiben az anya szoptatni tud, úgy maga táplálja, 4. a csecsemő „nem lehet áldozata az anya tudatlanságának".[17] A Bárczy által megfogalmazott gondolatok ma is megállják a helyüket, noha a háborús években nem a modern családpolitikai gondolkodás, hanem a nemzettudat, a „fogy a magyar" rémképe hívta elő őket. A csecsemőhalandóság egyértelműen társadalmi probléma lett, a haláleseteket nem önmagukban, egyedileg vizsgálták, hanem olyan kérdésként, amelyet társadalmi tényezők befolyásolnak – vagyis a megfelelő szociálpolitikai intézkedésekkel javítani lehet(ne) a kialakult helyzeten.

A Stefánia Szövetség elsősorban a prevenciót szorgalmazta, azaz nem kórházként vagy más gyógyító intézményként funkcionált, védelme alá elsősorban az egészséges anyák és csecsemők tartoztak. A szövetség feladatának tartotta, hogy a már létező, anya- és csecsemővédelemmel foglalkozó egyesületek és a hatóságok működését összehangolja, új szervezeteket alapítson, feltárja a rendszer hiányosságait és azokat orvosolja, törvényjavaslatokat tegyen, tudományos ismeretterjesztő előadásokat tartson, gyűléseket szervezzen és nyomtatványok

16 *A Budapesti Központi Segítő Bizottság közleményei. A Fővárosi Közlöny melléklete*. 1915. február 12. 26. évf. 21. sz. 4. o.

17 A Stefánia Szövetség megalakulása. *Budapesti Hírlap*, 1915. június 14. 35. évf. 164. sz. 5. o. Az alakuló ülés teljes jegyzőkönyve: A Stefánia-Szövetség alakuló ülése. *A Budapesti Központi Segítő Bizottság közleményei. A Fővárosi Közlöny melléklete.* 1915. június 18. 26. évf. 39. sz. 1–11. o.

útján propagálja az anya- és csecsemővédelem fontosságát.[18] A szövetség igazgatósága első lépésként megbízást adott arra, hogy az ország egész területén készítsenek pontos felmérést a születések számáról és a halandóság okairól – ehhez valóban szükség volt a közigazgatási hivatalok együttműködésére –, hogy ezeket elemezve tegyenek lépéseket és javíthassanak a szomorú statisztikákon.[19] A megfelelő lépésekhez (és a helyes csecsemőgondozás biztosításához) azonban jól képzett személyzetre volt szükség, így született meg a preventív egészségügy és a szociális ellátás szakembere, a védőnő. A védőnő, noha feladata a csecsemő- és anyavédelem volt, elsősorban az anyát igyekezett felkészíteni feladatának (azaz a csecsemője gondozásának) szakszerű elvégzésére. Emellett szociális feladatai is voltak: ismernie kellett a gyermekvédelemmel foglalkozó szervezeteket, valamint biztosítania kellett az anya és csecsemője érdekeinek védelmét az anya munkáltatója, de olykor saját családja ellenében is.[20]

A védőnőket egy 1916-os belügyminiszteri rendelet alapján külön tanfolyamokon képezték.[21] A képzés 1917-től indult, a rendelethez kiadott mellékletben szerepel, hogy védőnőnek csak az jelentkezhet, aki legalább négy polgárit végzett, kifogástalanul beszél és ír magyarul, erkölcsileg feddhetetlen és 45. életévét még nem töltötte be. Az ingyenes tanfolyamokon egyszerre legfeljebb 30-an vehettek részt, akik a képzés hat hete alatt a szülészet elemeivel, az egészséges gyermek gondozásával, a beteg gyermek ápolásával és az általános gyermekvédelem alapjaival ismerkedtek meg. Tudásukról a tanfolyam végén bizottság előtt kellett számot adniuk, amire osztályzatot is kaptak – ez a „jegy" a végzettséget igazoló bizonyítványukba is bekerült.[22]

Az 1917-es év változást hozott a szervezet életében, a 39.088/1917-es és a 135.840/1917-es[23] belügyi rendelet állami feladattá nyilvánította az anya- és csecsemővédelmet, ellátásával pedig az államtól átruházott hatáskörben az Országos Stefánia Szövetséget bízta meg.[24] Még ebben a naptári évben az anyákat érintő döntő változás is született: azok, akik betegbiztosítással rendelkeztek, a szülést követően nyolc héten át gyermekágyi segélyben részesültek, majd

18 A „Stefánia-Szövetség" megalakulása alkalmából. *Orvosi Hetilap*, 1915. július 11. 59. évf. 28. sz. 383–384. o.

19 A Stefánia Szövetség megkezdte működését. *Magyarország*, 1915. július 1. 22. évf. 181. sz. 9–10. o.

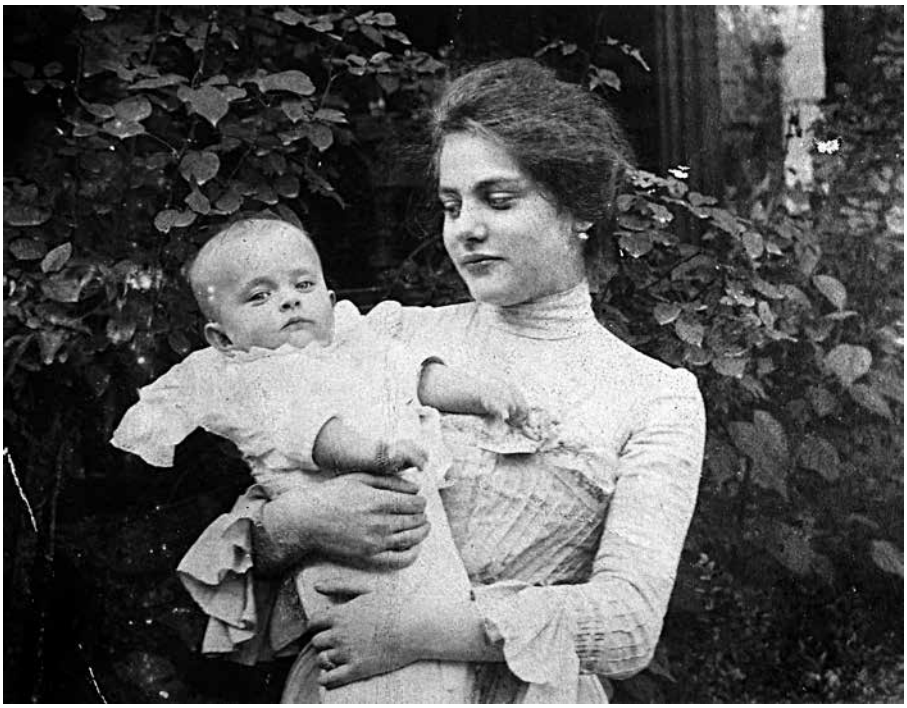
20 *Kappanyos* 2020. 133–152. o.

21 A m. kir. belügyminiszter 1916. évi 186.591./XII. számú körrendelete valamennyi törvényhatósághoz az anya- és csecsemővédőnői tanfolyamok szervezéséről. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1916/?pg=1887&layout=s&query=186.591 (Megtekintés: 2021. július 23.)

22 Szabályzat az anya- és csecsemővédőnői tanfolyamok szervezéséről. *Belügyi Közlöny*, 1916. december 31. XXI. évf. 64. sz. 1440–1441. o.

23 A m. kir. belügyminiszter 1917. évi 135.840 számú körrendelete valamennyi törvényhatóság közönségéhez az anya- és csecsemővédőnői intézmény szervezéséről. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1917/?pg=2671&layout=s&query=stef%C3%A1nia (Megtekintés: 2021. július 23.)

24 A Stefánia Szövetség elsősorban a leginkább veszélyeztetett erdélyi, délvidéki, illetve felvidéki részeken kezdte meg intézményeinek kiépítését, bár az 1920-as békekötés következtében mindezeket elvesztette, de működése ekkor sem szűnt meg – egészen 1940-ig segítette a gyermekvédelem munkáját. A szövetség működéséről: *Kiss* 2004. 107–137. o.

Anya csecsemőjével, 1918 (Fortepan 7028, adományozó: Fortepan)

ennek letelte után 12 héten át szoptatási segélyt kaptak. A gyermekágyi segély összege az átlagos napi bér 75%-a, míg a szoptatási segély a napi bér 50%-a volt.[25]

„Muszáj a gyárba járni, még a gyerekkel is." – Gyermekintézmények csatarendben

Az 1917 decemberében bevezetett segélyezési rendszer valamelyest enyhített a nők helyzetén, de a háborús éveket tekintve későn jött. Ráadásul a segélyezési időszak letelte után az anyának újból munkába kellett állnia – csakhogy az újszülöttek napközbeni elhelyezését nem, vagy nagyon nehezen lehetett csak biztosítani. A gyermekeket befogadó intézményi rendszerből ugyanis fájdalmasan hiányzott egy: a legkisebbek gondozására alkalmas bölcsőde.

A csecsemők ellátásában, ha az anya munkát vállalt, a nagyszülők, a testvérek, de olykor a szomszédok is besegítettek. Támogató környezet hiányában sokan a „jóistenre" bízták gyermekeiket, vagy magukkal vitték az üzembe. „*Muszáj*

25 A m. kir. minisztérium 1917. évi 4790. M. E. számú rendelete, az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegség és baleset esetére való biztosítását szabályozó rendelkezések kiegészítéséről és módosításáról. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1917/?pg=2585&layout=s&query=4.790 (Megtekintés: 2021. július 29.)

a gyárba járni, *még a gyerekkel is*, *mert a hadisegély kevés. Reggel ötkor*, *de sokszor még előbb is felkelek*, *hisz annyi dolgom van*, *amíg rendbe jövök vele. A benti ellátás jó*, *de a kiutazás rettenetes. Most már ködösek a reggelek és már meg is fázott a lelkem.*"[26] A bölcsődék, „gyermekkertek" felállítását a közös hadügyminisztérium is szorgalmazta az ipari vállalatokhoz 1915. december 10-én intézett köriratában. A körlevél kiemelte, hogy fokozottan szükség van a nők munkájára, még az olyan ágazatokban is, mint a vas- és fémipar, ahol korábban szinte csak férfiak dolgoztak. „*Bárhová állítsák a nőt*, *mindenütt megfelel.*" – állt a közleményben. A női munkaerő alkalmazása kapcsán szólították fel a gyárakat „gyermekkertek" felállítására, „*hogy ezáltal olyan munkásnők is megszerezhetők legyenek a munkára*, *akik eddig ebben a családjuk gondozása miatt hátráltatva voltak*". A gyermekek elhelyezésének és a rájuk felügyelő személyzetnek a biztosítását a gyáraknak kellett vállalniuk.[27]

Míg a fent idézett közlemény hangsúlyozottan a nők gazdasági mobilizációja miatt szorgalmazta a bölcsődék felállítását, addig a *Fővárosi Közlöny*ben megjelent, Popper Kamillának, az V. kerületi Népház Gyermekvédő Osztálya elnökének cikke kifejezetten női szemszögből közelített, s a bölcsődét, mint „*az anyai gondozás melegét nélkülöző csecsemőnek új*, *életfenntartását*, *kellő ápolását biztosító otthon*"-ként aposztrofálta, amely a család életét könnyíti meg. Popper írásából az is kiderül, hogy 1915-ben a fővárosban mindössze hét bölcsőde állt rendelkezésre, ebből egy az V. kerületben volt, 50 férőhelye pedig állandóan megtelt. Popper a társadalmi összefogás szükségességét hirdette a bölcsődei hálózat kiépítéséhez – szükség is volt az adományokra, hiszen a gyermekek napközbeni ellátása pénzbe került, amit a szülők csak részben tudtak finanszírozni.[28]

1916-ban a belügyminiszter a helyzet súlyosságát (a gazdasági és nemzetvédelmi érdekeket) felismerve napközi otthonok felállításáról döntött, ahol az egy évnél idősebbeket lehetett elhelyezni. A kiadott rendelet a törvényhatóságokat kötelezte az otthonok felállítására, az e célra szolgáló helyiségeket (nyár lévén) az elemi iskolák épületében kellett biztosítani. A gyermekek felügyeletével a tanítónőket vagy a tanítók feleségeit bízták meg.[29] A *Világ*ban közzétett írásában Popper Kamilla üdvözölte a jogszabály megjelenését, ugyanakkor az 1–3 életév közti gyermekek ellátását nem látta biztosítottnak a napköziotthonokban, ahol véleménye szerint sem az orvosi felügyelet, sem pedig a megfelelő táplálkozás nem garantált.[30] A bölcsődei hálózat kiépítését nem csupán ő, de országszerte több gyermekvédelmi szervezet is sürgette, a létesítmények kialakítását pedig a munkásnők gyermekeinek ellátása érdekében a gyárak, üzemek területén képzelték el: „*olyan helyen […], hogy az anyák 3–4 óránként egy-egy*

26 *Zalai* 2017. 240. o.

27 A nők mozgósítása. *Népszava*, 1916. január 20. 44. évf. 20. sz. 1–2. o.

28 *Popper Camilla:* Bölcsődét a hátramaradt csecsemőknek. *A Budapesti Központi Segítő Bizottság Közleményei. A Fővárosi Közlöny melléklete*. 1915. november 19. 26. évf. 61. sz. 1. o.

29 A m. kir. belügyminiszter 1916. évi 72.078/XII. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság közönségéhez a munkába járó anyák gyermekeinek védelméről, a csecsemőtáplálásról és ápolásról. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1916/?pg=1144&layout=s&query=napk%C3%B6zi%20otthon (Megtekintés: 2021. július 29.)

30 *Popper Camilla:* A gyermekek védelme. *Világ*, 1916. június 25. 7. évf. 175. sz. 17–18. o.

negyedórára felkereshetik, *megszoptathatják*, *tisztába tehetik csecsemőiket*, *gügyögtetnek velők […]*".[31]

A női munkaerőre azonban nemcsak az iparban, hanem a mezőgazdaságban is szükség volt. A parasztasszonyok sokszor egész nap saját földjeiken vagy napszámban dolgoztak, apró gyermekeik elhelyezése pedig vidéken egyáltalán nem volt biztosított. A *Köztelek* újságírója épp ezért szorgalmazta, hogy az uradalmi majorságokban hozzanak létre bölcsődét a piciknek, ahol egy képzett gondozónő vigyázna rájuk anyjuk távollétében. A cikk pozitív példát is hoz a vidéki gyakorlatra. A korábban már említett Zichy Rafael gróf hitvese által alapított „Falusi Anyák Körének" köszönhetően szakképzett csecsemőgondozók látogattak el a falusi portákra, hogy segítsék a fiatal anyákat a gyermek körüli teendők elvégzésében.[32]

A kezdeményezések (és a jószándék) ellenére a bölcsődei rendszert a háború végéig nem sikerült kiépíteni, a bölcsődék száma Budapesten is 20 alatt maradt, hiába sürgette Szabó Sándor tiszti főorvos még 1918-ban is az intézményhálózat felállítását nemzetgazdasági érdekekre hivatkozva.[33] A háromévesnél nagyobb gyermekek elhelyezése tekintetében valamivel jobb volt a helyzet: a fővárosban közel 370 óvoda és elemi iskola állt rendelkezésükre.[34] Az épületeket azonban sokszor „elrekvirálták" hadicélokra: a nyári napköziotthonok mellett (vagy helyett) hadikonyhák is működtek az intézményekben, ezért fordulhatott elő 1916-ban, hogy a diákok csak október elsejével ültek vissza az iskolapadba.[35] 1917–1918 fordulóján pedig szénhiány miatt élvezhették a karácsonyi szünetet egészen január közepéig[36] – bízva abban, hogy otthonaikban melegebb van. A tervezett napköziotthonok megvalósítására sem került sor minden településen. Az egyébként is túlterhelt pedagógusok (akiknek jelentős hányada tanítónő volt, hiszen a férfi tanítókat már régen bevonultatták) pedig nem tudták vállalni a vakáció teljes ideje alatt a „napköziztetést" – vidéken szükség volt a munkájukra a földeken.

„Sajátosan nehéz életviszonyok között látja a fővárosi ipari munkások gyermekeit" – Gyermeknyaraltatás a háború alatt

1917-re az ország teljesen kimerült a háborús erőfeszítésekben. Állandósult az élelmiszerhiány, az alapélelmiszerek jelentős részét jegyre adták, dübörgött a hadigazdaság: a hadsereg igényeinek kiszolgálása miatt korlátozták a munkavállalói jogokat. 1917 nyarán már egymást érték a sztrájkok: a munkások

31 Dr. Gidófalvy István az anyák és csecsemővédelemről. *Ellenzék*, 1916. július 17. 37. évf. 60. sz. 2–3. o.

32 *Zemplényi Lászlóné:* A falusi nők gazdasági munkájának elősegítése. *Köztelek*, 1917. július 14. 27. évf. 28. sz. 1151–1152. o.

33 *Fővárosi Közlöny*, 1918. szeptember 6. 29. évf. 44. sz. 1744. o.

34 *Fővárosi Közlöny*, 1918. augusztus 2. 29. évf. 39. sz. 1631. o.

35 Az iskolai szünidők meghosszabbítása. *Pesti Hírlap*, 1916. szeptember 3. 38. évf. 245. sz. 15. o.

36 A karácsonyi vakáció meghosszabbítása. *Pesti Hírlap*, 1918. január 2. 40. évf. 2. sz. 8. o.

az alacsony munkabérek, az éjszakai és vasárnapi munkavégzés, valamint a megnövekedett napi munkaidő miatt tiltakoztak. A hadiiparban dolgozó munkásoknak megnőtt a befolyása – talán épp ennek köszönhető az a kezdeményezés, amelynek következtében 1917 nyarán 2000 budapesti munkásgyermek pihenhetett négy héten át vidéken, a „jó levegőn", ezzel is levéve a felvigyázás gondját a túlterhelt szülőkről. Az 5 és 15 év közötti gyermekeket állami költségen helyezték el „jószívű családoknál", bízva abban, hogy a levegő, a napsütés és a szabad mozgás megerősíti a gyermekek szervezetét. A nyaralás lebonyolításával Ugron Gábor frissen kinevezett belügyminiszter a Magyarországi Munkások Gyermekbarát Egyesületét[37] bízta meg.[38]

A kezdeményezés sikerén felbuzdulva 1918 februárjában a kormány már osztrák–magyar csereakciót tervezett, amelynek keretében 20.000 magyar munkásgyermek pihenését biztosították volna a tengerparton és az osztrák hegyvidéken, míg az Ausztriából érkező gyermekeket hazai vidéki családoknál helyezték volna el. A kölcsönösség jó ajánlatnak tűnt: Ausztriában az élelmiszerhiány még nagyobb volt, mint Magyarországon, így fontos volt a gyermekek „feltáplálása", Magyarországon pedig sok volt a tüdőbeteg, akiknek környezetváltozásra volt szüksége. A vállalkozás lebonyolításához a társadalom (és a bankok) segítségét kérték, hiszen az állam anyagi lehetőségei meglehetősen korlátozottak voltak.[39] Az akció fővédnöke nem más lett, mint az uralkodó, IV. Károly, aki nevét is kölcsönözte a mozgalomhoz, amely immár „Károly király gyermeknyaraltatása" címen futott.[40] A nyaralásra azoknak a 6 és 13 év közötti gyermekeknek a jelentkezését várták elsősorban, akik budapesti gyermekkórházak vagy rendelőintézetek kezelését vették igénybe az elmúlt négy évben.[41] Az üdülés biztonságos előkészítéséhez és lebonyolításához külön brosúrát is megjelentettek.[42]

A vakációzó gyermekeket 30 fős csoportokra osztották, mellékük egy-egy felügyelőnőt rendeltek ki, akinek az utazás és az ott-tartózkodás alatt gondoskodnia kellett a kicsik minden szükségletéről. A gyermekeket az utazás előtt orvosi vizsgálatra küldték, a pihenés csak az egészségesek számára volt biztosított. A többhetes vakáció idején a gyermekek szigorú házirend szerint éltek, amelyet az utasítás szerint a „*legszigorúbb katonás pontossággal és a leglelkiismeretesebb szigorral*" kellett betartani. A nyaralókat hétkor ébresztették, s a reggeli hőmérőzés és tisztálkodás után „fekvőkúra" várt rájuk egész délelőtt. Ezt követte egy maximum 15 percig tartó fürdés, majd az ebéd. Délután ismét „fekvőkúra", azután uzsonna következett, szabad játékra mindössze két óra jutott naponta.[43]

37 Az egyesület 1917 nyarán alakult, alapszabályában legfőbb célkitűzésként a munkásgyermekek testi és szellemi jólétének közös erővel való előmozdítását, a támogatók egyesítését, valamint a munkásszármazású hadiárvák helyzetének javítását jelölte meg. *P. Miklós* 2018. 101–109. o.

38 2000 munkásgyermek nyaralása. *Magyarország*, 1917. július 11. 24. évf. 173. sz. 10–11. o.

39 A szegény gyermekek nyaralása. *Pesti Hírlap*, 1918. február 22. 40. évf. 45. sz. 7. o.

40 A király a gyermekekért. *Pesti Hírlap*, 1918. március 31. 40. évf. 77. sz. 12. o.

41 Sürgős jelentkezés Károly király gyermeknyaraltatására. *Pesti Hírlap*, 1918. május 1. 40. évf. 103. sz. 6. o.

42 *Károly király* 1918.

43 Uo. 3–4., 13. o.

Strandolók. Siófok, 1917 (Fortepan 27857, adományozó: Schoch Frigyes)

A várva-várt pihenés azonban felüdülés helyett inkább rémálommá vált. 1918 augusztusában már arról cikkeztek a lapok, hogy a magyar gyermekeket ellenszenv és méltatlan körülmények fogadták Abbázián. Az ügy kipattanását IV. Károly tervbe vett látogatása eredményezte – szerette volna az akcióban részt vevő gyermekeket személyesen is felkeresni –, aminek az előkészítéséhez Vadnay Tibor, az akció kormánybiztosa elutazott az üdülőhelyre. Beszámolója szerint a horvát lakosság ellenségesen fogadta a gyermekeket, érkezésükről „Jönnek a tatárok" címmel közölt cikket az egyik helyi lap. Szállásukat nem készítették elő, így sok esetben korábban használaton kívüli helyiségekben, szalmazsákokon aludtak és élelmezésük sem volt biztosított.[44] Az akció ráadásul tragédiával zárult: a *Népszava* 1918 szeptemberében egy kisfiú haláláról számolt be, aki a nyaralás alatt súlyosan megbetegedett és a fiumei kórházban meg is halt.[45]

44 A királyi pár látogatása a nyaraló gyermekeknél. *8 Órai Újság*, 1918. augusztus 3. 4. évf. 179. sz. 4. o.
45 A gyermeknyaraltatás halottja. *Népszava*, 1918. szeptember 8. 46. évf. 210. sz. 8. o.

Segít-e a segély? A hadiárva-ellátás nehézségei[46]

Az eddig tárgyalt kezdeményezések megkönnyít(h)ették ugyan a családok életét, de nem nyújtottak rendszeres anyagi támogatást a rászorulóknak. Állandó pénzbeli juttatást kizárólag az államtól várhattak, méghozzá hadisegély formájában. Segélyezés tekintetében már a háború kirobbanása előtt is léteztek olyan jogszabályok, amelyekre a hadigondozás rendszerének kialakításakor támaszkodni lehetett.[47] Ezek az intézkedések részletesen szabályozták a jogosultak körét, és a kapható járulék összegét is meghatározták. Mivel a korábbi törvények csak a törvényes családtagok igényjogosultságát állapították meg, de nem rendelkeztek például a házasságon kívül született gyermekekről, már a háború első évében szükség volt a jogszabály módosítására.

Az 1914. évi XLV. törvénycikk a segélyezettek körébe számította a házasságon kívül született és mostohagyermekeket, azokat a gyermekeket, akiket az állami gyermekvédelem helyezett el a bevonult családjában, illetve azokat az örökbe fogadott gyermekeket, akiknek az örökbefogadása még a bevonulás előtt megtörtént.[48] A segélyezésre vonatkozó jogszabályokat értelmezni aligha lehetett egyszerű, ezt megkönnyítendő jelent meg a *Népszava* gondozásában egy füzetke, „Kinek jár a segély?" címmel.[49] A brossúra közérthetően magyarázta el a jogosultsági kérdéseket, feltüntette az egyes vármegyékben, illetve törvényhatósági jogú városokban kapható segélyek legmagasabb összegét, valamint felhívta a figyelmet arra is, hogy a segélyezésre való igényt be kell jelenteni a hivatali elöljáróknál. A tájékoztatóból az is kiderül, hogy a hadisegély napi összegét a Honvédelmi Minisztérium állapította meg, s az az 1914-ben megállapított katonai átvonulási élelmezési illeték napi összegével volt egyenlő. A juttatás vidékenként eltért: míg Kolozs vagy Háromszék vármegyében 57 fillért

46 A segélyezési rendszert a tanulmány témájához illeszkedve csak a gyermekeket megillető járulékok szempontjából vizsgálom.

47 1880. évi XXVII. törvénycikk a hadmentességi díjról. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88000027.TV (Megtekintés: 2021. június 25.) A törvény szerint a befolyt hadmentességi díjból külön alapot képeztek az elesettek, illetve a sebesültek családtagjainak támogatására.; 1882. évi XI. törvénycikk a mozgósítás esetében behívott állandóan szabadságoltak, tartalékosok, póttartalékosok, honvédek és egyéb jogosultak gyámol nélküli családjainak az 1880. évi XXVII. törvénycikk 5. §-a alapján nyújtandó segélyezés módozatáról https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88200011.TV (Megtekintés: 2021. június 25.) A törvény pontosan meghatározta a segélyezésre jogosultak körét. Ellátásra csak a hadbavonult törvényes neje, gyermekei és unokái, apja, anyja, nagyapja, nagyanyja, apósa, anyósa, testvérei voltak jogosultak és ők is csak akkor, amennyiben ellátásukról részben vagy teljes egészében a bevonult gondoskodott.; 1887. évi XX. törvénycikk a hadsereg, hadtengerészet, honvédség és népfölkelés tiszti és legénységi özvegyeinek és árváinak ellátásáról https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88700020.TV (Megtekintés: 2021. június 25.) Az 1887-ben megállapított segélyek összege olyan alacsony volt, hogy azt már 1907-ben módosítani kellett: 1907. évi XVI. törvénycikk az 1887. évi XX., 1891. évi X. és 1896. évi IV. törvénycikkek módosításáról https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90700016.TV (Megtekintés: 2021. június 25.)

48 1914. évi XLV. törvénycikk a mozgósítás esetén bevonultak gyámol nélküli családjainak segélyezését szabályozó 1882. évi XI. törvénycikk kiegészítése és némely rendelkezésének módosítása tárgyában https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91400045.TV (Megtekintés: 2021. június 25.)

49 *Pongrácz* 1915.

kaphattak a rászorulók, addig Győr és Komárom vármegyében 68, Budapesten 78, Pozsonyban 88 fillér járt naponta hadisegélyként. A nyolc évnél fiatalabbak, valamint azok, akiket a bevonult csak részben tartott el, ennek az összegnek csak a felét kaphatták.[50]

A segélyek összege 1917-re sem változott (ugyanakkor az átvonulási illeték összege emelkedett), noha az egyre növekvő infláció miatt ebből az összegből képtelenség volt megélni. Budapest székesfőváros Népjóléti Központja az 1917. május 12-én tartott alakuló ülésén épp ezért javaslatot tett arra, hogy a fővárosi törvényhatósági bizottság az alábbi kérelemmel forduljon a kormányhoz: a hadisegély napi összegét 78 fillérről a kétszeresére, vagyis 1 korona 56 fillérre [a *Fővárosi Közlöny*ben – hibásan – 1 korona 86 fillér szerepel – K. E.] emeljék, s a nyolc éven aluliak is megkaphassák a segély teljes összegét.[51] A segélyezési rendszeren végül 1917–1918 fordulóján változtattak: felemelték az adható összegeket és a magas lakbérekre való tekintettel lakbérsegélyt is kiutaltak. A kifizetés azonban nem ment gyorsan, *Az Est* még 1918 februárjában is arról cikkezett, hogy akár két hónapot is várni kell a pénzre.[52]

Hadisegélyt elvben minden gyermek kapott, a hadiárvák a segély mellett még külön árvasági ellátáshoz is jutottak. Azok a gyermekek, akiknek apja eltűnt vagy elesett (akár törvényes, akár törvénytelen házasságból származtak), hadiárvának számítottak, akárcsak azok az örökbefogadott gyermekek, ahol az örökbefogadás még a bevonulás előtt megtörtént.

A fiúk 16 éves, a lányok csak 14 éves korukig kaptak árvasági segélyt, az összeg nemtől függetlenül évi 12 korona volt, ha csak a családfőt veszítették el és évi 36 korona, ha egyik szülő sem élt és a gyermek egyedül maradt. Ha több árva is maradt a szülők után, az összeg is változott – két hátrahagyott gyermek 30–30 koronát, három 24–24 koronát, négy vagy annál több gyermek 18–18 koronát kaphatott fejenként. Paradox módon, ahogy nőtt a gyermekszám, úgy csökkent az egy főre eső segély összege.[53] Az árván maradt gyermekeket, ha csak lehetett, próbálták saját családjuk vagy szűk rokonságuk környezetében tartani, erre szolgált a hadiárvasegély és más természetben juttatott segítség, mint a cipő- és ruhacsomag. 1915 májusában közöltek először statisztikákat a hadiárvák számáról – 1915. március 31-ig 5176 ilyen gyermek volt az országban. Többségük, 92%-uk, az édesanyjánál vagy szűkebb családjánál élt, gyermekmenhelyen 2%-ukról, jótékony társadalmi egyesületnél vagy jótékony befogadó intézménynél 3%-ukról gondoskodtak.[54]

Az árvák sorsának felügyeletét a hadigondozó népirodák 1917-es megalakulásáig az árvaszékek biztosították – az állam kiemelten fontosnak tartotta védelmüket: „*…a királyért és a hazáért elvérzett hősök árváival szemben az államnak*

50 Uo. 9–10. o.

51 *Fővárosi Közlöny*, 1917. május 15. 28. évf. 25. sz. 848. o.

52 Csak két hónap múlva fizetik ki a felemelt hadisegélyt. *Az Est*, 1918. február 6. 9. évf. 31. sz. 4. o.

53 1915. évi XV. törvénycikk az 1915–16. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91500015.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38 (Megtekintés: 2021. július 31.)

54 Hadiárváink sorsa. *Pesti Napló*, 1915. május 19. 66. évf. 138. sz. 13. o.

és a társadalomnak különös kötelességei vannak […] ezeknek az árváknak különös védelemre van szükségük".[55] Ez az idézet akár az árvaellátás mottója is lehetne: az apa (vagy szülő) nélkül maradt gyermekeket csak a végső esetben emelték ki saját, vér szerinti családjukból, amennyiben ez mégis megtörtént, úgy örökbefogadó szülőket kerestek számukra. A háború előtt is létező gyermekmenhelyek a ranglétra legalján szerepeltek – ez az elhelyezési forma nem illett bele az állam által közvetített árvaellátási képbe. A hadiárvák sorsa kényes ügynek bizonyult: nevelésüknél az volt a legfőbb elv, hogy erkölcsös és hasznos állampolgárok legyenek, ezért törekedtek arra, hogy figyelembe véve képességeiket, megfelelő képzést kapjanak, ugyanakkor ne szakítsák ki őket abból a társadalmi csoportból sem, ahová születtek.

Az „árvagondozási program" egyidejűleg az őket nevelő édesanyákat is a fókuszba állította. Akadtak, akik megkérdőjelezték a nők kompetenciáját a nevelési kérdésben: „*Apa hiányában az anya fegyelmező ereje gyönge; a zülléstől, bűntől visszatartani nem tudja, s a gyermek, érezvén, hogy immár az, aki kitörő szenvedelmét zabolázza, akitől félnie, tartania kell, nincs, a bűnözés útjára téved.*"[56] Az idézett cikket író Sándor József, a fiatalkorúak brassói bírája úgy vélekedett, hogy az apátlan árvák jobban ki vannak téve a züllésnek és ezáltal a bűnözésnek, mint a két szülővel vagy nevelőotthonban élő társaik – ez a megállapítás nemcsak a hadiárvák helyzetére, hanem a kor nőkről alkotott képére is rávilágít. E szerint a nő akaratgyenge, s férfi hiányában nem képes gyermeket nevelni az elfogadott társadalmi normák szerint. Zombory László, az Erdélyi Pártfogó Egyesület titkára a *Budapesti Hírlap* hasábjain közölt cikkében egyesen számonkéri az anyákat, hogy helyesen használják-e fel a hadiárvák után kapott segélyt: „*A napilapokban, sajnos, sokat olvashatunk az e téren történő visszaélésekről. A személyes utánjárás és szigorúbb ellenőrzés ez irányban is szükséges. Sok olyan anya is van, aki kiskorú gyermekét koldulni küldi; a vendéglőket, kávéházakat egy időben nagy számmal keresték fel jól öltözött gyermekek; akik mint hadiárvák a vendégektől adományokat gyűjtöttek; sok, főleg a szegény néposztályhoz tartozó anya nehéz testi munkát végeztet gyermekével s a nyomor ürügye alatt elvonja az iskolától.*"[57] Zombory egyidejűleg azt is elismerte, hogy a kapott segély annyira kevés, hogy abból egy anya magát és gyermekeit fenntartani nem tudja, így velük együtt nyomorog. A női munkavállalást ugyanakkor nem támogatta, a nők természetes hivatását a családanyai szerepben látta – megjelenésüket a munkaerőpiacon pedig a háború szükséges és rossz mellékhatásának vélte. Zombory állásfoglalásából következik, hogy ezek a csonka családok valójában zsákutcába kerültek: a megélhetésüket nem biztosította az állam, ugyanakkor az anyák munkavállalását is nehezményezte, hiszen ki vigyáz akkor az otthonmaradt gyermekekre? Az utcán csellengőkre szükségszerűen a züllés vár – és itt újból visszakanyarodhatunk a már érintett kérdésekhez, a napközbeni gyermekelhelyezés problematikájához. Üdvös megoldást nem sikerült találni a problémára – Zombory javaslatát, hogy

55 *Istvánffy István:* A hadiárvák védelme. *Budapesti Hírlap*, 1915. május 5. 35. évf. 124. sz. 10. o.
56 *Sándor József:* A hadiárvák védelme. *Budapesti Hírlap*, 1915. szeptember 19. 35. évf. 261. sz. 31. o.
57 *Zombory László:* A hadiárvák védelme. *Budapesti Hírlap*, 1915. október 10. 35. évf. 282. sz. 17. o.

Apa nélkül, 1916
(Fortepan 163516, adományozó: Wittner Lucia)

ezeket a gyermekeket az anyák beleegyezésével emeljék ki a családból és adják nevelőszülőkhöz gondozásra, aligha nevezhetjük annak.

Az árvagondozás körüli polémia tovább folytatódott, végül Tisza István miniszterelnök is megszólalt a kérdésben: „*Hadiárvák ellátása ügyében […] az államra és a társadalomra két fő feladat vár. Az egyik: gondoskodni a hadiárvák megélhetéséről és biztosítani számukra a fenntartásukra szükséges anyagi eszközöket. Az állam és a társadalom másik fő feladata: a hadiárvák nevelése. Megfelelően kell gondoskodni a műveltebb hadiárvákról és ezeknek megfelelő neveléséről, mert nagyon sokan vannak olyanok a műveltebb osztályokból, akik a háború áldozataivá lettek. Az árvák ellátásánál az a fő szempontunk, hogy minden árva abban a nevelésben részesüljön, amelyben részesülne, ha atyja életben volna.*"[58] A miniszterelnök ezzel ki is jelölte a hadiárvagondozás irányát, a középosztálybeli árvák érdekeit helyezve előtérbe. Az árvák felneveléséhez az állam a társadalom jótékony segítségére számított: Tisza szavára patrónus mozgalom indult, amelynek keretében magánszemélyek, gyárak vagy más nagyobb vállalatok adták össze a gyermekek iskoláztatási költségeit.[59] Az árvák támogatása nemcsak a képzési hozzájárulás formájában jelentkezett: megsegítésükre jótékonysági esteket tartottak, illetve nyári pihenésüket is igyekeztek biztosítani.[60]

58 Tisza a hadiárvák ellátásáról. *Az Est*, 1916. február 26. 7. évf. 57. sz. 7. o.

59 Az adakozásra szóló felhívást és a támogatók névsorát a sajtóban rendszeresen közzétették, így például a *Pesti Hírlap* 1916 májusában megjelent számaiban is.

60 A hadiárvák számára Balatonszabadiban hoztak létre 225 ágyas gyermekszanatóriumot. A Balatonszabadi avatás. *Magyarország*, 1917. augusztus 12. 24. évf. 201. sz. 15. o.

Összegzés

A háborús évek alatt a gyermekvédelem – mint láttuk – szó szerint gyermekcipőben járt. A gyermekek érdekeinek érvényesítésére, segélyezésükre, elhelyezésükre irányuló jogszabályok között olyanok is találhatók ugyan, amelyek már a modern családpolitikát és gyermekgondozást képviselték, megvalósításuk azonban rendszerint késett – ennek úgy anyagi, mint emberi (pontosabban rendelkezésre álló szakszemélyzeti) akadályai is voltak. Az egyes intézkedéseket elemezve az is egyértelmű, hogy a korban nem volt (és nem is született) egzakt és mindenki által elfogadott egyezmény sem arra nézve, hogy kit tekintettek gyermeknek. A hadiárvasegély életkori küszöbe a fiúknál a 16. életév, míg a lányoknál a 14. életév betöltése volt, a nyaralási akcióknál az életkori cenzust nemtől függetlenül a 15–16. életévnél húzták meg. Azok a (legtöbbször középosztálybeli) gyermekek pedig, akik tanultak, a képzési idő végéig, akár 18 éves korukig is kaphattak támogatást. Ahogy az életkor, úgy a társadalmi csoportok esetében is eltérő volt az elérhető támogatások milyensége – a fővárosi, illetőleg a középosztályhoz tartozó gyermekek behozhatatlan előnyhöz juthattak vidéki, paraszti sorba tartozó társaikhoz képest. Ugyanakkor a háború alatt elinduló kezdeményezések, mint a védőnői hálózat kiépülése vagy a bölcsődei rendszer kialakítása olyan fontos lépések, amelyek a háború utáni generációknak már jelentősen megkönnyítették az életét.

Irodalomjegyzék

Budapest székesfőváros 1923.
Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. XII. évf. 1913–1920. Budapest, 1923.

Kappanyos 2020.
Kappanyos Ilona: „Hajlékában kell felkeresnünk őt". A védőnői modell kialakulása. *Sic itur ad astra*, 2020. 72. sz. 133–152. o.

Károly király 1918.
Károly király gyermeknyaraltatásának szabályai. Budapest, 1918.

Kiss 2004.
Kiss László: Egészség és politika – az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében. *Korall*, 2004. szeptember. 17. sz. 107–137. o.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1924.
Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XXIV., XXV., XXVI. 1916., 1917., 1918. Budapest, 1924.

P. Miklós 2018.
P. Miklós Tamás: 100 éve alakult meg a Magyarországi Munkások Gyermekbarát Egyesülete. *Neveléstörténet*, 2018. 15. évf. 1–2. sz. 101–109. o.

Pongrácz 1915.
Pongrácz Jenő: Kinek jár a segély? A bevonultak és hozzátartozók igényei. Budapest, 1915.

Vörös 2011.
Vörös Boldizsár: „Ha gombóccal hajigálnak, / el is megyek katonának". Háborús gyermekjátékok Magyarországon 1914–1918. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 12. Szerk. *Szoleczky Emese – Závodi Szilvia*. Budapest, 2011. 127–137. o.

Zalai 2017.
Zalai Katalin: A nők „baljós" térfoglalása. A nők gazdasági mobilizációja az első világháború idején. In: 1916 a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról. Szerk. *Egry Gábor – Kaba Eszter*. Budapest, 2017. 229–264. o.

'Not Something for Children' – The First World War and Youngsters

The First World War brought great changes to the lives of those who grew up during the years that it lasted. Fathers, older brothers, and grandfathers even were away from home, if only for periods. A need to provide for their families obliged many mothers to go out to work. In the absence of appropriate provision (crèches, kindergartens), children in Hungary below school age spent their days at home or else in the company of other such children organised into groups. During the holidays, these young children were joined by children who had already started school. The war that imbued their everyday lives soon made its appearance in their games, too: boys would play at 'thrashing the Serbs' and girls at being Red Cross nurses taking care of the wounded.

Some of the children left without supervision and care fell victim to criminals, becoming involved in burglaries and scams. Among babies, mortality increased dramatically, because of lack of attention and care.

By the second year of the war, the changes were so apparent that the state was put in the position of needing to find solutions to the different problems presenting themselves.

In the study, the author examines the initiatives taken – and the practices introduced – to ameliorate the material situations of children and of families bringing up children, as well as to assist mothers who were left on their own in their efforts to bring up and care for children.

„Dies ist kein Kinderspiel“ – Kinder und der Krieg

Der Erste Weltkrieg brachte auch im Leben der Kinder große Veränderungen. Aus ihrem Leben verschwanden – wenn auch nur zeitweise – die Väter, Großväter, die älteren Brüder. Um das Auskommen der Familie zu sichern, waren die Mütter oft gezwungen, eine Arbeit anzunehmen – die kleineren, noch nicht schulpflichtigen Kinder verbrachten ihre Tage aus Mangel an geeigneten Einrichtungen entweder in den abgeschlossenen Wohnungen, oder in der Gesellschaft von anderen Gleichaltrigen „in Banden zusammengerottet“ – denen sich zur Ferienzeit auch die anderen Kinder anschlossen. Der Krieg, der ihren Alltag durchdrang, erschien auch bald in ihren Spielen – mal spielte der eine, mal die andere die Rolle des „verdroschenen serbischen Soldaten“ oder der Rotkreuzschwester, die Verwundete versorgte. Ein Teil der ohne Aufsicht und Obhut gebliebenen Kinder beteiligte sich als Opfer von Verbrechern an Einbrüchen und Betrügereien. Im Kreis der Kinder im Säuglingsalter nahm wegen des Mangels an Versorgung die Sterblichkeit drastisch zu.

Diese Veränderungen fielen im zweiten Kriegsjahr derart ins Auge, dass der Staat eine Lösung finden musste – oder hätte finden müssen.

In der Abhandlung werden die Initiativen und Praktiken untersucht, die in irgendeiner Form die materielle Not der Kinder und der erziehenden Familien linderten, sowie den auf sich selbst gestellt gebliebenen Müttern bei der Erziehung und Versorgung der Kinder halfen.

Sallay Gergely Pál – Szentváry-Lukács János

BARCSAY LÁSZLÓ – ARANYSARKANTYÚS VITÉZ?

2021 áprilisában, egy internetes fórumon felbukkant néhány katonai vonatkozású fénykép, amelyek egyikén egy, az 1916-ban avatott magyar aranysarkantyús vitézek jelvényét és 1939-ben rendszeresített honvéd tiszti egyenruhát viselő őrnagy volt látható. Mivel IV. Károly, az utolsó magyar király 1916. december 30-i koronázásakor mindössze 47, név szerint ismert személy vált jogosulttá az aranysarkantyús vitézi cím viselésére, érthető, hogy a kép felbukkanása nagy érdeklődést váltott ki gyűjtők és kutatók körében egyaránt. A jelvény viselésére egykor jogosultak alacsony száma (a kép készülésének idején[1] az avatottak közül mintegy negyvenen éltek) és a rendelkezésre álló ismeretek[2] alapján egyfelől jó esély volt arra, hogy a képen látható személyt azonosítani lehet, másfelől – ugyancsak az alacsony számból fakadóan – az aranysarkantyús vitézek jelvényviselési fotóinak ritkasága olyan fokú, hogy egy korábban nem ismert, ilyen témájú fénykép megjelenése önmagában is szenzáció.

Az említett portréképen ábrázolt őrnagy az aranysarkantyús vitézek jelvényén kívül kitüntetéseit[3] (köztük Arany Vitézségi Érmet) és vitézi jelvényt is visel egyenruháján, amely személyének azonosítását nagyban segítette. A vizsgálat nem várt eredménnyel járt. A képen vitéz nemes nagybarcsai Barcsay László[4] (1895–1971) méneskari őrnagy látható, akit 1942. november 1-jével léptettek elő ebbe a rendfokozatba,[5] tehát a felvétel ez alkalomból vagy ezt követően készülhetett. (Az azonosításban a fiatal Barcsayról már ismert és közölt hadapród őrmesteri portré szintén segített.[6])

Barcsay portréja esetében nem arról van szó, hogy egy aranysarkantyús vitézről sikerült újabb fényképet találni, hanem arról, hogy egy aranysarkantyús

1 Az 1939 M egyenruha alapján megállapítható volt, hogy a kép az 1940-es évek első felében készült.

2 A közelmúltban jelent meg az 1916-ban avatott (és nem avatott) aranysarkantyús vitézeket bemutató kötet: *Sallay Gergely Pál – Szentváry-Lukács* János: IV. Károly aranysarkantyús vitézei, 1916. Budapest, 2019. (a továbbiakban: *Sallay – Szentváry-Lukács* 2019.)

3 Bronz Katonai Érdemérem hadiszalagon, kardokkal; Arany Vitézségi Érem; Ezüst Vitézségi Érem I. osztálya; Ezüst Vitézségi Érem II. osztálya; Károly Csapatkereszt; Háborús Emlékérem kardokkal, sisakkal; Erdélyi Emlékérem; bolgár Háborús Emlékérem.

4 Életrajzi összefoglalóját lásd: *Sallay – Szentváry-Lukács* 2019. 128. o.

5 Hadtörténelmi Levéltár, Katonai anyakönyvi lapok 1895/105.; A M. kir. Honvédség és Csendőrség tisztjeinek és hasonlóállásúaknak 1944. évi rangsorolása. Budapest, 1944. 732. o.

6 A Barcsay László unokája, Hadnagy Attila László által rendelkezésre bocsátott portréképet közli: *Sallay – Szentváry-Lukács* 2019. 128. o.

Vitéz Barcsay László őrnagy, nyakában az aranysarkantyús vitézek jelvényével, 1942
(Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívum, gyarapodási szám: 41/2021)

vitéznek jelölt, de valójában nem avatott személyről került elő olyan kép, amelyen a különleges címet kifejezésre juttató jelvényt viseli a nyakában.

Amikor 1916 decemberében, I. Ferenc József halálát követően megkezdődött az új magyar király koronázásának szervezése, egyebek mellett a több évszázados hagyományra visszatekintő aranysarkantyús vitézavatás jelöltjeinek kiválasztására is sor került. Ez a miniszterelnök feladata volt. Tisza István gróf (1861–1918) első javaslatát december 12-én küldte meg Zdenko Lobkowitz herceg (1858–1933) főhadsegédnek. A lista alapján a közös Hadügyminisztérium és a magyar Honvédelmi Minisztérium már 13-án megkezdte a személyek tényleges tartózkodási helyére vonatkozó puhatolást: a harctéren saját ezredüknél lévők mellett voltak, akik más alakulatnál kerültek beosztásra, és akadtak, akik hátországi szolgálatot teljesítettek. A sebesültek kórházban vagy lakóhelyükön tartózkodtak. A miniszterelnök 1916. december 17-én immár hivatalos formában, két részletben küldte meg előterjesztését az uralkodó Katonai Irodájához. Az első névsor egyezett az öt nappal korábbi javaslattal. Az ebben javaslatba hozott személyek között szerepelt Barcsay László, a császári és királyi 13. huszárezred tartalékos hadnagyának neve is. A második, kiegészítő névsor további 19 avatandó vitéz nevét tartalmazta, illetve a felterjesztésekbe utólag még néhány újabb, ceruzával beírt név is került. December 23-tól a sajtóban is megjelentek különböző terjedelmű és pontosságú listák,[7] de a valóságnak megfelelő, tehát a ténylegesen avatottak neveit tartalmazó névsor az 1917. évre kiadott

7 Többek között Barcsay nevét is közölte: *Pesti Hírlap*, 1916. december 23. 38. évf. 356. sz. 8. o.; *Magyarország*, 1916. december 24. 23. évf. 357. sz. 21. o.

Az aranysarkantyús vitézek jelvénye (Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai Gyűjtemény, leltári szám: 2019.141.1./É)

Magyarország tiszti cím- és névtárában jelent meg.[8] Ebben Barcsay már nem szerepelt, nem is szerepelhetett.

A fiatal (a koronázáskor mindössze 22 éves) huszártiszt nem tudott megjelenni 1916. december 30-án a kiválasztott katonatisztek társaságában a Mátyás-templomban (Budavári Nagyboldogasszony-templomban), a király trónja előtt. Barcsay László ugyanis súlyosan megbetegedett és kórházi ápolásra szorult. Rajta kívül Jurković Nikola (1894–1953) és Kovács Sebestény Miklós (1885–1968) maradt le a szertartásról, miután késve kapták meg az értesítést. Ők hárman tehát nem tekinthetők aranysarkantyús vitéznek, még ha önhibájukon kívül maradtak is távol a ceremóniától. (Kovács Sebestény Miklós esetében a sajtó kiigazítást tett közzé, hiszen 1916. december 24-én még aranysarkantyús vitézként említették,[9] de 1917. január 10-én már „elmaradt lovaggá-ütésről" írtak. „*Megemlítettük, hogy a most lefolyt koronázáskor Kovács-Sebestény Miklós honvédhuszár főhadnagyot, Kovács-Sebestény Gyula dr. polgármester unoka-öccsét is aranysarkantyús vitézzé üti a király. Az aranysarkantyús vitézzé avatás azonban nem történt meg, mivel Kovács-Sebestény Miklós főhadnagy későn kapta az értesítést, így a harctérről csak a koronázás napján délben érkezhetett Budapestre, amikor már a ritka szertartásnak vége volt.*"[10])

A ceremónia során az avatottak látható jelvényt nem kaptak, egy emlékjelvény alapításának gondolata csak a koronázás után merült fel. Bár a fennmaradt

8 Magyarország tiszti czím és névtára 1917. XXXVI. évf. Budapest, 1917. 670. o.
9 *Somogyi Hírlap*, 1916. december 24. 13. évf. 296. sz. 5. o.
10 *Somogyi Hírlap*, 1917. január 10. 14. évf. 6. sz. 3. o.

források alapján a jelvények 1917 őszére (a Bachruch cégnél, Budapesten) elkészültek, a hivatalos alapításról az uralkodó csak 1918. április 10-én kelt legfelsőbb kéziratában rendelkezett, a jelvények kiosztására pedig az első világháború végéig már nem került sor.[11] (A legkorábbi ismert aranysarkantyús jelvényviselési fotó Vén Zoltán (1893–1983) portréképe, hátoldalán 1920. február 23-i dátummal.) Mivel az aranysarkantyús vitézi jelvény és/vagy az annak viselését tanúsító ábrázolás több hagyatékban is fennmaradt, annyi bizonyos, hogy az arra jogosultak az első világháború után valamilyen módon hozzájutottak az őket megillető példányokhoz és viselték is azokat. Barcsay László most előkerült portréképe pedig azt tanúsítja, hogy nem csak az arra jogosultak…

Úgy tűnik, az idő múlásával Barcsay ténylegesen aranysarkantyús vitézként kezdett magára tekinteni (amelynek a jelvény viselésével külsőleg is jelét adta) és ezt a gondolatot bizonyos fórumok is átvették. A M. Kir. Ferenc József Nevelőintézet, Barcsay alma matere, az 1930-as években kiadott évkönyveiben például következetesen aranysarkantyús vitézként említi őt az intézet volt kiválóbb növendékeinek felsorolásában – többek között olyan nevek sorában, mint Ambrózy György (1885–1970), a Mária Terézia Katonai Rend lovagja, Bárczy István (1882–1952) miniszterelnökségi államtitkár, Csáky Imre gróf (1882–1961) volt külügyminiszter vagy Kállay Miklós (1887–1867) földművelésügyi miniszter.[12] Ugyanakkor a hivatalos kiadványként megjelenő Magyarország tiszti cím- és névtára továbbra sem szerepeltette Barcsay nevét az aranysarkantyús vitézek között.[13]

A fent bemutatott jelvényviselési fotóval együtt Barcsay László egy másik katonai portréképe is előkerült, amely úgyszintén 1939 M honvéd tiszti egyenruhában ábrázolja az őrnagyot, azonban ezen a képen kitüntetéseit szalagsávok formájában[14] viseli mellén (zubbonyzsebén itt is látható a vitézi jelvény). Ez a felvétel az aranysarkantyús vitézi jelvény vonatkozásában egy másik szabálytalanságot szemléltet: Barcsay szalagsávsora élén viseli a jelvényt jelképező, kétoldalt zöld szegélyes, vörös szalagsávot, jóllehet a jelvény viselésének módjára vonatkozó eredeti, 1917. decemberi javaslat így szólt: „*célszerűnek látszik annak szabatos kimondása, hogy ezen jelvényt csakis eredeti nagyságban a nyakban szabad viselni, és annak minden más alakban a mellen, vagy szalagból készített gombalakban való viselése feltétlenül kerülendő.*"[15] A hivatalos alapításról rendelkező, 1918. áprilisi

11 A témáról részletesen lásd: *Sallay – Szentváry-Lukács* 2019. 134–137. o.

12 A M. Kir. Ferencz József Nevelőintézet értesítője az 1933–34. évről. Budapest, 1934. 30–31. o.; A M. Kir. Ferencz József Nevelőintézet értesítője az 1934–35. évről. Budapest, 1935. 26–27. o.; A M. Kir. Ferencz József Nevelőintézet értesítője az 1935–36. évről. Budapest, 1936. 53–54. o.

13 Magyarország tiszti cím- és névtára 1941. XLVIII. évf. Budapest, 1941. 665. o.; Magyarország tiszti cím- és névtára 1942. IL. évf. Budapest, 1942. 738. o.; Magyarország tiszti cím- és névtára 1943. L. évf. Budapest, 1943. 790. o.; Magyarország tiszti cím- és névtára 1944. 51. évf. Budapest, 1944. 811. o.

14 Eredeti formában viselt kitüntetéseihez képest ebben a sorban, az utolsóelőtti helyen az osztrák Háborús Emlékérem is helyet kapott.

15 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs, Administrative Registratur F 46 Orden 1, Gründung 8, 1917. Z 63691.

Vitéz Barcsay László őrnagy, mellén kitüntetésszalagsáv-sorral, 1942 (Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívum, gyarapodási szám: 41/2021)

uralkodói kézirat ugyancsak kimondta: „*A jelvény a Szent István-rend szalagján nyakban viselendő.*"[16]

Nem Barcsay volt azonban az egyetlen, aki nem vette figyelembe ezeket az ajánlásokat, rendelkezéseket. Két további konkrét példát is ismerünk szalagsáv formájában történő viselésre. Dr. Cziráky József gróf (1883–1960) négyrészes kitüntetésszalagsáv-sorát a szombathelyi Smidt Múzeum őrzi, a sor élén az aranysarkantyús vitézek jelvényének (a Magyar Királyi Szent István Rendével azonos külalakú) szalagsávja látható.[17] Vitéz nemes farkasfalvi Farkas Zoltán (1894–1970 után) alezredes szintén viselte (miniatűrrel díszített) szalagsáv formájában a jelvényt kitüntetésszalagsáv-sora élén.[18]

A Barcsay László őrnagyot ábrázoló, írásunkban bemutatott két fényképfelvétel egy önzetlen magángyűjtő ajándékaként a Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívumába került.[19]

16 *Budapesti Közlöny*, 1918. április 20. LII. évf. 92. sz. 1. o.
17 *Sallay – Szentváry-Lukács* 2019. 141. o.
18 Uo. A szalagsáv-sor a Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai Gyűjteményében található, leltári száma: 2019.168.1./É.
19 Gyarapodási száma: 41/2021. A fényképek múzeumi gyűjteménybe kerülésében Bálint Ferenc főmuzeológus játszott kiemelkedő szerepet.

László Barcsay – Knight of the Golden Spur?

In April 2021, a number of military-related photographs appeared in an Internet forum. In one of them could be seen László Barcsay (1895–1971), a major in the remount service, with the insignia of the Knights of the Golden Spur inaugurated in 1916. Barcsay, however, was unable to be present at the inauguration proceedings held in Buda's Matthias Church (Church of Our Lady) during the coronation there of King Charles IV of Hungary on 30 December 1916, since he was seriously ill at the time and undergoing hospital treatment. In other words, the picture, in which László Barcsay wears around his neck the insignia of a Knight of the Golden Spur, was of a person chosen to be a Knight of the Golden Spur but not actually knighted as one.

Along with the above-mentioned photograph, another portrait of Laszló Barcsay in uniform featured, one in which he is wearing on his chest ribbons denoting his decorations. The photograph shows another irregularity in connection with the Knight of the Golden Spur insignia: Barcsay is wearing the red ribbon with a green border on either side at the beginning of his line of military ribbons. This was permitted neither by the original, December 1917, proposals regarding the wearing of the insignia nor by the April 1918 document from the monarch on its official institution.

The two photographs of Major László Barcsay shown here were generously donated to the Military History Museum's Photograph Archives by a private collector.

László Barcsay – Ritter vom Goldenen Sporn?

Im April 2021 tauchten in einem Internet-Forum einige militärbezogene Fotografien auf, von denen eines Major der Gestütsbranche László Barcsay (1895–1971) mit dem Abzeichen der 1916 geweihten Ritter vom Goldenen Sporn um den Hals zeigt. Barcsay konnte allerdings nicht zur Weihe der Ritter vom Goldenen Sporn am 30. Dezember 1916 in der Matthias-Kirche (Liebfrauenkirche der Budaer Burg) erscheinen, nachdem er schwer erkrankt war und im Krankenhaus behandelt werden musste. Es ist also ein Bild aufgetaucht, auf welchem eine zum Ritter vom Goldenen Sporn nominierte, in Wirklichkeit aber nicht geweihte Person das Abzeichen des außergewöhnlichen Titels um den Hals trägt.

Zusammen mit der obigen Fotografie kam auch ein militärisches Porträtbild von László Barcsay zum Vorschein, auf welchem er seine Auszeichnungen als Bandschnalle an der Brust trägt. Diese Aufnahme veranschaulicht eine andere Regelwidrigkeit bezüglich des Abzeichens der Ritter vom Goldenen Sporn: Barcsay trägt die Bandschnalle des Abzeichens, rot mit grünen Rändern, am Anfang seiner Bandschnallenreihe, obwohl dies aufgrund des ursprünglichen Antrags vom Dezember 1917 und des kaiserlichen Handschreibens vom April 1918, welches die offizielle Stiftung verordnete, nicht möglich war.

Die vorgestellten zwei Fotografien von Major László Barcsay kamen als Geschenk eines selbstlosen Privatsammlers in das Fotoarchiv des Museums für Militärgeschichte.

Sallay Gergely Pál

SZENTVÁRY-LUKÁCS JÁNOS (1944–2021)

Nagy veszteség érte a magyar hadtörténet-, kitüntetéstörténet- és családtörténet-kutatást. 77 éves korában, 2021. szeptember 12-én elhunyt dr. Szentváry-Lukács János, akit – a szó legnemesebb értelmében – amatőr kutatóként, előadóként, cikkek, tanulmányok és kötetek szerzőjeként és szerkesztőjeként, de legszélesebb körben talán honlapszerkesztőként ismert a militária, falerisztika és genealógia iránt érdeklődő közönség. Az általa elvégzett gyűjtő- és kutatómunkát a felsorolt területek hivatásos képviselői is megirigyelhették – volna. Irigykedésre azonban a végtelenül szerény Szentváry-Lukács János soha nem adott okot, hiszen a szabadidejében, elhivatottságból, erőforrásait nem kímélve, az ősök és a hagyományok iránti tiszteletből végzett tevékenysége eredményeit mindenkor önzetlenül megosztotta, sőt rendszerezetten közzé is tette. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a hadtörténelem, a kitüntetés-történet és a családkutatás területein ő volt az online információmegosztás úttörője Magyarországon. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője egykori szerzőjeként az alábbiakban rá emlékezünk.

1944. április 8-án született Budapesten. Édesapja, Lukács János (1919–2003) magyar királyi főhadnagy, második világháborús hadifogoly, a Magyar Néphadsereg századosa, segédmunkás, majd nyugdíjazása előtt a Geofizikai Intézet műszaki telepvezetője volt. Édesanyja, Szentváry Ariadne (1924–2005) háztartásbeli, majd az IBUSZ idegenvezetője. A család hat gyermeke közül János volt a legidősebb.

Általános és középiskoláit Budapesten végezte, a József Attila Gépipari Technikumban kitűnő eredménnyel tett érettségi-képesítő vizsgát. 1962-ben egy évet a Kohó- és Gépipari Minisztérium Tervező Iroda Darutervezési Osztályán dolgozott szerkesztőként. 1963-ban kezdte meg tanulmányait a Gödöllői Agrártudományi Egyetem Gépészmérnöki Karán. Hat félév jeles, és négy félév kitűnő tanulmányi átlaga alapján végig Népköztársasági Ösztöndíjban részesült. 1968-ban kitüntetéses (vörös) diplomával végzett. Közben 1967-ben megnősült, házasságából három gyermeke született.

1968 és 1973 között a József Attila Gépipari Szakközépiskolában mérnöktanárként, 1973 és 1987 között a Kertészeti Egyetem Műszaki Tanszékén egyetemi adjunktusként dolgozott. Egyidejűleg a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Szakoktatási Osztály szakfelügyelője, szaktanácsadója, illetve a Tudományszervezési és Informatikai Intézetnél az iskola-számítógép program

munkatársa volt. 1970 és 1972 között a Budapesti Műszaki Egyetem mérnöktanári szakán mérnöktanári tanulmányokat folytatott, majd 1978-ban *summa cum laude* minősítéssel a Kertészeti Egyetemen doktorált. Oktató-nevelő munkáját 1978-ban a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium „Mezőgazdaság kiváló dolgozója" kitüntetéssel, 1979-ben és 1982-ben az egyetemi KISZ Bizottság Magister Optimus díjával ismerték el.

Oktató-nevelő tevékenységét 1987-től 2010-ig a Budapesti Műszaki Egyetem Műszaki Pedagógia Tanszékén egyetemi adjunktusként folytatta, ez alatt tankönyveket írt és szerkesztett. Munkájáért többször kapott dékáni dicséretet, 1990-ben művelődési miniszteri dicséretet, 1997-ben és 2002-ben pedig a Budapesti Műszaki Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Kiváló Oktatója címet. Mindezeknél is többet jelenthetett azonban számára, hogy tanítványai őszintén tisztelték és szerették. 2010-ben nyugdíjazták.

Szentváry-Lukács János fiatal korától foglalkozott – gyűjtőként, kutatóként – kitüntetésekkel és a mögöttük meghúzódó katonai pályafutásokkal, emberi sorsokkal és teljesítményekkel. Az 1970-es évektől jelentek meg kitüntetés-történeti írásai numizmatikai szakkiadványokban, majd a 2000-es évektől az általa létrehozott és üzemeltetett, e téren újszerűnek és egyedinek számító online felületeken mind több adattartalmat tett közzé a magyar kitüntetések rendszeréről, az egyes elismerések adományozási adatairól, a rangos érdemjelekkel kitüntetett magyar katonákról, katonahősökről. Sok évtizedes közgyűjteményi kutatásai mellett kiterjedt levelezést folytatott hivatalokkal, leszármazottakkal, és nem restellt akár egyetlen apró adatért az ország legtávolabbi pontjára személyesen ellátogatni.

Talán legismertebb gyűjtése a Vitézi Rend tagjainak 1921–1945 közötti névsora, amelyet alázatos és áldozatos munkával, hangyaszorgalommal folyamatosan bővített – lelkesen kereste az utolsóként avatott vitézeket, a legkésőbbi keltezésű vitézi igazolványt. Mindenki számára elérhető adattárai, életrajzai a témával foglalkozók számára felbecsülhetetlen segítséget jelentettek. Közben az interneten hozzáférhető adattartalmak mellett nyomtatott formában is sorra jelentek meg az általa írt magyar katonai életrajzok, a levéltári, könyvtári és helyszíni gyűjtésein alapuló összeállítások. Szívesen dolgozott kutatótársakkal, sokszor „csendestársként" járult hozzá pótolhatatlan mértékben egy-egy kötet vagy online tartalom létrejöttéhez. Bár szeretett a háttérben maradni, neve így is több könyvben szerepel szerzőként, lektorként, közreműködőként. Küldetését 2020 februárjában, egy magánlevélben így fogalmazta meg: „Én a magam módján a családi emlékezet, és sokszáz órás levéltári kutató munka után, korabeli dokumentumok alapján igyekszem a hősi helytállású katonáknak emléket állítani."

A Vitézi Rend tagnévsorának összeállítása mellett másik szívügye volt a második világháborúban Magyar Arany Vitézségi Éremmel kitüntetettek életrajzainak összeállítása, sírjaik feltérképezése és levédetése a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottságnál. Ezért a tevékenységéért 2011-ben megkapta a Magyar Hadisírgondozásért Kitüntető Cím II. fokozatát, de a magyar hadisírgondozásért a későbbiekben is sokat tett. 2012–2013-ban a Honvédelmi

Minisztérium Katonai Hagyományőrző és Hadisírgondozó Osztályán főtanácsosként alkalmazták, ahol a hadisir.hu honlap adatállományának szerkesztésében, előkészítésében vett részt. Nagy kedvvel kutatott témája volt az 1916-ban avatott magyar aranysarkantyús vitézek története, amelyről társszerzőként előbb A Hadtörténeti Múzeum Értesítője hasábjain közölt tanulmányt, majd a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum kiadásában könyve is megjelent.

2017-ben újabb rangos elismerésben részesült, közel ötvenéves oktatónevelő munkájáért és ifjúságszervező tevékenységéért a Magyar Érdemrend lovagkeresztje (polgári tagozat) kitüntetést vehette át. Szabadidejében ugyanis, ezüstjelvényes túravezetőként rendszeresen vezetett túrákat, táborokat, az Országos Kéktúra útvonalát többször teljesítette csoportokkal. Emellett részt vett a Magyar Cserkészszövetség újjáalakításában, amelynek tíz éven át ügyvezető elnöke volt.

Szerény, de határozott egyénisége egyszerre parancsolt tiszteletet és ébresztett bizalmat, segítőkészsége, ügybuzgósága nem ismert határokat. Mindezek mellett fanyar, de közvetlen humorát is hiányolni fogjuk. Szentváry-Lukács János emlékét, munkásságát – névvel vagy név nélkül – számos kötet, publikáció és online felület őrzi, lelkülete és példamutatása pedig még nagyon hosszú ideig fogja kutatók nemzedékeit állhatatos munkára ösztönözni. Áldott emlékét a Hadtörténeti Múzeumban mi is megőrizzük.

János Szentváry-Lukács (1944–2021)

Hungarian military history, phaleristics and family history research has suffered a great loss. On 12 September 2021, at the age of 77, Dr. János Szentváry-Lukács passed away. He was known to the public interested in militaria, phaleristics and genealogy as an amateur researcher, lecturer, author and editor of articles, studies and books, and primarily as a website editor. He is remembered in this obituary, also as a former author of the Yearbook of the Hungarian Military History Museum.

János Szentváry-Lukács (1944–2021)

Die ungarische Militärgeschichts-, Auszeichnungsgeschichts- und Familiengeschichtsforschung hat einen großen Verlust erlitten: am 12. September 2021 verstarb im Alter von 77 Jahren dr. János Szentváry-Lukács, der dem an Militaria, Phaleristik und Genealogie interessierten Publikum als Amateurforscher, Vortragender, Verfasser und Redakteur von Aufsätzen, Abhandlungen und Bänden, im weitesten Kreis vielleicht als Internetseiten-Redakteur bekannt war. Im Nekrolog wird an ihn, auch als einstigen Verfasser im Anzeiger des Museums für Militärgeschichte, erinnert.

Szántó Nóra

BUDAVÁRI HONVÉDÜNNEP, 1920. MÁJUS[1]

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc tavaszi hadjáratának csúcspontjaként, 1849. május 21-én foglalta vissza a honvédsereg Görgei Artúr vezetésével Buda várát Heinrich Hentzi osztrák császári tábornok csapataitól. Az évfordulóról az egykori 48-as honvédek hagyományosan május 21-én, a krisztinavárosi templomban gyászistentisztelettel, majd a honvédsíroknál beszédekkel és koszorúzással emlékeztek meg. A kiegyezést követően a közös hadsereg és a Magyar Királyi Honvédség nem vett részt ezeken az eseményeken. 1919-ben a Tanácsköztársaság idején a politikai helyzet szintén nem volt alkalmas az évforduló megünneplésére. A Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum (a továbbiakban: HLM) 1920-ban kezdeményezett Soós Károly[2] honvédelmi miniszternél egy nagyszabású, többnapos ünnepségsorozatot.

A honvédelmi miniszter felkarolta az ötletet és a szervezéssel a HLM-t bízta meg. A rendezőbizottság elnöke Gabányi János alezredes,[3] alelnöke Göllner Oszkár alezredes,[4] előadója pedig Aggházy Kamil[5] őrnagy lett. Felállításra került hat albizottság, meghatározott feladatokkal, a bizottságokba beosztották a HLM munkatársait és a közreműködő partnereket.

1 A cikkben közölt képekért köszönetemet fejezem ki Nagy-Lukács Fanninak, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Múzeum (a továbbiakban: HTM) Fotóarchívum vezetőjének, és Tóth Orsolyának, a HTM Plakát- és aprónyomtatványtár vezetőjének.

2 vitéz bádoki Soós Károly (1869–1953) gyalogsági tábornok, 1920. március 15. – július 19. között honvédelmi miniszter.

3 olysói és héthársi Gabányi János (1871–1934) ezredes, címzetes tábornok, a Hadtörténelmi Levéltár alapítója, a HLM csoportfőnöke.

4 Göllner Oszkár (1871–1940) ezredes, a HLM csoportfőnök-helyettese.

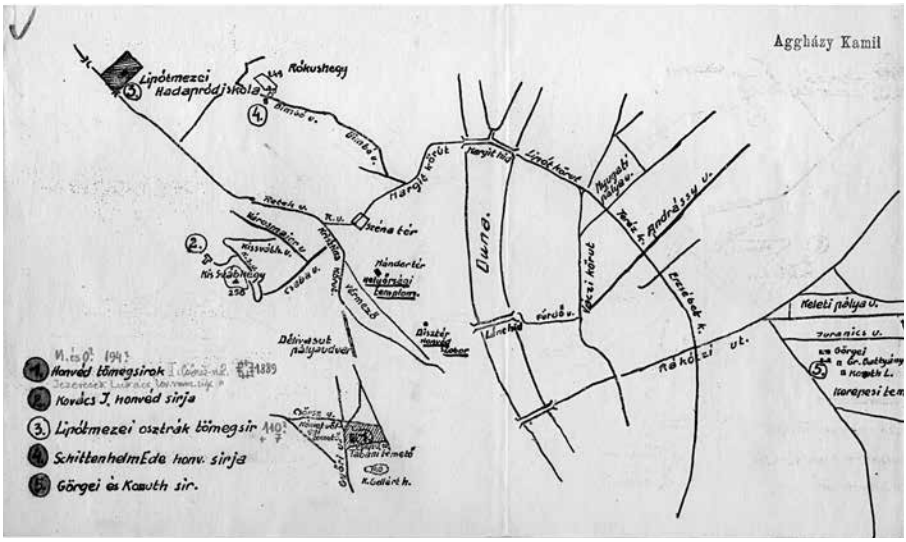
5 vitéz Aggházy Kamil (1882–1954) ezredes, a Hadtörténelmi Múzeum alapítója, igazgatóhelyettese, 1937–1940 között igazgatója.

Albizottság neve	Feladatkörök	Felelősök	Közreműködők
I. Történelmi és kegyeleti	Ünneplendő események, személyek, kegyeleti tárgyak és helyek, ünneplési módozatok, történelmi hűség és korszerűség, a műsor történelmi tartalma	Aggházy Kamil őrnagy Daróczy Zoltán heraldikus Nikássy Lajos iparművész	Nemzeti Múzeum 1848–1849-es honvédegylet Honvéd Menház Görgey család Máriássy család Ambrozovics (Kossuth) család Schweidel család
II. Előadóművészeti és egyházi	Énekkarok, zenekarok, istentiszteletek, szónoklatok, szavalatok, közreműködők, a műsor egyházi és irodalmi tartalma	Szelestey László alezredes Bene Emma	Fricsay Richárd karmester Schuler Lajos, Budai Dalárda Tábori lelkészi hivatal Nemzeti Színház
III. Képzőművészeti és műszaki	Hirdetmények, meghívók, jegyek, igazolványok, temető- és sírdíszek, koszorúk, utca- és térdíszítés, építmények, rajzolás és fényképezés	Bechtold Jakab százados Csiky Sándor főhadnagy Pethely Gy. László hadnagy Nikássy Lajos iparművész	Honvédelmi Minisztérium (a továbbiakban HM) 35. osztály Zala György szobrász Räde Károly, a székesfőváros kertészeti igazgatója Morbitzer Dezső, a székesfőváros kertészeti felügyelője Székesfővárosi temetők igazgatósága A székesfőváros műszaki tanácsnoka Városinház Gonda Emil Filmvállalat

Albizottság neve	Feladatkörök	Felelősök	Közreműködők
IV. Díszelgési és rendfenntartási	Hadsereg, karhatalom, rendőrség, sorfalak, őrségek, díszosztagok, dísztüzek, menetoszlopok, testületek, iskolák stb. felvonulása, elhelyezkedése, működése, gyalogos és kocsiforgalom	Göllner Oszkár alezredes Fodor Gyula százados	HM Elnöki osztály Körletparancsnokság Karhatalmi főparancsnokság Rendőrfőkapitányság Miniszterelnökség Vallás- és Közoktatási Minisztérium Belügyminisztérium A székesfőváros tanácsa Asztaltársaságok Központja Hollós Mátyás Társaság Budapesti Polgári Lövészegylet Budai Tornaegylet Cserkészközpont Dr. Baranszky Gyula
V. Közigazgatási és pénzügyi	Meghívandók összeírása, meghívók címzése és kézbesítése, plakettárusítás, belépőjegy árusítás, adománygyűjtés, 48-as honvédek megvendégelése, ital és étel	Jovanović Szvetozár őrnagy Ligárt Béla rajzoló	MOVE Területvédő Liga Dr. Baranszky Gyula
VI. Sajtóügyi és nyomdai	Sajtóközlemények, felhívások, hirdetések, feliratok, meghívók, jegyek, igazolványok, alkalmi nyomtatványok, fényképfelvételek	Darvas István százados Bechtold Jakab százados Pethely Gy. László hadnagy	Móricz Pál író Balogh Pál író Tury Béla szerkesztő Filmvállalat Hirdetési vállalat

1. sz. táblázat: Az albizottságok feladatai, felelősei és közreműködő partnerei[6]

6 HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) VI. 9. 661/lt/1920.

Térképvázlat a helyszínekről (HL VI. 9. 703/eln. Lt. 1920.)

A HLM előterjesztésében kihangsúlyozta, hogy „*A nemzet független, ha csonka is, hadserege nemzeti, ha kicsiny is, de 48-as hőseit és emlékük szabadon ünnepelheti. Sőt ünnepelnie kell, jobban és szebben, mint valaha, éppen e kiszámithatatlan fordulatokkal terhes, történelmi napokban.*" Az ünnepélyt nem egyszeri alkalomnak tervezték, azt kívánták elérni, hogy ez a nap legyen a magyar hadsereg katonai ünnepnapja: május 21-én minden helyőrségben tartsanak gyászmisét a szabadságharc összes katonájáért, a síroknál pedig kivonulással és koszorúzással emlékezzenek meg. A budavári szoborünnepet pedig a május 21-éhez legközelebb eső vasárnapon szándékoztak megtartani.[7]

A program első tervezetének összeállítása május 6-ára készült el, amiben háromnapos ünnepségsorozattal kívántak méltó emléket állítani Budavár visszafoglalásának és a 48-as honvédeknek. Úgy tervezték, hogy a rendezvény május 21-én 9 órakor kezdődik, majd a budavári Helyőrségi templomban gyászmisével folytatódik, itt a kormányzóra, a honvédelmi miniszterre, a katonai, polgári és egyházi hatóságok, illetve testületek küldöttjeire és a meghívottakra számítottak. A további tervek szerint a misén a zenei aláfestést katonai zenekar szolgáltatja majd. A szabadságharchoz köthető ereklyékből ravatalt kívántak felállítani, amit az esemény alatt gyalogos-, lovas-, tüzér-, testőr-, koronaőr- és rokkantőrség vesz majd körül. A Nándor téren[8] egy gyalogszázad (zászlóval), egy lovasszakasz és egy lövegszakasz felállítását tervezték, zárásként dísztűz és díszmenet megtartása szerepelt a tervekben.

7 HL VI. 9. 703/eln. Lt. 1920.
8 Ma Kapisztrán tér.

Délelőtt 11 órára tűzték ki a sírünnepélyek kezdeti időpontját. A temetőkben azonos program szerint kívánták a megemlékezéseket megtartani: Himnusz, koszorúzó beszéd, dísztűz, Szózat, díszmenet – volt a terv. Az elképzelés szerint a tabáni temetőben lévő tömegsírokhoz egy gyalogszázad, egy lovasszakasz és egy lövegszakasz, a kis-sváb-hegyi honvédsírokhoz a honvéd katonai iskola egy-egy szakasza vonul majd ki. Görgei Artúr tábornok sírjához pedig a Kerepesi temetőbe a Ludovika Akadémia egy gyalogszázada, egy lovasosztaga és egy lövegszakasza vonul fel, itt Raffay Sándor[9] evangélikus püspök tart ünnepi beszédet. A budapesti Bocskai István M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet udvarán található Hentzi-sírboltnál felsorakozott növendékek előtt – a tervek szerint – egy tiszt tart majd tanulságos beszédet, és koszorúját a sírboltba viteti le.

Május 22-én este 6 és 9 óra között zenés takarodót kívántak rendezni Budán egy, Pesten kettő katonazenekar közreműködésével, akik a Klapka-, Hunyadi-, Rákóczi-, Horthy-, MOVE-indulókat játsszák majd. Az útvonal pontos meghatározását későbbi időpontra halasztották.

Május 23-án reggel 7 és 9 óra között zenés ébresztő megtartását tervezték Budán és Pesten egyaránt.

A budavári honvéd emlékünnep kezdetét 9 órában jelölték meg. Az elképzelés szerint az 1. gyalogzászlóalj sorfalat alkot majd a királyi várpalota, a gőzsikló, a Szent György tér, a Színház utca, a Szent György utca, a Lovarda utca, a Palota út, az Albrecht út, a Dísz tér és a Tárnok utca mentén. Mögöttük a kivonult iskolák tanulói és a közönség foglalnak helyet. A tábori oltárt a Dísz tér északi oldalán tervezték felállítani. A Honvéd-szobor[10] körül, az elkerített helyen szónoki emelvényt és székeket helyeznek majd el. A szobor körül két félkörben állítják fel a testőrök és koronaőrök sorfalát.

Az elképzelések szerint úgy tervezték, hogy a kormány, az országgyűlés, a hadsereg, az állami, a városi, az egyházi, a vidéki hivatalok és testületek, a küldöttségek tagjai és a meghívott vendégek 9.30-ig foglalhatják el helyeiket. A továbbiakban a kormányzó érkezése és fogadása 9.45-kor történik majd, egyidejűleg a Gellérthegyen, a Vérmezőn és a Kis-Sváb-hegyen felállított lövegszakaszok kilenc lövést adnak le.

A tábori mise kezdetét 10 órára javasolták: a katonazenekar és a Budai Dalárda felváltva régi egyházi darabokat ad elő, a mise alatt pedig a vérmezei lövegszakasz három lövést ad le, majd az evangélikus és református lelkészek is mondanak egy-egy rövid imát.

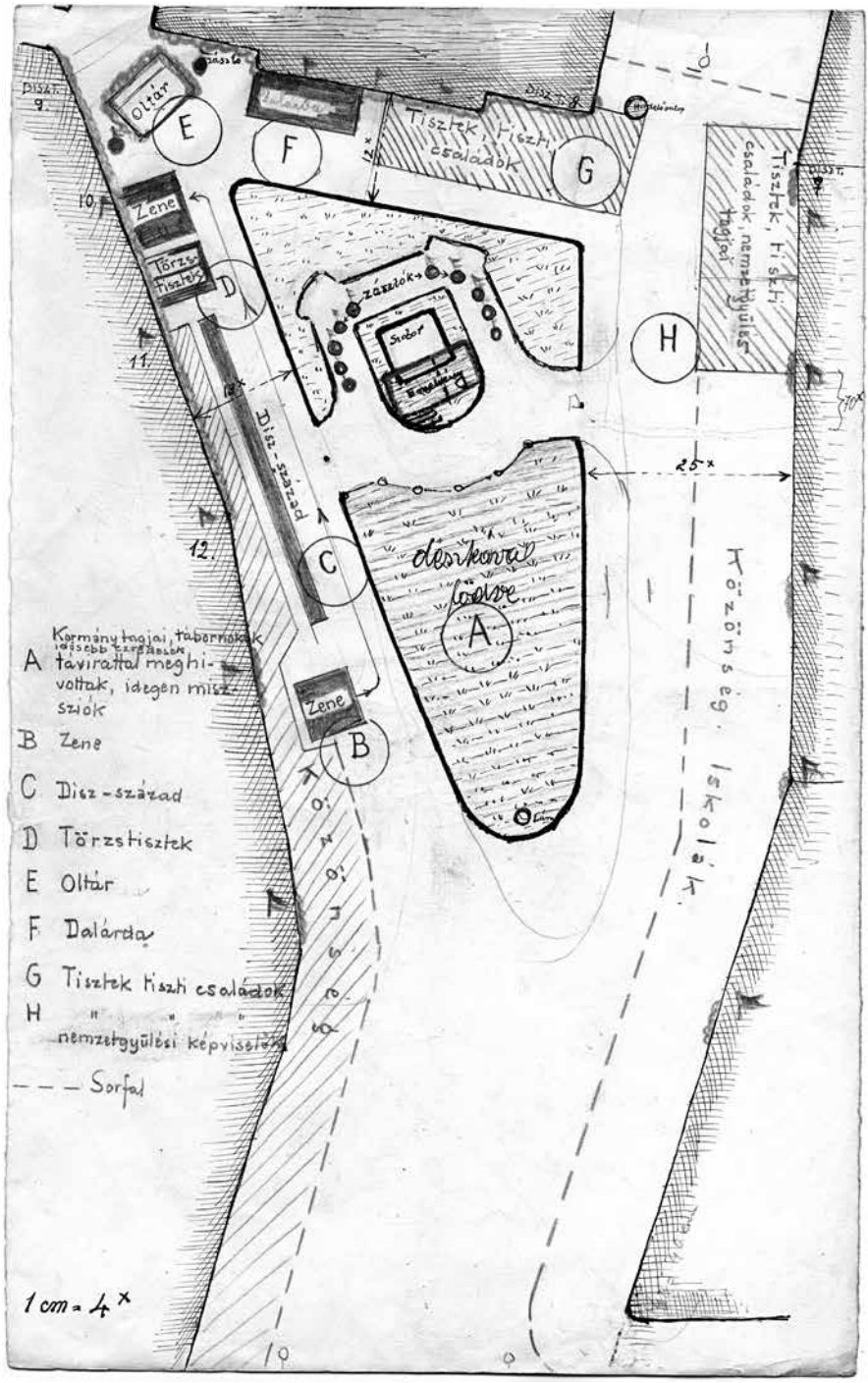
A szoborünnep kezdetét 10.30-ra tervezték, a következő módon: a Budai Dalárda előadásában „Ima a hazáért” című mű lesz hallható. A tervben ugyan szerepelt a megnyitó beszéd, de ekkor még ennek megtartására nem kértek fel senkit. A továbbiakban Hettyey Aranka[11] Petőfi Sándor „A honvéd” című versét adja majd elő, utána az ünnepi beszédet Zadravecz István[12] tábori püspök tartja

9 Raffay Sándor (1866–1947) evangélikus teológiai akadémiai tanár, evangélikus püspök.

10 Zala György (1858–1937) alkotása, amelyet 1893-ban állítottak fel a Dísz téren.

11 makkoshettei Hettyey Aranka (Nadányi Emilné, Stettner Aranka) (1876–1953) drámai színésznő, a Nemzeti Színház örökös tagja.

12 Zadravecz István (1884–1965) ferences szerzetes, római katolikus tábori püspök.

Helyszínrajz a Dísz térről (HL VI. 9. 703/eln. Lt. 1920.)

a tervek szerint. A beszéd közben a kormányzó, a honvédelmi miniszter és a küldöttségek koszorúkat helyeznek el. Az első koszorúzásnál a csapatok tiszteletadása mellett – az elképzelések szerint – a Himnusz szól. A gellérthegyi, a vérmezei és a kis-sváb-hegyi lövegszakaszok összesen huszonegy lövést adnak le. Az ünnepi beszéd a 48-as honvédek és zászlók megáldásával ér véget. Bakó László[13] Petőfi Sándortól az „Ismét magyar lett a magyar" verset szavalja el. A záróbeszédet tartó személy kijelölését ugyancsak későbbre halasztották. Úgy tervezték, hogy a Szózat a Budai Dalárda előadásában lesz majd hallható. A csapatok díszmenete a Honvéd-szobornál álló, 48-as zászlóktól körbevett kormányzó előtt történik majd, ezt követően a csapatok elvonulása. Ez alatt a Bástyasétányon térzene szól majd, és közben Aggházy Kamil őrnagy rövid előadást tart az ostromról, a nevezetes helyek megmutatásával.[14]

Az elképzelések alapján május 8-ára elkészült egy előzetes költségvetési terv, ami minimális anyagi vonzattal számolt. E szerint a gyászmise, a zenés takarodó és az ébresztő költségmentes, a résztvevők (Budai Dalárda, Nemzeti Színház művészei) nem kérnek tiszteletdíjat, a csapatok kivonultatása szintén nem jár költséggel. A Bástyasétányon tartandó térzenéhez a belépőket házilag kívánták előállítani. A felmerülő költségeket (nyomdai, koszorúk ára, stb.) 8000-10.000 koronára becsülték, hangsúlyozva, hogy ennek is nagy része megtérülhet. Az erkölcsi nyereség pedig felbecsülhetetlen lesz, *„melyre sohasem volt akkora szüksége a nemzetnek, mint épen mostan. Messzemenő tendenciáját minden magyar átérezné s belőle merítene ösztönzést a jövő előkészítésére."*[15]

A következő napokban finomítottak a programpontokon és több helyen változtatásra is sor került. A HLM értesülése szerint a kormányzó a május 23-i rendezvényen nem szándékozott részt venni, ezért a megnyitó beszéd megtartására a honvédelmi minisztert kellett felkérni, de gondoskodni kellett arról is, hogy a kormányzó nevében is történjen koszorúzás.

A sírünnepélyek közé bekerült a rókushegyi honvédsír, ahová a katonai főreáliskola egy szakasza vonul majd ki. A Kerepesi temetőben a Kossuth-mauzóleumnál is tervbe vettek egy megemlékezést, itt az volt a terv, hogy a kormány nevében helyeznek el koszorút. A nemzeti gyászra tekintettel a zenés takarodó és a zenés ébresztő elmaradásáról döntöttek.

Módosították a sírünnepélyek időpontját is, a tabáni temetőben tartandó megemlékezést délutánra helyezték: gyülekezés a Horváth-kertben 3 órakor, indulás fél négykor. A 11 órás programok pedig fél 11-re kerültek át.

A szoborünnep programpontjai közül Hettyey Aranka előadásának egy másik Petőfi verset választottak, a „Bizony mondom, hogy győz most a magyar" címűt.[16]

13 hetei Bakó László (1872–1928) színész, a Nemzeti Színház örökös tagja.
14 HL VI. 9. 661/lt/1920.
15 HL VI. 9. 703/eln. Lt. 1920.
16 HL VI. 9. 661/lt/1920.

Az ünnepséghez szükséges térképvázlatok a HM házi nyomdájában készültek el, amelyeken jelölték a helyszíneket. A nagy vázlatból 100, a kicsiből darabonként 20-20 példányt rendelt meg Aggházy őrnagy május 12-én.

A sajtónak kiadható közleményt május 12-ére készítette el Aggházy őrnagy, ebben a programok ismertetése mellett felkérte azokat a testületeket, hatóságokat, akik szeretnének részt venni a szervezésben, hogy május 14-én fél háromra küldjék el képviselőiket. Egyúttal jelezte, hogy szeretnék megvendégelni és megajándékozni a Budapesten élő 48-as honvédeket, ezért kérte a nagyközönséget, hogy pénz-, dohány- és egyéb természetbeni adományaikat a *Nemzeti Újság* kiadóhivatalába juttassák el, akik továbbítják azokat a szervezőknek. A befolyt összeg fennmaradó részét a HLM az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc ereklyéinek megvásárlására kívánta fordítani.

A rendezőbizottság május 14-én tartott ülésén jelen volt Szelestey László alezredes, Jovanović Szvetozár őrnagy, Szabó őrnagy (HM 35. osztály), Aggházy Kamil őrnagy, Kiss vezérkari százados (HM Elnökségi A. osztály), Fodor százados, Hoppe Rezső karnagy, Baranszky Gyula, a Budai Dalárda és a MOVE képviselője, a Honvédmenház gondnoka és Daróczy Zoltán.[17] Szétosztották a programot és a helyszíni vázlatokat. Szelestey alezredes rövid megnyitó beszéde után Aggházy őrnagy ismertette a részleteket, a jelenlévők több javaslatot is tettek. Hoppe karnagy azt a kérdést vetette fel, hogy a május 21-i gyászmise programjába beilleszthető lenne-e a krisztinavárosi templomban évenként ezen a napon megtartandó gyászmise, aminek a költségeit egy erre a célra létrehozott alapítványból fedeznék. Az ötletet a rendezőbizottság elfogadta. Egyeztettek a karnagynak szánt zsámolyról, hangjegyállványról, a díszítéshez szükséges zászlók, drapériák, növények igényléséről. Véglegesítették, hogy a szoborünnepen való részvételhez melyik iskolákat kérik fel. Leszögezték, hogy a Főparancsnokság ablakai tekintetében a Palotagondnokságot kell megkeresni, illetve, hogy a Helyőrségi templomba tervezett ravatal felállítására felelős személyt kell keresni és kijelölni. Jegyzőkönyvbe vették, hogy a honvédek között kiosztandó dohány, valamint a szabad dohányárusítás ügyében dr. Rondrischka dohányjövedéki igazgatóval szükséges egyeztetni. A büfé szervezésével a tiszti étkezdét kívánták megbízni.[18]

Az ünnepség plakátját a HLM munkatársa, Nikássy Lajos[19] tervezte, a meghívón és a szórólapon látható stilizált Honvéd-szobrot pedig Bechtold Jakab[20] rajzolta.

Gabányi alezredes a május 17-én készített kiegészítő jelentésében több pontban is döntést kért. A május 21-i eseményekkel kapcsolatban felvetette József főherceg meghívását a gyászmisére, de választ várt arra is, hogy a tabáni sírnál

17 királydaróci Daróczy Zolán (1872–1944) genealógus, történetíró. 1920-ban a HLM beosztottja díjnoki státuszban.

18 HL VI. 9. 661/lt/1920.

19 Nikássy Lajos (1897–1959) festő, restaurátor. 1920-ban a HLM beosztottja egyéves önkéntesi státuszban.

20 kőszegi Bechtold Jakab (1888–1982) katonatiszt, háromszoros magyar bajnok sportlövő, szerkesztő, újságíró.

Az ünnepség plakátja. Nikássy Lajos alkotása (HTM Plakát- és aprónyomtatványtár, leltári szám: 4031/Nyt)

Az ünnepség meghívója (HTM Plakát- és aprónyomtatványtár, leltári szám: 99.361.1./Nyt)

és Görgei sírjánál a katonai koszorúzó beszédet kik tartsák majd meg. A május 23-i rendezvénnyel kapcsolatban szintén döntést sürgetett József főherceg vagy fiának a meghívásáról. Kérte, hogy az Antant-missziók rövid úton, a hivatalos formai követelmények mellőzésével a HM Elnökség D. osztály útján kerüljenek meghívásra. Jelezte, hogy az egykori 1848–1849-es honvédek a tiszti étkezdében ebédelnek, de kevesen lesznek. A jelentés zárásaként kihangsúlyozta, „*Gondoskodunk arról, hogy Zadrawetz püspök úr és a katonai szónokok minden tekintetben tapintatosan beszéljenek.*"[21]

A szükséges előmunkálatokra a honvédelmi miniszter HM 421221/eln. 35. 1920. számú rendelete intézkedett május 17-én. A munkálatok vezetésével a katonai körlet építési osztályát (végrehajtásáért felelős: Constantinovits Milán százados) bízta meg. A rendelet szerint a Dísz téren felállítandó oltárhoz, szónoki dobogóhoz és – a közönség részére – az emeletes állványhoz szükséges anyagokat a helybeli utászzászlóalj biztosítja, a többi anyagot a katonai raktár (Bodor utca) adja ki. A szállítóeszközöket Aggházy őrnagy biztosítja. A rendelet 5. pontja értelmében törekedni kellett arra, hogy a szükséges anyagokat kincstári készletből használják, az építési munkálatokat a honvédség állományába tartozó személyek végezzék el. A rendelet továbbá kimondta, hogy az elkerülhetetlenül szükséges kiadásokat a katonai körlet építési osztálya utólagos elszámolás

21 HL VI. 9. 703/eln. Lt. 1920.

kötelezettsége mellett folyósítja majd. Leszögezte, hogy a kiszállított és beépített anyagok őrzéséről a Városparancsnokság gondoskodik és a munkálatokat azonnal el kell kezdeni, valamint, hogy május 21-én délután 5 órára mindennek el kell készülnie.

A május 18-án tartott utolsó rendezőbizottsági ülésen[22] a programpontokon már nem változtattak, hanem a gyakorlati teendőkről intézkedtek. Például, hogy a pénztárakhoz szükséges asztalokat a levéltárból viszik át, a tábori miséhez a székeket a tiszti étkezdéből biztosítják. Kimondták, hogy a Helyőrségi templomban a padokra ültetési rendet szükséges készíteni, a csapatok kirendelését rendeletben kell kihirdetni és hogy a 48-as honvédek számára autót a HM Elnökségi B. osztálytól lehet igényelni. Úgy határoztak, hogy a Dísz téri házak feldíszítésére a háziurakat kell felkérni. Javasolták, hogy egy bizottság állapítsa meg, hogy a dobogóra mennyi ember fér fel. Jegyzőkönyvbe vették, hogy a főreálból kivonuló félszázad parancsnokainak eligazítást kell tartani a síroknál tartandó beszédek ügyében. Meghatározták a csapatok dísztüzének miben létét (az ágyúk kilenc lövést adnak le a tabáni temetőben), a koszorúk megrendelésének módját és a koszorúzási sorrendet. Előirányozták, hogy a Bástyasétány minden utcatorkolatánál pénztárt kell felállítani, ezekhez két rendőrt, egy altisztet és két katonát kell kirendelni. Kimondták, hogy kedvezőtlen időjárás estére külön intézkedés szükséges. A szervezés jelmondata: „*Minden pontosan müködjék mint valamely óramü és valóban előkelő legyen.*"[23]

Aggházy őrnagy – mint múzeumi ember – természetesen egy kisebb kiállítás megvalósítását is fontosnak tartotta a rendezvénysorozathoz kapcsolódva. Az 1918-ban alapított Hadtörténelmi Múzeum még nem rendelkezett megfelelő mennyiségű és minőségű műtárgyakkal, ezért Aggházy őrnagy a fővárosi múzeumokhoz fordult segítségért. Május 18-án Aggházy őrnagy meghatalmazta Daróczy Zoltánt, hogy a Nemzeti Múzeumból a szabadságharchoz kötődő, már korábban kiválasztott ereklyéket átvegye. A szállításról, a megőrzésről és a visszaszállításról a HLM gondoskodott. Május 19-én pedig Gabányi alezredes adott felhatalmazást Görgey Kornélnak, hogy a Történelmi Képcsarnok budavári ostromra vonatkozó anyagának kölcsönzési lehetőségeiről személyesen érdeklődjön.[24] A kiállításhoz a Fővárosi Képtártól, a Szépművészeti Múzeumtól és magánszemélyektől is kölcsönöztek műtárgyakat.

22 Jelen voltak: Gabányi János alezredes, Szelestey László alezredes, Göllner Oszkár alezredes, Jovanović Szvetozár őrnagy, Szokolay őrnagy, Aggházy őrnagy, Bokor alezredes (HM 10. osztály), Dörnyey alezredes (Városparancsnokság), Dobrozemszky Henrik alezredes-lelkész és Taubinger Rezső alezredes-esperes (tábori lelkészi hivatal), Szilágyi őrnagy (Ludovika Akadémia), Laszberg gróf, őrnagy (HM Elnökségi B. osztály), Szokolay őrnagy, Kiss százados (HM Elnökségi A. osztály), Csécsy százados (HM 35. osztály), Constantinovits Milán százados (katonai körlet építési osztály), Tanító százados (HM 1. osztály), Scherer Károly százados (minisztériumi törzsszázad), Andréka Károly rendőrfőtanácsos (Rendőrség), Hornyánszky Gyula segédfogalmazó (Népjóléti Minisztérium), Latabár Kálmán (Városi Tanács 14. ügyosztály), Gyermek László (egyetemi énekkarok titkára), Pataki (tiszti étkezde).

23 HL VI. 9. 703/eln. Lt. 1920.

24 HL VI. 9. 703/eln. Lt. 1920.

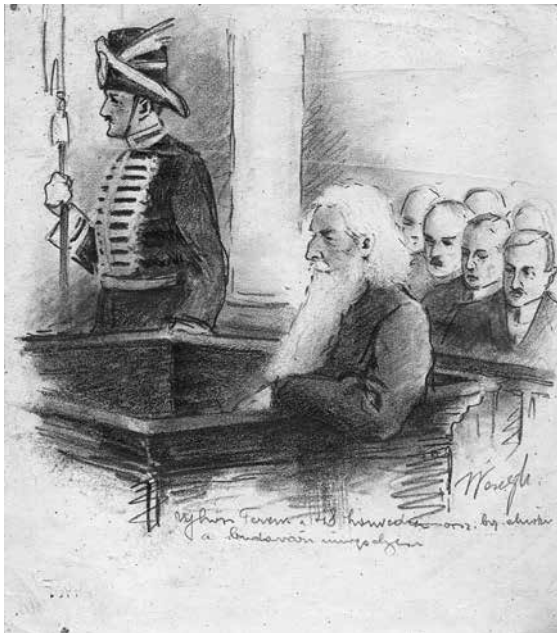
A minisztérium a HM 63.504/eln. B.-1920. számú, május 19-én kelt háziparancsában szabályozta tisztjeinek és tisztviselőinek részvételét az ünnepségen. Ezek szerint 21-én délelőtt a minisztériumban ünnepi szolgálat tartandó: a Helyőrségi templomban 9 órakor kezdődő ünnepi gyászmisén a minisztérium összes szolgálatmentes tisztje és tisztviselője részt vesz; a Kálvin téri református templomban, a Deák téri evangélikus templomban és a Krisztina téri római katolikus templomban tartandó ünnepélyes gyászistentiszteletekre az V. csoportfőnök rendeljen ki egy-egy törzstisztet és két-két főtisztet küldöttségként. A Dísz téren 23-án tartandó tábori misén és a szoborünnepen a minisztérium szolgálatmentes tiszti és tisztviselői kara jelenjen meg. A háziparancs kimondta, hogy az ünnepélyre a HLM a helyszűke miatt csak korlátozott számban adhat ki meghívókat, valamint, hogy az egyenruhában megjelenő tisztek (két hozzátartozóval) meghívó nélkül is részt vehetnek az ünnepélyen. Továbbá leszögezte, hogy a HM, valamint a Tárnok utca 2. számú épület Dísz térre néző ablakainak feldíszítésére az épületkezelőségnek kell intézkednie és ezen ablakokat a minisztérium beosztott állományának hozzátartozói részére kell rendelkezésre bocsátania. Az igényeket az épületkezelőséggel kellett közölni. A parancs kimondta, hogy a hangversenyen és az előadáson csak megváltott 5 koronás belépőjeggyel lehet részt venni, illetve, hogy a HM tiszti étkezője a Bástyasétányon hideg ételeket és italokat árusít. A befolyt összeg 50%-át a HLM alapjának javára szándékoztak átadni. Tervezték a 48-as honvédek és kísérőik a szoborünnep utáni megvendégelését. Az eligazítás megszabta a kívánt öltözetet is: menetöltözet, Bocskai süveg sastollal.

A Magyar Királyi Vezérkar Főnöke 157. számú belső eligazításának 2. pontja foglalkozott az ünnepséggel, a fentebb ismertetett háziparancsnak megfelelő utasításokat adták ki.

Az volt az elképzelés, hogy rossz időjárási körülmények esetén a Dísz térre tervezett ünnepséget a Várszínházban rendezik meg. A programok közül ebben az esetben a tábori mise elmaradt volna, a Honvéd-szobornál a koszorúzást – ünnepi beszédek nélkül – tartották volna meg. A Várszínház páholyaiban és az első sorokban a kormány, a nemzetgyűlés tagjai és a honvédelmi miniszter által meghívottak foglalhattak volna helyet. A nyomtatott meghívók tulajdonosai a rendelkezésre álló férőhelyeknek megfelelően helyezkedhettek volna el. Ebben az esetben belépődíj nem lett volna és a csapatok sem vonultak volna ki. A Bástyasétányra tervezett sétahangverseny időpontja május 24-én délelőtt 11 órára tevődött volna át.[25]

Gabányi alezredes és Thury Béla, a *Nemzeti Újság* főszerkesztője még április végén személyesen egyeztetett arról, hogy az ünnep méltó megemlékezéséhez gyűjtést szerveznek, amit kizárólag a *Nemzeti Újság* végez. Az újság vállalta, hogy a HLM által megírt szöveget naponta közzéteszi, a gyűjtést szabályozza, az összegyűlt pénzt megőrzi és átadja hazafias célokra. Az újság megígérte, hogy a beérkező összegekről nyilvánosan beszámolnak.[26] Ennek megfelelően tudósítottak

25 HL VI. 9. 703/eln. Lt. 1920.
26 HL VI. 9. 518/lt/1920.

Újházy Ferenc, egykori 48-as honvéd az ünnepségen. Wesely Norbert rajza (HTM Képzőművészeti Gyűjtemény, leltári szám: 7436/Kp)

a Hangya és a Pesti Hazai Takarékpénztár 2000-2000 koronás adományáról, egyúttal a lap kifejezte azon reményét, hogy a jómódú nagyközönség is hozzájárul az ünnepség méltó megrendezéséhez.[27] További lapszámokban is beszámoltak a gyűjtésről, így a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és a Biztosító Intézetek Országos Szövetsége 2000-2000 koronás adományáról és a Dembinszky utcai leányiskola tantestületének 84 koronás gyűjtéséről.[28] A lap május 22-i számában összesítették az adományokat, ami 19.094 koronát tett ki.[29]

A szervezők az ünnepséghez napokra lebontott menetrendet készítettek, amiben a feladat mellé felelős személyeket is rendeltek. Nem feledkeztek el az ünnepség utáni teendőkről sem, a Dísz tér rendbetételéről, a sajtótudósításokról, a nyilvános elszámolásról, a kölcsönzött műtárgyak visszaadásáról vagy éppen az iratok és 20 darab plakát megőrzéséről.[30]

A korabeli sajtó büszkén és lelkesen számolt be az ünnepségsorozat programjairól, sikeréről, ahol minden a terveknek megfelelően zajlott.

A Helyőrségi templommal szemben, az Úri utcában a katonai főreáliskola egy századát és a budapesti helyőrség törzszázadát állították fel Walder János százados vezetésével. A királyi palotáig felállított Díszszázad sorfala között érkeztek meg a kormány tagjai és József főherceg. Utoljára Horthy Miklós érkezett meg törzskarával, autón. A kormányzó fogadta a parancsnokok jelentését,

27 *Nemzeti Újság*, 1920. május 11. II. évf. 112. sz. 6. o.
28 *Nemzeti Újság*, 1920. május 16. II. évf. 117. sz. 3. o.
29 *Nemzeti Újság*, 1920. május 22. II. évf. 122. sz. 3. o.
30 HL VI. 9. 703/eln. Lt. 1920.

Soós Károly honvédelmi miniszter kíséretében szemlét tartott, ezt követően vonultak be a templomba.[31] A kormányzó nem a számára kijelölt díszhelyre ült le, hanem a 48-as honvédek iránti tiszteletből velük szemben foglalt helyet. A templomban a hősök emlékére egy ereklyékkel díszített ravatalt állítottak fel, amely mellett 48-as zászlókat helyeztek el. A gyászmisét az elesettek lelki üdvéért Dobrozemsky Henrik alezredes-lelkész mondta. Mise után a katonák díszmenetben vonultak el a kormányzó előtt, majd a Szent György térre mentek, ahol József főherceg előtt tisztelegtek. A katonai főreáliskola növendékei és a közönség nagy része átvonult a kis-sváb-hegyi és a rókushegyi honvédsírokhoz, amelyeket megkoszorúztak.[32]

Egyidejűleg a Deák téri evangélikus templomban Varsányi Mátyás segédlelkész, a Kálvin téri református templomban Zsemlye Lajos segédlelkész tartott ünnepi beszédet. A Dohány utcai és a Kazinczy utcai ortodox zsinagógákban is ünnepi istentiszteletet tartottak.

A Kerepesi temetőben Görgei sírjánál a katonai főreáliskola egy díszszázadát rendelték ki, a temető kapujában a Ludovika Akadémia egy ütegét állították fel, a sír körül a meghívott közönség állt, köztük a Görgei család tagjai. A 48-as honvédek közül megjelent Hegedűs Pál honvéd hadnagy, Bornemissza Sándor honvéd hadnagy, Újházi Ferenc honvéd hadnagy és Kosaras János honvéd. A sírnál Raffay Sándor evangélikus püspök rövid ima után mondott beszédet: „*Nem siri álmodat jöttünk zavarni, vezér – mondotta – csak tisztességet akarunk tenni emlékednek. Hozzuk a komoly idők viharában magunknak biztatásul, hogy a népeket teremtő és nemzetek sorsát kormányzó nagy Isten szent keze nem ejtheti el most a magyart. Most az összetöretés e komoly napjain nekünk a te lelked hitére és bölcseségére van szükségünk, hogy kétségbe ne essünk. Ezért hozzuk koporsódra az elégtétel ékes virágait. Hozzuk a hősnek, a vitéz vezérnek, ki Budavárát nekünk visszavivta. Megmozdult körülöttem a haza földje, de megmozdultak már a szivek is. És e szivek millióiból hamvaid felett imádság száll ma az egek urához, uram áldd meg azokat, a kik értünk küzdöttek egykor és áldd meg a kik értünk fognak küzdeni ezután, hogy örökké éljen és viruljon és nagy legyen a magyar haza!*”[33]

Ezt követően Sréter István ezredes, a honvédelmi miniszter képviseletében idézte fel Görgei emlékét, és katonai képességeit példaképül állította a Nemzeti Hadsereg elé. A temető bejáratánál elhelyezett ütegek 21 díszlövést adtak le, a Ludovikások pedig megkoszorúzták a sírt. A menet átvonult a Kossuth-mauzóleumhoz, ahol Raffay püspök újabb beszédet tartott, „*s a magyarok Istenét kérte, hogy küldje el iranyitóul Kossuth szellemét. Ígéretet tett, hogy Kossuth törhetetlen hitével fogjuk ujra felépiteni az ő és a mi szent hazánkat.*”[34]

Szmrecsányi György a nemzetgyűlés nevében beszélt, „*Görgeiben, – mondotta – akinek a sirjától jöttünk ide, a kolosszális katonai lángelmét, az akkori nemzeti hadsereg organizátorát és dicső vezérét kell hogy lássuk és tiszteljük, Kossuthban pedig*

31 *Friss Újság*, 1920. május 22. XXV. évf. 122. sz. 1. o.
32 *Magyarország*, 1920. május 22. XXVII. évf. 122. sz. 1. o.
33 *Budapesti Hírlap*, 1920. május 22. XL. évf. 122. sz. 1. o.
34 *Friss Újság*, 1920. május 22. XXV. évf. 122. sz. 1. o.

A megemlékezők csoportképe a Kossuth-mauzóleum lépcsőjén (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 45811/Fk)

a nagy politikust, aki itthon, majd később az egész művelt világon becsültté és ismertté tette a magyar nemzet nevét. Most, amidőn drága hazánk ezerév óta nem szenvedett válságot él át, most kell az ő példájukat követni: nektek a nemzeti hadsereg fiainak Görgeiét, nekünk pedig, akiknek a kezében van az ország politikai irányítása, Kossuth Lajosét."[35]

A kormány képviseletében Pekár Gyula államtitkár mondott beszédet: *„a magyar nemzet ma a gyász napjaiban nem a gyásszal gondol, hanem a 71 év előtti diadalból, Budavár bevételéből, nagyjaink dicső szelleméből merit erőt arra, hogy tovább is ellentálljon. Én itt a magyar királyi kormány nevében koszorút teszek Kossuth sírjára. Ebből a cserfakoszoruból ki fog nőni az ország cserfája, amit ezer éven át sok fejszecsapással, sok ellenség akart kidönteni, de amelybe még mindegyiknek a vasa beletört."*[36]

Az egykori 48-as honvédek nevében Hegedűs Pál emlékezett vissza néhány szóban az ostromra és a régi bajtársakra. A beszédek végeztével elhelyezték a magyar kormány koszorúját, majd a ludovikások tisztelegtek. A megemlékezés a katonák díszmenetével és az ütegek elvonulásával ért véget.

Délután a Horváth-kertben gyülekezett egy szakasz gyalogság, egy szakasz katonai főreáliskolás és egy fél üteg tüzérség, akik közösen vonultak át a tabáni temetőben lévő honvédsírokhoz. Az ünnepségen megjelent a 48-as honvédek

35 *Nemzeti Újság*, 1920. május 22. II. évf. 122. sz. 1. o.
36 Uo.

A fellobogózott Dísz tér, a Honvédelmi Minisztérium erkélyéről nézve. Bechtold Jakab alkotása (HTM Képzőművészeti Gyűjtemény, leltári szám: 6545/Kp)

Az ünnepségen megjelent díszvendégek. A kép bal szélén egykori 48-as honvédek ülnek, középen Horthy Miklós kormányzó és családja, tőlük jobbra József főherceg (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 45820/Fk)

küldöttsége is. A nyitó beszédet dr. Galambos Pál, az Országos 48-as Honvédbizottság elnöke tartotta, ezt követően Kovács I. István államtitkár beszélt: „*Az elesett hősök emléke tanít bennünket hazaszeretetre – fejezte be szavait. S mi esküszünk, hogy e szabad, független magyar hazáért imádkozunk, dolgozunk; ha kell fegyvert ragadunk és ha szükség, mindnyájan, mint ők, meg is halunk. Mi meghalhatunk, azonban ennek a hazának örökre élnie kell!*"[37]

A Nemzeti Hadsereg nevében Landaler ezredes beszélt, miközben koszorúkat helyeztek el a honvéd sírokra. A záró beszédet Patacsy Dénes honvédelmi államtitkár tartotta, aki arra kérte a magyarságot, „*hogy a hősök sirja előtt egyesüljön hazaszeretetben s tartson ki olyan hüen az ország kormányzója és alkotmánya mellett, mint amilyen hüséggel a 48-as honvédek kitartottak Kossuth Lajos mellett.*"[38]

A gyászünnepség a Himnusz eléneklésével zárult, a csapatok díszmenetben vonultak el a 48-as honvédek sora előtt.

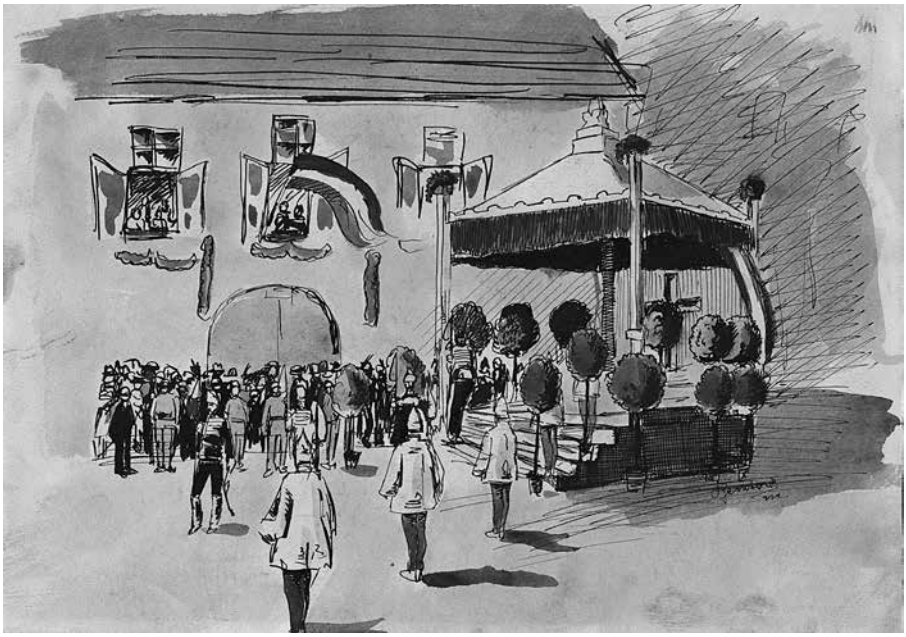
Fél 12-kor a fővárosi katonai tanintézetek növendékei és a Nemzeti Hadsereg küldöttsége megkoszorúzta Hentzi és a budavári ostromban elesett osztrák várvédők sírját. Folba János[39] tábori lelkész beszédében hangsúlyozta, hogy minden katona kegyelettel tartozik a harcban elesett ellenfélnek: „*A bátor ellenfélnek elismerés és tisztelet jár. A koszorú, melyet most a kriptára helyezünk, mindazoknak a vitéz ellenfeleknek szól, akik mindhalálig teljesített kötelesség véres áldozatai lettek. A haldokló küzdők békejobbot nyújtanak egymásnak, hiszen nem személyes gyülölet, hanem kötelesség adta kezükbe a fegyvert. A harctér temetője már nem ismer ellenséget, hanem csak hőst, kinek sirhantjára cserkoszorú jár. De még inkább katonás és emberi ugyanazt tenni akkor, midőn már két emberöltő évtizedei borították el közös pázsittal a sírhantokat.*"[40]

A *Nemzeti Újság* becslése szerint a „*gyásztisztességen a kegyeletes és hazafias közönség tizezrei jelentek meg.*"[41]

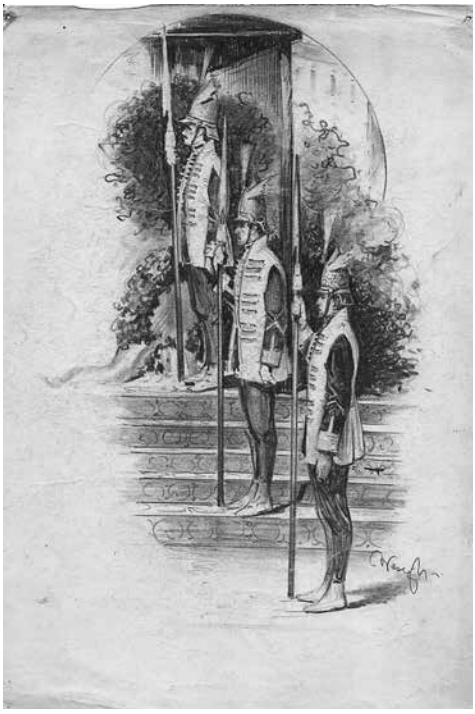
Május 23-ára a Dísz teret előkészítették az ünnepségre, a környező házakat fellobogózták. A Honvéd-szobor előtti téren nemzetiszínű drapériákkal bevont díszpáholyt állítottak fel a kormányzó és családja, valamint József főherceg részére. A szobor körül hat darab 48-as zászlót helyeztek el. A Dísz tér Úri utcai sarkánál állították fel az oltárt. 9 órakor vonult fel a Honvédelmi Minisztérium törzsszázada Scherer Károly százados parancsnoksága alatt, élükön a budapesti helyőrségi zenekar, Fricsay Richárd vezénylésével. Utánuk vonult fel az alabárdos testőrség egy szakasza, 14 alabárdos az oltár előtt két sorban állt fel. Az I. kerületi leánygimnázium száz fehér ruhás növendéke és az V. kerületi főreáliskola több száz tanulója jelent meg.

A 48-as honvédeket zöld gallyakkal feldíszített autón szállították, a kormányzói páholy mellett helyeztek el részükre székeket. Horthy Miklós kormányzó érkezésével kezdetét vette az ünnepség. Kilenc ágyúlövés jelezte a szentmise

37 *Kis Újság*, 1920. május 22. XXXIII. évf. 122. sz. 2. o.
38 Uo.
39 Folba János (1880–1967) vezéresperes, statisztikus. 1920-ban a budapesti Bocskai István M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet tanára.
40 HL VI. 9. 703/eln. Lt. 1920.
41 *Nemzeti Újság*, 1920. május 22. II. évf. 122. sz. 1. o.

A Dísz téren felállított oltár. Bechtold Jakab alkotása (HTM Képzőművészeti Gyűjtemény, leltári szám: 2006.121.1./Kp)

Testőr sorfal. Wesely Norbert rajza (HTM Képzőművészeti Gyűjtemény, leltári szám: 2008.589.1./Kp)

Az ünnepségen megjelent tömeg az ideiglenesen felállított tábori oltárral és Zala György Honvéd-szobrával (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 64684/Fk)

kezdetét, az ütegeket a Vérmezőn, a Gellérthegyen, és a Kis-Sváb-hegyen, az egykori ostrom helyszínein állították fel. Zadravecz István pontifikálta a szentmisét, közben a budapesti helyőrségi zenekar Fricsay Richárd, a Budai Dalárda pedig Hoppe Rezső karnagy vezetésével szólaltatta meg Volkmann D-dúr miséjét. Mise után, a kürtös „Imához" vezényhangja alatt Zadravecz tábori püspök az oltári szentséggel adott áldást a katonáknak. Taubinger Rezső evangélikus tábori főesperes, majd Pálffy Károly őrnagy, református lelkész mondott imát. Az ima után a Budai Dalárda előadta Aggházy Károly „Ima a hazáért" című dalát, majd Soós Károly honvédelmi miniszter beszéde következett.

„Igaz, olyanok vagyunk, mint honvédszobrunk eszményi fiatal harcosa: ezer sebtől vérzünk, fegyvereink össze vannak törve, romokon állunk, rongyokban járunk, de dacosan állunk és élünk és fogunk élni, mert élni akarunk! Ez a szent fogadalom legyen a legszebb koszorú, melyet ma nemzeti hadseregünk és levente nemzetünk Budavár vitéz ostromlóinak emlékszobra elé helyez. Megbontatlan egységgé fonjuk ebben a koszorúban nemzetünket és hadseregünket, diszitjük e koszorút lángoló hazaszeretetünk, áldozatkészségünk, kötelességérzésünk és önfegyelmünk tündöklő virágával és belefonjuk büszke reménységünk minden zöld lombját. Fiatal nemzeti hadseregünk zászlai fölött pedig suhogó szárnyakon lebegni érezzük – a szobor ragyogó arcú angyala gyanánt – nemzetünk soha le nem győzött ezeréves géniuszát! Áldó karjával fölfelé mutat, ha csüggedünk, támaszt, erősit, egyesit és a magyarok Istenének hatalmas segítségével majdan arra a helyre vezet el, mely mindkét ősi erényünk, régi kulturánk és erkölcsi

Soós Károly honvédelmi miniszter ünnepi beszéde. Wesely Norbert rajza (HTM Képzőművészeti Gyűjtemény, leltári szám: 2008.591.1./Kp)

értékünknél fogva a világ népei között megillet. Magyar szivem egész melegével üdvözlöm főméltóságodat, királyi fenségteket és a tisztelt ünneplő közönséget! A mai szobor ünnepet ezennel megnyitom."[42]

A beszéd után Hettyey Aranka szavalt, ezt követően Zadravecz István tábori püspök mondta el ünnepi beszédét: „*Magyarok! Akinek szeme van az olvasásra, olvassa el, amit a kegyelet erre a kőre irt: »Szabad hazáért«. Nem azért jöttünk ide, hogy hazafias csókjainkkal lekoptassuk erről a kőről, amit a kegyelet rávésett, hanem azért, hogy a szent szobor talapzatánál, a szent eszme árnyékában erőt kapjunk mi, a szabad hazának szabad gyermekei, ahhoz, hogy letépjük ezeket a csörömpölő láncokat és rabszijjakat, amelyeket még sohasem viselt ez a szabad haza. A névtelen hősök szobra hallja fogadalmunkat: Utánozni fogjuk a ti hősiességteket, a ti nagyságtokat, összefogott erővel teszünk, dolgozunk, áldozunk és hősök leszünk a szabad hazáért!*"[43]

42 *Budapesti Hírlap*, 1920. május 25. XL. évf. 124. sz. 3. o.
43 *Pesti Hírlap*, 1920. május 25. XLII. évf. 124. sz. 5. o.

Zadravecz István tábori püspök beszéde után az egykori 48-as honvédek nevében Hegedűs Pál készül a koszorúzásra (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 64687/Fk)

Hegedűs Pál, egykori 48-as honvéd tiszteleg a Honvéd-szobor előtt. Wesely Norbert rajza (HTM Képzőművészeti Gyűjtemény, leltári szám: 7437/Kp)

A BUDAVÁRI EMLÉKÜNNEP
RENDEZŐ BIZOTTSÁGA.

1920. ÉVI MÁJUS 23-ÁN.

„A Budavár bevételének
71. évfordulója alkalmából rendezett

SÉTAHANGVERSENY MŰSORA:

1. *Fricsay* „**Horthy induló**": budapesti helyőrségi zenekar. (Karmester: *Fricsay Richárd.*)
2. *Marschner* „**Daliszabadság**": Egyetemek Énekkara. (Ifj. *Toldy László* egyetemi magán tanár, karigazgató vezetésével.)
3. *Erkel* „**Magyar ünnepi nyitány**": Zenekar.
4. *Lányi Ernő* „**Kertem alatt**": Zenekar.
5. *Puccini* „**Ábránd**": Zenekar.
6. *Örner* „**Viharban**": Énekkar.
7. **Előadás Budavár ostromáról:** az ostromnál használatban volt zászlók, fegyverek stb. bemutatásával: *Aggházy Kamil* őrnagy, a Hadt. Lt. és Muz. tagja.
8. *Káldy* „**Kurucz dalok**", tárogató szólóval: Zenekar.
9. *Fricsay* „**Nem, nem, soha!**": Zenekar.

Ára 1 korona.

A Sétahangverseny műsora (HTM Plakát- és aprónyomtatványtár, leltári szám: 99.362.1./Nyt)

A beszédek után kezdődött a koszorúzás. Hegedűs Pál a 48-as honvédek, Magasházy László százados a kormányzó, Szmrecsányi György a nemzetgyűlés, Bartha őrnagy pedig a MOVE nevében koszorúzott. József főherceg és fia, József Ferenc személyesen tették le koszorújukat. A koszorúzás alatt a két zenekar a Himnuszt játszotta, az ütegek pedig 21 ágyúlövést adtak le. Bakó László szavalata és a Budai Dalárda előadásában a Szózat zárta a rendezvényt. A kormányzó kezet fogott valamennyi jelenlévő 48-as öreg honvéddel, akik ezt követően átvonultak a tiszti étkezdébe. A csapatok díszmenetben a kormányzó előtt elvonultak, miközben a zenekar a Rákóczi-indulót játszotta.[44]

A Sétahangversenyen Fricsay Richárd vezénylete alatt a budapesti helyőrségi zenekar és ifjabb Toldy László vezénylete alatt az Egyetemek Énekkara adott műsort.

A Bástyasétányon, „*a hol szinte iskolás áhítattal figyeli, nemtörödve (sic!) a perzselő nap hevével Aggházy Kamill (sic!) őrnagy fáradhatatlan előadását mindenféle rendű és rangú hallgatósága. Amott a Svábhegyen, – mutat rá a házra, az volt Görgei*

44 *Budapesti Hírlap*, 1920. május 25. XL. évf. 124. sz. 3–4. o.

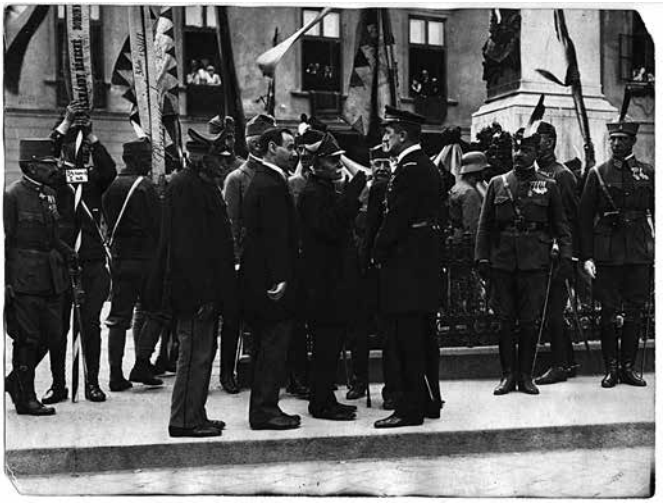

Aggházy Kamil őrnagy előadása. Bér Dezső rajza (HTM Képzőművészeti Gyűjtemény, leltári szám: 2006.123.1./Kp)

hadiszállása… És szerető aprólékossággal mélyed el tárgyában az őrnagy, a hallgatóság pedig itt a helyszínén, az érdekfeszítő előadás nyomán szinte hallja az ágyuk tompa dörrenését, látja a füstjét, hallja a kürtök rohamra szólító szavát s képzeletében visszaszáll a múltba."[45] Itt helyezték el az alkalmi kiállítást, ahol az ostromban részt vett zászlókat, fegyvereket, felszerelési tárgyakat, kitüntetéseket, képzőművészeti alkotásokat láthatta az érdeklődő közönség. A kiállítást Soós Károly honvédelmi miniszter is megtekintette.[46] A Sétahangverseny alatt Aggházy Kamilné, Daróczy Aladárné magyar ruhába öltözött kislányával pezsgőt, bort árusított jótékony célra.[47]

A *Pesti Hírlap* külön cikkben részletezte az ünnepség politikai üzenetét. Kihangsúlyozták a szimbolikus jelentőségét, a 48-as honvédsereg örököseként tekintettek Horthy Miklós Nemzeti Hadseregére. „*Nemcsak az országnak, hanem a külföldnek is szólott ez a honvéd ünnep. Lássák be, hogy se letörni, se megalázni minket nem lehet. Mert ime, mikor azt hiszik, hogy a békeszerződéssel a torkunkra teszik a kést, mi meghunyászkodás helyett nemzeti katonai ünnepséget rendezünk azoknak emlékére, akik meg tudtak halni a magyar földért. Nem fenyegetés ez, csak az elszántságnak, az önfeláldozásnak szerény kis mutatványa. Még csak nem is kardcsörtetés. Szeretnénk igazi békét, de ez nem tőlünk függ. Ez ünneplésben benne volt a magyar*

45 *Budapesti Hírlap*, 1920. május 25. XL. évf. 124. sz. 3. o.
46 HL VI. 9. 703/eln. Lt. 1920.
47 *8 Órai Újság*, 1920. május 25. 6. évf. 124. sz. 2. o.

Az ünnepség végén Horthy Miklós kormányzó beszélget egykori 48-as honvédekkel (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 45825/Fk)

függetlenséget és önállóságot s emellett a területi integritást védelmező elszántság tisztelete. Biztosítsa Magyarországnak az entente ezt a függetlenséget és önállóságot és adja meg területi épségét, akkor a mi uj honvédségünk s az ezzel összeforrott egész magyar nemzet lesz Nyugat civilizációjának legerősebb hadserege."[48]

A sajtóban pozitív hangvételű cikkek jelentek meg az ünnepség lezárását követően, egyetlen programmal szemben fogalmaztak meg kritikát, ez pedig Hentzi síremlékének megkoszorúzása volt. Gabányi János alezredes kiállt döntésük mellett: „*A felfogásunk ugyanis az, hogy a legteljesebb lovagiasság és objektivitás álláspontjára kell helyezkednünk. A Buda várának védelmében kötelességszerűen és vitézül harcolt és elesett katonáknak szólt a megemlékezésünk, annak az ellenfélnek, amelylyel (sic!) a halál kell, hogy kibékítsen s az elestük évfordulóján objektív elismerésül tettük le a koszorút, amint annak szalagján is olvasható: »a vitéz katonáknak«. A katona nem politizálhat, de kötelességünk a kegyeletben kiengesztelődni."*[49]

Június 11-ére összesítésre kerültek a költségek, amit a múzeumi főosztály előlegezett meg. Az elszámolás alapján az ünnepségsorozat 10.253 korona összegbe került. Az intézményi költségvetésből a múzeumi főosztály három részletben (június: 4000, július: 4000, augusztus: 2253 korona) kapta vissza az összeget.[50] Így csak kis mértékben lépték túl az előre tervezett 8000-10.000 koronás keretösszeget. A két nap nem csak erkölcsi, hanem jelentős anyagi sikert is hozott, a bevétel 29.257 korona 80 fillért tett ki.[51]

48 *Pesti Hírlap*, 1920. május 22. XLII. évf. 122. sz. 1. o.
49 *Pesti Hírlap*, 1920. május 28. XLII. évf. 127. sz. 2. o.
50 HL VI. 9. 661/lt/1920.
51 HL VI. 9. 1307/lt/1920

Sorszám	Dátum	Tétel	Összeg (korona, fillér)
1.	IV. 22.	6 villamosjegy a főreáliskolai sírbolt fényképzéséhez	12,00
2.	IV. 22.	Fényképek előállítási költsége a főreáliskolai sírboltról	97,00
3.	IV. 24.	Asztalos kellékek az ünnepélyhez	767,00
4.	V. 3.	Festék a 48-as zászlókhoz stb.	44,00
5.	V. 11.	Faanyag a zászlókhoz	634,00
6.	V. 14.	Klisé a meghívókhoz	20,00
7.	V. 14.	2 villamosjegy Tóth asztalosnak	4,00
8.	V. 15.	Aggházy őrnagy villamos költsége május 2–13. között	47,00
9.	V. 17.	Festék a zászlókhoz, táblákhoz stb.	192,00
10.	V. 18.	43. honvéd zászlóalj zászlójának restaurálása	400,00
11.	V. 18.	Zászlószegek	28,00
12.	V. 18.	Nagy fűrészreszelő	28,00
13.	V. 18.	6 villamosjegy Tóth asztalosnak	12,00
14.	V. 18.	1 csomag gyújtó	10,00
15.	V. 18.	Hochwarter főfegyvermester étkezése 3 napon	100,00
16.	V. 18.	Sírkoszorú és szoborkoszorú	3400,00
17.	V. 19.	Zászlórúdgömbök	72,00
18.	V. 19.	Kokárdaszalag honv. min. törzsszázadának	40,00
19.	V. 19.	Vállszalag zászlótartóknak	180,00
20.	V. 19.	Kokárdaszalag főrendezőknek	60,00
21.	V. 20.	Kokárdaszalag rendezőknek	30,00
22.	V. 20.	Napidíj meghívó kihordóknak	50,00
23.	V. 20.	Napidíj meghívó kihordóknak	40,00
24.	V. 21.	Bronzfesték zászlórudakhoz	12,00
25.	V. 22.	Zászlótartók fodrászköltsége	96,00

Sorszám	Dátum	Tétel	Összeg (korona, fillér)
26.	V. 22.	Aggházy őrnagy étkezése 2 napon	95,00
27.	V. 22.	Ligárt rajzoló étkezése 1 napon	50,00
28.	V. 23.	Munkások díja múzeum felállításért	45,00
29.	V. 23.	Kisegítőleány díja sátorban	12,00
30.	V. 23.	Utászok italköltsége	150,00
31.	V. 24.	Nyomdászok és chauffeurök borravalója	69,00
32.	V. 25.	Földi ideiglenes küldönc napidíja 2 és ½ napra	150,00
33.	V. 25.	Aggházy őrnagy villamos költségei	16,00
34.	V. 26.	Ligárt rajzoló étkezése és költségei 3 napon	127,00
35.	V. 26.	Szépművészeti Múzeum szolgájának díja	30,00
36.	V. 26.	Csiky főhadnagy étkezése és költségei 3 napon	102,00
37.	V. 26.	Tóth asztalos étkezése 4 napon	200,00
38.	V. 27.	Elveszett bélyegző pótlására	80,00
39.	V. 27.	Nikássy rajzoló étkezése és költségei 5 napon	215,00
40.	V. 27.	2 elveszett pohár térítése	60,00
41.	V. 28.	Ideiglenes állványzat, díszítés stb.	1610,00
42.	V. 28.	Székesfőv. múzeum szolgájának díja	20,00
43.	V. 29.	Rajzszerek plakáthoz	41,00
44.	V. 29.	Plakátmodell és rajzszerek	59,00
45.	V. 29.	Küldönc- és villamos költség	100,00
46.	V. 31.	Budai Dalárda két szolgájának díja	100,00
47.	VI. 2.	Bene Emma villamos költségei 7 napon	26,00
48.	VI. 2.	Horváth küldönc villamos költségei 3 napon	12,00
49.	VI. 8.	Május 4-től június 5-ig újságok 3-3 példánya	371,00
50.	VI. 9.	Györgypál Karola buffet számlája	140,00

2. számú táblázat: Az ünnepségsorozat költségeinek összesítése

Az adományok átadása a Honvédmenház lakóinak (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 45804/Fk)

A *Pesti Napló* július 4-én számolt be arról, hogy az ünnepség jövedelméből szerzett adományokat (szivar, dohány, bor, sütemény) Aggházy Kamil őrnagy és Szelestey László alezredes személyesen adták át a Honvédmenház lakóinak.[52]

Az intézmény első nyilvános szereplése sikerrel zárult. Aggházy álláspontja szerint „*A M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum feladatai közé tartozik több mással együtt a hadi személyek, események és színhelyek kultusza, ezek emlékezetének nyilvános, ünnepélyes és maradandó jellegű megörökítése is.*" Az ilyen irányú tevékenységnek a kiinduló állomása volt az 1920-as honvédünnep. Az ünnepségnek köszönhetően rendbe tették az egykori 1848–1849-es honvédek sírjait, az elkövetkező években pedig a budavári ostrom nevezetes eseményeinek helyszíneit emléktáblákon örökítette meg a Hadtörténelmi Múzeum.[53]

72 év után a HLM másik kezdeményezése is megvalósult: a 82/1992. (V. 14.) kormányrendelet értelmében 1992-től minden év május 21. napja a Magyar Honvédelem Napja, amelyről a Magyar Honvédség alakulatai méltó módon emlékeznek meg.

52 *Pesti Napló*, 1920. július 4. LXXI. évf. 158. sz. 4. o.

53 *Aggházy Kamil:* Évfordulók – emlékművek. *Historia / Hadimúzeumi Lapok*, 1928. I. évf. 2. sz. 8. o.

A Celebration of Hungarian Arms in Buda Castle, May 1920

On 21 May 1849, Hungarian forces commanded by Artúr Görgei recaptured Buda Castle from the troops of the Habsburg General Heinrich Hentzi; this feat marked the culmination of the Spring Campaign of that year during Hungary's 1848–1849 Revolution and War of Independence. In 1920, the Royal Hungarian Military History Archives and Museum suggested to Károly Soós, Hungary's Minister of Defence, that a series of major celebrations be held to commemorate the event, proposing this when less than a month remained for the organisational work necessary. Despite the short time available for planning, the celebrations were a significant success, financially also. The 71st anniversary of the recapture of Buda Castle was the first time the event was remembered jointly by the head of state, the government, society more widely, and the National Army.

Honvéd-Feier in der Budaer (Ofener) Burg, Mai 1920

Als Höhepunkt des Frühlingsfeldzuges während der Revolution und des Freiheitskampfes von 1848–1849 wurde die Budaer Burg durch die Honvéd-Armee unter der Führung von Artúr Görgei am 21. Mai 1849 von den kaiserlichen Truppen des österreichischen Generals Hentzi zurückerobert. 1920 initiierte das Königlich Ungarische Militärgeschichtliche Archiv und Museum bei Landesverteidigungsminister Károly Soós eine groß angelegte Feierreihe, für dessen Organisierung weniger als ein Monat zur Verfügung stand. Trotz der kurzen Zeit wurde die Veranstaltung mit großem moralischen und materiellen Erfolg abgeschlossen. Der 71. Jahrestag war der erste, an dem das Staatsoberhaupt, die Regierung, die Gesellschaft und die nationale Armee gemeinsam an die Rückeroberung der Budaer Burg erinnerten.

Soltész Ferenc Gábor – Soltész Márton

AGGHÁZY KAMIL KÜZDELMEI AZ AKADÉMIAI BABÉRKOSZORÚÉRT

A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Böhm (Boehm) József Dániel (1794–1865) magyar születésű bécsi éremművész által mintázott bronz jutalmi érmek történetének kutatásával 2013 óta foglalkozunk. Két korábbi publikációnk[1] után e témában egy áttekintő, összegző közleményre készülvén, véletlenül bukkantunk rá Aggházy Kamil[2] hosszan elnyúló pályázati ügyének dokumentumaira. Aggházy történetének végére kilenc év után került pont: ekkor hirdetett végső eredményt az MTA, s a kiérdemelt jutalom is ekkorra jutott el a díjazott szakszerzőhöz. A történéseken végigtekintve könnyen támadhat az olvasónak olyan érzése, hogy egy 19. századi folytatásos romant olvas.

Mielőtt azonban rátérnénk az Aggházy-eset által felvetett kérdésekre, néhány mondat az MTA jutalmazási gyakorlatáról. Az 1825-ben alapított elől, a Magyar Tudós Társaság (MTT) döntéshozói körén belül korán felmerült az igény, hogy jutalomkérdések közzétételével segítsék a magyar tudományosság, a nyelv és az irodalom ügyének előbbre jutását. Az MTT 1831. évi alapszabálya II/4., Jutalomkérdések[3] című pontja határozta meg először ennek a folyamatnak a feltételrendszerét. Az első jutalomkérdés kihirdetésére 1831-ben került sor, a nyertes művet 200 arannyal kívánták díjazni. Gróf Széchenyi István (1791–1860) az Akadémia 1836. szeptemberi nagygyűlésen felvetette, hogy „*nem volna-e az illendőség és emlékezet kedvéért jó az évi (nagyjutalmi) aranyakat szelenczében, serlegben vagy tokban átadni*”.[4] A nagygyűlés a maximum 5 arany árú szelence mellett döntött; ezeket 1837 és 1847 között a bécsi Mayerhofer & Klinkosch[5] ezüstműves cégnél rendelték meg.

Az MTT MTA-vá történt átalakulása után, az 1847. decemberi nagygyűlésen változás történt a jutalmazási gyakorlatban: „*a' pénzbeni jutalmak mellé*

1 *Soltész – Soltész* 2014.; *Soltész – Soltész* 2017.

2 Életéről és munkásságáról lásd: *Hermann* 2001. 30–41. o.; *Szoleczky* 2000. 169–201. o.; *Szoleczky* 2015. 11–31. o.; Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Personalia 196. Aggházy Kamil iratai (személyi, katonai, egyéb iratok, levelezés, újságcikkek).

3 *Kónya* 1994. 65. o.

4 *Viszota* 1909. 97. o.

5 Stephan Mayerhofer (1772–1852) és Carl Klinkosch (1797–1860) 1831-ben alapította meg a bécsi Mayerhofer & Klinkosch ezüstárukat készítő üzemet. Mayerhoferék 1869-ben eladták az üzletrészüket, innentől a Klinkosch család működtette a vállalkozást 1918-ig. A cég termékein az M&K jelzés látható.

adatni szokott emlékbillikomok' helyébe emlepénz' adása hozatván javaslatba, ez el is fogadtatott".[6] Részletesebb döntés az „emlepénzről" 1853-ban született: „*ezüst emlékpénz adassék … bélyege Böhm hazánkfia által készíttessék … súlya mint egy két tallérban állapíttatván meg … előlapján az Akadémia czímere álljon … hátlapján borostyánkoszorú, melynek üres helyén a jutalmazott szerző, munkaczím s a jutalmazás éve kimetszendő … az egész pedig egy csinos tokban kiadandó.*"[7] Böhmöt valószínűleg 1855-ben kérték fel az érem szerszámainak elkészítésére, amit ő 1856 áprilisára teljesített is. Az első adományozásra 1858 decemberében került sor, amikor az elmúlt másfél évtizedben érdemeket szerzettek megjutalmazására 19 darab érmet adtak át, jóllehet ezüst helyett valamennyit bronzból készítették. A Böhm-féle jutalmi érmet 1948-ig adományozták.

Az érem előlapján a Magyar Tudományos Akadémia allegóriájának egyik változata látható. A hivatalossá vált jelkép ideája Széchenyi Istvántól származik, aki szerint „*a' tudás' világánál megszelídűlt erkölcs' istenasszonya nyujtja a' magasb emberisedés' czészéjét a régi nemzetnek, melly agg erős' sas képében leng a feje fölött*".[8] A köriratba az akadémia jelmondata került: „BORURA –– DERŰ".

Kezdetben kétféle méretű – 45,5 és 32,5 mm átmérőjű – érmeket adományoztak, 1863-tól azonban már csak a nagyobb érmeket rendelték meg Bécsből. Kivitelezőik szerint az érmek négy forrásból származnak: Wiener Hauptmünzamt, Morzsányi József Jelvény-, Érem- és Díszmű-készítő Vállalata, Berán Nándor Szent György Iparművészeti Műhelye, illetve Ludvig József Éremverő Műintézete és Bronzműárúgyára (utóbbi három Budapesten működött). Tíz hátlapi feliratot készítő vésnökről vannak adataink. A tokokat kezdetben az MTA-nak dolgozó könyvkötők gyártották, majd ezek is átkerültek az érmet szállító cégek által előállított, megrendelhető cikkek körébe.

A tudós társaság az általa kiírt jutalomkérdések kapcsán született, a bírálók által elfogadott munkákat két saját alapítású jutalom (a Nagyjutalom és a Marczibányi-jutalom) mellett szervezetek és magánszemélyek alapítványi díjaival honorálta. A kihirdetett jutalomkérdések, az adott alapítvány céljainak megfelelően, lehetettek visszatérő tematikájúak, de egyszeri kiírásúak is. A nem MTA-alapításúak egyike volt az 1926-tól meghirdetett Budapest Székesfőváros Jutalomdíja. Ez utóbbi olyan, a tudomány bármely ágát képviselő, a legújabb kutatásokra és tényekre épülő eredeti dolgozatokat kívánt megjutalmazni, amelyek a főváros életéhez, történetéhez, fejlődéséhez kapcsolódnak, és nemzetközileg is jelentős, helytálló eredményre vezetnek. Már korábban kiírtak művelődéstörténeti, irodalmi, technikai pályakérdéseket, míg végül a hadtörténet is az intézmény látókörébe került. Az MTA 1929. évi nagygyűlésén – Budapest Székesfőváros megbízásából – kihirdetésre került a Buda ostroma 1849-ben című jutalomkérdés.

6 Magyar Academiai Értesítő 1847-ről. Pest, 1847. 401. o.

7 Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ (a továbbiakban: MTA KIK) K1307 Igazgató Tanácsi Jegyzőkönyvek XV–XXVIII. Tisztázatok 1846–1861. Igazgatósági Gyűlés, 1853. március 14. jegyzőkönyv X. pont.

8 *Schedel* 1834. I. 245. o.

Meggyőződésünk, hogy – a budai várostrom nyolcvanéves évfordulója dacára – nem a véletlen műve volt a fenti pályázati kérdés megfogalmazása. Az Aggházy-pályázat körül keletkezett dokumentumok s a pályázó kapcsolati hálójának ismeretében joggal föltételezhető, hogy a témakiírás Pilch Jenő[9] és Gyalókay Jenő,[10] az MTA Hadtörténeti Bizottsága tagjainak szándéka és elképzelései szerint történt, tekintettel Aggházy legkedvesebb kutatási témájára, megtámogatva továbbá egy főtitkári javaslattal. Köztudottan mindhárman ahhoz, a hadtörténelem iránt tudományos szinten érdeklődő katonatiszti csoporthoz tartoztak, akiket az egyenruhán túl összekötött a személyes ismeretség és a közös kutatási témák egész sora (Mohács, 1526; Kőszeg ostroma, 1532; 1848–1849 hadtörténete; Görgei Artúr személyének és működésének megítélése, a Nagy Háború történései stb.).[11] Hasonló személyi és szakmai kapcsolat fedezhető fel a bírálati folyamatba idővel bevont további személyeknél is. Lukinich Imre,[12] Gabányi János,[13] Bánlaky (Breit) József,[14] Markó Árpád[15] mindannyian pártolták Aggházyt. A pályázati kérdés kitűzésével teret nyitottak számára, lehetőségeikhez mérten – a hivatalos csatornákon kívül is – támogatták.

A visszavont pályázat (1929. január – 1930. április)

Egy javaslat nyomán már 1928-ban felmerült egy budapesti témájú hadtörténeti pályázat (Szt. Gellérthegy) kiírása.[16] Amikor 1928. december 20-án megérkezett Budapest Székesfőváros levele[17] egy újabb 1.000 pengős pályázati kiírás lehetőségével, a főtitkár a köszönetnyilvánítás[18] után az osz-

9 Pilch Jenő (1872–1937) ezredes, hadtörténész, az MTA tagja (levelező tag: 1918. május 2., rendes tag: 1935. május 16.), az MTA Hadtörténeti Bizottsága előadója.

10 Szentgyörgyi és gyalókai Gyalókay Jenő (1874–1945) ezredes, hadtörténész, az MTA tagja (levelező tag: 1926. május 6., rendes tag: 1936. május 14.), az MTA Hadtörténeti Bizottsága tagja.

11 Pilch a *Hadtörténelmi Közlemények*, majd a *Magyar Katonai Közlöny*, illetve a Hadifogoly magyarok története szerkesztőjeként folyamatos hivatalos és baráti kapcsolatban állt Aggházyval; Gyalókay szintén szerkesztette a *Hadtörténelmi Közlemények*et, s emellett jelentős '48-as munkássága volt, jól ismerték egymást Aggházyval; Gabányival együtt alapította a Hadtörténelmi Levéltárat és a Múzeumot, barátságuk Gabányi haláláig kitartott; Breit szintén autodidakta történész volt, '48 történetét kutatta (24 kötetes műve kiemelkedő tudományos teljesítmény); Markó a Hadtörténelmi Levéltár munkatársa volt.

12 Lukinich Imre (1880–1950) történész, egyetemi tanár, az MTA tagja (levelező tag: 1919. október 23.; rendes tag: 1931. május 15.; igazgató tanács tagja: 1935. május 16. – 1946. június 24.; tanácskozó tag: 1949. október 31.; tagsága visszaállítva: 1989. május 9.), a II. osztály titkára.

13 Olysói és héthársi Gabányi János (1871–1934) ezredes, címzetes tábornok, a M. Kir. Hadilevéltár, majd M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár első parancsnoka. 1911-től az MTA Hadtörténeti Bizottságának segédtagja.

14 Doberdói Bánlaky (Breit) József (1863–1945) altábornagy, hadtörténész, az MTA Hadtörténeti Bizottsága segédtagja.

15 Markó Árpád (1885–1966) ezredes, hadtörténész, az MTA tagja (levelező tag: 1934. május 11.; tanácskozó tag: 1949. október 31.; tagsága visszaállítva: 1989. május 9.), a M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár munkatársa (1921–1940).

16 Régi Akadémiai Levéltár, Főtitkári Hivatal iratai (a továbbiakban: RAL) 2140/1928.

17 RAL 34/1929, eredeti iktató szám: 186088/ 1928–IX.

18 RAL 34/1929. 1929. január 5.

tályokhoz fordult: mi legyen a jutalomkérdés témája? Az I. (nyelvtudományi, irodalomtörténeti és classica-philologiai), valamint a III. (matematikai és természettudományi) osztályoknak küldött felkérés[19] formálisnak tűnt, mert ezek az osztályok a korábbi években már megfogalmaztak fővárosi témájú jutalomkérdéseket. A II. (történeti, hadtörténeti, archeológiai és nemzetgazdasági) osztálynak írott levele végén a főtitkár felvetette egy hadtörténeti kérdés lehetőségét, fölemlítve a Szt. Gellérthegyet mint lehetséges témát. A II. osztályon belül a javaslat a Történettudományi és a Hadtörténeti Bizottságokhoz került, amelyek április 11-i együttes ülésükön döntöttek is az új jutalomkérdésről. Írásba foglalt döntésükben 1.000 pengős díjazással a Buda ostroma 1849-ben című hadtörténeti pályázatot ajánlották meghirdetésre a nagygyűlésnek.[20] Javasolták továbbá, hogy a szerzők 1930. február 28-ig küldjék be pályaművük „tervrajzát" és egy kidolgozott fejezetét a Főtitkári Hivatalhoz, a legjobb tervrajz készítője pedig kapjon megbízást a mű megírására, de a jutalmat – egy újabb bírálati fordulót követően – majd csak a teljes, kész munka kapja meg. Javaslatukkal egyetértettek a döntést előkészítő fórumokon, s így az 1929. évi nagygyűlésen kihirdetésre került a szóban forgó jutalomkérdés.[21]

A magyar és osztrák kormányok 1926. május 26-án Baden bei Wienben aláírtak egy egyezményt, amely szerint Ausztria kiszolgáltatja Magyarországnak mindazokat az iratokat, amelyek magyar szellemi tulajdonnak tekinthetők. Ebbe a csoportba tartozott az 1849-es budavári ostrom adatait tartalmazó dokumentumok egy meglehetősen széles köre is, amely a bécsi Kriegsarchivból 1929–1930 folyamán került hazánkba a M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár őrizetébe. Aggházy – mint múzeumi delegátus – maga is részt vett a hazahozatal előkészítésében, sőt szorgalmazta az 1848–1849-es levéltári anyag hazahozatalát. Az iratok beérkezése és az MTA pályázati kiírása nyújtotta lehetőség arra indította az ambiciózus kutatót, hogy addig összegyűjtött adatait (könyvészeti, levéltári és személyes kikérdezésen alapuló forrásanyagát) a frissen érkezett iratok adataival összevetve és kiegészítve megírja Buda 1849-es ostromának hiteles történetét. Az első, 1929-es pályázati kiírás Aggházy szerint „meddő maradt".[22] Ennél azonban többről volt szó.

Aggházy 1930. március 3-án „tervrajzának" kéziratát küldte be, majd március 6-án a kidolgozott fejezetet egy borítékba zárt okirat[23] kíséretében. Március 19-én Balogh Jenő[24] főtitkár arról értesítette a II. osztály titkárát, Finánczy Ernőt,[25] hogy az egyik kijelölt bíráló, Pilch Jenő egyéb akadémiai munkái miatt felmentését kéri a megbízatás alól. Finánczy a kapott levélre ceruzával felírta két

19 RAL 90/1929.
20 Régi Akadémiai Levéltár, II. osztály iratai (a továbbiakban: RAL II.) 11/1929.
21 Akadémiai Értesítő. XL. kötet. Szerk. *Balogh Jenő.* Budapest, 1930. 254. o.
22 *Aggházy* 2001. 44. o.
23 RAL II. 12/1930.
24 Balogh Jenő (1864–1953) belső titkos tanácsos, ny. miniszter, egyetemi tanár, az MTA főtitkára (1920–1935).
25 Felsővisói Finánczy Ernő (1860–1935) neveléstörténész, egyetemi tanár, az MTA II. Osztálya titkára (1923–1935).

másik számításba jöhető bíráló nevét: Gabányi Jánosét és Breit Józsefét. Gabányi a felkérést köszönettel visszautasította;[26] egyrészt – mint mondta –, nem lévén a területnek szakértője, csupán a mű felépítését, szerkezetét tudná értékelni, másrészt külföldi útja miatt kevés ideje jutna a munkára. Breit a második bírálóként való felkérésre igent mondott. Ezek után kerülhetett a Pályamunkák Könyvébe[27] a következő bejegyzés: „Bírálók: Gyalókay Jenő lt. és Breit József ny. altábornagy". Mire azonban a dolgok rendeződni látszottak, Aggházy – április 4-én – szóban bejelentette Gyalókaynak, hogy pályázatát visszavonja,[28] majd másnap mindezt írásban is megerősítette.[29]

Megbízás a kidolgozásra (1931–1932. május)

Bírálható pályamű hiányában az 1930. évi nagygyűlés újra kiírta a pályázatot – azonos feltételekkel, 1931. február 28-i beadási határidővel. A megismételt pályázatra elsőként (1931. február 19-én) dr. Rédvay István,[30] a M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár bécsi kiküldöttje (Österreichische Kriegsarchiv – Ungarische Gruppe), másodikként (február 28-án) Timon Béla[31] küldött be pályamunkát. A II. osztály Pilchet és Gyalókayt jelölte ki bírálónak, majd 1931. április 13-i zárt ülésén[32] – a bírálók javaslatára – úgy döntött, hogy az eddig beküldött két pályázatot később bírálja el, a hírek szerint ugyanis további pályázatok várhatók. (Félreérthetetlen lobbizás volt ez a késlekedő Aggházy érdekében.) Kívánatosnak tartották, hogy a „tervrajzokat" szerzőik alaposabban és részletesebben dolgozzák ki. Javasolták a pályázat határidejének meghosszabbítását 1931. december 31-ig.[33] A javaslatot a nagygyűlés május 13-án jóváhagyta.[34] Rédvay a határidőhosszabbításról kapott értesítés[35] kézhez vétele után kérelmezte, hogy benyújtott „tervrajzát" bírálják el, s így azt az opponensi véleményekben foglaltak alapján a módosított határnapig átdolgozhassa.[36] A II. osztály – a többi pályázók érdeksérelmére hivatkozva – a kérést elutasította,[37] a pályamű átdolgozásra való visszaadásához viszont hozzájárultak, s Rédvay élt is a fölkínált lehetőséggel.[38]

26 RAL II. 15/1930.
27 MTA KIK K1710 MTA Pályamunkák Könyve 1914–1940. 175. o.
28 RAL II. 69/1930.
29 RAL 386/1930. Az MTA KIK Kézirattárában az írásos visszavonás nyomára nem sikerült akadnunk.
30 Dr. Rédvay István (1898–?) százados, hadtörténész, a M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár munkatársa.
31 Schmerrhoffi vitéz dr. Timon Béla (?–?) testőr százados, hadtörténész, a M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár munkatársa.
32 RAL 458/1931. II. osztály 1931. március 13-i zárt ülési jegyzőkönyv, 9. pont.
33 Aggházy szerint az 1930. évi nagygyűlés hirdette meg a 1931. december 31. határidőt. *Aggházy* 2001. 44. o.
34 Akadémiai Értesítő. XLI. kötet. Szerk. *Balogh Jenő.* Budapest, 1931. 162. o. X. pont.
35 RAL 458/1931. 1931. május 20.
36 RAL 458/1931. 1931. május 27.
37 MTA KIK K1535 A II. osztály zárt üléseinek jegyzőkönyvei 1929–1945. 1931. június 15-i jegyzőkönyv, 9. pont.
38 MTA KIK K1710 MTA Pályamunkák Könyve 1914–1940. 187. o.

Decemberben már három pályamű (Rédvayé, Timoné és Aggházyé) érkezett be az MTA Főtitkári Hivatalába; a bírálók újfent Pilch és Gyalókay lettek. A bírálati jelentést a Pilch által aláírt 1932. március 21-i levéllel[39] együtt megküldték Finánczynak. A munkákban számos szerkezeti problémát, fölösleges részt, s amellett pontatlanságok, tévedések sorát tették szóvá. Értékelésük alapján a szerzői sorrend: Aggházy, Rédvay, Timon. A Pilch-féle levélben három javaslattal éltek. A teljes kidolgozás határideje 1931. október 1., a terjedelem maximum 15–20 nyomtatott ív legyen, a kiadás tárgyában pedig újabb bírálat után szülessen döntés. A végső határozatot a II. osztály nagygyűlést megelőző zárt ülésén hozták meg.[40] A kidolgozással Aggházyt bízták meg, de az MTA a kiadást fedezet hiányában nem vállalta. A bírálók jelezte határidőről és terjedelmi korlátról sem ekkor, sem később nem esett szó, holott – amint azt látni fogjuk – számos bonyodalom megelőzhető lett volna ezek rögzítésével. A megbízás elnyeréséről küldött értesítés[41] a megbízás tényén túl azt is közölte, hogy a jutalmi díj csak az újabb bírálat után lesz kifizethető.

A nyertes pályamű Gyalókay által szövegezett bírálatából az elismerés és a figyelmeztetés hangjai egyaránt kihallhatók.

„*Ez a kidolgozott fejezet önálló levéltári és könyvtári kutatáson épült. Elég elevenen írja le az ostrom előzményeit, de szövegébe sok felesleges és könnyen pótolható idegen szót, azonkívül pedig sok germanizmust is vegyít. Ezen azonban könnyű volna segíteni. Ebből a fejezetből arra lehet következtetni, hogy a szerző az ostrom történetét is meg tudná írni. Egyes szertelenségeit azonban mérsékelni kellene.*"[42]

„*A szerző, mint mondja, sok év óta foglalkozik ennek a 17 napnak történetével … az idevágó irodalmat teljesen ismeri. A munka igen nagyterjedelműnek, egész könyvnek ígérkezik. Alkalmasint nagyobb lesz, mint amennyit ez a fontosságán legtöbbször túlértékelt tárgy kívánna … Stílusa, némi modorosságot leszámítva, elég jó. Van benne néhány erőszakolt mesterszó … Nekem ugyan nagy a gyanúm, hogy ezt a könyvet is megfogja a nagyon sokáig készülő művek átka, hogy t. i. egyáltalán nem készül el soha. … Aggodalmaim fenntartásával javaslom, hogy a szerző kapjon megbízást a munka kidolgozására.*"[43]

Elfogy a türelem – az ultimátum (1932. június – 1934. november)

A megbízásról hozott döntés után a pályázatot két évig teljes csend övezte. Aggházy természetesen ez idő alatt is bonyolította eseménydús életének hivatali, protokolláris, társasági és társadalmi programjait. A Hadimúzeum felállításának munkálatai – annak irányítása, a munka megszervezése – mellett jutott ideje Abdurrahman pasa várbeli síremlékének felállítására; Görgei kapcsán emléktábla-avatásra Visegrádon és Isaszegen, előadásra Miskolcon a 13. gyalogezrednél,

39 RAL 16/1932.
40 II. osztály 1932. május 3-i zárt ülési jegyzőkönyv, 8. pont.
41 RAL 808/1932.
42 RAL 16/1932. Gyalókay kézírásos bírálatából.
43 Akadémiai Értesítő. XLII. kötet. Szerk. *Balogh Jenő.* Budapest, 1932. 178–179. o.

illetve a Magyar Rádióban; részt vett különféle szervezetek munkájában (Műemlékek Országos Bizottsága, Hollós Mátyás Társaság, József Nádor Céh, Magyar Katonai Írók Köre); könyvet jelentetett meg a Nagy Háborúról Stefán Valér szerzőtársaként;[44] részt vett a Magyar Katonai Írók Köre Évkönyve (1924–1934), a *Hadimúzeumi Lapok*, a *Historia* (1928–1932), a M. kir. Hadimúzeum Kiadványai és a *Budai Napló* szerkesztésében is. Mindezeket tekintetbe véve nem csoda, hogy a pályázat kidolgozására csupán lopott óráiban tudott időt szakítani.

Az állóvizet valószínűleg Budapest Székesfőváros építészettörténeti jutalmának 1934-es elbírálása kavarta fel,[45] amennyiben ráirányította a figyelmet a főváros más jutalomtételeinek rendezetlen sorsára. Aggházy, vélhetően az MTA-ról érkezett jóindulatú figyelmeztetés hatására, elébe kívánt vágni a küszöbön álló számonkérésnek, ezért megelőző levelet írt a testület főtitkárának. Hangsúlyozta, hogy 1932-ben nem jelöltek meg határidőt a pályamű kidolgozására; a Hadimúzeum megnyitása körüli megszaporodott teendői miatt a bírálók – akikhez kérelemmel fordult ez ügyben – méltányolták indokait, és elnézték a késlekedést. Ígéretet tett egyúttal arra, hogy folyó év őszén benyújtja bírálatra a kész pályaművet.[46]

Ígéretét azonban nem tartotta be. Amikor ezt a főtitkár október 29-én telefonon számon kérte, levélben is válaszolt,[47] amelyhez egy Lukinichnak címzett igazoló jelentést[48] mellékelt. Kérte Balogh Jenőt, hogy levelének csatolmányát küldje át a II. osztályra, hogy az igazoló jelentésben foglaltakat (nagy vonalakban közli kézirata státuszát; 1935 közepéig kér haladékot) november 5-i ülésükön meg tudják vitatni. A jelentés egyik bekezdésében hozzá méltatlan magyarázattal próbálta megindokolni a csúszást: a saját költségére fogadott gépírónő cserbenhagyta az előleggel együtt, így új gépírót kellett fogadnia.[49] Életszerűbb volt, amikor katonai vezényléseire hivatkozott. A II. osztály 1934. november 5-i zárt ülési jegyzőkönyve 10. pontja szerint a beadási határidőt a szerző kérésére 1935. október 31-re változtatták, ám az engedményt megtoldották egy ultimátummal is: az osztály „*ezen a határidőn túl nem hajlandó ezzel a kérdéssel többet foglalkozni, hogy végre a már évek óta függőben levő pályakérdés végleges elintézést nyerjen.*"[50]

A II. osztály döntéséről a pályázó levélben értesült,[51] amire két hét múlva újabb fogadkozó levéllel válaszolt. Megköszönte a határidő-módosítást, és kijelentette: „*Minden iparkodásommal azon leszek, hogy ez időpontra teljesen elkészüljek s az Osztálynak kérelmemre hozott méltányos határozatát ezzel is meghálláljam.*"[52]

44 *Aggházy – Stefán* 1934.
45 Akadémiai Értesítő. XLIV. kötet. Szerk. *Balogh Jenő.* Budapest, 1934. 181–185., 220–221. o.
46 RAL II. 142/1934. 1934. június 4.
47 RAL 1354/1934. 1934. november 3.
48 RAL II. 142/1934. 1934. november 4.
49 Aggházy nem tudott gépelni, közepesen olvasható kézírása miatt számos kiegészítést, javítást kellett végrehajtania a kéziraton, ezért sok esetben újra kellett gépelni az oldalt. Gépírónő-segítői gyakran cserélődtek.
50 RAL II. 142/1934. 1934. november 4.
51 RAL II. 142/1934. 1934. november 6.
52 RAL II. 159/1934. 1934. november 21.

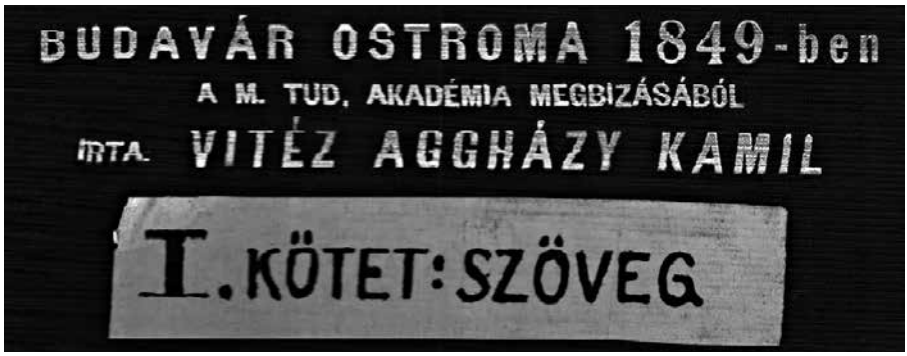
Újabb fogadkozások és csúszások (1934. november – 1937. február)

A kész munka helyett Aggházy 1935. szeptember 30-án ismét *megelőző* levelet küldött a főtitkárnak. Csatoltan beküldte az Ötödik rész. Függelék I. szakasz – Okmánytár megnevezésű anyagot (201 darab oklevélmásolat 360 lapon), és megígérte, hogy október–november hónapokban a hiányzó részeket folytatólagosan „terjeszti be". Ismét mellékelt egy, a teljesítés elmaradását magyarázó levelet Lukinich Imrének. Mint írta, már a tisztázásnál és egyeztetésnél tartott, amikor „*egy végzetes tévedésből kifolyóan eddig elém nem került*" forrásra bukkant, a Görgei-hadsereg mindaddig feldolgozatlan hadműveleti naplójára – ennek beillesztése pedig sok munkával járt, és komoly felfordulást okozott. A megfeszített munka kikezdte idegrendszerét, az összeomlás határára jutott, így csupán a munka könnyebbik részével, az okmánytárral volt képes foglalkozni. Levelét ekképp zárta: „*Az előadottak alapján tisztelettel kérem Méltóságodat, kegyeskedjék eddig is tanúsított megértésével előmozdítani, hogy vállalt munkámat úgy fejezhessem be, hogy ne kelljen valóban meg nem érdemelt erkölcsi hátránytól tartanom.*"[53]

Balogh főtitkár 1935. október elején nyugtázta a küldeményt,[54] s Lukinichnak írt levelében[55] közölte: Aggházy folyó hó 3-án beküldte a kidolgozott pályamunkát, amelyet mellékelten postáz. A II. osztály 1935. október 21-i zárt ülése ezek után ismét foglalkozott a pályázattal (jegyzőkönyv, IV. pont). Lukinich tudatta a tagsággal a munka státuszát, a szerző egészségügyi állapotát és a hiányzó részek beérkezésének várható menetrendjét. Az anyagokat jelentéstételre átadták a Hadtörténeti Bizottságnak – egészen pontosan Pilch Jenőnek.[56]

1935 novemberében a betegsége miatt lemondott Balogh Jenő helyett Voinovich Gézát[57] választotta meg főtitkárának az MTA. Az új főtitkár az ügyek átvételében 1936 januárjára jutott el a Buda ostroma 1849-ben című lezáratlan pályázathoz. Írásbeli kérést intézett Lukinich-hoz: tudakolja meg a szerzőtől, számíthatnak-e a munka befejezésére, vagy a jutalmat más pályatételre hirdessék meg.[58] A megkeresést követően Aggházy február 3-án személyesen mutatta be kéziratát, majd egy magyarázkodó és új, *végső* határidőt kérő levélben áttekintést adott munkájáról. Közölte, az okmánytár után immáron az ostromtörténet is csaknem nyomdakész. Terjedelmi becslései szerint a főrész 300 oldalra rúg, az okmánytárat 360-ról 450 oldalra tervezi bővíteni. Végül közölte: „*A bemutatott anyagból Méltóságod előtt egy – talán a pályázat feltételein túlmenő – nagyobb szabású önálló forráskiadvány arányai bontakoztak ki, ami magában is alkalmas arra, hogy az 1932 nyarán kapott megtisztelő megbízásom teljesítésének elhúzódását némileg mentse.*"[59]

53 RAL II. 296/1935.
54 RAL 1013/1935. 1935. október 7.
55 RAL 1013/1935. 1935. október 7.
56 RAL II. 215/1935.
57 Voinovich Géza (1877–1952) irodalomtörténész, felsőházi tag, az Arany-életmű kutatója, az MTA főtitkára (1935–1949).
58 RAL 148/1936. 1936. január 31.
59 RAL II. 115/1936. 1936. február 14. Aláhúzásos kiemelés az eredetiben.

A kéziratdoboz felirata

Február elején a főtitkár összesen három, Budapest Székesfővárost érintő rendezetlen pályázat ügyében kér tisztázást;[60] az érintettek Aggházyn kívül dr. Zádor Anna és dr. Rados Jenő voltak. E lezáratlan ügyekben a II. osztály 1936. március 9-i zárt ülésén hozott határozatot (jegyzőkönyv, I. pont). Az Aggházyt érintő döntés a pályázóra nézvést ismét kedvezően alakult. Javára írták, hogy kéziratán megromlott egészségügyi állapota ellenére kitartóan dolgozik, kutatásai során sok és nagy értékű anyagot hordott össze. Kérésének megfelelően – *kivételesen* – engedélyezik teljesen nyomdakész anyagának december 31-i leadását. A kedvező döntésről Lukinich értesítést is küldött,[61] amelyben egyúttal hangsúlyozta: ez volt az utolsó határidő-módosítás.

Voinovich változatlanul rajta tartotta szemét a pályázaton. Október 27-én írásos figyelmeztetést intézett Aggházyhoz: *„a teljes pályamunka benyújtására kitűzött többször hosszabbított határidő f. év december 31-én lejár. Kérjük ez időpontig a pályamunka hozzánk való eljuttatását."*[62]

A II. osztály 1937. január 11-i zárt ülésén (jegyzőkönyv, III. pont) Lukinich arról számolt be, hogy Aggházy a kitűzött napon valóban beküldte műve kéziratát. Pilchet, Gyalókayt és Markót bízták meg a bírálat elkészítésével. De még ugyanezen a napon Aggházy levélben kérte, hogy beadott kéziratán január 20-ig a szükséges pótlásokat és kiegészítéseket ő vagy megbízottja az MTA egyik helyiségében elvégezhesse.[63] Február 8-án pedig újabb kérelemmel fordult Lukinich-hoz, amelyben röstelkedve, de újabb hét haladékot kért munkája befejezéséhez.[64] Pályaművének terjedelmi adatai már ekkor szembeszökőek: 2 dobozban 256 tételnyi okmánymásolat 658 lapon, mellette 1 dobozban 25 térkép, terv és vázlat, valamint egy negyedik dobozban 300 gépelt lapnyi törzsszöveg. S ekkor még nagyjából ugyanennyi volt kiegészítés és átdolgozás alatt a szerzőnél…

60 RAL 148/1936. 1936. február 7.
61 RAL II. 115/1936. 1936. március 10.
62 RAL 148/1936. 1936. október 27.
63 RAL II. 31/1937.
64 RAL II. 63/1937.

Márciusban a bírálók mégis pozitívan értékelték a gigantikus méretű pályaművet. Bírálataik kéziratát nyomdába küldték, s a mű ezzel egyidejűleg fölkerült az 1937-ben jutalmazandók listájára.[65] A döntésről Szendi Károly polgármester személyében a pályázatot kiíró Székesfővárost is értesítették.[66]

A főtitkár közbelép – mindenki sajnálatára (1937. március–május)

Mielőtt azonban szerző és bírálók átadhatták volna magukat az öröm és megkönnyebbülés érzésének, nem várt fordulat következett be. A nyomdából korrektúrára kiküldött bírálat kefelevonata[67] Voinovich főtitkár elé került, aki annak olvastán haladéktalanul levelet írt – vélhetően Pilch Jenőnek.

„*Igen tisztelt Tagtársam, kedves Barátom!*

Engedj meg [!] túlbuzgóságomnak, ha bizalmasan hozzád merek fordulni ez ügyben.

Mai postával érkezett be Budavár 49iki ostromáról szóló mű bírálata. A bírálat igen gondos, igen okos, élvezet olvasni. Végén azonban meglepett ezen – alapos és helytálló – bírálat azzal végződik, hogy a jutalmat a műnek adja ki az Akadémia.

Én a bírálatot olyan meggyőzőnek találtam, hogy ezt a következtetést nem vártam volna. Meg kell ezt vallanom, mert más is így járhat vele.

Már most: ily mű dicsekedjék az Akad. koszorújával? S mi lesz, ha valaki olvassa e bírálatot, s olvassa a könyvet is – hogy érti meg, hogy az Akad. ezt megjutalmazta? És mit szól hozzá a főváros, mely e jutalom összegét adta?

Kérlek, ne vedd zokon, hogy ezt ily őszintén elmondom. Nem régiben két könyv is jelent meg, melyet a bírálók ajánlottak, azután, mikor megjelent, kicsinylően szóltak róla. Ez a tapasztalat adja most kezembe a tollat, – nehogy ez – ha a szerző mai formájában megjelentetné – ismétlődjék. Minthogy a bírálat kétség kívül találó és igazságos – talán ahhoz lehetne kötni a jutalom kiadását, ha a szerző a bírálat kívánságai szerint átdolgozza.

Bocsáss meg, kérlek, s bocsássanak meg az igen tisztelt bíráló urak is, hogy aggodalmamat nem tudtam elnyomni. Jobb, ha magunk közt és előre leszünk figyelmessé ez ellentmondásra, mintha később más olvasná ránk. Tudom, hogy nincs beleszólási jogom, nem is így szólok, csak mint egyszerű olvasó, a milyen több is akadhat.

Bocsánatot kérek azért is, hogy levelemmel terhellek.

Nagy tisztelettel, igaz híved

937. III. 23.

Voinovich Géza”[68]

65 RAL 214/1937.

66 RAL 215/1937.

67 RAL 809/1937.; Akadémiai Értesítő. XLVII. kötet. Szerk. *Voinovich Géza.* Budapest, 1937. 85–88. o.

68 RAL 809/1937. Az eredeti levélnek csupán a fogalmazványa maradt meg, amely egy revízió során került elő, és utólag kapott jelzetet.

Ha az MTA főtitkára ilyen értelmű levelet ír, annak rendszerint következménye van. Híven tükrözi ezt az 1937-ben jutalomra előterjesztett személyek listája. A Buda ostroma 1849-ben mellett beszédes megjegyzések jelentek meg. A második listán ceruzával „*Nem adatik ki?*" kérdés olvasható, a harmadikra rágépelték: „*Nem adatik ki*", a negyedikre a gépelés mellé a „*Meghosszabbítva*" ceruzabejegyzés került. A döntés a II. osztály nagygyűlését megelőző, 1937. április 27-i zárt ülésén született meg.[69] Kornis Gyula[70] osztályelnök javaslatára a művet – átdolgozás céljából, 1937. december 31-i leadási határidővel – visszaadták a szerzőnek.

Odaítélik a babérkoszorút (1937. június – 1938. május)

A II. osztály döntéséről Voinovich Géza értesítette a pályázót, felhívva figyelmét arra, hogy a határidőt szigorúan tartsa be, mert azon túl az MTA nem foglalkozik tovább pályaművével.[71] A döntés bizonyára lesújtotta a szerzőt, hiszen nem csupán a díj változott délibábbá, amelyet ekkor már magáénak hitt, de veszélybe került a nagyszabású, önálló forráskiadvány megjelenése is. A jutalom érdekében olyan pályamunkát kellett beadnia, amilyet bírálói látni akartak. Becsületére legyen mondva: nekilátott az átdolgozás emberfeletti munkájának. A kéziratban jelentős számú kihúzás és utólagos betoldás (stiláris és értelmi javítás, pontosítás) található, oldalak tucatjai kerültek átszámozásra, az okmánytár redukálása kapcsán pedig betétlap készült „A bíráló urak tájékoztatására". „Nagysándor"-ból „Nagy-Sándor", a „rondellá"-ból „körbástya" lett, és így tovább. Bár a bírálókkal történt személyes konzultációról nem találtunk adatot, mégis feltételezhető, hogy sor került rá, mert már a beadás másnapján írásos bírálat tanúsította az átdolgozás sikerességét.[72]

Voinovich október 30-án újabb írásbeli figyelmeztetést intézett Aggházyhoz, amelyben emlékeztette a beadási határidőre.[73] Átdolgozott pályaművét a szerző december 23-án adta át Markó Árpádnak. Az Akadémiai Értesítőben közölt bírálat – mint említettük – már másnap készen volt,[74] a „készre jelentést"[75] azonban csak 1938. január 6-án küldte meg Gyalókay a II. osztálynak. A történeti, hadtörténeti, archeológiai és nemzetgazdasági osztály zárt ülésein elfogadta a bírálók jelentését (1938. január 17-i zárt ülés jegyzőkönyve, X. pont), majd javasolta a nagygyűlésnek a díj kiadását (1938. május 3-i zárt ülés jegyzőkönyve, II/f. pont).

69 RAL 32/1937. Jegyzőkönyv II/d. pont.

70 Kornis (Kremer) Gyula (1885–1958) római katolikus pap, filozófus, kultúrpolitikus, egyetemi tanár, az MTA elnöke (1945. március–október). Levelező tag: 1916. május 4., rendes tag: 1928. május 18., igazgató tanács tagja: 1934–1945, tagságáról lemondott: 1948. április 16.; tagsága visszaállítva: 1989. május 9.

71 RAL 111/1937. 1937. június 4.

72 Akadémiai Értesítő. XLVIII. kötet. Szerk. *Voinovich Géza*. Budapest, 1938. 68. o.

73 RAL 664/1937.

74 RAL 27/1938. 1937. december 24.

75 RAL II. 15/1938.

Aggházy Kamil akadémiai jutalomérme

A nagygyűlési kihirdetés után május 5-én Voinovich két utalványt[76] küldött a pályázónak. Előbbit 800 pengőről, miután Budapest Székesfőváros mindössze ennyit utalt át, s mellé – az MTA büdzséjéből – még 200-at, hogy teljes legyen az egykor meghirdetett 1.000 pengő.

A jutalmi érmet[77] május 13-án rendelték meg[78] Kovács Lajos vésnöknél (Budapest VII., Károly király út 7.), aki az érem hátlapjára kerülő ajánlás betűit (A / M. T. AKADÉMIA / v. AGGHÁZY / KAMILLNAK / 1938.) 3 fillér/darab, míg az érem peremére kerülő díjnevet (A székesfővárosi hadtörténelmi jutalommal) 5 fillér/darab áron véste meg. Aggházy díjérme kapcsán két éremvésési lista készült, az elsőről ugyanis lemaradt neve elől a v. (vitéz) rövidítés.

A leírtakból kitűnik, hogy Aggházy Kamil voltaképpen egy félreértés áldozata lett. Úgy hitte, munkájával az alapítványt tevő Budapest Székesfővárosnak kell megfelelnie, s nem a jutalomkérdést kiíró MTA-nak, illetve a testület nevében eljáró bírálóknak. A levéltári iratok alapján úgy tűnik, emiatt zsúfolt bele munkájába Buda 1849-es ostromához szervesen nem kapcsolódó részeket, s növelte meg ezzel a terjedelmet – állandó időzavart idézve elő, s egyúttal saját személyes és szakmai hitelét ásva alá. 1937 decemberében leadott, átdolgozott kéziratának kísérőleveléből egyértelműen kiderül, hogy más feltételrendszerben helyezte el magát, mint amely érvényes volt rá. „*A munka szerkezetére és terjedelmére vonatkozó bírálat tekintetében szolgáljon mentségemre, hogy a pályázat feltételei erre semmiféle támpontot nem tartalmaztak, a szöveget szaporító helytörténeti részeket a jutalmat kitűző Budapest szfővárosra való tekintettel vettem fel 1932-ben elfogadott tervezetembe. Ebben megerősített az is, hogy a munka kiadását a MTA részéről, az Akadémia Értesítő 1932. évi 450. füzete 178–9. lapoldalának 2. bekezdése szerint nem remélhettem, viszont a kiadóul remélt szfőváros a helytörténettel megnőtt terjedelem költségeit nem kifogásolhatta volna.*”[79] Fontos látnunk ugyanakkor a magnum opus létrejöttének emberi oldalát is. 1929-től a Hadimúzeumra és vezetőjére egyre nagyobb politikai-minisztériumi nyomás nehezedett a végül 1937. május 28–29-én megnyílt kiállítás elkészítése és megnyitása kapcsán. 1932-ben a kiállítástervezetet újra és újra át kellett dolgozniuk; 1935-ben, a frissen elkészült Görgei-szobor kapcsán ismét napirendre került a múzeum látogathatósága, kiállítási terének készültségi foka. A mintegy 3600 m^2-nyi kiállítótér berendezése rohamléptekkel haladt – 1937 januárjában kulminált. Ettől kezdve a meghívandók listájának összeállításától a rádióbeli ismertetésen át a megnyitó beszédig mindennel Aggházynak kellett foglalkoznia. Személyes érdekét, szenvedélyes érdeklődésének tárgyát tehát háttérbe szorította a hivatalos elfoglaltság, a kötelesség javára. Így nézve szinte csoda, hogy a kézirat végül mégis elkészült; hiszen

76 RAL 356/1938.
77 Az érem fizikai adatai: átmérő: 45 mm, vastagság a peremnél: 3 mm, tömeg: 34,1 g.
78 RAL 429/1938.
79 RAL II. 18/1938.

(a pályázó iránt egyébként is ellenérzésekkel viseltető) Voinovich közbelépése Aggházyt olyan helyzetben érte, amelyben nem tudott pályaművére kellő figyelmet fordítani.

Summa summarum: vitéz Aggházy Kamil ezredes 1938-ban megkapta az 1.000 pengős pénzjutalmat és a vele járó, névre vésett jutalmi érmet.[80] Az MTA főtitkára és a II. osztály tagsága bizonyára megnyugvással fogadta a hatszori határidő-hosszabbítással terhelt folyamat lezárulását. Aggházy élete egyik legfontosabb munkájának tartotta Buda ostroma 1849-ben című pályaművét, amely súlyában-jelentőségében csupán Görgei lovas szobrának felállításhoz mérhető.[81] Sajnálatos módon a pályázati procedúra szerencsés kimenetele nem jelentett teljes alkotói sikert: az MTA babérkoszorújával kitüntetett kézirat[82] több mint hat évtizedig fiókban maradt. Szerzője belenyugodott, hogy az enorm mennyiségűvé duzzadt kézirat és okmánytár nem jelenik meg, és élete végéig, Budapest 1944–1945-ös ostroma alatt is lelkesen dolgozott a kéziraton, sőt erre hivatkozott a szerencsésen elkerült kitelepítése kapcsán is.

Elfogultság nélkül szemlélve is olyan részletességgel, emberi momentumokkal teli kötet lett a végeredmény, hogy azt a 150. évforduló elteltéig sem haladta meg újabb szakmunka. Ekkor dr. Hermann Róbert vezetésével egy szerkesztői csoport „gépre tette" a kéziratot, majd a jegyzetapparátus felfrissítésével elvégezte a szükséges javításokat. Így került sor Aggházy művének két kötetben történő megjelentetésére, amely az ostrommal foglalkozók számára valóban hiánypótló, eddig csak kéziratban tanulmányozott munka volt. Amint jelentésének 88. oldalán a Gyalókay – Pilch – Markó trió megfogalmazta: „*Hogy a bírálóbizottság a felsorolt szerkezeti és módszertani hibák és tévedések ellenére a munkát a kitűzött pályadíjra méltónak és érdemesnek találja, ezt nyugodt lelkiismerettel teszi azért, mert Aggházy a munkához való forráskutatás és feltárás terén hatalmas, igen becses és ritkán tapasztalható alapos munkát végzett. Úgy érezzük, hogy éppen ez a túlságos teljességre való törekvés volt az oka a kifogásolt szerkezeti hibáknak. Ha munkája megjelenik, abban a későbbi korok történetkutatói és hadtörténet írói valóban mindent megtalálnak, ami Budavár 1849. évi ostromának bármilyen vonatkozású kérdésével foglalkozik. E tekintetben tehát munkája hézagot betöltő kútfő lesz, amelynek az 1848/49-es évek szakirodalmában eddig nincs párja.*"[83]

80 Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai Gyűjtemény, leltári szám: 2002.301.1./É.

81 „*Számolnom kell azonban azzal a lehetőséggel, hogy a M. Kir. Hadimúzeumnak a Görgei-szobor felavatásával kapcsolatosan május 21-re tervezett megnyitásának előkészületei a befejezésben hátráltatnak, amit annál inkább is sajnálnék, mert két életművemet egyszerre szerettem volna a Haza oltárára helyezni.*" – RAL II. 142/1934. Aggházy Kamil levele Lukinich Imrének, 1934. november 4.

82 HL Personalia 198. Budavár ostroma 1849-ben (tanulmány).

83 RAL 809/1937.

Irodalomjegyzék

Aggházy 2001.
Aggházy Kamil: Budavár bevétele 1849-ben. I–II. kötet. Sajtó alá rendezte *Hermann Róbert.* A bevezető tanulmányt írta *Szoleczky Emese.* Budapest, 2001.

Aggházy – Stefán 1934.
Aggházy Kamil – Stefán Valér: A világháború 1914–1918. Budapest, 1934.

Kónya 1994.
Kónya Sándor: „Magyar Akadémia állítassék fel…" Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek, 1827–1990. Budapest, 1994.

Schedel 1834.
Tudománytár. Szerk. *Schedel Ferenc.* Buda, 1834.

Soltész – Soltész 2014.
Soltész Ferenc Gábor – Soltész Márton: A Magyar Tudományos Akadémia első „emlepénze" 1858-ból. *Magyar Tudomány*, 2014. 175. évf. 11. sz. 1318–1324. o.

Soltész – Soltész 2017.
Soltész Ferenc Gábor – Soltész Márton: A jutalmi érmek szerepe az MTA 1945 és 1949 közötti jutalmazási gyakorlatában. *Magyar Tudomány*, 2017. 178. évf. 11. sz. 1435–1448. o.

Szoleczky 2000.
Szoleczky Emese: Aggházy Kamil naplószerű feljegyzései 1937-ből. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 3. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Szoleczky Emese.* Budapest, 2000. 169–201. o.

Szoleczky 2015.
Szoleczky Emese: Aggházy Kamil a Nagy Háborúban. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 15. Szerk. *Závodi Szilvia.* Budapest, 2015. 11–31. o.

Kamil Aggházy's Efforts for Academy Laurels

In 1938, Colonel Kamil Aggházy was awarded the Medal of Distinction of the Hungarian Academy of Sciences. In their study, the two authors tell the story of a text (whose deadline for completion was extended repeatedly) entered into a competition for works on the life and past of the Hungarian capital that contained findings qualifying as significant internationally even. The text in question was Aggházy's *The Siege of Buda in 1849*, considered one of the most important in his entire oeuvre. One reason the work took so long was that from 1929 onwards there was growing political and ministry pressure on the Military History Museum and its director regarding the compilation and opening of the Museum's new exhibition eventually opened on 28–29 May 1937. In other words, Aggházy's personal and passionate interest in the siege had to take second place behind his official activities and functions. In view of all these activities and functions, it is remarkable that his manuscript came to be written at all.

Die Kämpfe Kamil Aggházys um den akademischen Lorbeerkranz

Oberst vitéz Kamil Aggházy erhielt 1938 die Belohnungsmedaille der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (MTA). Die beiden Verfasser stellen die Entstehungsgeschichte der Preisschrift vor, die nach mehreren Fristverlängerungen zur Preisausschreibung der MTA im Auftrag der Hauptstadt Budapest in 1929 eingereicht wurde. Die Ausschreibung bezog sich auf Werke über die Geschichte und das Leben der Hauptstadt, die auch international bedeutende wissenschaftliche Erkenntnisse aufzeigen konnten. Das Ergebnis war die Fertigstellung des Bandes „Die Belagerung von Buda in 1849", welches als eines der wichtigsten Werke von Aggházy angesehen wird. Einer der Gründe für die Verzögerung der Arbeit war, dass ab 1929 großer Druck auf dem Militärgeschichtlichen Museum und dessen Leiter bezüglich der Fertigstellung der – schließlich am 28–29. Mai 1937 eröffneten – Ausstellung lastete. Aggházy drängte also seine persönlichen Belange, das Objekt seines leidenschaftlichen Interesses zugunsten der offiziellen Beschäftigung, der Pflicht in den Hintergrund. Angesichts dessen grenzt es an ein Wunder, dass das Manuskript schließlich doch fertig wurde.

Pap Péter

AZ ELVESZETT APRÓSÁGOK (EILER ÉS NALAVA PISZTOLYOK)

„Akkor hiszem, ha látom!”[1]

A magyar lőfegyvergyártás produktumainak áttekintéskor sokszor szembesülünk azzal, hogy egy mintát (pl.: KD 9 pisztoly), vagy tervdokumentációt (pl.: 1929 M töltény felhasználására szerkesztett géppisztoly) a történelem vihara elsodorta. Hasonló sorsra jutottak a hazai, polgári gyártású zsebpisztolyok is. Vagy kimaradnak a lőfegyvertörténetekből, vagy csak egy rövid tőmondat jut rájuk: „*A váci Nagy Lajos NALAVA pisztolya és a pécsi 6,35-ös Eiler is a feledés homályába merült.*”[2] Valóban eltűntek, vagy csak időlegesen takarta el a harci köd az apróságokat?

Rendszertani fogódzó

Állócsövű:[3] a cső a tokhoz szilárdan, elmozdulás mentesen van rögzítve.

Bakelit:[4] fenolból és formaldehidből előállítható, hőre keményedő műanyag. Megnevezését feltalálója a belga Leo Hendrik Baekeland (1907) ejtett nevéből alkották a 20. század elején. Magyarban németből (Bakelit) terjedt el, első írásos előfordulása (1928 – Technikai Lexikon). Feldolgozásakor előbb oldható, hőre lágyulóvá alakul, amely hevítve elveszíti oldhatóságát és további hőhatásra hevítésre nem lágyulóvá alakul.

Browning:[5] az 1900-as évek elején az első és legjobban elterjedt zsebpisztoly a belga 1906 M Browning volt. Később a sokféle önműködő pisztolyt forgalmazóik Browning néven reklámozták, így a nevet minden ismétlőpisztolyra általánosították.

1 Szólások, közmondások. *Magyar Nyelvőr*, 1948. LXXII. évf. 116. o. Az első írásos előfordulása 1671.

2 *Veres* 1999. 20 o.

3 Lőelmélet 39–41. o.; A 9 mm-es PA-63 pisztoly anyagismeret és lőutasítás. Budapest, 1965. 8. o.

4 *Benkő* 1967–1977. I. kötet 223. o.; Természettudományi lexikon. Főszerk. *Erdey-Grúz Tibor*. Budapest, 1966. I. kötet 450. o.; ML I. kötet 200., 813. o.; ISZKSZ 84. o.

5 *Schneider* 1912.3. o.; *G. P.:* A maroklőfegyverek bűnügyi sajátosságai. *Csendőrségi Lapok*, 1931. július 10. 21. évf. 20. sz. 544. o.

Bulldog:[6] névadójára emlékeztető kisméretű és -tömegű, tömzsi forgópisztoly. Jellemzői: rögzített henger, kis űrméret, peremes vagy központi gyújtású töltény, egyszerű elsütőszerkezet. Egyes változatainál az elrejthetőséget a sátorvas mellőzése és előre hajtható elsütőbillentyű segíti.

Ebonit: keménygumi.

Egyes működésű (SA) elsütőszerkezet:[7] a csőre töltött, biztosított öntöltő pisztolyoknál csak a kakas kézzel történő hátra feszítése után lehet a lövést kiváltani.

Félautomata: öntöltő.

Forgópisztoly:[8] egycsövű hengerrel szerelt ismétlőpisztoly. A forgópisztolyok közös jellemzője az egy tengely körül forgatható henger, amely körkörös furataiba (töltőűr/töltényűr) helyezett lőszerelemek/töltények sorban a csőfarhoz fordíthatók és egymás után több lövés adható le anélkül, hogy a lőfegyvert újra kellene tölteni.

Keménygumi, ebonit:[9] kis rugalmasságú gumiféle. Angol nyelvterületről (ebony – ében, ébenfekete) terjedt el. A vulkanizált kaucsukot 1839-ben Charles Goodyear amerikai vegyész állította elő. Magyar területre feltehetően német közvetítéssel került, első írásos előfordulása 1880. Természetes vagy műkaucsuk alapú, 20%-nál több kénnel vulkanizált kaucsuk, amely kettős kötési között kialakuló nagyszámú kénhíd következtében térhálós szerkezetű, Szobahőmérsékleten szilárd anyag, 70-80 °C felett meglágyul. Jó elektromos szigetelő képessége folytán az elektromos ipar alkalmazza. Napjainkra az olcsóbb és könnyebben feldolgozható műanyagok kiszorították.

Késleltetett tömegzár:[10] lövést követően a zár mozgásának megindulását mechanikusan (pl.: (pl.: US 1928 M A1 Thompson géppisztoly – csúszóék) vagy gáznyomással (pl.: osztrák Steyr GB 80 pisztoly) lassítják.

Kompakt:[11] latin eredetű szó, eredeti jelentése tömör (sűrű, tömény). Lőfegyvereknél az egyes típus rövidített változatát jelöli.

Maroklőfegyver:[12] olyan „B" kategóriájú, rövid lőfegyver, amelynek csöve nem haladja meg a 30 centimétert.

Öntöltő:[13] egyes lövések leadására alkalmas lőfegyver. A lőfegyver a lövés után ürít és újratölt, de a következő lövést csak az elsütőbillentyű előre

6 *Mori* 288., 292., 307–308., 314–315., 327., 342–343., 382–383., 388–389. és 400–404. o.

7 *Balázs – Pongó* 1977. 48. o.; *Veres* 1999. 12–13. o.; *Hartink* 1998. 15–16. o.

8 *Damó* 1985. 441. és 458. o.; *Szabó* 1995. 836. o.; *Török* 1987. 78–83. o.; *Csillag Ferenc:* A kézi lőfegyver és a hadművészet. Budapest, 1965. 94–95. o.; *Balázs – Pongó* 1977. 35–52. o.; *Hartink* 1998. 15–16. o.

9 *Benkő* 1967–1977. I. kötet. 704. o.; ML II. kötet. 487. o., III. kötet. 1055–1056. o.; Technika kisenciklopédia. Főszerk. *Polinszky Károly.* Budapest, 1975. I. kötet. 380., 500–502. o.

10 *Damó* 1985. 514. o.; *Szabó* 1995. 837. o.; *Török* 1987. 88–97. o.

11 ISZKSZ 442. o.

12 253/2004. (VIII. 31.) Kormányrendelet a fegyverekről és lőszerekről, 1. § (1) 11.; *Balázs – Pongó* 1977. 9. o.

13 2004. évi XXIV. törvény a lőfegyverekről és lőszerekről, 2. § 6. (a továbbiakban: 2004/XXIV. törvény); *Damó* 1985. 441. o.; *Szabó* 1995. 836. o.; *Török* 1987. 37–38. o.

engedése után lehet kiváltani. A sorozatlövést az elsütőszerkezet eleme (pl.: PA-63 pisztoly – elsütőrúd megszakító szemölcse) gátolja.

Pisztoly:[14] kényszerítő eszköz, illetve közelharcra alkalmazott maroklőfegyver, amelynek korszerű változatai öntöltő (ritkán önműködő) szerkezetűek. A rajtaütés, az önvédelem, a közelharc fegyvere, 50 méteren belül élő célok leküzdésére használják.

Revolverező:[15] 1. Forgópisztolyoknál a lövést követően a kakas hátrafeszítés és a henger elfordítható az elsütőbillentyű hátrafeszítésével is elvégezhető. 2. Csőre töltött, biztosított öntöltő pisztolyoknál a kibiztosítást követően nem kell a kakast kézzel hátrafeszíteni, a lövés kiváltása az elsütőbillentyű hátrafeszítésével is elvégezhető. Az ilyen megoldású maroklőfegyvere elsütőszerkezetét (pl.: német Walther PPK) revolverező típusúnak nevezik,

Rövid lőfegyver:[16] olyan lőfegyver, amelynek csöve nem haladja meg a 30 centiméter hosszúságot, vagy amelynek tejes hossza nem haladja meg a 60 centimétert.

Szilárd reteszelés:[17] a lövés időszakában a zár reteszelő elemeivel kapcsolódik a tokhoz.

Tercerol:[18] a polgári felhasználású zsebpisztolyok előfutára. A kényelmesebb viseléshez, a vastagság csökkentésére az elsütőszerkezetet, a kakast és a serpenyőt a lőfegyver függőleges tengelyébe helyezték.

Tömegzár:[19] a lövés ideje alatt a zár tömege és a helyretolórugó ereje zárja a csőfart.

Velodog, Velo-Dog:[20] 1. Velo: francia eredetű szó, szóösszetételek előtagjaként az utótagnak kerékkel, kerékpárral való kapcsolatát jelöli. 2. Mozaik szó, az kerékpár (Velocipede) és a kutya (Dog) angol szavak összetételéből. 3. A zsebpisztolyok népes családjába tartozó, a kutyák kerékpárosok elleni „támadások" elhárítására szerkesztett forgópisztoly.

Zár-hátrasiklásos:[21] a mozgó alkatrészek (pl.: szán) működtetésére a lőporgázok hátralökő energiájának közvetlen hatását használják.

Zsebpisztoly:[22] súlyában és terjedelmében korlátozott, rövid hatásos lőtávolságú, kis megállító erejű, önvédelemre alkalmas maroklőfegyver.

14 *Damó* 1985. 458. o.; *Szabó* 1995. 836. o.
15 *Balázs – Pongó* 1977. 42–43. o.; *Török* 1987. 78. o.; *Szabó* 1995. 839. o.
16 2004/XXIV. törvény 2. § 28.
17 Lőelmélet 22–23. o.; *Damó* 1985. 496–497. o.
18 *Balázs – Pongó* 1977. 30 o.; *Temesváry Ferenc:* Vas, ezüst és arany. Keszthely, 1989. 146. o.
19 *Damó* 1985. 514 o.; *Szabó* 1995. 839 o.
20 ISZKSZ 890. o.; Angol–magyar kéziszótár. Főszerk. *Országh László.* Budapest, 1990. 240., 992. o.; *Frederick Myat:* Revolverek és pisztolyok. Budapest, 1994. 69–70. o.; *Mori* 315., 406–407. o.
21 Lőelmélet 40–41 o.; *Török* 1987. 88–92 o.
22 *Schneider* 1912. 8–13., 31–32., 37–39. és 50–53. o.

A tercerolok[23]

A különféle gyújtású (pl.: kovás) katonai és a polgári felhasználású pisztolyok fejlődéstörténete párhuzamos utat járt be, a lőfegyver rendeltetésre sok esetben csak annak kivitele utalt. A katonai felhasználásúakat az egyszerű kivitel jellemezte, míg a polgári felhasználásúak díszítése (vésetek és/vagy berakások) tükrözte tulajdonosának társadalmi státusát is. Az egyediséget a 17. század elején megjelent, az utazók önvédelmére készíttetett tercerolok képviseltek. A zsebpisztolyok előfutárainak könnyű rejthetőségét és gyors használatóságát (pl.: elővétel) az oldalt kiálló szerkezeti elemek (pl.: kakas) a tok felső síkjába és függőleges tengelyébe helyezésével biztosították. Egyes minták sátorvas nélkül és a tok alsó síkjába süllyeszthető elsütőbillentyűvel készültek.

Angol 10 mm-es csappantyús tercerol

A kovás és gyutacsos utazópisztolyok készültek normál és trombon csővel, valamint kiegészülhettek a cső alá hajtható szúró-vágópengékkel, a hatékonyságukat a cső többszörözésével (pl.: Bock-pisztoly) is növelték.

23 *Balázs – Pongó* 1977. 30. o.; *Dr. Kalmár János:* Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971. 223–224. o.; A XVI–XIX. század hadtörténelmi emlékei. Szerk. *Dr Szendrei János*. Budapest, 1896. II. kötet. 451. o.

A zsebpisztolyok[24]

A fémhüvelyes töltényt felhasználó, hátultöltő kisméretű pisztolyok nevet váltottak és már csak zsebpisztoly (angol nyelvterületen: *pocket-pistol*; németen: *Taschenpistole*) névre hallgattak. A mini maroklőfegyverek első emblematikus figurái, a western filmek kártyásai kelléktárából ismert, peremgyújtású töltényt felhasználó Deringerek voltak.

10 mm-es Remington Bock-rendszerű Deringer ismétlőpisztoly

A zsebpisztolyok fénykorát az 1900-as évek elején a központi gyújtású töltényt felhasználó, pisztolyok elterjedése nyitotta. Az apró maroklőfegyverek kétfélék, forgó- (pl.: francia Velodog) és öntöltő- (pl.: belga 1906 M Browning) pisztolyok voltak. Űrméretük széles skálán mozgott, a legkisebb (pl.: osztrák–magyar Kolibri) 2,7, a legnagyobb (pl.: magyar FROMMER BABY) 9 milliméter volt. A kisméretű pisztolyok gyakran nem rendelkeztek a klasszikus irányzó elemekkel (pl.: nézőke) a célzás a szán felső síkja vagy az abba mart horony segítette. A divathullám úgy Ausztriát, mint hazánkat elérte. A bécsi Róth cég a rendszeresített 1907 M pisztolyra alapozta fejlesztését (1907k) és az űrméret csökkentése mellett módosította az elsütőszerkezetet és a kis befogadó méretet a cső, a szán és a tok rövidítésével biztosította. Hasonló megoldást választott a budapesti Fegyver- és Gépgyár Részvénytársaság is a FROMMER „BABY" szerkesztésekor az 1919 (STOP) mintát módosították, azonban csak a csövet, a szánt és a tokot csonkolták.

24 *Charles Lee Karr – Caroll Robins Karr:* Remington Handguns. New York, 1960. 33–34., 60–65., 75–77., 87–97. és 110–114. o.; Fegyvertípusok enciklopédiája. Szerk. *Reviczky Béla*. Budapest, 1999. 320. o.; *W. H. B. Smith:* Small Arms of the World. Harrisburg, 1969. 177. o.; A zsebpisztolyok névadója a kisméretű, elöltöltő, egylövetű, gyutacsos pisztolyokat gyártó amerikai Henry Deringer (1786–1868). A maroklőfegyver megnevezését kettősség jellemzi, a konstruktőr neve után (helyesen) egy „r"-el írják, a két "r"-es (helytelen) változat 1865-re Abraham Lincoln elnök meggyilkolására vezethető vissza. A merényletről beszámoló újságíró/újság „Derringer"-ről írt, a kettősségből adódóan egyesek a fegyverműves nevét is két „r"-el írják.

Zsebpisztoly[25]						
Megnevezés	Osztrák		Magyar			
	1907 M	1907k	1919 M		„BABY”	
Űrméret (mm):	9	6,65	7,65	9	7,65	9
Hosszúság (mm):	248	124	165		122	
Szélesség (mm):	159	83	114		93	
Vastagság (mm).	27		22			
Csőhosszúság (mm):	127,8	63,3	96		56	
Tömeg (g):	990	390	580		400	
Töltény (db):	10	8	7		5	
V^0 (m/s):	320	?	300	320	270	250

1. számú táblázat: Osztrák–magyar hadi- és zsebpisztolyok

Az egyetlen hazai zsebpisztolynak tervezett az 1920-as évek elején piacra dobott „FROMMER LILIPUT” volt, a mellényzsebpisztolyként reklámozott maroklőfegyver modellül szolgált az 1929 M 9 milliméteres pisztolynak.

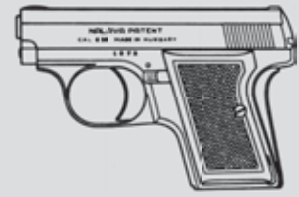
Zsebpisztoly			
Forgópisztoly	Öntöltő pisztoly		
Belga	Osztrák	Magyar	
			
Velodog	1907k	FROMMER BABY	FROMMER LILIPUT

Hazai és külföldi zsebpisztolyok

25 Utasítás 19 M pisztoly használatára, karbantartására és kezelésére. Budapest, 1922.; *Kovács – Nagy* 1986. 152–153 o.; *Waffen Revue*, 1972/6. 971–990. o.; Utasítás a 7 M ismétlőpisztoly használatára. Budapest, 1909. I. számú tábla 49–51. o.; *Veres* 1999. 29., 31., 39–42. o.; *Gordon Bruce:* Die „Kleine” Roth. *Waffen Digest*, 2004. 161–165. o.

Magyar polgári gyártású zsebpisztolyok

A fegyvergyár (FÉG) mellett egyes fegyverművesek, a pécsi Eiler Henrik és a váci Nagy Lajos fantáziát láttak a divathullám meglovaglásában, engedélyt kértek (és kaptak), hogy új lőfegyver előállításával foglalkozzanak. A valószínűsíthetően kis szériában készült pisztolyok szinte nyom nélkül tűntek el, a hazai szakirodalomban egyedül Gál Éva A pécsi fegyverművesek történetéhez[26] című tanulmányában tűnik fel Eiler Henrik neve, a tanulmány általánosságban mutatja be a város és a megye fegyverművességét, nem foglalkozva az egyes mesterek konkrét tevékenységével. A külföldi szakírók közül is, csupán az olasz Eduardo Mori Polgári és katonai lőfegyverek, valamint az orosz А. Б. Жук Lőfegyverek munkákban található említés és vázlat a keresett pisztolyokról.

Polgári gyártású zsebpisztoly[27]	
Eiler Henrik	Nagy Lajos
	

Magyar polgári gyártású zsebpisztolyok

A Baranya Megyei- és a Vác Város Levéltár munkatársai segítségével a köd lassan feloszlott és a foszlányok mögül felsejlettek a keresettek a fegyverművesek és lőfegyvereik.

Az Eiler-féle pisztoly

Eiler Henrik (1907–?)[28] magyar puskaműves 1907-ben a németországi Martenben született. Nem tudható, hogy a család mikor telepedett le Pécsen, az első dokumentum róla a Pécs szabad királyi város I. fokú közigazgatási hatóság határozata (kelt: 1930. július 29). A dokumentum igazolja, hogy a hatóság

26 *Gál Éva:* A pécsi fegyverművesek történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2006. 119. évf. 1. sz. 3–33. o.

27 *Mori* 287., 428. o. / 31-9., 31-10. vázlat.; *А. Б. Жук:* Стрелковое Оружие. Москва, 1992. 232., 288. o./ 34-11., 34-12. vázlat.

28 Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL BML) 9000/1930 számú Irományjegyzék, Ce. 1878 számú cégiratok.

a munkakönyv bejegyzés, az (1927. február 17-ét követően) ötvenhat hónapnyi segédi, szakmába vágó gyakorlat és a segédlevél alapján (az időközben magyar állampolgárrá vált) Eilert az iparosok lajstromába bevezette és a puskaműves ipar gyakorlására az iparigazolványát kiadta. A következő lépcsőfokot a Magyar Királyi Kereskedelemügyi Miniszter engedélye jelentette (kelt: 1933. október 19.), amely lehetővé tette, hogy a kérelmező „*a belbiztonsági szempontból kiadott belügyminiszteri rendeletek figyelembe vétele mellett új lőfegyverek előállításával foglalkozzék*." A fiatal fegyverművesről, munkájáról és terveiről plasztikus képet ad az 1933. május 19-i pécsi riport,[29] amely feltalálóként mutatja be a fiatal iparost, aki a szokványos szakmájával járó munka (pl.: javítás) mellett lőfegyverszerkesztéssel is foglalkozott. A sikerek és kudarcok hullámvölgyeit bemutató szűkszavú beszámoló szerint az 1932-ben, a kor divatjának megfelelően szerkesztett (a Magyar Királyi Szabadalmi Bíróságra bejelentett)[30] zsebpisztolya elnyerte végső formáját, amelyet kortársainál egyszerűbbnek, megbízhatóbbnak és olcsóbban előállíthatóbbnak ítélt. A másik saját tervezésű és gyártású könnygáz töltényt felhasználó riasztópisztoly már nem sikertörténet, érdeklődés hiányában holtvágányra került. További (kissé nagy ívű!) tervei közül a cikkben megemlített egy kis kaliberű, kényelmesen kezelhető, hatcsövű légvédelmi ágyút és egy harcképes, gyors, léghűtésű golyószórót. Saját konstrukciói mellett mások (pl.: Frommer) meglévő pisztolyait is revízió alá vette, az általa szerkesztett kivető kizárta az akadályt okozó hüvelyszorulást. Alkalmazása fejébe felajánlotta a Fegyver- és Gépgyárnak saját fejlesztésű pisztolyának gyártási és értékesítési jogát, amelyet azonban az üzem elutasított. A viszonylag szerény körülmények között élő puskaműves optimista volt és bízott abban, hogy minden tervét még valóra válthatja.

A pisztoly azonosítása: A publikációk szerint az öntöltő szánjának baloldali vésete a gyártója vezetékneve mellett készítésének helyét és az űrméretét tartalmazta: „EILER. PECS. CAL 6,35". Ezzel szemben az előtalált pisztoly szánján felirat/véset nem található, azonosítása a karakterisztikája és egyes szerkezeti elemei (pl.: a bal markolathéj alatti átlós biztosítókar) alapján történt.

A pisztoly leírása: Karakterisztikája a hasonló űrméretű zsebpisztolyokra utal, azonban egyes elemei egyediséget (pl.: helyretolórugó támasz rögzítése, szán vezetőhüvely) tükröz. Felületi megmunkálása színvonalasan kidolgozott, az élek határozottak, egyenesek, erőteljesek. Markolathéjai újszerűek, szakítva a hagyományos fával, keménygumiból készültek.

Műszaki jellemzése: állócsövű, öntöltő, tömegzáras, zár-hátrasiklásos, egyes működésű elsütőszerkezetű, maroklőfegyver.

29 *Dunántúl*, 1933. május. 20. XXIII. évf. 114. sz. 2 o.

30 A pisztoly dokumentációja a Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatal Elektronikus kutatás adatbázisában nem található.

Technikai adatai:

Technikai adat			
Űrméret (mm)			6,35
Hosszúság (mm)			110
Szélesség (mm)			73
Vastagság (mm)			21
Csőhosszúság (mm)			55,5
Tömeg (g)			289
Tár befogadása (db)			6
Töltény	megnevezés		.25 ACP; 6,35 mm Browning
	hosszúság (mm)		22,8
	tömeg (g)		5,5
Hüvelyhosszúság (mm)			15,55
Lőportöltet tömeg (g)			0,09
Lövedék	hossza (mm)		12,3
	átmérője (mm)		6,38
	tömege (g)		3,25
	kezdő	sebesség (m/s)	230
		energia (J)	80

A pisztoly nézetei

Baloldali nézet:

Jobboldali nézet:

Felülnézet

A pisztoly fő részei és rendeltetése:

1. szán, 2. cső, 3. ütőszeg,
4. helyretolórugó,
5. szán vezetőhüvely,
6. tok, 7. tár

Szán: tölt, reteszel, elsüt, ürít.

1. kivetőnyílás, 2. hüvelyvonó, 3. kezelőbordázat

Cső: biztosítja a lövedék forgó mozgását, kezdősebességét, induló irányát.

1. cső/helyretolórugó vezető, 2. helyretolórugó vezető, 3. kapcsoló bordázat, 4. hüvelyvonó fészek

Ütőszeg: az ütőrugó hatására a csappantyúra ütve indítja a töltény gyújtási láncát.

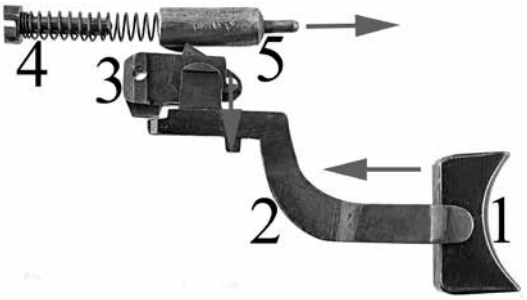
1. ütőtest, 2. gyúszeg, 3. elsütőnyugasz, 4. ütőrugó

Tok: összetartja a lőfegyver fő részeit, vezeti a mozgó alkatrészeket.

1. markolat, 2. sátorvas, 3. elsütőbillentyű, 4. vezetőléc, 5. elsütőemelő, 6. ütőrugó-vezető, 7. markolatléj

Elsütőszerkezet: Az előfeszített ütőszeg felszabadításával kiváltja a lövést.

1. elsütőbillentyű, 2. elsütőrúd, 3. elsütőemelő, 4. ütőrugó a vezetővel, 5. ütőszeg

A lövés az elsütőbillentyű (1) hátrafeszítésével történt, amely a kétszer megtört elsütőrudat (2) mozdította hátra. A rudazat felső nyúlványa a tokba csappal kapcsolt elsütőemelő (3) mellső végét lesüllyesztette az ütőszeg (5) elsütő nyugasza elöl. A szabaddá vált ütőszeg az ütőrugó (4) hatására a csappantyúra ütve indította a töltény gyújtási láncát.

Tár: befogadja, óvja, adogatja a töltényeket.

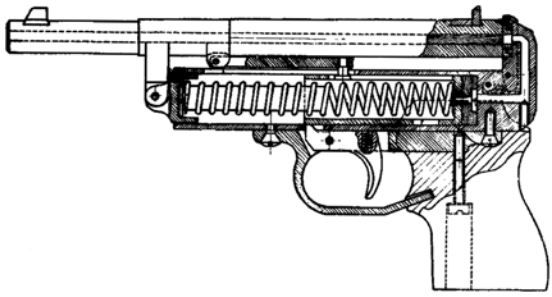
1. társzekrény,
2. tárfenék,
3. adogatólemez,
4. ellenőrző áttöret

A pisztoly szét- és összeszerelése

Szétszerelés: tár kivétele, töltényűr töltetlenségének ellenőrzése, szán vetőhüvely benyomása, jobbra fordítása és előreengedése ellentartással, helyretolórugó kivétele, szán hátrahúzása, a cső kapcsolóbordáinak kifordítása (balra) a tok fészkéből, csőkiemelés a szánból, az elsütőbillentyű hátrafeszítése és a szán lehúzása a tok vezetőléceiről, ütőszeg kihúzása (hátra) a szánból.

Összeszerelés: a szétszereléssel ellentétes ütemben, a működés ellenőrzése (szán akadálymentes mozgása, elsütés), a tár behelyezése a markolatba.

Eiler Henrik 18 év működést követően 1938. december 29-én bejelentette, hogy puskaműves iparát Pécsen beszüntette, miután Pesterzsébetre (Török Flóris utca 172.) költözött és munkáját ott tervezi folytatni.[31] Új lakóhelyén az iparengedélyi kérelméről és annak elbírálásáról nincs dokumentum, azonban megtörténtét a *Központi Értesítő* 1940. évi 12. száma dokumentálja: „*Közkereseti társaság; kezdetét vette 1940. évi május hó 1. napján. A társaság együttes képviseleti joggal felruházott tagjai: Eiler Henrik pestszentimrei, Török Flóris-utca 172. és Gyenis József pestszentimrei, Bajza-utca 8, sz. alatti lakosok, puskaművesek… Telephelye: Budapest IV, Ferenciek tere 7-9 szám.*”[32] Az érintett puskaművesek közzétették, hogy üzemük nyitását a Nemzeti Önállósítási Alap nagyarányban támogatta.[33] Eiler Henrikkel kapcsolatban az utolsó dokumentum a Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatal Elektronikus kutatás adatbázisában található. Az 1949. október 14-én bejelentett légpisztoly szakított a hagyományokkal és külföldi mintákat követve (pl.: angol Webley & Scott GB326703) a léghenger a cső alá került, ami hosszabb csövű, arányos súlyelosztású, kézies sportfegyvert eredményezett.[34]

Eiler légpisztoly

Ezt követően a fantázia birodalmába jutunk, hogy mi történhetett a kisiparossal. Valószínűsíthetően a puskaműves üzemet, mint annyi mást, utolérte az államosítás, erre utal, hogy a szabadalmat bejelentő foglalkozása már nem puskaműves, hanem üzemvezető. A bejelentett lakcímen a jelenlegi tulajdonosok hallomásból sem ismerik a tulajdonos elődjüket.

31 MNL BML: Pécs sz. kir. város I. fokú hatóság 90/1939 számú irat.

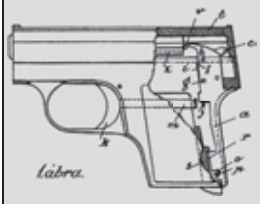
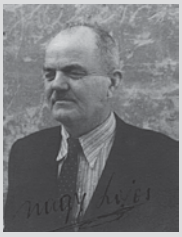
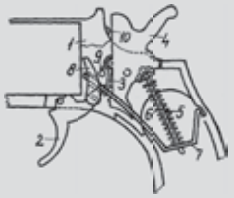
32 *Központi Értesítő*, 1940. június 20. LXV. évf. 25. sz. 873. o.; *Lakatosmester Lapja – A budapesti lakatosok, stb. ipartestületek hivatalos közlönye*, 1940. június. 25. XII. évf. 12. sz. 3. o.

33 *Nimród – Vadászlap. A vadászat, ebtenyésztés, céllövészet és fegyvertechnika szaklapja*, 1940. június 1. XXVIII. évf. 1940. 16. sz. 258. o.

34 Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatal E-kutatás: 142900.

A NALAVA pisztolyok[35]

Nagy Lajos (1890–1975) magyar puskaműves, 1890-ben a délvidéki Pacséron született. Nem tudható, hogy a család mikor telepedett le Vácon, az első dokumentum a Vác Város Tanács I. fokú iparhatóság 8252/1920. számú véghatározata, amely két évnél hosszabb segédi, szakmába vágó gyakorlat és a megkívánt képesítés alapján Nagy Lajost az iparlajstromba bevezette és feljogosította, hogy a puskaműves ipart Vác város területén önállóan folytathassa. Nagy a lőfegyverrel kapcsolatos ipart 1920 és 1945 között gyakorolta, a fegyver- és lőszerkereskedés mellett 1925-től vas-, majd 1927-től autó és autó-felszerelési, valamint kerékpár és műszaki cikk kereskedő iparengedéllyel is rendelkezett. 1945-ben politikai okból a Vác megyei város igazolóbizottsága iparjogosítványának gyakorlásától eltiltotta. A határozatot a Budapest Népbíróság 1948-ban megváltoztatta, két évre mérsékelte az eltiltást. Ezt követően előbb mezőgazdasági gépek fejlesztésével próbálkozott, később géplakatos kisiparosként tevékenykedett. A váci kisiparos saját és fia szabadalma alapján 1936–1945 között készítette a NALAVA (Nagy Lajos Vác) jelzetű öntöltő- és forgópisztolyokat.

NALAVA pisztoly és szerkesztői			
Öntöltő pisztoly		Forgópisztoly	
Szabadalom	Apa	Fiú	Szabadalom
			
HU116818 (1936)	1890–1975	1920–1997	HU129017 (1940)

Az anyaggyűjtés időszakában több elvarratlan szál is előkerült. Egyrészt Nagy Lajos 1944. szeptember 23-án a váci polgármesterhez írt levelében megemlítette, hogy „*Fiammal együtt szerkesztettünk a honvédség részére egy új rendesszerű géppisztolyt, amely véglegesítésére a Haditechnikai Intézet 1944. augusztus 31-én 5000 darab géppisztolytöltényt utalt ki.*" Másrészt Nagy Lajos unokája visszaemlékezése szerint „*valamikor, évtizedekkel ezelőtt láttam egy korabeli (talán 1944-ben megjelent) újságot, amelynek egyik cikkében valamilyen szerződésről volt szólt (240.000 pengő értékben) a pisztolygyártással kapcsolatban.*" A pisztollyal

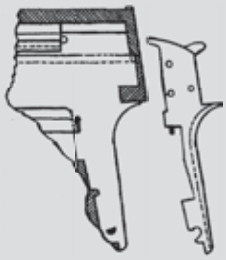
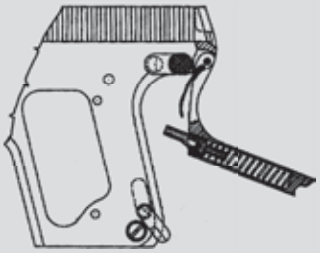
35 Váci Városi Levéltár: V93c 567/1923, V93c 1254/1949, V93c 3040/1934, V93c 8074/1948, V93c 8252/1920, V93c 8531/1947, V93c 8960/1920, V93b 21185/1944; Dr. Nagy Lajos szíves közlése.; *Váci Élet*, 1938. április 17. III. évf. 17. sz. 4. o.; 1938. május 21. III. évf. 21. sz. 2–3. o.; Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala Elektronikus kutatás adatbázis: HU116818, HU129017; US Szabadalmi Hivatal adatbázis: US970307; A fényképek a fiú/unoka tulajdonából származnak.

kapcsolatban a korabeli Vácon megjelent újságok közül a *Váci Élet* közölt két riportot. Az 1938. április 23-i cikk bemutatta az újrendszerű lőfegyvert és gyártási folyamatát, az 1938. május 21-i írás pedig a NALAVA pisztolyok előnyeinek kiemelésén túl számot adott szabadalom iránti hazai és nemzetközi érdeklődésről. Sajnálattal állapította meg, hogy csak külföldről (pl.: Anglia) érkezett ajánlat a találmány iránt, de a konstruktőr csak hazai felhasználásra kívánja ajándékozni találmányát. A NALAVA pisztoly a Fegyver- és Gépgyár Részvénytársaság gyártmányfejlesztésével párhuzamosan született. A FÉG (a későbbi) 1937 M öntöltő pisztolya a Haditechnikai Intézet támogatásával készült és szerkesztése mindvégig a tervezett szolgálati pisztoly harcászati-műszaki követelményeinek megfelelően történt. A Nagy-féle szabadalom hasznosítása nagy anyagi és időbeli hátránnyal járt volna, hiszen a már folyamatban lévő gyártást le kellett volna állítani, a tervezést újra kezdeni és a gyártó berendezéseket, idomszereket az új műveleti terveknek megfelelően átalakítani, illetve lecserélni. A géppisztollyal kapcsolatban a Hadtörténelmi Levéltár (pl.: HM VKF) iratanyagában semmilyen dokumentum nem található.

Az ismétlőpisztoly

A pisztoly azonosítása: A publikációk szerint az öntöltő szánjának baloldali vésete a szabadalmi védjegyet, űrméretet és az gyártó ország megnevezését tartalmazta: „NALAVA PATENT CAL 6,35 MADE IN HUNGARY”. Az előtalált pisztoly szánján azonos felirat található, valamint karakterisztikája és a kiemelhető elsütőszerkezet a szabadalmi leírással megegyező.

A pisztoly leírása: Az 1937. október 9-én szabadalmi védettséget kapott találmány, az „Öntöltő pisztoly kiemelhető elsütő készülékkel” a maroklőfegyver biztonságos használatát célozta meg. A könnyen és gyorsan kiemelhető/behelyezhető, az elsütőszerkezet elemeit (pl.: kakas, elsütőemelő) magába foglaló készülék kizárta a rendkívüli eseményt az akadályelhárítás és karbantartás közben, valamint a tárolásidőszakában. Nézetei a hasonló űrméretű zsebpisztolyokra utalnak, a mutatós, krómozott szán és tok felületi megmunkálása színvonalasan kidolgozott, az élek határozottak, egyenesek, erőteljesek. Markolathéjai újszerűek, szakítva a hagyományos fával, keménygumiból készültek. Több leírás a belga Clément 1909 szabadalomhoz hasonlítja. Az elfogultság nélküli szemlélő belátja, hogy a belga pisztolynak csupán a kakasrugója fordítható ki a markolatpanel segítségével.

Elsütőszerkezet	
NALAVA	Clément
	
HU116818	US970307

Magyar és belga pisztoly elsütőszerkezete

Műszaki jellemzése: állócsövű, öntöltő, tömegzáras, zár-hátrasiklásos, belső kakasos, markolatbiztosítós, egyes-működésű elsütőszerkezetű, maroklőfegyver.

Technikai adatai:

Technikai adat			
Űrméret (mm)			6,35
Hosszúság (mm)			107
Szélesség (mm)			73,5
Vastagság (mm)			21
Csőhosszúság (mm)			51
Tömeg (g)			283
Tár befogadása (db)			6
Töltény	megnevezés		.25 ACP; 6,35 mm Browning
	hosszúság (mm)		22,8
	tömeg (g)		5,5
Hüvelyhosszúság (mm)			15,55
Lőportöltet tömeg (g)			0,09
Lövedék	hossza (mm)		12,3
	átmérője (mm)		6,38
	tömege (g)		3,25
	kezdő	sebesség (m/s)	230
		energia (J)	86

A pisztoly nézetei[36]

Hazai hiánytalan pisztoly nem ismert, külföldön Oroszországban őriznek egy kissé leharcolt, hiányos elsütőszerkezetű példány. Egyetlen, hiánytalan darab Belgiumban található és Alain Daubresse a „*Littlegun*" (Kis lőfegyver) honlap szerkesztője önzetlenül pótolta hiányzó képdokumentációt.

Baloldali nézet:

Jobboldali nézet:

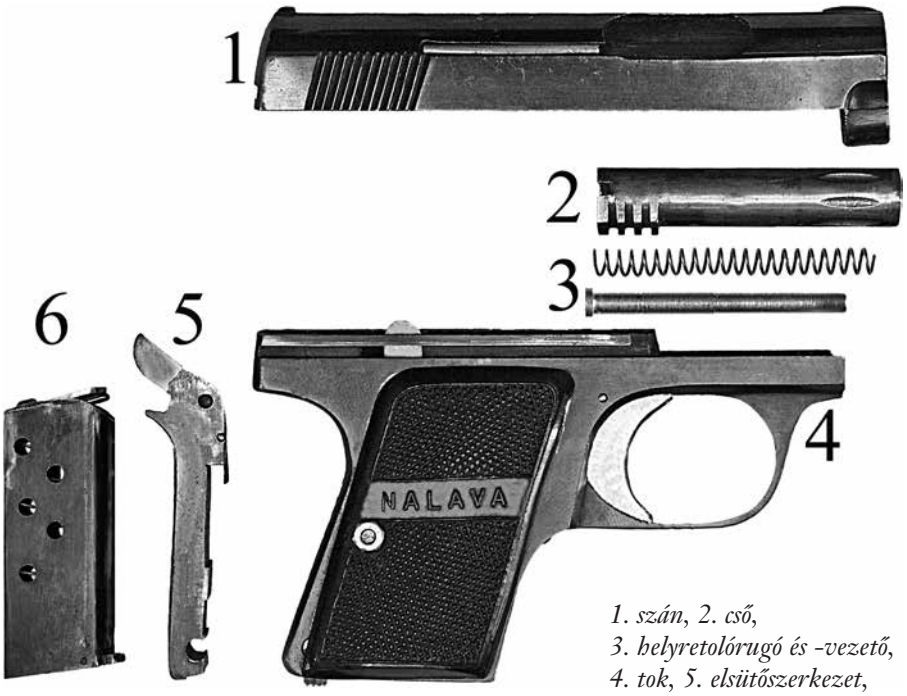

Felülnézet:

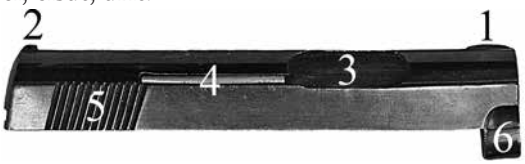
36 https://reibert.info/lots/mmg-pistolet-nalava-cal-6-35.64378/; http://www.littlegun.be/ma_collection/divers/a%20di%20navala%20gb.htm (Megtekintés: 2021. augusztus 31.)

A pisztoly fő részei és rendeltetése:

1. szán, 2. cső, 3. helyretolórugó és -vezető, 4. tok, 5. elsütőszerkezet, 6. tár

Szán: tölt, reteszel, elsüt, ürít.

1. célgömb, 2 nézőke, 3. kivetőnyílás, 4. hüvelyvonó, 5. kezelőbordázat, 6. helyretolórugó foglalvány

Cső: biztosítja a lövedék forgómozgását, kezdősebességét, induló irányát.

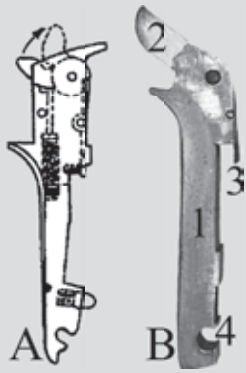
1. kapcsolóbordázat, 2. kezelőbordázat, 3. hüvelyvonó fészek

Tok: összetartja a lőfegyver fő részeit, vezeti a mozgó alkatrészeket.

1. markolat, 2, sátorvas, 3. elsütőbillentyű, 4. vezetőléc, 5. markolathéj

Elsütőszerkezet: Az előfeszített ütőszeg felszabadításával kiváltja a lövést.

Elsütőszerkezet	
Rajz/kép	Rögzítés
	
A. szabadalom, B. szerkezeti elem 1. markolatpanel, 2.kakas, 3. elsőtőemelő, 4. rögzítő foglalvány	

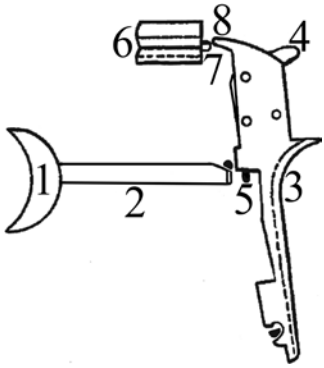
NALAVA öntöltő pisztoly elsütőszerkezet és rögzítése

Tár: befogadja, óvja, adogatja a töltényeket.

1. társzekrény, 2. tárfenék, 3. adogatólemez, 4 ellenőrző áttöret

A pisztoly működése:

1. elsütőbillentyű, 2. elsütőrúd, 3. markolatpanel/-biztosító, 4. kakas, 5. elsütőemelő, 6. szán/zár, 7. ütőszeg, 8. kivető

A lövés kiváltása a markolatpanel/-biztosító (3) benyomásával és az elsütőbillentyű (1) hátrafeszítésével történik. A billentyű az elsütőrudat (2) hátratolja. Az elsütőrúd hátsó vége az elsütőemelőnek (5) ütközik, az elsütőemelő alsó vége benyomódik, a felső kimozdul a kakas elsütőnyugasza alól és végül az elsütőrúd és az elsütőemelő közötti kapcsolata megszűnik, a kakas rugója hatására az ütőszegre (7) üt, amely a töltényhüvelybe szerelt csappantyúra ütve indítja a töltény gyújtási láncát. Lövést követően a gáznyomás hátra lökő ereje a szánt hátraveti. A hátrasikló zár (6) a hüvelyvonó közbeiktatásával az üres töltényhüvelyt kihúzza a töltényűrből, amely a kivetőnek (8) ütközve kirepül a tokból, a kakast hátrafordítja, miközben a kakasrugót is előfeszíti. Az elsütőemelő és a hátraforduló kakas összeékelődik. A szán hátsó holtpontjáról a helyretolórugó hatására előrefut, miközben a soron következő töltény a tárból a töltényűrbe továbbítja. A lövés ismétléséhez az elsütőbillentyűt előre kell engedni, amikor az elsütőrúd hátsó vége ismét az elsütőemelő elé emelkedik.

A pisztoly szét- és összeszerelése

Szétszerelés: tár kivétele, töltényűr töltetlenségének ellenőrzése, elsütőszerkezet rögzítő retesz oldása (lefelé fordul), elsütőszerkezet kiemelése a markolatból, szán hátrahúzása, a cső kapcsolóbordáinak kifordítása (balra) a tok fészkéből, csőkiemelés a szánból, az elsütőbillentyű hátrafeszítése és a szán lehúzása a tok vezetőléceiről.

Összeszerelés: a szétszereléssel ellentétes ütemben, a működés ellenőrzése (szán akadálymentes mozgása, elsütés), tárbehelyezés a markolatba.

A forgópisztoly

A pisztoly azonosítása: A revolver tok felső síkján és a markolathéjakon a jellegzetes védjegy, „NALAVA" felirat található, valamint az elsütőszerkezet a szabadalmi leírás vázlatának megfelelő alakú és elrendezésű részegységekből (pl.: kakas a felhúzó emelővel) áll.

Van másik! Az anyag feldolgozásnak végső fázisában kialakult helyzet Eötvös Gábor, a világhírű zenebohóc bon mot-jával – Van máááásik! – jellemezhető. Az addig egyedinek tartott pisztolynak párja akadt. Egy dunántúli kút tisztításakor előkerült lelet megerősítette, hogy váci fegyverműves nem csak kis szériában gyártotta maroklőfegyvereit, hanem az is bebizonyosodott, hogy azokat különböző űrméretben is készítette.

NALAVA forgópisztoly[37]			
Megnevezés	Csőfurat		Töltény
	Átmérő (mm)	Kivitel	
Meglévő	5,6	Sima	5,6×15R Long Rifle
Előtalált	9	Huzagolt	.38 Short Colt

2. számú táblázat: NALAVA forgópisztoly töltényei

A pisztoly leírása: A fiatal, gépészmérnök hallgató ifjú Nagy Lajos (1920–1997) szabadalmában több elemet kapcsolt egy egységbe. Egyrészt a forgópisztolyok klasszikus kakasrugóját, a laprugót az öntöltő pisztolyoknál (pl.: US 1911 A1 M pisztoly) bevált, könnyen gyártható tekercsrugóra cserélte. Másrészt a kakasról a gyúszeget a tok tűzfalába helyezte (pl.: osztrák–magyar 1898 M forgópisztoly), ezért lövéskor a kakas lapolt homlokfala az ütőszeget kalapácsként előre ütve indította a gyújtási láncot. Harmadrészt a lőfegyver működésének gátlását a kakas rögzítése helyett

37 31/2006. (VI. 1.) GKM rendelet 17. melléklet 7., 8., 9. és 10. számú táblázat; *J. Lenselink – H. E. Wanting – W. D. de Hek:* Patronen des 20. Jahrhunderts. Stuttgart, 1983. 194. o.

az elsütőbillentyű és a kakas kapcsolatának megszakításával biztosította. A mini revolver forgácsolási-technológiával (pl.: esztergálás, marás) készült, magán viseli a háborús túlterhelt termelés és a kisipari, egyedi gyártás kézjegyeit (pl.: acélöntvény felületi megmunkálása elnagyolt, öntőforma porózus lenyomata nincs elsimítva, a tokkal egy egységet képező cső palástjának lépcsős kimunkálása sem koncentrikus, felülete nem kapott védőbevonatot. Azonban markolathéjai újszerűek, a hagyományos fa helyett a drágábban előállítható bakelitból készültek.

A pisztoly rendeltetése: üzemek, gyárak (pl.: a Budapestről kitelepített szendehelyi Marx repülőgép-műszer gyár) polgári rendészeinek szolgálati lőfegyvere.

Műszaki jellemzése: zárt tokú, rögzített hengerrel szerelt, egyes-működésű elsütőszerkezetű, segédeszközzel szétszelhető, forgópisztoly.

Technikai adatai:[38]

Technikai adat				
Űrmérete (mm/inch)			5,6 (.22)	9 (.38)
Hosszúsága (mm)			175	192
Szélessége (mm)			111	
Vastagsága (mm)			32	
Csőhosszúsága (mm)			71,5	88,5
Tömege (g)			492	420
Henger befogadó képessége (db)			6	
Töltény	megnevezése		5,6×15R .22 Long Rifle	9×17R .38 Short Colt
	hosszúsága (mm)		25,2	27,89–27,99
	tömege (g)		3,5	?
	gyújtás		Perem	Központi
Töltényhüvely hosszúsága (mm)			15,5	16,25–17,27
Lőportöltet tömege (g)			0,092	1,16
Lövedék	hosszúsága (mm)		11,7	13,26
	átmérője (mm)		6,8	9,5–9,68
	tömege (g)		2,6	8,1
	kezdő	sebessége (m/s)	320	235
		energiája (J)	130	228

3. számú táblázat: NALAVA forgópisztoly technikai adatai

38 Utasítás az 1930 M „FÉG" céllövőpuska és 22. Long Rifle céllövőtöltény kezelésére és karbantartására. Budapest, 1930. IX. számú tábla; *Hans A. Elmeier – Jakob H. Brandt:* Manual of Pistol and Revolver Cartidges Volume II. Centerfire, American and British Calbers. Schwäbisch Hall, 1980. 105. o.; Small Arms Mmunition Tm 9-1305-200 Departmens Of The Armi And The Air Force. Washington, 1961. 67–68. o.

Hiányzó alkatrészek:

NALAVA forgópisztoly		
Űrméret (mm)	5,6	9
Hiányzó alkatrész	hengertengely kengyel sátorvas rögzítő töltőkapu	sátorvas rögzítő-fül töltőkapu

4. számú táblázat: NALAVA forgópisztoly hiányzó alkatrészei

A forgópisztoly nézetei:

Baloldali nézet:

Jobboldali nézet:

Felülnézet:

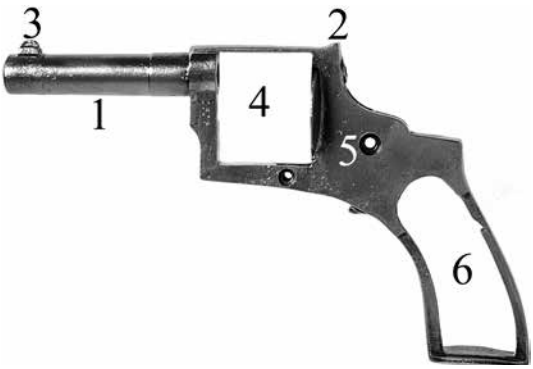

A pisztoly fő részei és rendeltetése:

1. tok, *2. henger*, *3. hengertengely*, *4*, *elsütőszerkezet*, *5. ütőszeg*, *6. markolathéj*

Tok a csővel: összetartja a lőfegyver fő részeit, valamint biztosítja a lövedék forgómozgását, kezdősebességét, induló irányát.

1. cső, *2. nézőke*, *3. célgömb*, *4. hengerfészek*, *5. tok*, *6. markolat*

Elsütőszerkezet: Az előfeszített ütőszeg felszabadításával kiváltja a lövést

1. elsütőbillentyű, 2. felhúzó-emelő, 3. hengerrögzítő, 4. forgatóemelő, 5. kakas, 6. kakasrugó, 7. ütőszeg, 8. kengyel

Ütőszeg: a kakas csapására a csappantyúra ütve indítja a töltény gyújtási láncát

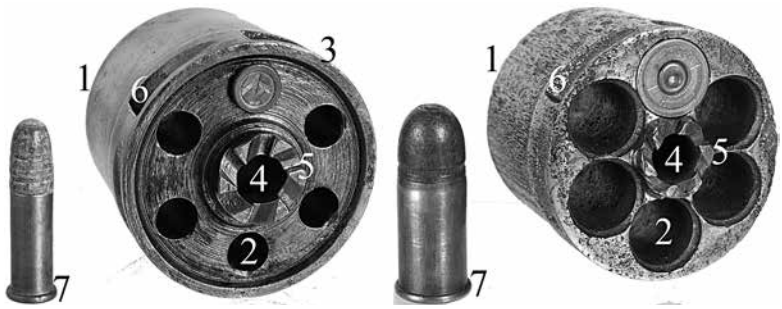

1. ütőszeg, 2, gyúszeg, 3. ütőszeg-rugó, 4. ütőszeg rögzítő

Henger: befogadja, óvja, adogatja a töltényeket.

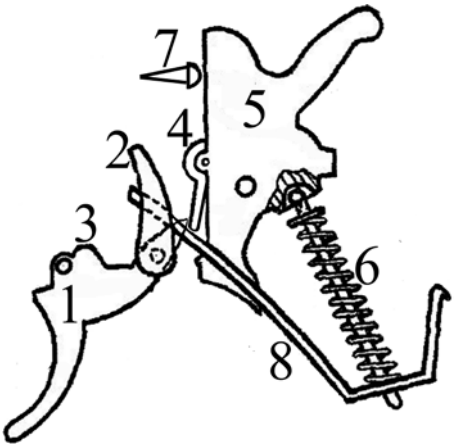
Henger

5,6 mm (Cal .22) 9 mm (Cal .38)

1. henger, 2. töltényűr, 3. töltényhüvelyperem védő, 4. tengelyfurat, 5. fogkoszorú, 6. hengerrögzítő fészek, 7. töltény

A pisztoly működése:

Lövés kiváltása az elsütőbillentyű (1) hátrafeszítésével történik. A billentyű hátsó nyúlványa a felhúzó-emelővel (4) a kakast (5) hátrafeszíti, amely a kakasrugót (6) összenyomja, a forgatóemelő (2) a fogkoszorú segítségével a hengert egy osztással elfordítja, a soron következő töltény és a csőtengely egy egyenesbe kerül, a hengerrögzítő (3) a tokból a henger kimunkálásába emelkedik, gátolva annak további mozgását. Amikor az elsütőbillentyű feszítése alól a felhúzó-emelő felszabadul a kakas, rugója hatására, az ütőszegre (7) csap, amely a töltényhüvely peremébe szerelt gyúelegyre ütve indítja a töltény gyújtási láncát. A lövés ismétléséhez az elsütőbillentyűt előre kell engedni, a kengyel (8) mellső karja az elsütőbillentyűt a forgató-emelő közbeiktatásával előre fordítja, miközben a hengerrögzítő a tokba süllyed, a forgatóemelő a fogkoszorú soron következő foga alá mozdul és a kakast az ütőszegtől elmozdítja, az elsütőbillentyű hátsó nyúlványa a felhúzó emelő mögé pattan, miközben az ütőszeg a tokba süllyed. A henger töltésekor töltőkapu nyitásakor a tokba lévő nyúlvány, a felhúzó emelőt a kakasnak feszíti, eltávolítva azt az elsütőbillentyű hátsó nyúlványa elöl, a töltőkapu zárásáig az elsütés lehetetlenné válik.

A pisztoly szét- és összeszerelése

Szétszerelés: biztosításellenőrzés, a henger ürítése, illetve töltetlenségének ellenőrzése, hengertengely-rögzítő oldása, a tengely kivétele a tokból, a henger kiemelése a tokból.

Összeszerelés: a szétszereléssel ellentétes ütemben, a működés ellenőrzése (akadálymentes mozgása, energikus előre csapás).

A magyar gyártású (gyári és kisipari) zsebpisztolyok a maguk idejében, nemzetközi összehasonlításban is megállták helyüket, egyenrangú partnerei voltak kortársaiknak. Teljesítményeiket behatárolta az általánosan felhasznált 6,35 milliméteres Browning töltény, amely 3,25 grammos lövedéke másodpercenként 230 méteres sebességgel (V_0), 86 J energiával (E_0) hagyta el a csőtorkolatot és relatív megállító erejének *(RSP – Relativ Stopping Power)* indexe 3,9 volt. A Hatcher-képlet[39] alapján az 5 viszonyszám alatti lövedékek becsapódása nem jár sokkhatással, hatékonyság csak a 16 feletti értékektől várható.

Relatív megállító erő (RSP)	
Viszonyszám	Sokkhatás
1–5	Nincs
6–15	Könnyű
16–35	Hatékony
36–50	Kiütő erejű
51 felett	Hosszantartó

5. számú táblázat: Relatív megállító erő

Ezért a lőfegyver kereskedelemben megjelentek a 7,65 milliméteres Browning töltényhez szerkesztett, kisméretű maroklőfegyverek (pl.: német Mauser HSc öntöltő pisztoly). A testesebb töltény 4,7 grammos lövedéke másodpercenként 295 méteres sebességgel (V_0), 205 J energiával (E_0) hagyta el a csőtorkolatot és RSP indexe 10 volt, amely becsapódáskor könnyű sokkot válthatott ki. A végleges megoldást a legalább 9 milliméter űrméretű maroklőfegyverek kompakt (rövidített) változatainak elterjedése jelentette (pl.: csehszlovák CZ75/CZ75K ismétlő pisztoly hossza: 206/184 mm; magassága: 138/128 mm; csőhossza: 120/98,5 mm; V_0: 360/327 m/s; E_0: 486/401 J). A Parabellum töltény teljes köpenyes lövedékének RSP indexe 30,8, az üregesé 40,5.[40] Napjaink kompakt pisztolyainak mérete lehetővé teszi a rejtett viselést és lövedékei biztosítják a megfelelő védelmi szintet.

39 Amerikában Hatcher tábornok 1934-ben állatokon elvégzett kísérletek alapján az úgynevezett Hatcher-képlethez jutott, amelynek segítségével meghatározható a relatív megállító erő: RSP = I×A×Y, {I – lendület (kg·m/s); A – keresztmetszet (cm^2); Y – átadási tényező: 0,9–1,35}; *Hübner* 1971. 187–194 o.

40 *Lidschun – Wollnert* 1991. 73–74. o.; *Hübner* 1971. 189–195. o.

Zsebpisztoly[41]									
Megnevezés	Magyarország			Belgium	Németország	Franciaország	Olaszország	Szovjetunió	Csehszlovákia
	Frommer „Liliput”	Eiler	NALAVA (öntöltő)	Browning „Baby”	Mauser WTP	Le Français	Beretta 1919	TK (Korovin)	CZ 1922
Űrméret (mm)	6,35								
Hossza (mm)	110	110	107	104	114	154	113	122	122
Szélessége (mm)	80	73	75	72	72	95	90	99	76
Tömege (g)	340	289	283	210	350	410	310	410	400
Csőhossza (mm)	54	55,5	51	53,6	61	88	60	67,5	63
Töltény (db)	6	6	6	6	6	7	8	8	6
V_0 (m/s)	?	?	?	210	290	230	215	230	?

6. számú táblázat: A hazai zsebpisztolyok és kortársaik

41 *Lidschun – Wollnert* 1991. 123–124., 239–241. o., 306–309. o., 414–415. o., 474–477. o. és 521–522. o.; *Kovács – Nagy* 1986. 132–133 o.

Irodalomjegyzék

Balázs – Pongó 1977.
Balázs József – Pongó János: Pisztolyok, revolverek. Budapest, 1977.

Benkő 1967–1977.
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. *Benkő Loránd*. Budapest, 1967–1977.

Damó 1985.
Katonai lexikon. Főszerk. *Dr. Damó László.* Budapest, 1985.

Hartink 1988.
Hartink, A. E.: Pisztoly és revolver enciklopédia. Budapest, 1998.

Hübner 1971.
Hübner, Siegfried F.: Combat Schieß-Technik. Schwäbisch Hall, 1971.

ISZKSZ
Idegen szavak és kifejezések szótára. Szerk. *Bakos Ferenc.* Budapest, 1983.

Kovács – Nagy 1986.
Kovács Zoltán – Nagy István: Kézi lőfegyverek. Budapest, 1986.

Lidschun – Wollnert 1991.
Lidschun, Reiner – Wollnert, Günter: Ifanteriewaffen Gestern (1918–1945). Berlin, 1991.

Lőelmélet
Lőelmélet alapjai a gyalogsági lőfegyverekhez. Budapest, 1961.

ML
Műszaki Lexikon. Főszerk. *Polinszky Károly.* Budapest, 1970–1978.

Mori
Mori, Edoardo: Armi Civile e. militari. H. n., é. n.

Schneider 1912.
Schneider Árpád Roland: Önműködő kézi lőfegyverek. Budapest, 1912.

Szabó 1995.
Hadtudományi lexikon. Főszerk. *Szabó József.* Budapest, 1995.

Török 1987.
Török Attila: Lőfegyver és lőelméleti alapismeret. Budapest, 1987.

Veres 1999.
Veres Gábor: Híres katonai pisztolyok és revolverek. Budapest, 1999.

Little Things Lost
(Eiler and NALAVA Pistols)

When we review firearms of Hungarian manufacture, in many cases we find that examples of such weapons and/or their blueprints have disappeared in the storms of history. Such has been the fate of civilian-made Hungarian pocket pistols, too. Either they have been omitted from histories of firearms manufacturing in Hungary or they have been afforded passing mentions only. Have these weapons really vanished for ever, or have they merely disappeared temporarily in the mists of time? The study seeks to answer this question.

Die verlorenen Kleinigkeiten
(Eiler und NALAVA Pistolen)

Wenn wir die Produkte der ungarischen Schusswaffenherstellung überblicken, werden wir oft damit konfrontiert, dass ein Modell oder eine Entwurfsdokumentation vom Sturm der Geschichte mitgerissen wurde. Ähnliches Schicksal ereilte die Taschenpistolen aus heimischer, ziviler Produktion. Entweder werden sie aus den Werken über die Schusswaffengeschichte ausgelassen, oder nur in einem kurzen Satz erwähnt. Sind sie tatsächlich verschwunden, oder wurden die Kleinigkeiten nur zeitweilig vom Kampfnebel verdeckt? Der Aufsatz sucht und gibt Antwort auf diese Frage.

Závodi Szilvia

ADALÉKOK A SOPRONI TISZTI LEÁNYNEVELŐ INTÉZET TÖRTÉNETÉHEZ A TANÁRI KAR TAGJAI – SOÓS VINCÉNÉ MÁGORI ETELKA

„*A tanári kar nagyon összetartott, nagyon szerettük egymást, és igen jó barátnők voltunk egymással. Egyáltalán: viszályok nem fordultak elő, mindig segítettük egymást […] Minden vasárnap ebéd után egy-egy tanárnőnél összejöttünk feketézni, és nagyon kellemes órákat töltöttünk és megbeszéltük az összes növendéket és eseményeket. Volt aki panaszkodott, volt aki dicsekedett, nagyon kedves összetartozás volt.*"[1] – emlékezett vissza az intézeti tanári karra Fischer Jánosné Blancz Valéria,[2] azaz Valerie néni 1992-ben egy vele készített interjúban.

A Magyar Királyi Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézet[3] tanári karáról nagyon kevés információval rendelkezünk. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a második világháború alatt az iskola épülete komoly sérüléseket szenvedett[4] és megsemmisült az intézet teljes irattára is.[5] A 2019-ben megjelent iskolatörténeti kötetben szerepel ugyan egy személyzeti névsor, külön fejezetben az 1921 és 1944 közötti tanárok névsorával, de ennek összeállításához csak közvetett forrásokat tudtunk felhasználni.[6] A kézirat elkészítésekor felkeresett közgyűjteményekben nem találtunk adatokat a tanárnőket illetően, a Hadtörténelmi Levéltárban például csak az igazgatónők személyi anyagát találtuk meg. A kutatás folytatásakor a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattárában már több szerencsével jártunk. Az 1900 után született tanárnőkről találtunk anyagokat, de azok elsősorban a tanári kar 1946. augusztus-szeptemberi nyugdíjazásáról,[7] illetve

1 Beszélgetés az intézetről. Lejtényi Éva növendék interjúja Fischer Jánosné szentrókusi Blancz Valerie-vel emlékeiről és az 1936–1944 közötti időszakról. Kézirat. (Lejtényi Éva tulajdona.)

2 *Németh Ildikó – Závodi Szilvia:* A soproni Tiszti Leánynevelő Intézet története. Budapest, 2019. (a továbbiakban: *Németh – Závodi* 2019.) 156. o.

3 Az intézmény nevét a mai helyesírás szabályai szerint adjuk meg. Az akkori hivatalos írásmódja a következő volt: magyar királyi „Zrínyi Ilona" honvéd tiszti leánynevelőintézet.

4 *Viczián Antal:* Meghaltak a Donnál. Sebészként a háborúban. Szombathely, 1989. 316–326. o.

5 *Németh – Závodi* 2019. 19. o.

6 Ld. *Németh – Závodi* 2019. 289. és 296. lábjegyzet.

7 A tanári kar tagjait az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében végelbánás alá vonták és – az ellátási igények meghagyása mellett – a tényleges szolgálatból elbocsátották, illetve a szolgálatteljesítés alól azonnali hatállyal felmentették. A honvédelmi miniszter értesítése Soós Vincéné számára a közszolgálatból való elbocsátásról. Budapest, 1946. szeptember 25. Soós Vincéné Mágori Etelka ny. őrnagy személyi anyaga. Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattár (a továbbiakban: HM HIM KI) 3399.

– a tanárnők egy részének – rehabilitálásáról szóltak.[8] Néhány tanárnőről sikerült még a kézirat készítése közben információkat szereznünk a leszármazottaktól.[9]

2020 tavaszán a kialakult járványügyi helyzet miatt a Hadtörténeti Intézet és Múzeum úgy döntött, hogy az intézmény honlapján „Digitális hadtörténelem – hadtörténeti oktatási csomagok iskolák számára"[10] címmel segédletet tesz közzé az otthoni tanulás és a távtanítás támogatására. A „Barangoljon velünk a hadtörténelem világában" elnevezésű oldalra – letölthető módon – felkerültek az elmúlt évek hadtörténelmi témájú szakkönyvei, így A soproni Tiszti Leánynevelő Intézet története 1850–1945 című kötet is.[11] A digitális nyilvánosság könnyebben hozzáférhetővé tette a kiadványt az érdeklődők és az érintettek számára, így kerültünk kapcsolatba Soós Vincéné Mágori Etelka tanárnő fiával, Soós Vincével és családjával. Soós Vince nagyon sok dokumentumot őrzött meg édesanyja hagyatékából, köztük sok érdekességet Soós Vincéné Mágori Etelka „zrínyista" korszakából. Ráadásul Mágori Etelka – ugyanúgy, ahogy a többi tanárnő is – szívesen és örömmel mesélt a tiszti leánynevelőben töltött több mint 13 évről.[12]

Jelen közlemény célja, hogy Soós Vincéné Mágori Etelka személyén keresztül bemutassa azt, hogy milyen habitusú, végzettségű tanárok dolgoztak a Magyar Királyi Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézetben, továbbá a tanári karon belül kialakult barátságokon keresztül adalékokkal szolgáljon az intézet falain belüli kapcsolati hálóhoz.

Mágori Etelka 1908. március 12-én született Temesváron. Az 1914. augusztus 31-én kelt születési anyakönyvi kivonata szerint – az édesapja, Mágori Rezső[13] vallását követve – református keresztségben az Etelka név mellett még

8 Für Lajos honvédelmi miniszter 1992. szeptember 19-én kelt parancsában az „Odaadó nevelői tevékenységük, lelkiismeretes munkájuk elismeréseként, tanítványaik kezdeményezésére, a Honvédelmi Minisztérium Rehabilitációs Bizottságának javaslatára, az intézet egykori hivatásos tiszti állományú tanárnői közül" Fischer Jánosné Blancz Valéria őrnagyot ezredessé, Dr. Péterfy Károlyné Dobozy Margit őrnagyot alezredessé, Balogh Lászlóné dr. Lobinger Magda századost és Soós Vincéné Mágori Etelka századost őrnaggyá, Földi Lőrincné dr. Boros Judit főhadnagyot és Dr. Prőhle Jenőné Thold Éva főhadnagyot századossá, Dr. Gyárfás Lajosné Mihályik Piroska hadnagyot és Kajdy Gusztávné Asbóth Margitot főhadnaggyá léptette elő. A Magyar Köztársaság honvédelmi miniszterének parancsa előléptetésre. Budapest, 1992. szeptember 19. Fischer Jánosné Blancz Valéria személyi anyaga, HM HIM KI 507/1588.; *Magyar Honvéd Évkönyv*, 4. évf. 1993. 153. o.

9 Ld. *Németh – Závodi* 2019. 305. (Földi Lőrincné dr. Boros Judit), 307. (Dr. vitéz Péterfy Károlyné Dobozy Margit) és 315. (Prőhle Jenőné Thold Éva) lábjegyzet.

10 https://m.militaria.hu/digitalis-hadtortenelem-hadtorteneti-oktatasi-csomagok-iskolak-szamara/dhho-kiadvanyok (Megtekintés: 2021. augusztus 17.)

11 https://m.militaria.hu/digitalis-hadtortenelem-hadtorteneti-oktatasi-csomagok-iskolak-szamara/dhho-kiadvanyok/dhho-hadtortenelmi-targyu-szakkonyvek/a-soproni-tiszti-leanynevelo-intezet-tortenete-1850-1945 (Megtekintés: 2021. augusztus 17.)

12 Itt szeretnénk megköszönni Soós Vincének a kutatáshoz nyújtott segítségét, és hogy a családban megőrzött dokumentumokat önzetlenül a publikálás céljaira átadta. (A forrásként felhasznált, jelöletlen dokumentumok a Soós család tulajdonát képezik.)

13 Mágori Rezső 1878. február 25-én született Temesváron. Kereskedelmi iskolában érettségizett, könyvelő képesítést szerzett. 1896-ban jelentkezett a császári és király haderőbe önkéntes szolgálatra és került a császári és királyi 7., majd a 19. tábori tüzérezredhez. HM HIM Hadtörténelmi Levéltár Mágori Rudolf anyakönyvi lapja, 1844. Sebesüléséig harcolt az első világháborúban. Soós Vince szíves szóbeli közlése. Mágori Rezső a gyászjelentése szerint a Budapest–külsőlipót–terézvárosi református egyház presbitereként, volt századosként hunyt el Budapesten

A Mágori-lányok édesanyjukkal, Seitz Dórával, 1914. december 29.
(Mágori Dóra (Doci), Seitz Dóra, Mágori Etelka (Tusi), Mágori Mária)

az Erzsébet és Gabriella keresztnevet is megkapta,[14] amelyeket azonban soha nem használt. A kivonat a 30 éves édesapát magánhivatalnokként jelölte, a 22 éves katolikus édesanya neve pedig Seitz Dóra[15] volt. Etelkának két testvére volt, az 1905-ben született Mária és az 1906-ban született Dóra. A három testvér az elemi iskolát Temesváron végezte, majd Etelka a polgári iskolát a temesvári Állami Felsőbb Leányiskolában kezdte meg, ahová egy évet járt, majd a tanulmányait a temesvári Zsidó Lyceumban folytatta és fejezte be.[16]

A Mágori család 1921-ben repatriált és Budapestre települtek, az 1930-as évek közepéig a Visegrádi utcában laktak, majd a Népszínház utcába költöztek. Etelka a budapesti Ráskai Lea Leánygimnáziumban érettségizett kiváló eredménnyel.[17]

1936. március 23-án az első világháborúban a „harctéren szerzett golyósebe váratlan kiújulása" következtében. Mágori Rezső gyászjelentése.

14 Mágori Etelka Erzsébet Gabriella születési anyakönyvi kivonata. Temesvár, 1914. augusztus 31.

15 Seitz (Szeitz) Dóra vagy Dora Seitz német családból származott, 1885-ben született Versecen. Férje első világháborús sebesülése után kezdett el varrni, hogy ezzel biztosítsa családja megélhetését. Dórának egy testvére volt, Ervin, aki valószínűleg az apjuk után gyógyszerészetet tanult, majd az 1910-es években drogériát nyitott a fővárosban, a Népszínház utca 29-ben. A drogéria alatt a pincében volt a raktár, míg az első emeleten volt a gyógyszerész két és fél szobás lakása. A Soós család birtokában még ma is megvan néhány üvegdugós vegyszeres üveg. Soós Vince szíves szóbeli közlése. Vö. „Seitz Ervin, drogéria, czégb. Seitz Ervin, drogéria, gyógyfüszer-, pipere- és illatszer kereskedő, VIII, népszinház-u. 29." *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék*, 1922–1923. 28. évf. 548. o.

16 Mágori Etelka leánygimnáziumi érettségi bizonyítványa. Budapest, 1926. június 12.

17 A budapesti V. kerületi községi Ráskai Lea Leánygimnázium értesítője az 1925/26. iskolai évről. Budapest, 1926. 31. o.

Ezzel a Simon Károly, a Szent Margit római katolikus Leánygimnázium igazgatójának elnökletével összeült bizottság tagjai Mágori Etelkát „*a szabályszerű követelményeknek jelesen megfelelvén […] a tudományegyetemeknek és főiskoláknak nők részére engedélyezett tanulmányaira érettnek*” nyilvánították.[18] Egyetemi tanulmányait 1926 szeptemberében kezdte meg a budapesti királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának[19] matematika (mennyiségtan), fizika (természettan) és kémia (vegytan) szakán.[20] Egyetemi évei alatt a korszak neves tudósai tanították: Buchböck Gusztáv,[21] Bugarszky István,[22] Császár Elemér,[23] Domanovszky Sándor,[24] Fejér Lipót,[25] Finászy Ernő,[26] Fröhlich Izidor,[27] Hári Pál,[28] Horváth János,[29] Konek Frigyes,[30] Kornis Gyula,[31] Mauthner Nándor,[32] Négyesy László,[33] Ortvay Rudolf,[34] Pauler Ákos,[35]

18 Mágori Etelka leánygimnáziumi érettségi bizonyítványa. Budapest, 1926. június 12.

19 A természettudományi szakok oktatása is a bölcsészet keretein belül folyt. A Természettudományi Kar csak 1949-ben vált ki a Bölcsészeti Karból. Az egyetem története. https://www.elte.hu/content/az-egyetem-tortenete.t.4?m=18 (Megtekintés: 2021. augusztus 11.)

20 Mágori Etelka egyetemi leckekönyve. Budapest, 1926. szeptember 18.

21 Buchböck Gusztáv (Pozsony, 1869. február 15. – Budapest, 1935. október 1.) kémikus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.

22 Bugarszky István, Bugárszky (Zenta, 1868. május 21. – Budapest, 1941. március 3.) kémikus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.

23 Császár Elemér (Budapest, 1874. augusztus 7. – Budakeszi, 1940. július 3.) irodalomtörténész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

24 Domanovszky Sándor (Nagyszeben, 1877. május 27. – Budapest, 1955. április 30.) történész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

25 Fejér (1900-ig Weisz) Lipót (Pécs, 1880. február 9. – Budapest, 1959. október 15.) matematikus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

26 Felsővisói Finászy Ernő (Buda, 1860. május 10. – Budapest, 1935. február 26.) pedagógus, egyetemi tanár, a magyarországi neveléstörténeti kutatások jelentős személyisége, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

27 Fröhlich Izidor (Pest, 1852. december 23. – Budapest, 1931. január 24.) elméleti fizikus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

28 Hári (Hirschel) Pál (Pest, 1869. augusztus 29. – Budapest, 1933. május 10.) orvos, biokémikus, egyetemi tanár.

29 Horváth János (Margitta, 1878. június 24. – Budapest, 1961. március 9.) Kossuth-díjas irodalomtörténész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.

30 Norvalli/Norwalli Konek Frigyes, Konek Frigyes István (Győr, 1867. szeptember 17. – Budapest, 1945. január 23.) kémikus, vegyészmérnök, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.

31 Kornis (1906-ig Kremer) Gyula (Vác, 1885. december 22. – Budapest, 1958. április 17.) római katolikus pap, piarista szerzetes, filozófus, egyetemi tanár, kultúrpolitikus, 1938-ban rövid ideig képviselőházi elnök, 1940-től 1944-ig a Petőfi Társaság elnöke, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, elnöke 1945-ben.

32 Mauthner Nándor (Budapest, 1879. július 16. – Budapest, 1944. május 22.) kémikus, egyetemi tanár.

33 Négyesy László (Szentes, 1861. március 6. – Budapest, 1933. január 7.) irodalomtörténész, esztéta, stiliszta, a Magyar Tudományos Akadémia rendes, majd tiszteleti tagja.

34 Ortvay Rudolf (Miskolc, 1885. január 1. – Budapest, 1945. január 2.) fizikus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

35 Pauler Ákos (Budapest, 1876. április 9. – Budapest, 1933. június 29.) a 20. század elejének egyik legjelentősebb magyar filozófusa, a két világháború közötti korszak hivatalos bölcseletének meghatározó szereplője.

Mágori Etelka,
1925–1926 körül

Rados Gusztáv,[36] Rybár István,[37] Suták József,[38] Tangl Károly,[39] Weiser István,[40] Weszelszky Gyula,[41] Winkler Lajos[42] és Zlinszky Aladár.[43]

36 Rados (1884-ig Raussnitz) Gusztáv (Pest, 1862. február 22. – Budapest, 1942. november 1.) matematikus, műegyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.
37 Ifjabb Rybár István (Budapest, 1886. május 7. – Budapest, 1971. november 18.) fizikus, geofizikus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.
38 Suták József (Szabadka, 1865. november 5. – Budapest, 1954. július 19.) piarista szerzetes, matematikus, egyetemi tanár.
39 Tangl Károly (Pest, 1869. október 14. – Budapest, 1940. január 10.) fizikus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.
40 Weiser István (Liptószentmiklós, 1873. január 21. – Budapest, 1957. július 8.) élelmiszerkémikus, vegyész, egyetemi tanár.
41 Weszelszky Gyula (Szlatina, 1872. május 10. – Budapest, 1940. június 20.) kémikus, gyógyszerész, radiológus, a radioaktív sugárzás gyógyhatásának kutatója, a budapesti hévizek eredetének, összetételének elemzője, leírója.
42 Winkler Lajos (Arad, 1863. május 21. – Budapest, 1939. április 14.) kémikus, gyógyszervegyész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.
43 Zlinszky Aladár (Cegléd, 1864. június 5. – Veszprém, 1941. december 2.) irodalomtörténész, esztéta, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Fia egyszer megkérdezte tőle, hogy miért pont ezt a három nehéz tantárgyat választotta. A válasz egyszerű volt: „Hogy biztosan kapjak állást!"[44]

Akkoriban a középiskolai tanári állás elfoglalásához az egyetemek székhelyén működő, a vallás- és közoktatásügyi miniszter által kinevezett Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottságok által kiállított oklevél jogosított. A végzettség megszerzéséhez három képesítő vizsgát kellett tenni, az első a negyedik félév végén volt, egy alapvizsga. A második a nyolcadik félév végén egy szakvizsga, míg a harmadik – egy gyakorló iskolában letöltött gyakorlati év után – a pedagógiai vizsga volt.[45] Mágori Etelka az első vizsgáját 1928 áprilisában és októberében tette le a budapesti bizottság előtt, itt kellett számot adnia a magyar nyelv és irodalmat, illetve a szaktantárgyakat illetőleg. Magyar nyelv és irodalomból, természettanból és vegytanból jól, mennyiségtanból dicséretesen szerepelt. A második vizsgára, ami kizárólag a szaktantárgyakat vizsgálta, 1930 áprilisában és októberében került sor. Ezen az úgynevezett szakvizsgán Etelka természettanból és vegytanból jól, míg mennyiségtanból kitűnően vizsgázott. Az utolsó, harmadik vizsga 1931 áprilisában volt, ahol a tanárjelölt filozófiából és pedagógiából vizsgázott, az előbbi tantárgyra jó értékelést kapott, míg az utóbbira elégségest.[46] Ez az értékelés annak fényében, hogy a leendő iskolájában kitűnő pedagógusnak értékelték őt, igen meglepő.

Míg Etelka a tudományegyetem padjait koptatta, nővérei a színpad felé orientálódtak, magán színiiskolába iratkoztak be.[47] Mária 1924-ben kezdte meg pályafutását,[48] 1936 őszén Sopronban vendégszerepelt a Pygmalion címszerepében a soproni színházszerető közönség nagy örömére.[49] Dóra 1929 szeptemberében lépett először színpadra, tagja volt az Országos Kamaraszínháznak és a kortársak véleménye szerint jeles Ibsen-színésznő volt.[50]

Mágori Etelka tanári pályáját 1931. október 15-ével a Magyar Királyi Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézetben kezdte meg mint szerződtetett tanár. Hogy miért választotta Sopront és a tiszti leánynevelőt? Nem tudjuk. Hagyatékában fennmaradt egy szerződés, amelyet a Magyar Királyi Rákóczi Ferenc Reáliskolai Nevelőintézet és a Magyar Királyi Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézet közös gazdasági hivatalával kötött. Az egy évnyi, határozott időre szóló szerződés júliustól júliusig tartott. A havi díja 260 pengő volt internátusi ellátással (a lakhatás biztosításával és élelmezési ellátással), amit minden hónap elsején előre számfejtett és lebélyegzett nyugta ellenében fizetett ki a gazdasági hivatal.

44 Soós Vince szíves szóbeli közlése.

45 Révai Nagy Lexikona. 17. kötet. Budapest, 1925. 835–836. o.

46 Mágori Etelka középiskolai tanárvizsgálati értesítője. Budapest, 1931. április 20. Vö. Mágori Etelka középiskolai tanári oklevele. Budapest, 1931. április 25. Mágori Etelka nevelési elvei között – ezt ő mondta fiának, Vincének – a legfőbb az volt, hogy csak szeretettel szabad nevelni. Ezt családon belül is érvényesítette, soha nem bántotta a gyermekeit, még a hangját sem emelte fel, csak meggyőzéssel, rábeszéléssel nevelt. Soós Vince szíves szóbeli közlése.

47 Soós Vince szíves szóbeli közlése.

48 Magyar Színművészeti Lexikon 3. Komló-kert – Püspöki Imre. Szerk. *Schöpflin Aladár*. Budapest, 1930. 162. o. (a továbbiakban: *Schöpflin* 1930.)

49 Pygmalion. *Soproni Hírlap*, 1936. november 4. XXIII. évf. 252. sz. 2. o.

50 *Schöpflin* 1930. 162. o.

A szerződéses alkalmazás ideje alatt nem járt egyéb javadalmazás, sem arcképes vasúti igazolvány,[51] ami olcsóbb utazást tett volna lehetővé, sem átköltözködési illetmény.[52] Csak költségtérítést vehetett igénybe, ha a szolgálatának ellátása útiköltséget jelentett.[53] A szerződést a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hagyta jóvá, és utolsó pontjában kiemelték, hogy az „*alkalmaztatás nem közszolgálati jellegű, hanem magán alkalmaztatás.*"[54]

Mágori Etelkát végül 1936. július 1-jével a HM 5555/eln. 9-1936. számú rendelettel rendes tanárnőnek nevezték ki a X. rangosztályba főhadnagyi rendfokozattal. 1937. november 1-jén pedig a HM 42.980/eln. 8-1937. számú rendelettel előléptették a IX. rangosztályba századosi rendfokozattal.[55] 1939 kora nyarán a fizetése már 334 pengő 70 fillér volt. Az összeg négy részből állt össze: a havidíjból[56] (161 pengő 50 fillér), a honvédségi pótdíjból[57] (93 pengő), a tisztiszolga-váltságból[58] (11 pengő 50 fillér), valamint a lak-, bútor- és istállóbérből[59] (68 pengő 70 fillér). A bérszámfejtés során azonban levonások is történtek, Mágori Etelkánál két ilyen tétel szerepelt: a nyugdíjjárulék[60] és egy változó összeg „leánynevelői levonás" néven.[61]

Saját, természettudományos tantárgyai mellett sok egyéb tantárgyat tanított, szakköröket vezetett, foglalkozásokat tartott.[62] Szinte bármilyen órán tudta helyettesíteni a hiányzó kollégáját: „*akár magyar, akár német, akár ének volt a tárgy. Ha olyan kedve volt, a Toldiból hosszú részeket szavalt el.*"[63] Egy osztályfőnöki órán például azt szabta ki feladatul, hogy mindenki írjon egy közvetlen hangvételű levelet a családjának vagy barátjának. Átérezve a feladat nehézségét, Mágori

51 Az évente érvényesített arcképes igazolvány a Magyar Királyi Államvasutak vonalain félárú jegy megváltására jogosított.

52 A korszakban azok a tisztviselők vagy hivatalnokok, akiket a szolgálat érdekében más állomáshelyre vezényeltek és az eredeti helyen lévő lakásukat ezért megtartani nem tudták, átköltözködési illetményre voltak jogosultak.

53 A szerződés kezdő időpontja és az utazási költségtérítés biztosítása nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a tanárnőknek a szünidőben felügyeletet kellett vállalni a Honvédtiszti Leánygyermekek Balatonlellei Üdülőjében.

54 Mágori Etelka szerződése. Sopron, 1932. szeptember 5.

55 Mágori Etelka minősítő lapja a Magyar Királyi Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézetben.

56 A tiszti illetmény legnagyobb része a rendfokozathoz mért és a valóságos rendfokozat után járó, a szolgálati időt is figyelembe vevő havidíj volt. *Závodi Szilvia:* A katonatiszti családok megélhetésének alapjai a 20. század első felében – Fizetés, illetmények, pénzbeli juttatások. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 17. Szerk. *Závodi Szilvia.* Budapest, 2017. 179–213. o. (a továbbiakban: *Závodi* 2017.) Hivatkozás: 187. o.

57 1930 júliusától a tiszti illetmény része lett a Magyar Királyi Honvédség tényleges szolgálatot teljesítő havidíjasainak járó és a rendfokozatnak megfelelő honvédségi pótdíj. *Závodi* 2017. 188. o.

58 Minden tényleges állományú, rangosztályba sorolt havidíjasnak tisztiszolgára lehetett igénye. Abban az esetben, ha tisztiszolga bármely oknál fogva nem volt kiutalható, úgy a havidíjas tisztiszolga-váltságra tarhatott számot. *Závodi* 2017. 187. o.

59 Az állami alkalmazottak jogosultak voltak a központilag megállapított, településenként változó lakbérpótlékra, továbbá istálló-, kocsiszín- és bútorbér illetményre. *Závodi* 2017. 188. o.

60 Az illetményből 1,5%-ot vontak le nyugdíjjárulékként. A nyugdíjalapot a havidíj, a honvédségi pótdíj és korpótdíj alkotta. *Závodi* 2017. 192. o. 72. lábjegyzet.

61 Mágori Etelka fizetési nyugtája 1939. május és június hóra.

62 Vö. *Németh – Závodi* 2019. 159. o.

63 Soós Vince szíves szóbeli közlése.

Mágori Etelka a leánynevelő intézet udvarán, a kerti pavilon előtt, 1936 körül

Etelka is belefogott egy levél írásába édesanyja részére. Így írt: „*Édes jó Anyám! Képzeld, mi történt! Az osztályfőnöki órán lehetőleg közvetlen levelet kellett írni haza vagy barátnőnek. A személyt megválaszthattuk. Nagyon megdöbbenünk mind Tusi néni ezen kívánságán, mert oly nehéz írásban beszélgetni úgyis, hiszen bizonyára sokszor vetted észre leveleimen milyen nehezen íródtak. Hát még ha órán kell levelet írni, attól előre elborzadtam! De azután belefogtam és elfelejtettem, hogy óra van csak kedves arcodat láttam magam előtt édesanyám…*”[64]

A növendékei nagyon szerették. Az egyik tanítványa így emlékezett meg róla: „*Amikor Etelka néni volt az ügyeletes tanár a kollégiumban, takarodó után sokszor szándékosan nem takartam be magam. Nagyon jól esett, hogy jött és gondosan betakart.*”[65] Egy másik diák az 1946. február 1-jén kelt levelében „kistestvérem”-nek nevezi Tusi néni akkor született fiát, és így ír: „*Tusi néninek ne legyen annyi gondja vele mint az intézeti haszontalan »pótgyerekekkel« volt.*”[66]

64 Mágori Etelka levélfogalmazványa édesanyja részére egy általa feladott osztályfőnöki feladat megoldásaként.

65 Soós Vince szíves szóbeli közlése.

66 Egy egykori növendék levele Soós Vincéné Mágori Etelkának. Kaposvár, 1946. február 1.

Mihályik Piroska és Mágori Etelka a leánynevelő intézet udvarán, a teniszpálya előtt, 1930-as évek

1937. június 30-án Watzesch Janka igazgatónő így jellemezte Mágori Etelkát: „*Derült kedélyű, szangvinikus vérmérsékletű, fegyelmezett, kötelességtudó, önzetlen, nyílt, igazságszerető, vallásos, öntevékeny, hazaszerető.*" A növendékek irányában „*jól fegyelmező, szeretetteljes, gondos, körültekintő, gyermekszerető.*" Kollégáival előzékeny, szívélyes, együttérző, feletteseivel nagyon szolgálatkész és tisztelettudó. Az igazgatónő külön kiemelte, hogy igen lelkiismeretes, kiváló tanár és nevelő.[67]

Mágori Etelka nagyon jól érezte magát a „Zrínyiben", mindig nagy örömmel emlékezett az ott töltött időkre. Sok kollégájával és egykori tanítványaival is kapcsolatban maradt. 1935-ben ismerkedett meg Mihályik Piroskával,[68] aki testnevelő tanárnak érkezett a leánynevelőbe, élethosszig tartó barátság szövődött kettőjük között. Jó barátságban volt még Palotay Alice[69] rajztanárnővel és Újhelyi Ilonával[70] is.

A tanári összejöveteleknek fennmaradt egy bizonyítéka, egy szépen megrajzolt menükártya. Az egyik oldalán az ételsor olvasható, a másik oldalon pedig a résztvevők aláírásai. És a főszereplő: Tusi! Az ételek ünnepi eseményre utalnak, ez az összejövetel több lehetett, mint egy tanárok közötti közös kávézás, amit Valerie néni említett a visszaemlékezésében. A részvevők aláírásait nézegetve úgy tűnik, hogy a rendezvény az 1936/37-es tanévben lehetett, amikor is Watzesch Janka igazgatónő együtt dolgozott az őt – a vezetői székben – követő Dr. Jenny Ilonával. De hogy mi lehetett az alkalom? Nem lehet biztosan tudni. Névnap vagy születésnap? Etelka hagyományosan december 16-án van, de kibővített

67 Mágori Etelka minősítő lapja a Magyar Királyi Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézetben.
68 *Németh – Závodi* 2019. 159. o., Dr. Gyárfás Lajosné Mihályik Piroska személyi anyaga. HM HIM KI 507/1612.
69 *Németh – Závodi* 2019. 160. o.
70 *Németh – Závodi* 2019. 161. o.

Ételsor.
Előétel
Klappanszilt Körítéssel vegyes hafott
Spanyolszaltorta tejszinhabbal
Croquembouche
Oroszkrémtorta
Gyümölcs
Sör, bor, pezsgő.
Tusi.

Menükártya

Palotay Alice tanárnő festménye a balatonlellei üdülőről

naptárak még öt napot jelölnek meg. Mindenesetre annyit lehet tudni, hogy a tanári karban nagyon odafigyeltek egymás névnapjának köszöntésére.[71] Bármi is volt az alkalom, az ismeretlen előétel után kappansültet[72] szolgáltak fel körettel és vegyes befőttel, majd spanyolszéltorta[73] következett tejszínhabbal, croquembouche,[74] oroszkrémtorta, gyümölcs, valamint sör, bor, pezsgő. A menülap hátulján lévő aláírások között felfedezhetjük többek között Janka nénit (Watzesch Janka igazgatónőt), Valerie-t (Blancz Valériát), Hannát (Vitás Johannát) vagy Alice-t (Palotay Alice-t). A rajztanárnővel való barátságának köszönhetően Etelka több festményt kapott ajándékba Palotay Alice-től, az egyik például a balatonlellei üdülőt ábrázolja.

Mágori Etelka többféle naplót is vezetett. Kis könyvecskébe írta össze bevételeit és kiadásait. A bevétele tulajdonképpen a hónap elején megkapott fizetése volt, ez néha-néha kiegészült a nyári hónapokban napidíjakkal és útiköltség-térítésekkel, illetve különórák tartásával. Két úgynevezett háztartási naplója maradt fenn, az egyik 1931. november 1-jén kezdődik és 1939 tavaszáig tart, míg a másik 1939 szeptemberétől 1943-ig tartalmaz adatokat. A napló tanúsága szerint Etelka

71 Vö. Mágori Etelka háztartási naplói.

72 A kappan fiatalon kiherélt kakas.

73 A spanyolszéltorta tojásfehérjehabból készített lapokból álló torta, amit tejszínnel, gyümölcsökkel vagy gesztenyével találtak.

74 A croquembouche vagy a croque-en-bouche egy francia desszert, amely kúppá halmozott és karamellszálakkal megkötött tésztafelfújtakból áll.

Mágori Etelka és férje, Soós Vince

gyakran költött levelezésre, csomagküldésre pénzt, hiszen így tartotta a kapcsolatot a Budapesten élő családtagjaival. Rendszeresen szerepelnek a sorok között templomi költségek, mozi-, színház-, koncertjegyek, ajándékok árai családtagoknak, barátoknak: például névnapi ajándékok kollégáinak. Gyakran adományozott kisebb összegeket jótékony célokra, például Horthy Miklósné nyomorenyhítő akciójának. Havonta vásárolt bizonyos élelmiszereket (sajtot, citromot, narancsot, süteményt, kávét, csokoládét, kekszet), ezek minden bizonnyal élvezetes kiegészítői voltak az internátusi élelmiszer-ellátmánynak. Ugyanilyen rendszerességgel szerepelnek a naplóban drogériai cikkek: szappan és fogkrém például. A fodrásznál hajmosási bérlete volt, de külön felírta a vágást, ondolálást és a fodrásznak adott borravalót is. Érdekes módon – a személyiségének ellentmondva – gyakori bejegyzés a könyvtári büntetés…[75] A második kötet már kevésbé részletes, mint az első, de 1939 elején megjelennek új tételek: háztartási pénz, lakbér és fűtőanyag.[76]

Az 1930-as évek második felében az intézet vezetősége a növendékek számának növelése mellett döntött, ezért az eddig bentlakó tanárnőknek ki kellett

75 Mágori Etelka háztartási naplója, 1931–1939.
76 Mágori Etelka háztartási naplója, 1939–1943.

költözniük a leánynevelő falai közül.[77] Mágori Etelka valószínűleg 1939–1940-ben költözhetett ki a Kis János utca 3. szám alá.[78]

Mágori Etelka nagyon vallásos volt, fennmaradtak vallásos jegyzetei, naplói is. Az egyik füzet az 1930-as évekből való, míg a második az 1940-es évekből. Bibliamagyarázatokat fogalmazott meg, itt vezette a bibliaköri órák, a lelkigyakorlatok naplóit, néhány esetben más jellegű történéseket is feljegyzett: például hogy érettségi tételeket készített, hogy megszületett a keresztlánya, Ágnes,[79] hogy megvolt az első istentisztelet a Zrínyi-kápolnában.[80]

A soproni Deák téri református templomba járva – állítólag a lelkész, Maller Kálmán[81] közreműködésével – ismerkedett meg Etelka leendő férjével, Soós Vince Ernő[82] gyülekezeti presbiterrel, vámtiszttel, akivel 1944. szeptember 9-én házasodott össze.[83]

A Magyar Királyi Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézetben 1944 őszéig folyhatott a tanító-nevelő munka, októberben tartós szabadságolással hazaküldték a növedékeket, a tanári kar is távozott.[84] 1946-ra világossá vált, hogy a tanintézmény nem folytathatja a munkát,[85] majd 1946. augusztus 1-jével az intézet végleg meg is szűnt.[86]

Soós Vincéné Mágori Etelka 1950-ig óraadó tanárként dolgozott az Állami Széchenyi István Gimnáziumban[87] és a Berzsenyi Dániel Gimnáziumban.[88] Valamikor az 1950-es évek elején végleges tanári állást kapott a soproni József

77 *Németh – Závodi* 2019. 81. o.

78 Soós Vince szíves szóbeli közlése.

79 A soproni Deák téri református templom első lelkészének, Maller Kálmánnak a lánya, Ágnes. Soós Vince szíves szóbeli közlése.

80 Mágori Etelka vallásos jegyzetfüzetei, 1934–1936., 1942–1944.

81 Maller Kálmán (Bana, 1904. szeptember 8. – Pápa, 1965) református lelkipásztor. 1923 és 1927 között végezte el a pápai teológiai akadémiát, majd Győrben volt segédlelkész. 1929-ben került a soproni gyülekezetbe. 1934-ben vette feleségül Waisbecker Klárát, három gyermekük született (1936. Erzsébet, 1939. Kálmán, 1942. Ágnes). 1954-ben Sopronból Pápára került mint lelkipásztor, innen ment nyugdíjba 1961-ben. Maller Kálmán http://www.jmvk.papa.hu/node/11205 (Megtekintés: 2021. augusztus 14.)

82 Soós Vince Ernő (Esztergom, 1897. január 22. – Budapest, 1969. május 13.) vámszaki tanácsos. A soproni Deák téri református gyülekezet presbitere, majd gondnoka. Mágori Etelkával kötött házassága a második volt, az első felesége 1927-ben tüdőbajban halt meg. Soós Vince szíves szóbeli közlése.; Soós Vince gyászjelentése, https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/543442# (Megtekintés: 2021. augusztus 14.)

83 Mágori Etelka és Soós Vince házassági anyakönyvi kivonata. Sopron, 1944. szeptember 11. A házaspárnak három gyermeke született: Péter 1946. január 5-én, Mária 1947. május 21-én és Vince 1948. június 17-én. Mária csak két napot élt. Soós Mária keresztelési értesítője. Sopron, 1947. május 28.

84 *Németh – Závodi* 2019. 127. o.

85 *Németh – Závodi* 2019. 128. o.

86 Soós Vince szíves szóbeli közlése.

87 Vö. A soproni Állami Széchenyi István Gimnázium évkönyve az 1948–49. iskolai évről az iskola fennállásának 99. évében. Szerk. *Dr. Martonos Lajos*. Sopron, 1949. 3. o. Meg kell jegyezni, hogy 1948 decemberében itt kapott óraadó helyet Dr. Jenny Ilona, a Magyar Királyi Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézet utolsó igazgatónője is.

88 Soós Vince szíves szóbeli közlése.

Attila Leánygimnáziumban.[89] A pontos dátum nem ismert, munkakönyvét Sopron Város Tanácsa Végrehajtóbizottságának VIII. Oktatási és Népművelési Osztálya 1951. február 28-ával állította ki, de a könyvben munkáltatóként Sopron Város Tanácsa szerepel 1951. október 1-jei keltezéssel.[90] Etelka, hogy családját el tudja tartani, túlórákat vállalt és elkezdett tanítani a soproni Dolgozók Textilipari Technikumában. A munkakönyvi bejegyzése szerint 1967. augusztus 15-ével nyugdíjba ment,[91] de óraadó tanárként visszajárt a József Attila Gimnáziumba és a dolgozók iskolájába is. Ahogy a tiszti leánynevelőben, az összes későbbi munkahelyén is nagyon jó kapcsolatot ápolt kollégáival és tanítványai is tisztelték, szerették.[92] A nagyobb fia esküvőjén, 1968-ban ott voltak a „Zrínyiből" megismert barátnői is: Dr. Gyárfás Lajosné Mihályik Piroska, Palotay Alice és Újhelyi Ilona. A József Attila Gimnáziumban néhány kolléganőjével közösen – Dr. Németh Sárával, Zergényi Erzsébettel és Lelkes Katalinnal – megalapították a Birka Trösztöt, amelynek célja a békés egymás mellett élés volt.[93]

Életébe még kétszer visszaköszönt a tiszti leánynevelő: édesanyja és férje halála után, majd miután fiai is az életüket Budapesten folytatták, a túlságosan nagynak bizonyult Torna utcai lakását egy kisebbre cserélte 1972 nyarán. A Rákóczi utca 37-es számú ház második emeletére költözött – az akkor már ruhagyárként működő tiszti leánynevelő főbejáratával szembe. 1992-ben pedig részt vett az intézeti emléktábla-avatáson, ahol 1992. szeptember 19-i hatállyal őrnaggyá léptették elő.[94]

89 Az 1871-ben létrehozott leánytanoda az 1918/1919-es tanévben vált leánygimnáziummá, majd 1927-től 1932-ig leánygimnáziumként működött. Az iskola 1948 szeptemberétől négyosztályos gimnáziummá alakult, majd 1950. augusztus 31-én felvette József Attila nevét. 1965/1966-ban megszűnt a leánygimnázium jellege és a koedukált gimnázium 1978-tól postaforgalmi szakközépiskolai osztályokat is befogadott. 1989/1990-től József Attila Postaforgalmi Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet lett az iskola neve, majd 2000-ben megszüntették. *Németh Ildikó:* Sopron középfokú és középszintű iskolái a 19. században. Sopron, 2002. 123–124. o.; *Augusztinovicz Elemér:* Sopron gimnáziumai 1945–47 között. *Soproni Szemle*, 1976. XXX. évf. 1. sz. http://sopszem.sopron.hu/sopszem//1976-XXX-1.pdf (Megtekintés: 2021. augusztus 14.)

90 Soós Vincéné Mágori Etelka munkakönyve. Sopron, 1951. február 28.

91 Fia, Soós Vince közlése szerint 1963-ban ment nyugdíjba.

92 A soproni tiszti leánynevelő intézet történetét bemutató kötet egyik szerzőjének, Németh Ildikónak édesanyját, Szabó Piroskát az 1950-es évek végén fizikára tanította Soós Vincéné Mágori Etelka a József Attila Leánygimnáziumban. Elmondása szerint Mágori Etelka nem volt szigorú, jól tanított és nem követelt nagyon sokat. A háta mögött a diáklányok „Etelom"-nak hívták, az Etelka néniből valaki elkezdte így rövidíteni a tanárnő keresztnevét, aztán rajta maradt. Szabó Piroska szíves szóbeli közlése.

93 Soós Vince szíves szóbeli közlése.

94 *Magyar Honvéd*, 1992. október 2. III. évf. 40. sz. 22–23. o.

Data on the History of Sopron's School for the Daughters of Officers
Members of the Teaching Staff – Mrs. Vince Soós, née Etelka Mágori

Very little information is currently available concerning those who taught at the one-time Royal Hungarian Ilona Zrínyi School for the Daughters of Officers. The principal reason for this is that during the Second World War the school's buildings suffered serious damage and its records experienced complete destruction.

Information on some of the teaching staff has come to us from their descendants. So it was with Etelka Mágori. The aim of the present publication is to show through her person the kinds of teachers who worked at the Royal Hungarian Ilona Zrínyi School for the Daughters of Officers, and also to provide – through the friendships that developed between the teachers – information on the networks of contacts within its walls.

Beiträge zur Geschichte des Offizierstöchter-Erziehungs-Instituts zu Sopron (Ödenburg)
Die Mitglieder der Lehrerschaft – Frau Soós, geborene Etelka Mágori

Über die Mitglieder der Lehrerschaft des Königlich Ungarischen Ilona-Zrínyi-Offizierstöchter-Erziehungs-Instituts verfügen wir über sehr wenige Informationen. Dies ist in erster Linie dem Umstand geschuldet, dass das Schulgebäude im Zweiten Weltkrieg schwer beschädigt und auch das gesamte Archiv des Instituts vernichtet wurde.

Über einige Lehrerinnen konnten mit Hilfe der Nachkommen Informationen ermittelt werden. So geschehen auch im Fall von Etelka Mágori. Ziel der Publikation ist, durch die Person von Frau Soós, geb. Etelka Mágori darzustellen, welcher Habitus, welche Art von Studienabschlüssen charakteristisch für die Lehrkräfte im Königlich Ungarischen Ilona-Zrínyi-Offizierstöchter-Erziehungs-Institut waren, sowie durch die in der Lehrerschaft entstandenen Freundschaften Beiträge zum Kontaktnetz innerhalb der Institutsmauern zu liefern.

GYŰJTEMÉNYI MUNKA

Polgár Balázs

A napóleoni háborúk régészete – a kismegyeri csatatér terepi kutatása (2019–2020)

A napóleoni háborúk régészeti kutatása

A napóleoni háborúk (1799–1815) archeológiájának vonatkozásában csatatérkutatásra, hadisírfeltárásra, katonai táborhely-, erődítés-, valamint hajóroncskutatásra egyaránt találunk szemléletes példákat. A továbbiakban a nemzetközi és a hazai régészeti kutatások reprezentatív eredményeinek rövid bemutatására vállalkozunk.

A napóleoni háborúk csatatérrégészetéhez az 1815. évi waterlooi csata (Belgium) helyszínének vizsgálata nyújt példát. A waterlooi csatatéren a Glasgowi Egyetem, a Genti Egyetem és az Utrechti Egyetem együttműködése révén indultak komplex régészeti módszertanra épülő terepkutatások 2015-ben. A program első állomása a Hougoumont majornál vívott harcok vizsgálata volt 2015–2016-ban. Az 1815-ben jelentős károkat elszenvedő majorság épületeinél végzett régészeti kutatások még az 1980-as évekre tekintenek vissza. A rendelkezésre álló források alapján a régészek a major déli kapujánál feltételeztek tömegsírt. (A majorságnál vívott harcokban elesettek száma 1500–2000 főben adható meg.) A feltételezett temetési helynél geofizikai lelőhely-felderítésre és szondázó jellegű próbafeltárásra is sor került. A munkálatok révén azonban a keresett lehetséges temetési hely egyetlen helyszíni bizonyítékaként egy emberi ujjcsont került elő. A szisztematikus fémkereső műszeres terepbejárások során 458 lelet, köztük puska-, karabély- és pisztolylövedékek, illetve kartácsgolyók kerültek napvilágra.[1] A napóleoni háborúk csatatérrégészetéhez további példát ad az 1813. évi lauenburgi és grossbeereni összecsapás (Németország) terepkutatása. Az 1813. augusztus 17–19-én vívott lauenburgi ütközet helyszínén 2007-ben, mintegy 20.000 m^2-es alapterületű területen zajlott próba jellegű fémkereső műszeres terepbejárás, majd 2008-ban, mintegy 16.875 m^2-es nagyságú földterületen ment végbe szisztematikus fémkereső műszeres kutatás. A munkálatok során 94 darab, az összecsapáshoz köthető lelet, köztük brit és francia hadipuskákhoz, illetve nem rendszeresített vadászfegyverekhez köthető kézilőfegyver-lövedékek, gombok és pénzérmék kerültek napvilágra. Az 1813. augusztus 23-án vívott grossbeereni ütközet régészeti kutatása egy mintegy 8000 m^2-es

1 *Pollard* 2015–2016.; *Harrison – Laino* 2015–2016.; *Picard* 2016.

földterületen vette kezdetét 2006-ban. A fémkereső műszeres terepbejárások során a kutatók 31, a harcokhoz kapcsolható tárgyat, köztük francia, porosz és brit hadipuskákhoz tartozó kézilőfegyver-lövedékeket, tüzérségi emlékeket és ruházati leleteket találtak.[2]

A konfliktus katonai temetési helyeinek archeológiai kutatásához az első példát az 1805. évi austerlitzi (Slavkov u Brna, Csehország) csata egy tömegsírfeltárása adja: egy, a koalíciós hadsereg hadikórházához köthető temetési helyet tártak fel a régészek Jiřikovice falunál – egy mentő feltárás során – 1994-ben. A temetési hely tizennyolc férfi, kettő női, valamint két meg nem határozható nemű személy földi maradványait rejtette. (A sírban nyugvó férfiak életkora 20 és 40 év közötti, a nőké 20 és 25 év, illetve 30 és 40 év közötti volt.) A temetési helyről ruházati emlékek (csatok, gombok) és egy kis ortodox ikon is előkerült. A Brno városi Történelmi Emlékhelyeket Felügyelő Régészeti Intézet és a Masaryik Egyetem közös vizsgálatai során az antropológusok az emberi maradványokon hidegfegyverek és lőfegyverek által okozott *perimortem* sérüléseket, illetve amputáció nyomait tudták azonosítani.[3] További, összecsapáshoz köthető hadisírokat tártak fel az ásatók Aspernnél (Ausztria). Itt szintén – a mentőfeltárásoknak köszönhetően – kilenc, az 1809. évi harcokhoz kapcsolható katonai temetési hely került napvilágra 2008 és 2016 között. A munkálatok során 30 elesett katona földi maradványát exhumálták. Az emberi csontokat később az Osztrák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Bioarcheológiai Laboratóriumában vizsgálták meg. A törvényszéki régészeti vizsgálatok által megállapítható volt, hogy a feltárások révén huszonhat férfi, valamint négy – pontosan nem azonosítható nemű – személy vázát találták meg. A sírokban eltemetettek közül kettő személy 18 év alatti, huszonnyolc személy 18 és 45 év közötti életkorú volt. A kutatók huszonegy vázon azonosítottak ballisztikus trauma, valamint tompa trauma okozta *perimortem* sérüléseket.[4] A napóleoni háborúk egyik legismertebb hadisírfeltárása a litvániai Vilniushoz (Wilno) köthető. A 19. század eleji temetési hely a város északi részén került elő 2001-ben. A litván és francia szakmai együttműködés keretein belül folytatott feltárás 2002-ben ment végbe, a munkálatok révén (minimum) 3269 személy maradványait exhumálták, valamint három ló és egy öszvér csontvázát tárták fel a kutatók. Megállapítást nyert, hogy a 2002-ben feltárt tömegsír fiatal, illetve felnőtt életkorú katonák, valamint a hadsereget kísérő markotányosok csontvázait rejtette. Vilniusban az 1812/1813. év telén a *Grande Armée* több tízezer katonája halt meg a tífusz, az éhezés és a hideg következtében. A temetési hely leginkább figyelemre méltó leletegyütteseit a jó állapotban megmaradt egyenruhamaradványok adták. (Az ezredszámmal ellátott egyenruhagombok alapján 29 különböző francia lovas, illetve gyalogos ezred katonái pihentek a sírban.)[5] Az Orosz Tudományos Akadémia Régészeti Intézete tizenkettő, szintén az 1812/1813. évi

2 *Homann – Weise* 2009.
3 *Horáčková* 1997.
4 *Binder – Quade* 2018.
5 *Signoli et al.* 2004.

eseményekhez köthető tömegsírt tárt fel mentő feltárás keretein belül az oroszországi Kaliningradban (Königsberg) 2006-ban. Az egyenruhagombok alapján a *Grande Armée* katonáinak maradványait rejtő sírok kerültek elő, a megközelítőleg 4 m hosszú és 2,5 m széles sírgödrökben eltérő számú csontvázat találtak: egyes temetési helyek néhány tucat, míg mások több mint száz személy földi maradványait rejtették. A feltárások során közel 600 személy maradványai kerültek napvilágra. A megtalált vázak többsége 18 és 25 év közötti férfihoz volt köthető. A megfigyelések alapján a sírokban eltemetett személyek halálának oka sebesülésre, illetve járványra volt visszavezethető.[6] Az 1815. évi waterlooi csatához köthető temetési hely került feltárásra egy, az Oroszlános-domb (*Butte du Lion*) térségében tervezett három hektáros alapterületű parkoló megelőző feltárása során 2012-ben. A munkálatok révén a régészek egy hiányos emberi vázat exhumáltak. A nagy alaposságú feltárásnak köszönhetően az ásatók nem csak felszerelési és ruházati emlékeket, pénzérméket, használati, illetve személyes tárgyakat (erszény és dohányszelence maradványa, zsebkés, kanál), hanem a katona életét kioltó ólom puskagolyót is megtalálták. Az antropológiai vizsgálatok által megállapítást nyert, hogy a hiányos csontváz egy 23-25 éves katonához köthető, valamint a kutatók az elesett személy maradványait – a tárgyi emlékek alapján – a waterlooi csata egy névtelen, porosz katonájához kötötték.[7] A korábban bemutatott katonai temetési helyek feltárásai kivétel nélkül régészeti mentőfeltárásokhoz kapcsolódtak, a hadisírfeltárások sorából ki kell emelnünk még az 1800. június 14-i marengoi csatában (Olaszország) elesett katonák földi maradványait rejtő alessandriai *ossarium* (*L'Ossario di Marengo*) 1999. évi exhumálását. A Pisai Egyetem és a Camerinói Egyetem közös kutatása során 250 – másodlagosan eltemetett – személy maradványait exhumálták az 1846-ban emelt csontházból. A kutatók az emberi maradványok mellett egyenruhákhoz tartozó tárgyi emlékeket (gombokat, csatokat) és pénzérméket is találtak. A Habsburg Birodalom, illetve a francia hadsereg katonáiként azonosított személyek életkora 20 és 35 év közé volt tehető, továbbá az antropológusok 13 *antemortem* és három (hidegfegyver, illetve kézilőfegyver okozta) *perimortem* sérülést különítettek el.[8]

A katonai táborhelyek régészeti kutatásához az észak-franciaországi Étaples városának területén lokalizált, 1803 és 1805 között fennálló francia katonai táborhely vizsgálatát említhetjük meg. A Megelőző Régészeti Kutatások Országos Intézetének egy feltárása során 191 barakképület helyét azonosították egy öt hektáros földterületen 2010-ben. A kutatók 182 építményt tártak fel, valamint közel 6000 fegyverleletet, ruházati emléket, illetve egyéb használati vagy személyes tárgyat találtak. A munkálatok során az ásatók 1746 faszén-mintát vettek az épületek tűzhelyeiből. A vizsgálatok során 13 különböző fafajtát tudtak elkülöníteni a kutatók: a minták 90%-a gyertyánhoz (*Carpinus*), nyírhez (*Betula*), bükkhöz (*Fagus*), égerhez (*Alnus*), illetve fűzhöz (*Salix*) vagy nyárfához (*Popolus*) tartozott. A szénminták vizsgálata nemcsak a régió 19. század

6 *Buzhilova et al.* 2008.
7 *Bosquet et al.* 2017.
8 *Lunardini – Rollo – Fornaciari* 2002.

eleji növényvilágához, hanem a francia katonai hadtáp kérdésköréhez is értékes adatokat szolgáltatott.[9]

A Napóleon-kor erődépítészetének figyelemre méltó emlékei maradtak fent Észak-Afrikában: a megszálló francia katonaság jelentős erődítéseket folytatott Egyiptomban 1798 és 1801 között. A legjelentősebb francia építő munkálatok Kairóhoz kapcsolhatók, a citadella és a városfal modernizációja mellett a település körül több erőd, redut és ágyútorony alkotta védelmi rendszer épült ki a korszakban. Kairóhoz hasonlóan a francia had Alexandriában is modernizálta a város védműveit, továbbá újabb erődelemeket emelt a település körül. A korabeli katonai építészet jellegzetes emlékeivel a kutatás Abukir, Rashid, Ezzbet Al-Burg, Agrud, El-'Arish, Cathié és Quseir esetében számolhat még Egyiptomban.[10]

A hajóroncs-kutatásokhoz a Cádizi Egyetemnek a francia Fougueux hadihajó maradványaira irányuló vizsgálatait említhetjük meg. A 74 ágyús francia hadihajó a trafalgari csata után, 1805. október 22-én futott zátonyra és süllyedt el a viharos időjárás miatt a spanyolországi cádizi öbölnél. Az egyetem kutatócsoportja először egy 50,6 km^2-es alapterületű partmenti tengersávban végzett szonaras és magnetométeres lelőhely-felderítést, majd a hitelesítő búvármerüléseket követően sikerült azonosítani a partvonaltól megközelítőleg 0,5 km távolságra, egy 4 km hosszú és 1,2 km széles területrészen a hajóroncs szétszóródott maradványait, köztük 42 ágyúcsövet és négy horgonyt. A kutatók a partvonal változásainak rekonstrukciója céljából archív térképműveket és légi felvételeket is bevontak a vizsgálatokba, valamint a korabeli hajónaplók időjárási adatainak segítségével és térinformatikai módszerekkel rekonstruálták a cádizi öböl térségére jellemző 1805. októberi időjárás körülményeit a hajó maradványainak a tengerfenéken történő szétszóródásának modellezéséhez.[11]

A napóleoni háborúk régészeti kutatása ma már Magyarországon is jelentős múltra tekint vissza. Nováki Gyula 1993-ban mérte fel a Százhalombattától délre található „*Napóleon-sáncok*" erődítéseit. Az 1809-ben kialakított, 1,4 km hosszú, két reduttal ellátott – befejezetlen – sáncmű felmérésekor Nováki a Második katonai felmérés térképművére, légi felvételek vizsgálatára, valamint helyszíni terepbejárásra támaszkodott, valamint a neves várkutató 1997-ben kisebb próbafeltárást is folytatott a sánc struktúrájának vizsgálata céljából.[12] Nováki Gyula Tolnai Gergellyel az Ács, Nagyigmánd és Csép térségében, a Concó-patak vonala mentén, 1809-ben kialakított 35 redutból álló erődvonalat kutatta 2004 és 2008 között. Munkálataik főleg a Második katonai felmérés ábrázolásainak vizsgálatán és terepbejárásokon alapultak.[13] Nagy Gábor a pécsi hadikórházakban elhunyt francia katonáknak a Szigeti külvárosban levő temetési helyét lokalizálta egy 2002-ben megjelent írásában. Az urbanizáció következtében napjainkra jelentős mértékben beépült városrészben található temetési hely azonosításakor Nagy Gábor a városi térképművekre, archív sajtóhíradásokra

9 *Salavert – Hello – Lemaire* 2016.
10 *Pradines* 2014.
11 *Fernández-Montblanc et al.* 2016.; *Fernández-Montblanc – Izquierdo – Bethencourt* 2018.
12 *Nováki* 2005.
13 *Nováki – Tolnai* 2010.

és emlékezettörténeti adatokra támaszkodott.[14] Winkler Gusztáv az 1809-ben kiépített, győri cs. kir. tábor napjainkig fennmaradt mintegy 3 km hosszú védvonalát kutatta térképművek és légi felvételek vizsgálata, valamint helyszíni terepbejárás révén.[15]

A kismegyeri csata (1809)

A *Budapesti Hírlap* 1897. október 18-i számának egy publicisztikai írása a következőket írta az 1809. évi kismegyeri harcokról: „*Nevezetes e csata ránk nézve, hogy abban hullatta vérét az utolsó nemesi felkelés s noha elesett vitézei halmokban hevertek a csatatéren, öröksége a csúfság, emlékezete pedig a Reterálj, Komáromig meg se állj gúnydal volt.*"[16] Az 1809. június 14-én vívott összecsapásra a Győrtől dél-délkeletre levő (ma Győr külterületéhez tartozó) Pándzsa-ér mentén került sor. A támadó, megerősített Itáliai Hadsereg, amelyet Eugène de Beauharnais alkirály vezetett, 53.865 katonát és 144(?) löveget számlált, a Pápa felől hátráló Belső-Ausztriai Hadsereg és a Győrnél gyülekező magyar nemesi felkelés erőit 40.148 katona és 32 ágyú képezte. A cs. kir. hadvezetés alapvető hibája volt, hogy rosszul – az ellenség valós létszámát alábecsülve – mérte fel a szembenálló francia erők nagyságát. A ténylegesen délben elkezdődő küzdelmet a 16 órakor meginduló, harmadik francia támadás döntötte el végül. A Habsburg-sereg balszárnyának a Viczay-ároknál való megingása után a francia támadás már a cs. kir. és a magyar nemesi felkelő sereg Komárom felé való visszavonulási útjának elzárásával és bekerítéssel fenyegetett. János főherceg hada ekkor rendezetlen visszavonulásba kezdett. A csata végén véres harc bontakozott még ki a kismegyeri majorság épületei között. Az összecsapásban a francia katonaság több mint 3000 katonát veszített, a cs. kir. sereg és a magyar nemesi felkelő csapatok veszteségei halottakban, sebesültekben, eltűntekben és hadifoglyokban megközelítőleg 10.300 főt számlált.[17]

Egyelőre egyetlen – csak hipotetikusan – a kismegyeri összecsapáshoz köthető tömegsírt ismerünk. T. Szőnyi Eszter régész 1970. október 7-én, az Arató utca 7. szám alatti csatornázási munkálatokhoz kapcsolódó leletmentés során figyelt meg egy bolygatott temetési helyet. A magtárépülettől 400 m-re északkeletre levő csekély mélységű sír négy személy földi maradványait rejtette. (A mésszel leöntött emberi maradványok mellől több bronz ruhagomb is napvilágot látott.)[18]

14 *Nagy* 2002. (A pécsi Mandulás területén a „*franczia temető*" hadisírjainak lokalizációja céljából 1900-ban került sor próbafeltárásra. *Franczia temető a Mecsekben* 1900.)

15 *Winkler* 2012.

16 *A kismegyeri ünnep* 1897. 2. o.

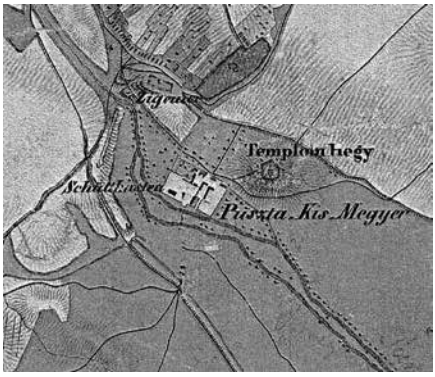
17 *Mémoires et correspondance politique et militaire du prince Eugène.* V. 1859. 271–279. o.; *Gömöry* 1889a.; *Gömöry* 1889b.; *Bodnár* 1897a.; *Bodnár* 1897b.; *Domanovszky* 1944. 254–261. o.; *Veress* 1987. 110–161. o.; *Gill* 2010. 70–90. o.; *Ódor* 2012.; *Lázár* 2015. 106–110. o.

18 *T. Szőnyi* 1970. (Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Horvát Tamásnak, amiért felhívta a figyelmet a leletmentés régészeti jelentésére.)

A csatatér emlékhelyei

A csatatér egyik legjelentősebb tereppontja a kismegyeri (Arató utcai), 18. századi eredetű majorsági magtár épülete. 1. kép:

Az északnyugat-délkeleti irányítású, téglalap alaprajzú, háromszintes magtár magántulajdonban van: ma kávézónak, „szabaduló szobának", illetve lézerharc-teremnek ad otthont. A téglából emelt épület alapterülete 30×12 m, az oldalfalak vastagsága a földszinten 90-95 cm. A bejárat napjainkban a délkeleti oldalon található, az épület északkeleti oldalán levő ajtónyílást korábban elfalazták. A földszinten, valamint az első és a második emeleten mérhető belmagasság 3 m, a földszintnek és az első emeletnek négyzetes pillérekre támaszkodó, hevederek közötti csehsüveg boltozata van. Valamennyi szint eredetileg osztatlan teret képezett. Az emeletek a földszintről az északnyugati oldalon található lépcsőkön közelíthetők meg. A padlástérből jól látható, hogy a palával fedett nyeregtető modern kori állapotokat tükröz, egy 1908-ban közölt képi ábrázolás alapján az épületet korábban felülkontyolt nyeregtetővel fedték.[19] A magtár falában nagy számban maradtak fenn a szellőzést biztosító, fekvő téglalap alakú, mészkőkeretes ablaknyílások. A szellőzőablakoknál több helyen megfigyelhető még a vas ablaklemez és vaszsaluzat. Az északkeleti és a délnyugati homlokzaton az első emelet magasságában, öt-öt ablak szélességben acélgerendák által képzett bilincs növeli az épület falainak stabilitását. Problematikus, hogy a magtárépületben mekkora károkat okoztak az 1809. évi harcok, a kérdés eldöntése további vizsgálatot és falkutatást igényel. Beszédes lehet, hogy a magtár északnyugati homlokzatánál, az első és a második emelet közötti födém magasságában egy, a csatából származó ágyúgolyót falaztak be.[20] A magtár a markánsabb változtatásokon átesett délkeleti homlokzat és a tetőzet kivételével alapvetően a 19. századi állapotokat mutatja.

A kismegyeri bencés majorság a Második katonai felmérés térképszelvényén (XXVI–49, Hadtörténeti Térképtár)

19 *Reiszig et al.* 1908. 371. o.

20 A *Pesti Hírlap* egy 1897. október 16-án megjelent írása szerint a majorság a csata több emlékét is őrizte korábban: „[…] *a szobor ott áll az állomás előtti síkon. Közelében van a bencés rend egykoron ostromlott majorja is, amelyben a csatára vonatkozó sok kegyeletes reliquia van. A rend jószágkormányzója, Ollinger Alkuin egykorú olajfestményeket is őriz, melyek a kismegyeri major ostromát ábrázolják.*" *Az utolsó inszurrekció emléke* 1897. 5. o.

A kismegyeri (Arató utcai) magtár épülete (balra) és a Pándzsa-ér melletti csataemlékmű (jobbra)

A kismegyeri magtár épülete mellett a csatatér másik meghatározó emlékhelye a harcok helyszínén 1897-ben állított emlékmű. A Habsburg-Lotaringiai Ottó Ferenc főherceg által tervezett emlékművet a *Vasárnapi Ujság* 1897. október 24-i száma a következőképpen írta le: „*Az emlék egy hat méter magas obeliszk, gránitból faragva, melynek tetejét hadijelvények díszítik, azok fölött pedig egy szépen mintázott, kiterjesztett szárnyú turulmadár lebeg. A komoly egyszerűségű, de művészi hatású oszlop négy oldalán föliratok olvashatók, melyek az emlék rendeltetéséről teljes fölvilágosítást adnak.*”[21] Az emlékművet 2009-ben megrongálták, eredeti állapotát 2010-ben állították vissza.

Régészeti terepkutatás Kismegyernél (2019–2020)

Az 1809. évi kismegyeri csata a napóleoni háborúk egyetlen összecsapása, amelyet a mai Magyarország területén vívtak, így vizsgálata különösen fontos hadtörténeti régészeti vállalkozás.

A csatatér próba jellegű fémkereső műszeres kutatását a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2019 októberében kezdte meg önkéntesek bevonásával egy mintegy 14.500 m^2-es nagyságú földingatlanon, az 1897-ben állított emlékmű térségében.[22] A két napot felölelő 2019. októberi terepkutatások során 26 fémtárgy került elő, ebből 12 lelet volt az 1809. évi csatához köthető.[23] A terep-

21 *A kismegyeri emlékoszlop* 1897. 713. o.

22 A 2019. évi terepi kutatásban részt vett: Horvát Tamás és Lakatos Csaba (Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum – RFMTM).

23 A hipotetikusan az összecsapáshoz köthető tárgyi emlékek körét a jellemző tárgytípusokhoz való tartozás, a datálás és a leletmintázat összefüggései alapján különítettük el. (A tárgyak interpretációjánál figyelembe kellett venni azt a tényt, hogy az emlékmű környezetében több alkalommal is rendeztek már hagyományőrző hadijátékokat.)

Szórvány tárgyi emlékek (gránátrepeszek, ágyúgolyó és cs. kir. egyenruhagomb) a csatatérről (magángyűjteményben)

bejárás révén egy töredékes állapotú gomb, három gránátrepesz, egy deformálódott (kilőtt/becsapódott), illetve hét ép (elejtett/elveszített) kézilőfegyver-lövedék került napvilágra. Az ép gömblövedékek mindegyike 16 mm-es átmérőjű volt.[24] A megkezdett terepkutatások a kismegyeri csata emlékművétől északnyugatra, délnyugatra és keletre folytatódtak 2020-ban. Jelentősebb számú tárgyi emléket, köztük ép és deformálódott kézilőfegyver-lövedékeket találtak a Győr és Pannonhalma közötti kerékpárút kismegyeri szakaszánál a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum régészeti szakfelügyelete során.[25] Az újabb terepbejárások mintegy 49.000 m^2-nyi földterületre terjedtek ki a Pándzsa-ér mentén 2020-ban.[26] Az újabb munkálatok során további 170 darab, az 1809. évi összecsapáshoz köthető tárgyi emlék került napvilágra, a leletek tárgytípus szerinti csoportosítását az 1. számú táblázatban adjuk közre.

Tárgytípus		Darabszám (összesen: 170 db)	Részarány (összesen: 100%)
1.	Fegyverlelet	152 db	89,41%
2.	Ruházati emlékek	12 db	7,06%
3.	Lószerszám	1 db	0,59%
4.	Pénzérem	1 db	0,59%
5.	Használati/ személyes tárgy	4 db	2,35%

1. sz. táblázat: A 2020. évi kismegyeri terepbejárások során talált, az összecsapáshoz köthető tárgyi emlékek megoszlása

24 A gömblövedékek átmérőjét mm-ben, egész mm-re kerekítve közöljük.
25 A régészeti szakfelügyeletet vezette: Savanyú Bálint régész (RFMTM).
26 A 2020. évi terepi kutatásokban részt vett: Hatos János, Horvát Tamás, Kulcsár Viktor, Lakatos Csaba és Mészáros Bálint (RFMTM, HM HIM).

A harcokhoz köthető tárgyi emlékek túlnyomó többségét a fegyverleletek képezték, ezen tárgycsoport megoszlását a 2. számú táblázatban részletesen adatoljuk. A fegyverleletek közül a legnagyobb darabszámú egységet a kézilőfegyver-lövedékek alkották. A 143 darab lövedék közül 131 ép, valamint 12 deformált darab volt. Az ép gömblövedékek méret szerinti megoszlását a 3. számú táblázatban mutatjuk be. A fegyverleletek kisebb darabszámú együttesét alkották a kézilőfegyverek elsütőszerkezeteihez tartozó – ólomlemez-szorítóval ellátott – faragott kovakövek és a tüzérségi emlékek közé tartozó gránátrepeszek. A ruházati emlékek sorából külön figyelmet érdemelnek a francia egyenruhagombok. A lószerszámok közé egy darab ép, kovácsolással kiképzett, vastagszárú lópatkót sorolhatunk. A használati/személyes tárgyak közé két ép, vas tűzgyújtó és kettő vas késpenge töredéke tartozott. A terepbejárások során egyetlen egy numizmatikai emlék, I. Ferenc 1 krajcárosa („*S*", 1800) került napvilágra. Egyes, a csatatér területén talált leletek értelmezése további kutatást igényel még: így például jelenleg nem dönthető el, hogy egy, a terepbejárások során talált, az újkorra datálható, családi címeres nemesi (bronz) pecsétnyomó interpretálható-e a csata tárgyi emlékeként?[27]

	Tárgytípus	Darabszám (összesen: 152 db)	Részarány (összesen: 100%)
1.	Kézilőfegyver-lövedék	143 db	94,08%
2.	Kézilőfegyver elsütőszerkezetéhez tartozó lelet	4 db	2,63%
3.	Tüzérségi emlék	5 db	3,29%

2. sz. táblázat: A 2020. évi kismegyeri terepbejárások során talált fegyverleletek megoszlása

	Lövedék mérete	Darabszám (összesen: 131 db)	Részarány (összesen: 100%)
1.	14 mm	2 db	1,53%
2.	15 mm	3 db	2,29%
3.	16 mm	126 db	96,18%

3. sz. táblázat: A 2020. évi kismegyeri terepbejárások során talált ép kézilőfegyver-lövedékek méret szerinti megoszlása

A kismegyeri csata helyszíne is azon csataterek közé tartozik, amelyeken több különböző kor hadtörténeti emlékei lelhetők fel. A Pándzsa-ér mentén folytatott 2020. évi fémkereső műszeres terepbejárások során jelentős mennyiségű második világháborús *militaria*, köztük harc- és szállítójárművek roncsdarabjai (szovjet SzU–76 önjárólöveghez tartozó páncéllemez és támasztógörgő, szovjet

27 A terepbejárások során talált tárgyi emlékekből a Függelékben közölt katalógusban adunk közre válogatást.

IL–2-es csatarepülőgép festett, alumínium roncseleme, német Büssing-NAG tehergépkocsi-alkatrészek), valamint német és magyar katonai ruházati emlékek is napvilágra kerültek.[28]

Összegzés

A csatatérrégészet már jelentős múltra tekint vissza hazánkban, napjainkig hét a mai, illetve a történeti Magyarország területén található összecsapás helyszínén indultak meg próba, illetve szisztematikus fémkereső műszeres terepi kutatások. A fémkereső műszeres terepbejárásokkal is kísért csatatérkutatásokat a 4. számú táblázatban adatoljuk. A magyarországi konfliktusrégészet, illetve csatatérrégészet fejlődésének fontos tényezőjének tartjuk a hazai – jellemzően itthon múzeumi keretek között folytatott – közösségi régészet (*community archaeology*) térhódítását.

Csatatér		A fémkereső műszeres terepbejárások kezdete
1.	Mohács (1526)	1992
2.	Romhány (1710)	2010
3.	Harsány-hegy (1687)	2015
4.	Muhi (1241)	2018
5.	Segesvár (Románia) (1849)	2018
6.	Kismegyer (1809)	2019
7.	Koroncó (1704)	2020

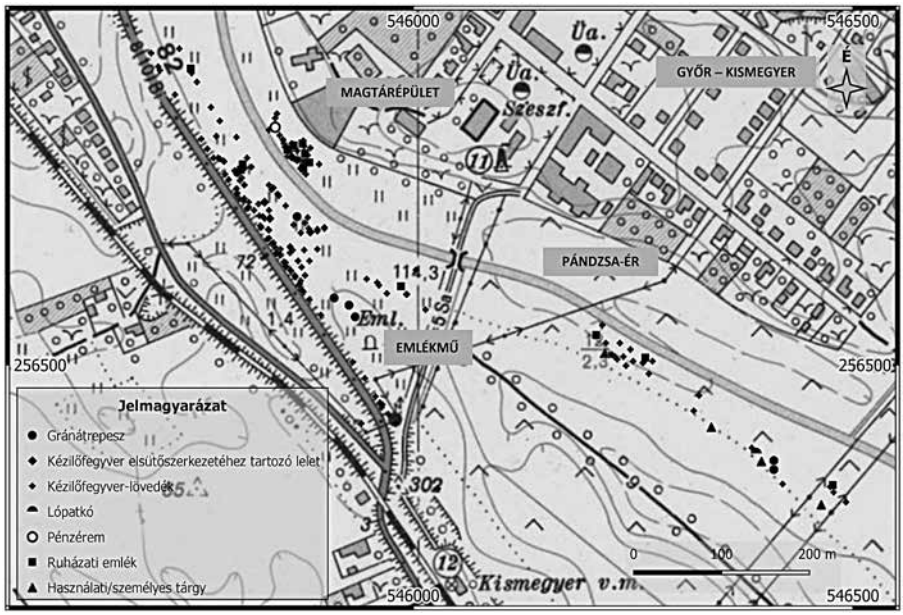
4. sz. táblázat: Fémkereső műszeres terepbejárásokkal kombinált csatatérrégészeti kutatások a mai és a történeti Magyarország területén[29]

A kismegyeri csatatér területe napjainkban jellemzően mezőgazdasági művelés alatt áll. A 2019–2020. évi fémkereső műszeres terepi kutatások a Pándzsa-ér mentén húzódó csatatér centrumterületére irányultak.[30] Vélelmezhetően nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a csatatérre a legnagyobb veszélyt ma az illegális fémkereső műszeres „*kincskeresés*" és az urbanizáció jelenti. Érdemes jövőbeli vállalkozás lenne az 1809. évi harcok történéseit bemutató (többnyelvű) tájékoztató táblák állítása a csatatér fontosabb topográfiai pontjain. A Győr és Pannonhalma közötti kerékpárút 2020-ban kezdődő kiépítése pedig újabb értékes lehetőséget teremthet a csatatérnek a regionális örökségbarát turizmusba való bekapcsolásához.

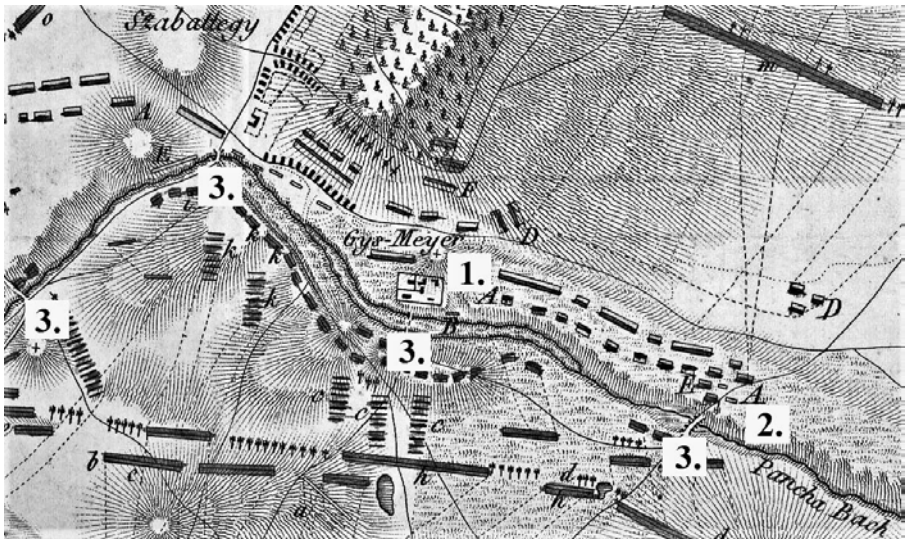
28 *Kulcsár* 2020.

29 *Négyesi* 1994.; *Négyesi* 2010.; *Polgár* 2020a. 195–202. o.; *Polgár* 2020b. 150–161. o.; *Laszlovszky – Rácz* 2020.

30 A csatatér topográfiájához lásd*: Plan de la bataille de Raab gagnée le 14 Juin 1809. Par le Prince Eugéne Vice Roi d'Italie sur les Armées réunies des Archiducs Jean* [et] *Joseph*. HM HIM Hadtörténeti Térképtár. Leltári szám: H IV a 1271/3.; *Gill* 2010. 79. o. [*Map* 13. *The Battle of Raab*.]

A Pándzsa-ér mentén 2019–2020-ban folytatott fémkereső műszeres terepbejárás leletmintázati térképe (rajzolta: Gombor László)

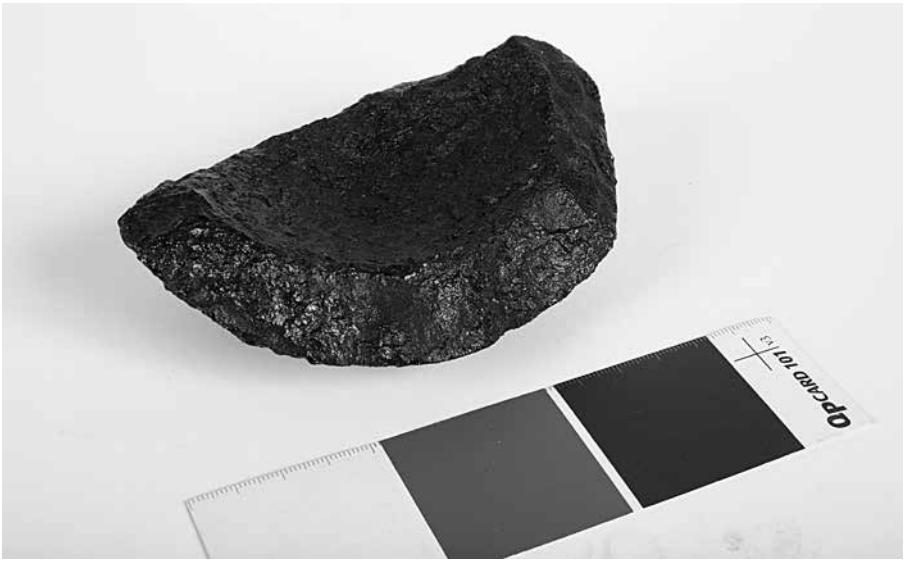

A kismegyeri csata helyszínrajzának részlete (1. bencés majorság, 2. Pándzsa-ér, 3. átkelőhely) (Plan de la bataille de Raab gagnée le 14 Juin 1809. Par le Prince Eugéne Vice Roi d'Italie sur les Armées réunies des Archiducs Jean [et] Joseph. Leltári szám: H IV a 1271/3., Hadtörténeti Térképtár)

Függelék
Katalógus (válogatás a kismegyeri csatatérkutatás leleteiből)[31]

1. Fegyverleletek

1.1. Tüzérségi emlékek

Gránátrepesz (leltári szám: 2020.37.1. HM HIM Hgy)

1.1.1. Gránátrepesz, vas. Legnagyobb hosszúsága: 123 mm, legnagyobb szélessége: 81 mm, vastagsága: 20 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.37.1., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM) Hadirégészeti Gyűjtemény (Hgy.)
1.1.2. Gránátrepesz, vas. Legnagyobb hosszúsága: 84 mm, legnagyobb szélessége: 80 mm, vastagsága: 20 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.38.1., HM HIM Hgy.
1.1.3. Gránátrepesz, vas. Legnagyobb hosszúsága: 105 mm, legnagyobb szélessége: 50 mm, vastagsága: 25–27 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.39.1., HM HIM Hgy.
1.1.4. Gránátrepesz, vas. Legnagyobb hosszúsága: 109 mm, legnagyobb szélessége: 61 mm, vastagsága: 25 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.40.1., HM HIM Hgy.

31 A katalógusban szereplő tárgyakat konzerválta: Mátyássy Gabriella restaurátorművész (HM HIM), a tárgyfotókat készítette: Szikits Péter múzeumi fotós (HM HIM).

1.1.5. Gránátrepesz, vas. Legnagyobb hosszúsága: 80 mm, legnagyobb szélessége: 70 mm, vastagsága: 20 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.41.1., HM HIM Hgy.

1.2. Kézilőfegyverek elsütőszerkezetéhez köthető leletek

Kézilőfegyver elsütőszerkezetéhez tartozó faragott kovakő ólomlemez-szorítóval (leltári szám: 2020.44.1., HM HIM Hgy.)

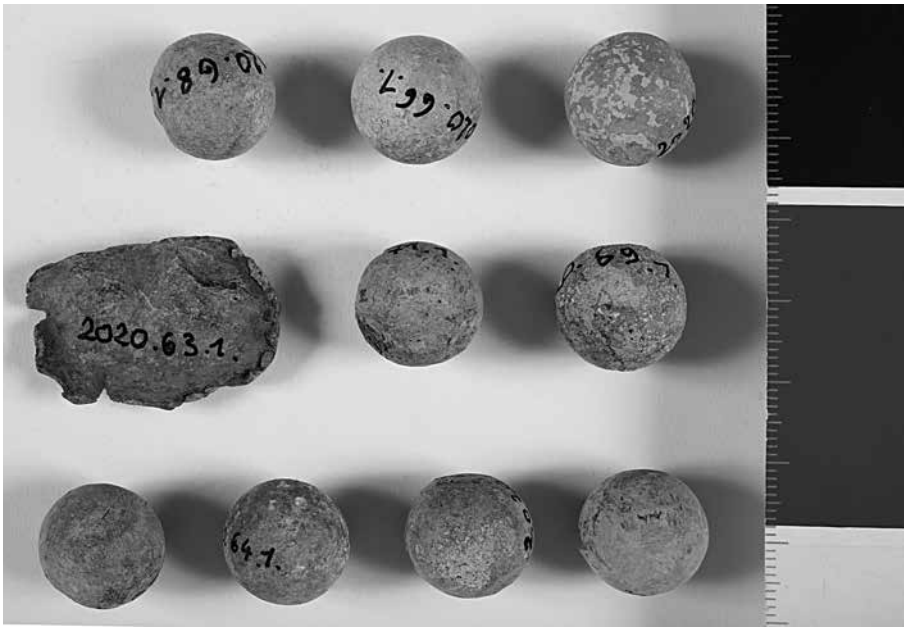
1.2.1. Faragott kovakő, ólomlemez-szorítóval. A kovakődarab repedt. Legnagyobb hosszúsága: 36 mm, legnagyobb szélessége: 29 mm, vastagsága: 8 mm. (A kovakő legnagyobb szélessége: 29 mm.) Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.42.1., HM HIM Hgy.

1.2.2. Faragott kovakő, ólomlemez-szorítóval. Legnagyobb hosszúsága: 36 mm, legnagyobb szélessége: 36 mm, vastagsága: 9 mm. (A kovakő legnagyobb szélessége: 32 mm.) Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.43.1., HM HIM Hgy.

1.2.3. Faragott kovakő, ólomlemez-szorítóval. Legnagyobb hosszúsága: 35 mm, legnagyobb szélessége: 30 mm, vastagsága: 7 mm. (A kovakő legnagyobb szélessége: 34 mm.) Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.44.1., HM HIM Hgy.

1.2.4. Kovaszorító-lemeztöredék, ólom. Legnagyobb hosszúsága: 41 mm, legnagyobb szélessége: 40 mm, vastagsága: 1 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.45.1., HM HIM Hgy.

1.3. Kézilőfegyver-lövedékek

Ép és deformált kézilőfegyver-lövedékek (leltári szám: 2020.63.1–2020.71.1., 2020.82.1., HM HIM Hgy.)

1.3.1. Kézilőfegyver-lövedék, deformálódott (becsapódott), ólom. Legnagyobb hosszúsága: 32 mm, legnagyobb szélessége: 21 mm, vastagsága: 6,5 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.63.1., HM HIM Hgy.

1.3.2. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.64.1., HM HIM Hgy.

1.3.3. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.65.1., HM HIM Hgy.

1.3.4. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.66.1., HM HIM Hgy.

1.3.5. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.67.1., HM HIM Hgy.

1.3.6. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.68.1., HM HIM Hgy.

1.3.7. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.69.1., HM HIM Hgy.
1.3.8. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.70.1., HM HIM Hgy.
1.3.9. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.71.1., HM HIM Hgy.
1.3.10. Kézilőfegyver-lövedék, deformálódott (becsapódott), ólom. Legnagyobb hosszúsága: 25 mm, legnagyobb szélessége: 19 mm, vastagsága: 4 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.72.1., HM HIM Hgy.
1.3.11. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.73.1., HM HIM Hgy.
1.3.12. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.74.1., HM HIM Hgy.
1.3.13. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.75.1., HM HIM Hgy.
1.3.14. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.76.1., HM HIM Hgy.
1.3.15. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.77.1., HM HIM Hgy.
1.3.16. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.78.1., HM HIM Hgy.
1.3.17. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.79.1., HM HIM Hgy.
1.3.18. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.80.1., HM HIM Hgy.
1.3.19. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.81.1., HM HIM Hgy.
1.3.20. Kézilőfegyver-lövedék, ép, ólom. (Az öntéskor keletkezett csonkot eltávolították.) Átmérője: 16 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.82.1., HM HIM Hgy.

2. Ruházati emlékek

Francia egyenruhagombok (leltári szám: 2020.46.1–2020.54.1., HM HIM Hgy.)

2.1. Csattest töredéke, réz. (A csattest töredékes, a csattüske hiányzik.) Legnagyobb hosszúsága: 42 mm, legnagyobb szélessége: 25 mm, vastagsága: 1,5 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.59.1., HM HIM Hgy.

2.2. Félpitykegomb, töredékes, réz. Átmérője: 15 mm, magassága: 8 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.60.1., HM HIM Hgy.

2.3. Félpitykegomb, ép, réz. (A gombfül enyhén deformált.) Átmérője: 17 mm, magassága: 15 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.61.1., HM HIM Hgy.

2.4. Francia egyenruhagomb, ép, réz. A „*106*”-os ezredszámmal. (A négylyukú fül ép.) Átmérője: 22 mm, vastagsága: 1-5 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.46.1., HM HIM Hgy.

2.5. Francia egyenruhagomb, ép, réz. A „*106*”-os ezredszámmal. (A négylyukú fül ép.) Átmérője: 22 mm, vastagsága: 1-5 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.47.1., HM HIM Hgy.

2.6. Francia egyenruhagomb, ép, réz. A „*106*”-os ezredszámmal. (A négylyukú fül ép.) Átmérője: 22 mm, vastagsága: 1-5 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.48.1., HM HIM Hgy.

2.7. Francia egyenruhagomb, ép, réz. A „*84*”-es ezredszámmal. (A négylyukú fül ép.) Átmérője: 22 mm, vastagsága: 1-5 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer

(fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.49.1., HM HIM Hgy.

2.8. Francia egyenruhagomb, ép, réz. Az ezredszám rosszul olvasható. (A négylyukú fül ép.) Átmérője: 16 mm, vastagsága: 1-5 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.50.1., HM HIM Hgy.

2.9. Francia egyenruhagomb, ép, réz. A „*29*”-es ezredszámmal. (A négylyukú fül ép.) Átmérője: 16 mm, vastagsága: 1-5 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.51.1., HM HIM Hgy.

2.10. Francia egyenruhagomb, ép, réz. Az ezredszám rosszul olvasható. (A négylyukú fül ép.) Átmérője: 16 mm, vastagsága: 1-5 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.52.1., HM HIM Hgy.

2.11. Francia egyenruhagomb, ép, réz. A „*106*”-os ezredszámmal. (A négylyukú fül ép.) Átmérője: 16 mm, vastagsága: 1-5 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.53.1., HM HIM Hgy.

2.12. Francia egyenruhagomb, ép, réz. A „*106*”-os ezredszámmal. (A négylyukú fül ép.) Átmérője: 16 mm, vastagsága: 1-5 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.54.1., HM HIM Hgy.

3. Lószerszám

Lópatkó
(leltári szám: 2020.62.1., HM HIM Hgy.)

3.1. Patkó, ép, vas. A patkón két szög maradványa maradt meg. Legnagyobb hosszúsága: 105 mm, legnagyobb szélessége: 19-27 mm, vastagsága: 4-15 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.62.1., HM HIM Hgy.

4. Pénzérem

I. Ferenc 1 krajcárosa (leltári szám: 2020.58.1., HM HIM Hgy.)

4.1. I. Ferenc 1 krajcárosa („S", 1800), réz. Átmérője: 22 mm, vastagsága: 1,5 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.58.1., HM HIM Hgy.

5. Használati/személyes tárgyak

Késpenge töredéke (leltári szám: 2020.55.1., HM HIM Hgy.)

5.1. Késpenge töredéke, vas. A mérhető legnagyobb hosszúsága: 83 mm, a pengerész legnagyobb hosszúsága: 47 mm, szélessége: 15-20 mm, vastagsága: 3,5 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.55.1., HM HIM Hgy.
5.2. Tűzgyújtó, ép, vas. Legnagyobb hosszúsága: 87 mm, legnagyobb szélessége: 32 mm, vastagsága: 7 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.56.1., HM HIM Hgy.
5.3. Tűzgyújtó, ép, vas. Legnagyobb hosszúsága: 74 mm, legnagyobb szélessége: 21 mm, vastagsága: 5 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári száma: 2020.57.1., HM HIM Hgy.

Irodalomjegyzék

Sajtóforrások

A kismegyeri emlékoszlop 1897.
A kismegyeri emlékoszlop. [A szerző megadása nélkül.] *Vasárnapi Ujság*, 1897. október 24. 44. évf. 43. sz. 713. o.

A kismegyeri ünnep 1897.
A kismegyeri ünnep. [A szerző megadása nélkül.] *Budapesti Hírlap*, 1897. október 18. 17. évf. 290. sz. 2–3. o.

Az utolsó inszurrekció emléke 1897.
Az utolsó inszurrekció emléke. [A szerző megadása nélkül.] *Pesti Hírlap*, 1897. október 16. 19. évf. 287. sz. 4–5. o.

Franczia temető a Mecsekben 1900.
Franczia temető a Mecsekben. [A szerző megadása nélkül.] *Pécsi Napló*, 1900. február 28. 9. évf. 47. sz. 3–4. o.

Szakirodalom

Binder – Quade 2018.
Binder, *Michaela* – *Quade*, *Leslie:* Death on a Napoleonic battlefield – Peri-mortem trauma in soldiers from the Battle of Aspern 1809. *International Journal of Paleopathology*, 22. (2018.) 66–77. o.

Bodnár 1897a.
Bodnár István: A győri csata 1809. június 14-én. (Első közlemény.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 1897. 10. évf. 388–433. o.

Bodnár 1897b.
Bodnár István: A győri csata 1809. június 14-én. (Második és befejező közlemény.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 1897. 10. évf. 484–536. o.

Bosquet et al. 2017.
Bosquet, *Dominique – Yernaux*, *Genevive – Fossion*, *Alain – Vanbrabant*, *Yves:* The Waterloo Soldier. An Archaeological Investigation at the Heart of the Conflict. Namur, 2017.

Buzhilova et al. 2008.
Buzhilova, *Alexandra – Rigeade*, *Catherine – Shvedchikova*, *Tatiana– Ardagna*, *Yann – Dutour*, *Olivier:* The Discovery of a Mass Grave of Napoleon's Great Army in Kaliningrad (formerly *Königsberg)*, Russian Federation: preliminary results and interpretations. In: Vers une anthropologie des catastrophes. 9e Journées d'Anthropologie de Valbonne. Éd.: *Buchet*, *Luc – Rigeade*, *Catherine – Séguy*, *Isabelle – Signoli*, *Michel.* Antibes, 2008. 375–383. o.

Domanovszky 1944.
Domanovszky Sándor: József nádor élete. I. kötet, 2. rész. Budapest, 1944.

Fernández-Montblanc et al. 2016.
Fernández-Montblanc, *Tomás– Bethencourt*, *Manuel – Río*, *Laura del – Benavente*, *Javier – Gracia*, *Javier:* Study of the Fougueux wreck (1805) and the remains of the Fort Lacy (1813) as indicators of paleocoastline. Actas del V Congreso Internacional de Arqueología Subacuática (IKUWA V). Ed.: *Belinchón*, *Rocío Castillo – Pernía*, *Abraham Ramírez – Sobrino*, *Luis Ángel Torres.* Cartagena, 2016. 406–418. o.

Fernández-Montblanc – Izquierdo – Bethencourt 2018.
Fernández-Montblanc, *Tomás – Izquierdo*, *Alfredo – Bethencourt*, *Manuel:* Scattered shipwreck site prospection: the combined use of numerical modeling and documentary research (Fougueux, 1805). *Archaeological and Anthropological Sciences*, 2018. 10. 1. 141–156. o.

Gill 2010.
Gill, *John H.:* 1809. Thunder on the Danube: Napoleon's Defeat of the Habsburgs. Vol. III. London, 2010. o.

Gömöry 1889a.
Gömöry Gusztáv: Az 1809-ik évi magyar nemesi felkelés. (Első közlemény.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 1889. 2. évf. 79–100. o.

Gömöry 1889b.
Gömöry Gusztáv: Az 1809-ik évi magyar nemesi felkelés. (Második közlemény.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 1889. 2. évf. 233–243. o.

Harrison – Laino 2015–2016.
Harrison, *Hilary – Laino*, *Florence:* The Finds of Waterloo Uncovered. *Waterloo Uncovered*, 2015–2016. 1. 37–39. o.

Homann – Weise 2009.
Homann, *Arne – Weise*, *Jochim:* The Archaeological Investigation of Two Battles and an Engagement in North Germany from the 19th Century: A Summary of Work Carried Out at Idstedt, Grossbeeren and Lauenburg. *Journal of Conflict Archaeology*, 2009. 5. 1. 27–56. o.

Horáčková 1997.
Horáčková, *Ladislava:* Findings of War-Time Injuries from the Battle of Austerlitz. *Anthropologie*, 1997. 35. 3. 283–289. o.

Kulcsár 2020.
Kulcsár Viktor: Két csata, egy helyszín. *Magyar Honvéd*, 2020. 31. évf. 12. sz. 44–45. o.

Laszlovszky – Rácz 2020.
Laszlovszky József – Rácz Tibor Ákos: Fémkeresős kutatások a muhi csatatéren. Közösségi régészet, hadszínterek vizsgálata és a kapcsolódó módszertani kérdések. *Magyar Régészet*, 2020. 9. évf. 4. sz. 70–80. o.

Lázár 2015.
Lázár Balázs: A Magyar Királyság katonasága a Habsburg Birodalom hadseregében (1741–1813). In: Magyarország hadtörténete III. Szerk. *Hermann Róbert*. Budapest, 2015. 41–114. o.

Lunardini – Rollo – Fornaciari 2002.
Lunardini, *Antonella – Rollo*, *Franco – Fornaciari*, *Gino:* Bone lesions from the ossuary of the Napoleonic battle of Marengo, Northern Italy (14th June 1800). *Journal of Paleopathology*, 2002. 4. 2. 69–75. o.

Mémoires et correspondance politique et militaire du prince Eugène. V. 1859.
Mémoires et correspondance politique et militaire du prince Eugène. Tome V. Publiés, annotés et mis en ordre par A. Du Casse. Paris, 1859.

Nagy 2002.
Nagy Gábor: Francia emlékek a Mecsekben. *Pécsi Szemle*, 2002. 5. évf. 1. sz. 71–79.o.

Négyesi 1994.
Négyesi Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1994. 107. évf. 4. sz. 62–79. o.

Négyesi 2010.
Négyesi Lajos: Az 1710. évi romhányi csata a terepkutatások tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2010. 123. *évf.* 4. sz. 862–875. o.

Nováki 2005.
Nováki Gyula: „Napóleon-sáncok" Százhalombattán. *Várak, Kastélyok, Templomok*, 2005. február. 14–17. o.

Nováki – Tolnai 2010.
Nováki Gyula – Tolnai Gergely: Napóleon-kori sáncerődök Ács és Nagyigmánd térségében. *Castrum*, 12. 2010. 71–102. o.

Ódor 2012.
Ódor Imre: „Lóra nemes, fegyverre magyar!" Az inszurgensek próbatétele 1809-ben. In: Franciák Magyarországon, 1809 (II. kötet). Szerk. *Bana József – Katona Csaba.* Budapest / Győr, 2012. 219–233. o.

Picard 2016.
Picard, Emiel: Archaeological Perspectives on the Battle of Waterloo: Analysing lead shot from the Waterloo Uncovered excavations 2015 and 2016. Dissertation, University of Glasgow, 2016.

Polgár 2020a.
Polgár Balázs: Történelmi csatatereken - Harsány-hegy (1687), Kismegyer (1809) és Segesvár (1849). In: Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Szerk. *Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila.* Budapest, 2020. 189–206. o.

Polgár 2020b.
Polgár Balázs: Csata a Harsány-hegynél (1687). Háború, régészet és kulturális örökségvédelem. Budapest, 2020.

Pollard 2015–2016.
Pollard, Tony: Archaeology Roundup: Excavation Results 2015–2016. *Waterloo Uncovered*, 1. (2015–2016.) 9–16. o.

Pradines 2014.
Pradines, Stéphane: Napoleonic Fortifications in Egypt 1798–1801. *Fort*, 42. 2014. 88–116. o.

Reiszig et al. 1908.
Reiszig Ede – Szabó Zsigmond – Isoó Vince – Kiss István: Győr vármegye és város története. In: Győr vármegye. Szerk. *Borovszky Samu*. Budapest, 1908. 269–419. o.

Salavert – Hello – Lemaire 2016.
Salavert, Aurélie – Hello, Germain – Lemaire, Frédéric: Firewood of the Napoleonic Wars: the first application of archaeological charcoal analysis to

a military camp in the north of France (1803–1805). *Antiquity*, 90. 2016. 353. 1334–1347. o.

Signoli et al. 2004.
Signoli, Michel – Ardagna, Yann – Adalian, Pascal – Devriendt, William – Lalys, Loïc – Rigeade, Catherine – Vette, Thierry – Kuncevicius, Albinas – Poskiene, Justina – Barkus, Arunas – Palubeckaité, Zydrune – Garmus, Antanas – Pugaciauskas, Virgilijus – Jankauskas, Rimantas – Dutour, Olivier: Discovery of a mass grave of Napoleonic period in Lithuania (1812, Vilnius). *Comtes Rendus Palevol*, 3. 2004. 219–227. o.

T. Szőnyi 1970.
T. Szőnyi Eszter: Jelentés a Győr, IV. /Kismegyer/ Arató u. alatti leletmentésről. Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, [Xantus János Múzeum] R. A. 945-71. Győr, 1970. október 8. 1–2. o.

Veress 1987.
Veress D. Csaba: Napóleon hadai Magyarországon. Budapest, 1987.

Winkler 2012.
Winkler Gusztáv: A győri sánctábor kutatása. In: Franciák Magyarországon, 1809 (II. kötet). Szerk. *Bana József – Katona Csaba*. Budapest / Győr, 2012. 279–285. o.

The Archaeology of the Napoleonic Wars – 2019–2020 Research on the Site of the Battle of Kismegyer

Battlefield archaeology already dates back some way in Hungary: so far, investigations have been launched at seven battlefield sites on territories that were part of Hungary at the time their respective battles took place. The sites explored are those of the battles of Muhi (1241), Mohács (1526), Harsány Mountain (1687), Koroncó (1704), Romhány (1710), Kismegyer (1809), and Segesvár (1849; the last mentioned site is now in Romania). The research conducted took the form of fieldwalking, either of the test kind or else systematic survey work using metal-detection equipment. In our view, an important factor in the development of conflict archaeology, including battlefield archaeology, in Hungary is the growth of community archaeology, within a framework afforded by the country's museums. Today, the site of the Battle of Kismegyer is for the most part under cultivation; it is probably correct to say that the greatest threats to this particular location are illegal 'treasure-hunting' with metal detectors on the one hand and urban sprawl on the other. Fieldwalking operations in 2019–2020 on the middle area of the battlefield, which stretches on either side of the Pándzsa brook, were conducted on lands under agricultural cultivation some 63,500 sq. m. in extent. During the course of the work, 182 objects hypothetically linkable to the battle were uncovered (finds relating to weapons, clothing, and horse tack; coins; items for personal use). A worthwhile

undertaking for the future would be erecting information boards at the more important topographical points on the battlefield that explain – in different languages – what happened during those struggles in 1809. The building of a cycle path between Győr and Pannonhalma (work on which began in 2020) may create for the battlefield additional valuable opportunities to link in to heritage tourism in the region.

Die Archäologie der Napoleonischen Kriege – Die Feldforschung des Schlachtfeldes von Kismegyer (2019–2020)

Die Schlachtfeldarchäologie in Ungarn kann schon auf eine bedeutende Vergangenheit zurückblicken, bis zum heutigen Tag begannen auf sieben Schlachtschauplätzen des heutigen und des historischen Ungarns systematische Feldforschungen mit Metalldetektoren, so auf den Schauplätzen der Schlacht von Muhi (1241), der Schlacht von Mohács (1526), der Schlacht am Berg Harsány (1687), der Schlacht von Koroncó (1704), der Schlacht von Romhány (1710), der Schlacht von Kismegyer (1809) und dem Gefecht von Segesvár (1849, Schäßburg, heute Sighișoara, Rumänien). Wir messen der Verbreitung der Gemeinschaftsarchäologie – die in Ungarn typischerweise im Rahmen der heimischen Museen betrieben wird – innerhalb der Entwicklung der ungarischen Konflikt- und Schlachtfeldarchäologie hohe Bedeutung zu. Das Gebiet der Schlacht von Kismegyer steht heute grundsätzlich unter landwirtschaftlicher Nutzung. Wahrscheinlich liegen wir nicht falsch, wenn wir behaupten, dass die größten Gefahren für das Schlachtfeld die illegale „Schatzsuche“ mit Metalldetektoren und die Urbanisation darstellen. Die Feldbegehungen in den Jahren 2019–2020 wurden auf dem Zentrumgebiet des Schlachtfeldes neben dem Pándzsa-Rinnsal, in der Umgebung des Schlachtdenkmals, auf einem 63500 m² großen Gebiet unter landwirtschaftlicher Nutzung durchgeführt. Während der Arbeiten wurden 182 Artefakte, die hypothetisch mit der Schlacht in Verbindung gebracht werden können, zu Tage gefördert (Waffenfunde, Kleidungsandenken, Pferdegeschirr, Geldmünzen, persönliche Objekte und Nutzgegenstände). Ein lohnenswertes zukünftiges Unterfangen wäre es, auf den wichtigeren topographischen Punkten des Schlachtfeldes (mehrsprachige) Informationstafeln über die Geschichte der Kämpfe von 1809 aufzustellen. Der in 2020 beginnende Ausbau des Fahrradweges zwischen Győr (Raab) und Pannonhalma (Martinsberg) kann eine neue wertvolle Möglichkeit schaffen, das Schlachtfeld in den erbschaftsorientierten Tourismus einzubinden.

Jamrich Viktor

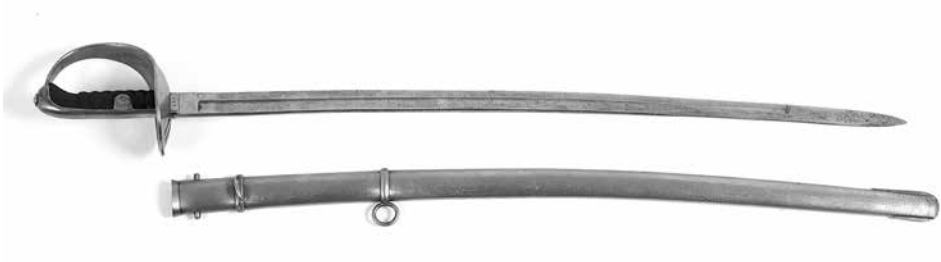
ÚJ SZERZEMÉNYEK – A HIDEGFEGYVER GYŰJTEMÉNY 2020. ÉVI PÁLYÁZATI GYARAPODÁSA

A Hadtörténeti Múzeum 2020-ban sikerrel pályázott az NKA Közgyűjteményi Kollégiumának műtárgyvásárlási pályázatán (múzeumi műtárgyak szerzeményezése), ahol sikerült három bevételezni kívánt műtárgy árának 50%-át elnyernie. A fennmaradó rész önerőből történő kipótlása után mindhárom tárgy gyarapításra került a Hidegfegyver Gyűjteménybe. A tárgyak 2021 augusztusában a „Műtárgyak a középpontban" tárlóban közelebbről is megtekinthetőek voltak a látogatók számára. A következőkben az egyes tárgyak rövid leírását és a tárgyak beérkezési fotóit tesszük közzé.

1. Osztrák–magyar 1875 M huszár legénységi szablya hüvellyel

Történeti áttekintés

Minden hadseregben – különösen a 19. században – gyakori jelenség volt, hogy az egyes fegyvernemek saját hidegfegyvert igényeltek a katonai felsővezetéstől. Ezt egyrészt sajátos harcmódjuk miatt, vagy gyakran csak a saját különállóságuk hangsúlyozására használták. Úgy tűnik, hogy az 1868-ban újraalakult Magyar Királyi Honvédség lovassága számára is ez lehetett a fő mozgatórugó, amikor 1875-ben bevezették a kizárólag a honvéd lovasság legénységi állományának szánt huszárszablyát. A darab valójában az 1858 M lovas legénységi szablya pengéjének és az 1869 M lovassági szablya markolatának egy egyszerűsített változata. Használata az első világháborúig adatolható, kivonása után – az 1904 M váltotta – „oktató kard"-ként folytatta pályafutását.

Osztrák–magyar 1875 M huszár legénységi szablya hüvellyel

Jelentősége

A honvéd huszárság egyetlen, csak számára rendszeresített legénységi harceszköze. Kimondottan ritka darabnak számít, mert a császári és királyi közös hadsereg lovasságát az 1869 M, majd az 1904 M szablyával szerelték fel, így azokból összehasonlíthatatlanul több maradt fenn. Igazi érdekessége, hogy bár a beütők alapján a Honvéd Központi Fegyvertár vette át, azonban nem a Honvédség, hanem a császári és királyi közös hadsereg Erdélyben állomásozó 2. huszárezrede számára lett kiutalva. A fegyverszámok szintén szokatlanok: ilyen magas szám elvileg nem létezhetne – ez a téma feltétlenül további kutatást igényel.

2. Osztrák–magyar 1904 M lovas legénységi szablya hüvellyel

Történeti áttekintés

Az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének – és egyben a magyar huszárságnak is – utolsó lovassági hidegfegyvere. Bár 1904-ben rendszeresítették, minőségi problémák miatt a közös hadseregben 1908-ig, míg a Honvédségnél 1909-ig nem rendelték el a használatát, így az első világháború kitöréséig a teljes lovasságnak csak töredéke volt ezzel felszerelve. Az 1914-es és 1915-ös nagy veszteségek miatt azonban az ezredek bevethető lovasállománya (ekkor a szablyákat már csak a lóra málházták) fokozatosan csökkent, mígnem 1917-ben már ezredenként mindössze egyetlen szakasznyi erőre csökkent – az így leolvadt mennyiségi szükségleteket pedig már könnyedén pótolhatták az új eszközökkel. A Horthy-korban felállított négy új huszárezred természetesen átvette a teljes megmaradt fegyveranyagot, amely a második világháborúig rendszerben maradt (az utolsó ismert, szablyával végrehajtott magyar lovasrohamra 1941-ben, az ukrajnai Mihajlovka térségében került sor). 1935-ben rendszeresítették egy minimálisan könnyített változatát.

Osztrák–magyar 1904 M lovas legénységi szablya hüvellyel

Jelentősége

Kiváló megtartású tárgy, amely beütői alapján jellemzően mutatja be az első világháborús hadiipar fegyvergyártási gyakorlatát: a fegyvert Carl Grasser udvari és hadi hidegfegyver-üzeme (Wien, VII. Burggasse 38.), míg a hüvelyt Pacholek György kard- és vívószergyáros (Budapest, VIII. Nagytemplom utca 31.)

gyártotta. A kész fegyvert 1915-ben a bécsi központi fegyvertárban vették át, majd a császári és királyi 4. huszárezredhez került. A pengetőn lévő festéknyomok alapján a fegyver valószínűleg teljesen be volt mázolva, mert a fronton elég korán rájöttek, hogy a nagy, csillogó felület kiváló célpontot nyújt. A leggyakoribb ilyen anyag a hadrakelt sereg tüzérségi löveganyagának festésére használt olívzöld olajfesték volt.

3. Magyar 1940 M gyalogcsendőr szablya hüvellyel

Történeti áttekintés

Az 1881-ben létrehozott Magyar Királyi Csendőrség gyalogcsendőrei számára egy rövidebb, a gyalogos szolgálatra alkalmasabb szablyát adtak ki használatra (ennek pontos időpontja és körülményei a mai napig nem tisztázottak, így mintaszáma sem ismert). Az alaptípust kisebb változtatásokkal folyamatosan alkalmazták és gyártatták több évtizeden keresztül – így a Horthy-korban is. Bár 1937-ben jelentősen csökkentették a viselési körülményeit (például aki puskával és szuronnyal volt felszerelve, annak már nem kellett hordania), azonban az egyre jobban megfogyatkozott készletek pótlására 1940-ben egy új minta bevezetése mellett döntöttek. Az új típus alapvetően megegyezett a korábbival, a lényegi változtatás a fogantyú anyagában (gumi) volt. Az ország egy évvel későbbi hadba lépése miatt azonban a gyártása biztosan csekély mértékű lehetett, ugyanis a gumi igen gyorsan hiánycikké vált – sőt, gumitartalmú termékek előállítását tiltó iparügyi miniszteri rendelet már éppen 1940-ből is ismert.

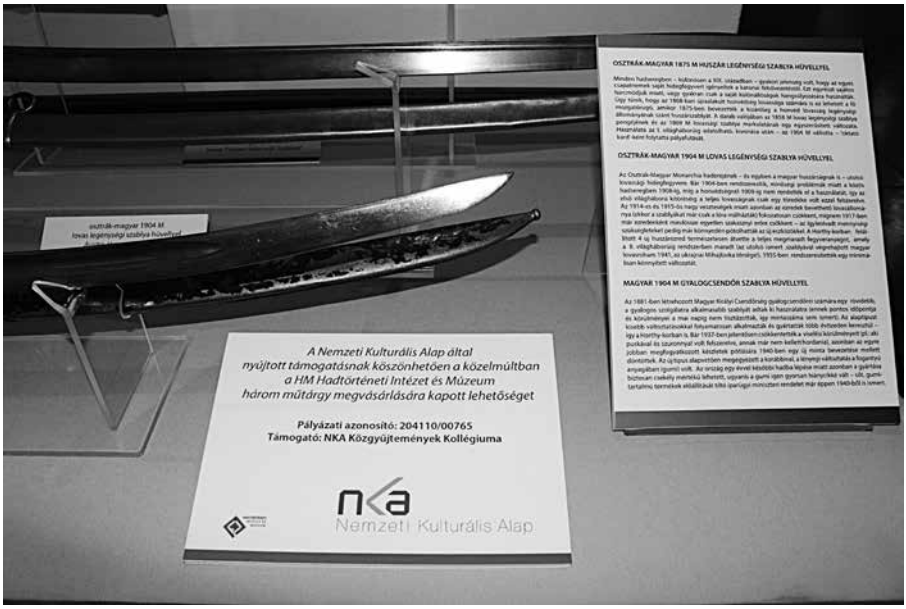
Magyar 1940 M gyalogcsendőr szablya hüvellyel

Jelentősége

A típus csak néhány évig volt rendszerben (1940–1945), így rendkívül ritkán előforduló darab. Az előkerülő példányok általános problémája a gumifogantyú sérült állapota, mert vagy a rossz tartási körülmények, vagy a fegyver tisztítása/konzerválása közbeni olajozása a gumi sérülését idézi elő. Figyelemre méltó továbbá a pengében lévő különös beütő (SZ F. 101) is, mivel ilyen csendőrkardon nem ismert. A normál beütő csak a csendőrkerület számát és a fegyverszámot (például VIII. CS I 169.) kellene, hogy tartalmazza. A feloldása alapvetően

városokkal (SzékesFőváros, SzékesFehérvár) lenne összefüggésbe hozható, ott azonban rendőri alakulatok működtek, így ebben a kérdésben további kutatás szükséges. A hüvelyt betétjének rögzítési módja (egy csavar a külső oldalon) még a Horthy-kor előttre datálja, ami jól mutatja, hogy a régi, de használható alkatrészeket is gondosan felhasználták.

Az új szerzemények a „Műtárgyak a középpontban” tárlóban, 2021. augusztus

Irodalomjegyzék

A budapesti és a környékbeli távbeszélő-hálózatok előfizetőinek és nyilvános állomásainak betűrendes névsora 1917. Budapest, 1917.

A m. kir. iparügyi miniszternek 41.300/1940. Ip. M. számu rendelete – egyes cikkek gumiból előállításának eltiltása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1940. szeptember 3. 74. évf. 198. sz. 3. o.

Az utolsó huszárroham (Mihajlovka, 1941. augusztus 15.). (Huszáremlékek 3. sz.) Szerk. *Bene János.* Nyíregyháza, 2011.

Csillag Ferenc: Kardok történelmünkben. Budapest, 1971.

Deseő Lajos: Erdélyi ezredek a világháborúban. Budapest, 1941.

F-8. A m. kir. honvédség szálfegyvereinek leírása. Budapest, 1899.

F-8. A m. kir. honvédség szálfegyvereinek leírása. Budapest, 1944.

Lugosi József – Temesváry Ferenc: Kardok. Budapest, 1988.

Ortner, M. Christian – Artlieb, Erich: Mit blankem Säbel. Wien, 2003.

Parádi József: A Magyar Királyi Csendőrség. Budapest, 2012.

Radványi József: A volt cs. és kir. 4. huszárezred története. II. kötet (1902–1919). Budapest, 1929.

Wagner, Eduard: Cut and Thrust Weapons. Prague, 1969.

New Acquisitions – Additions to the Edged Weapons Collection (by Competition in 2020)

In 2020, the Military History Museum submitted a successful entry in a competition announced that year for the purchase of artefacts. The article in question presents the Collection's new acquisitions (an Austro-Hungarian M 1875 other ranks' hussar sabre with scabbard, an Austro-Hungarian M 1904 other ranks' cavalry sabre with scabbard, and a Hungarian M 1940 foot gendarmerie sabre with scabbard).

Neue Anschaffungen – Wettbewerblicher Zuwachs der Kaltwaffen-Sammlung in 2020

Das Museum für Militärgeschichte hat sich in 2020 erfolgreich beim Wettbewerb für Kunstobjektkauf des Kollegiums für Öffentliche Sammlungen des Nationalen Kulturfonds beworben. Der Aufsatz stellt die neuen Anschaffungen der Sammlung (österreichisch-ungarischer Husaren-Mannschaftssäbel M 1875 mit Scheide, österreichisch-ungarischer Kavallerie-Mannschaftssäbel M 1904 mit Scheide, ungarischer Infanterie-Gendarmeriesäbel M 1940 mit Scheide) vor.

Gondos László – Szatmári András

RENDSZERESÍTETT DÁN LŐFEGYVEREK A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

Elöltöltő lőfegyverek

A Hadtörténeti Múzeum Korai Lőfegyver Gyűjteményében hat olyan fegyver található, amit a 19. század derekán rendszeresített a Dán Királyi Haderő. A három tüzérségi és egy lovassági pisztolyból, valamint két lovassági karabélyból álló tárgycsoport többségét „régi anyag"-ként tartja számon a nyilvántartás, azaz a fegyverek még a második világháborút megelőzően kerültek be a gyűjtemény állományába. A történelmi eseményeket figyelembe véve könnyen adja magát a feltételezés, hogy azt megelőzően az 1864. február 1. – október 30. között zajló porosz–osztrák–dán (vagy második schleswig-holsteini) háború során hadizsákmányként kerülhettek előbb osztrák, majd osztrák–magyar, végül magyar tulajdonba.

A porosz–osztrák–dán háború

A Dán Királyság és a német területek között húzódó két hercegség, Schleswig és Holstein a 19. század óta okozott kisebb-nagyobb konfliktusokat Dánia és a német államalakulatok viszonyában. Az ellentétek legfőbb kiváltó oka az volt, hogy a dán uralkodók, akik 1460 óta perszonáluniós kapcsolatban álltak a nevezett tartományokkal, fokozatosan megpróbálták felszámolni a hercegségek önállóságát, hogy beolvasszák őket a születőben lévő homogén dán nemzetállamba. Ezt a törekvést azonban a jórészt német identitású lakosság egyértelműen elutasította és megindult az egyre erőteljesebb orientáció az 1815. június 8-án létrehozott Német Szövetség (*Deutscher Bund*) felé, olyannyira, hogy Holstein teketóriázás nélkül alá is írta a csatlakozási okmányt. A valódi töréspont 1848-ban következett be, amikor három évig tartó háború tört ki Dánia és a Német Szövetség által fegyveresen is támogatott schleswig-holsteiniek között. Habár eleinte a hercegségeknek kedvezett a hadiszerencse, később a dánok vették át a kezdeményezést és jelentős sikereiknek köszönhetően az 1852-ben nagyhatalmi közvetítéssel megkötött londoni szerződés biztosította a terület feletti ellenőrzés megtartását – de csakis a korábbi perszonáluniós alapon, azaz a tartományok függetlenségének garantálásával.

Alig egy évtizednyi nyugalom után az 1863-ban trónra lépő IX. Keresztély dán király (1863–1912) felújította a hercegségekre irányuló nacionalista törekvéseket, ami mélységes felháborodást váltott ki a Német Szövetség államaiban, ahol népfelkelésre buzdítottak. A német egység megvalósításában vetélytársaknak számító Poroszország és Osztrák Császárság természetesen ugyancsak elítélte a dán intézkedéseket. Némi diplomáciai huzavonát követően az ügyesen manőverező porosz miniszterelnöknek, Otto von Bismarcknak sikerült rábírnia I. Ferenc József császárt (1848–1916) arra, hogy a két ország – figyelmen kívül hagyva a londoni szerződés szerint kizárólagos beavatkozási joggal rendelkező, ám katonailag gyenge Német Szövetség határozatait – közösen lépjen fel a dán agresszióval szemben.

Miután 1864. január 16-án IX. Keresztély visszautasította a londoni szerződés rendelkezéseinek betartására vonatkozó felszólítást, az osztrák és a porosz haderő február 1-jén átkelt az Eider folyón és Holsteinből benyomult Schleswig hercegség területére. A Ludwig von Gablenz báró irányította, 29.000 főnyi osztrák kontingens, azaz a császári-királyi VI. hadtest soraiban magyarországi kiegészítésű lovas- (huszár-) és gyalogezredek/alakulatok is voltak. A 46.000 fős porosz kontingens parancsnokságát Friedrich von Wrangel vezértábornagy látta el, aki egyben a hadjárat fővezére is volt. A szövetségesekkel szembenéző dán haderő létszáma nagyjából 30.000 főre volt tehető. A felek meglehetősen furcsa háborút vívtak egymással, hiszen IX. Keresztély hadvezetése tisztában volt azzal, hogy semmi esélye sincs a győzelemre, a dán haderő ezért éppen annyi ellenállást fejtett ki csupán, amennyi a lehető legkisebb embervesztesség elszenvedése mellett lehetővé tette a nemzeti becsület fenntartását. Az osztrákok február 3-án áttörték a Danevirke vonalát, majd 6-án az oeversee-i csatában lerohanták a visszavonuló dán csapatokat. Az addig külön-külön tevékenykedő porosz és osztrák csapatok ezt követően Flensburgnál egyesültek. Miután április 18-án a poroszoknak sikerült áttörniük a Düppeler-sáncot, az összevont haderő folytathatta a Jütland félszigeti előrenyomulást a dán törzsterületek felé. A háború első szakaszát Fredericia április 26–28-i ostroma és bevétele zárta le. IX. Keresztély csapatai Als és Fyn szigetein sáncolták el magukat, bízva a francia és brit beavatkozás jótékony hatásában.

1864. április 30-án Helmut von Moltke vezérőrnagy vette át az egyesített porosz–osztrák haderő irányítását, aki kihasználva a kéthónapos tűzszünet nyújtotta felkészülési lehetőséget, június 29-én megrohanta és elfoglalta Als szigetét. A dán ellenállás ezzel végképp összeomlott, az ország szárazföldi területei néhány napon belül kivétel nélkül megszállás alá kerültek. IX. Keresztély kormánya fegyverszünetet kért, majd kénytelen-kelletlen elfogadta a szövetségesek feltételeit. A háborút lezáró és a perszonáluniót megszüntető békeszerződést 1864. október 30-án, Bécsben írták alá. Schleswig ezt követően porosz, míg Holstein osztrák fennhatóság alá került.[1]

1 *Michael Embree:* Bismarck's First War: The Campaign of Schleswig and Jutland 1864. Warwick, 2007.

A helyőrségi szolgálatot ellátó osztrák csapatok egyik kiemelt feladata a dán haderő által hátrahagyott fegyverzet és felszerelés begyűjtése volt.[2] Szinte bizonyosra vehető, hogy a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményébe tartozó hat lőfegyver is ekkor került a császári-királyi VI. hadtest kezelésébe, majd az Osztrák Császárság (1867-től Osztrák–Magyar Monarchia) területére.

M-1848 lovassági karabély[3]

Dánia 1848-ban 800 darab csappantyús karabélyt vásárolt Liège-ből, Pierre-Joseph Lemille (1811–1882) fegyvergyártó műhelyétől. Az üzem 1836 és 1874 között működött a Féronstrée utcában.[4] A karabély legjellegzetesebb ismertetőjegye a gyűrűs kialakítású kakas. A célzást a csőszakállon elhelyezett nézőke és a csőtorkolaton található céltüske segítette. A típussal az 1830-ban rendszeresített kovás fegyvereket kívánták leváltani, az első példányok 1849 júliusában kerültek ki a csapatokhoz. A hároméves háború során a 3., 4., 5. és 6. dragonyosezredeket, valamint a Gárda huszárezred 1. és 2. századait szerelték fel vele.[5]

Az M-1848 lovassági karabély teljes jobb nézete

Az M-1848 lovassági karabély elsütőszerkezete

2 *Hajdu Tibor:* Fejérváry Géza karrierje, avagy miképp lehetett egy magyar Ferenc József kedvence. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2004. 117. évf. 1. sz. 3–59. o.

3 Az elöltöltő lőfegyvereknél azért indokolt az eredeti, dán minta-megnevezés használata, hogy ne okozzon félreértéseket a sok, azonos évben történt rendszeresítés magyarosítása.

4 *Vaabenhistoriske Tidsskriftet*, 1992. február. 25. évf. 2. sz.

5 *Anders Henriksen:* Danske militære kavaleriskydevåben i 1848-50 og 1864. In: Vaabenhistoriske aarbøger XXXVII. kötet 1991–1992. København, 1992. 69–147. o. (a továbbiakban: *Henriksen* 1992.)

Teljes hossz: 92 cm
Csőhossz: 51,6 cm
Űrméret: 17,1 mm
Tömeg: 2526 g
Elsütőszerkezet: csappantyús
Leltári szám: 2019.7.1. (korábban: 0187/Pu)

A műtárgy a dokumentumok tanúsága szerint 1947-ben a Műegyetem ajándékaként került a múzeum gyűjteményébe. A fegyver és a töltővessző kivételével hiánytalan. Ez utóbbi tartozék a lovassági töltéstáska vállszíjához volt rögzítve. A lakatlemezen, közvetlenül a kakas előtt, beütőjel látható: koronás „M" betű, alatta a gyártás évére (1848) utaló „48" számmal. Szám nélkül ugyanez a beütő fedezhető fel a csőfar jobb oldalán is. A csőfar bal oldalán „5:D:R.C:113" felirat olvasható. Ez alapján a fegyver egykor az 5. dragonyosezred állományába tartozott. A műtárgy ép és hiánytalan. Ágyazata diófából készült, a szerelvények sárgaréz öntvények.

A csőfar bal oldalán olvasható „5:D:R.C:113" felirat

Teljes hossz: 93 cm
Csőhossz: 52,3 cm
Űrméret: 17,1 cm
Tömeg: 2579 g
Elsütőszerkezet: csappantyús
Leltári szám: 0486/Pu

A „régi anyag"-ként nyilvántartott karabély csőtorkolatának bal oldalán az 1818-ban bevezetett, korona nélküli liège-i átvevő bélyegző látható. A műtárgy ép és hiánytalan. Az ágyazat diófából készült, a szerelvények sárgaréz öntvények.

M1848 gyűrűkakasos (*Ringhane*) pisztoly (Liège)

A lovasság számára beszerzett pisztolyt szintén a liège-i Pierre-Joseph Lemille műhelyétől vásárolta a háborúra készülő Dánia. Összesen 3787 darab készült belőle, részben Belgiumban, részben a kronborgi fegyvergyárban (Kronborg Geværfabrik), ahol 750 pisztolyt még Liège-ből származó alkatrészekből szereltek össze. A töltővesszőt a lovas a töltéstáska szíjazatához rögzítve hordozta. Ha a katonát karabéllyal is felszerelték, akkor a pisztoly megtöltését is a karabély töltővesszőjével kellett elvégeznie. A típus 1865 körül került kivonásra.[6]

Az M1848 gyűrűkakasos (Ringhane) pisztoly teljes nézet jobbról

Az M1848 gyűrűkakasos (Ringhane) pisztoly elsütőszerkezete

Teljes hossz: 43,5 cm
Csőhossz: 27,2 cm
Űrméret: 17,5 mm
Tömeg: 1427 g
Elsütőszerkezet: csappantyús
Leltári szám: 1730/Pu

6 *Henriksen* 1992.

A csőfar bal oldalán látható, korona nélküli liège-i beütőjel alapján kijelenthető, hogy a múzeum gyűjteményében található pisztoly Belgiumban készült. A beütőjel felett „4DR.3.102." felirat olvasható, azaz a fegyver egykor a dán 4. dragonyosezred állományába tartozott. A kettes számjegy egy korábban a csőbe ütött koronás jelet takar. Ágyazata diófából készült, a szerelvények sárgaréz öntvények. A fegyver ép, hiánytalan, csupán a külön viselt töltővessző hiányzik.

A beütőjel felett olvasható „4DR.3.102." felirat

M1848 népfelkelő (*Oprørernes*) tüzérpisztoly

A típust szintén Liège-ből szerezte be 1849-ben a dán kormányzat kifejezetten a népfelkelők számára. Egy 1852-es adat szerint Rensborgban 1089 darabot tároltak belőle. Anders Henriksen adatai szerint a porosz kézbe kerülő pisztolyokat 1864 után felülbélyegezték. Mivel a múzeum tulajdonában lévő három példányon ilyen bélyegző nem található, joggal feltételezhető, hogy osztrák zsákmányanyagról van szó.[7]

Teljes hossz: 43,4 cm
Csőhossz: 27 cm
Űrméret: 17,5 mm
Tömeg: 1416 g
Elsütőszerkezet: csappantyús
Leltári szám: 2590/Pu

A lakatlemezen a gyűrűs kakas előtt „L" beütőjel látható. Az ágyazatot diófából alakították ki, a szerelvények sárgaréz öntvények. A csőtorkolat mögé forrasztott céltüske szintén sárgarézből készült. Acél alkatrészei, azaz a cső, a gyűrűs kakas, a lakatlemez, a töltővessző és az elsütőbillentyű enyhén rozsdagödrösek. A fegyver jó állapotban van és a forgópánttal rögzített töltővesszőtől eltekintve hiánytalan.

7 *Henriksen* 1992.

Az M1848 népfelkelő (Oprørernes) tüzérpisztoly teljes nézet jobbról

Az M1848 népfelkelő (Oprørernes) tüzérpisztoly elsütőszerkezete

Teljes hossz: 43,3 cm
Csőhossz: 27,1 cm
Űrméret: 17,5 mm
Tömeg: 1593 g
Elsütőszerkezet: csappantyús
Leltári szám: 2598/Pu

A csőfar baloldalán „2A.R. 10B. 14" felirat olvasható, azaz a fegyver a 2. tüzérezred 10. ütegénél rendszeresített 14. pisztoly volt. Az ágyazatot diófából alakították ki, meglévő repedéseit, töréseit a Kulybus József által végzett tisztítás és restaurálás során sikerült rögzíteni. A szerelvények sárgaréz öntvények. A csőtorkolat mögé forrasztott céltüske szintén sárgarézből készült. A fegyver ép, hiánytalan. Acél alkatrészei, azaz a cső, a gyűrűs kakas, a lakatlemez, a töltővessző és az elsütőbillentyű enyhén rozsdagödrösek. A töltővesszőt forgópánt rögzíti a csőhöz és az ágyazathoz.

A csőfar baloldalán olvasható „2A.R. 10B. 14" felirat

Forgópántos töltővessző

Teljes hossz: 43,4 cm
Csőhossz: 27,1 cm
Űrméret: 17,5 mm
Tömeg: 1593 g
Elsütőszerkezet: csappantyús
Leltári szám: 2599/Pu

Az ágyazatot diófából alakították ki, a szerelvények sárgaréz öntvények. A csőtorkolat mögé forrasztott céltüske szintén sárgarézből készült. A fegyver ép, hiánytalan. Acél alkatrészei, azaz a cső, a gyűrűs kakas, a lakatlemez, a töltővessző és az elsütőbillentyű enyhén rozsdagödrösek. A töltővesszőt forgópánt rögzíti a csőhöz és az ágyazathoz.

Hátultöltő lőfegyverek

A Hadtörténeti Múzeum Modern Lőfegyver Gyűjteményében összesen négy olyan hátultöltő lőfegyver található, amit a 19. század második felében rendszeresített a Dán Királyi Haderő. Egy 1867 M Remington egylövetű puska „régi anyag"-ként szerepel, tehát a fegyver még a második világháborút megelőzően került a gyűjtemény állományába. A három 1889 M Krag-Jörgensen ismétlőpuska története sokkal érdekesebb. Az egyik 1948-ban került kiutalásra a Fegyverszertártól, a másikat a rendőrségtől vette át a múzeum 1951-ben, a harmadik pedig a Haditechnikai Intézettől került be 1961-ben.

A porosz–osztrák–dán háborútól az első világháborúig

A Dán Királyság ön- és világképét a porosz–osztrák–dán (második schleswig-holsteini) háború alapjaiban rázta meg. Rákényszerítette a vezetőket, hogy újraértékeljék az ország helyét a világban és Európában, nemzetként és katonailag egyaránt. Ez a veszteség az utolsó csepp volt a háborús és területi veszteségek hosszú sorában, amelyek a 17. században kezdődtek. Dánia elvesztette a leggazdagabb területeinek egy részét, ezért a Jütland-félszigeten elhelyezkedő szegényebb területek fejlesztését tűzték ki célul. Kialakult a nacionalizmus egy új formája, amely a vidéki, szegényebb réteg fontosságát hangsúlyozta. Az iparosodás a 19. század második felében kezdődött meg Dániában. A környező országokhoz képest jelentősen elmaradott fegyvergyártás is ekkor kapott erőre. Ezt nagyrészt külföldi licenszek honosításával oldották meg. A fegyvergyáraikat először Tøihuus vagy Tøjhus néven említik, amely szó szerint ruházati raktárat jelent, de kiterjedt értelmezés szerint hadi (fegyver) szertárat is jelenthet, ahol a haderő felszereléséhez szükséges anyagokat tárolták, esetleg gyártották.[8] Ez utóbbi értelmezésben a szó jelentése nagyrészt az olasz arzenál szóéval egyezik.

A két érintett lőfegyver típust a Koppenhágai Arzenál (Kjøbenhavns Tøihuus, később Geværfabriken Kjøbenhavn, magyarul Koppenhágai Fegyvergyár) és a koppenhágai Új Arzenál (Ny Tøjhus vagy Hærens Tøjhus, magyarul Hadi Arzenál, később Hærens Geværfabrik, szó szerint Hadi Fegyvergyár) gyártották. Viszonylag kis darabszámot gyártott az 1867 M Remington egylövetű karabélyokból a Kronborgi Arzenál (Kronborg Tøjhus, később Kronborg Geværfabrik, magyarul Kronborgi Fegyvergyár), amelyet végül 1870-ben be is zártak.[9] A kézifegyverek terén a Dán Királyság – hasonlóan a többi európai országhoz – az 1860-as évek második felében rendszeresítette az első hátultöltő lőfegyverét. Egy jelentős lépés viszont elmaradt a nagyobb államok fegyverzeti átszervezéséhez képest: nem kerültek átalakításra nagy tömegben elöltöltő lőfegyverek hátultöltővé, amit a viszonylag kis darabszámban vásárolt elöltöltő lőfegyver indokolt. A néhány ezer, 1848-ban rendszeresített elöltöltő lőfegyver elenyésző mennyiség az Európában megfigyelhető több százezres darabszámokhoz képest.

Az 1880-as évek az ismétlőfegyverek fejlesztésével és vizsgálatával teltek és egy kiválasztott típus rendszeresítésével értek véget. A 19. század utolsó évtizede nem hozott jelentősebb változást ipari és fegyverfejlesztési szempontokból Dániában. A Dán Királyság az első világháborúban semleges maradt, viszont a 19. század második felében rendszeresített lőfegyverek kisebb változtatásokkal a második világháború végéig rendszerben maradtak a haderőben.

8 https://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=t%C3%B8jhus; https://denstoredanske.lex.dk/t%C3%B8jhus (Megtekintés: 2021. július 19.)

9 http://www.helsingorleksikon.dk/index.php/Kronborg_Gev%C3%A6rfabrik (Megtekintés: 2021. július 19.)

1867 M 11,7 mm-es Remington egylövetű puska

A Remington forgó tömbzáras rendszerű (közismertebb angol nevén Remington Rolling Block) lőfegyver elődjét az 1863 M .50-es kamrás puskából fejlesztette Joseph Rider és Leonard Geiger 1864-ben, a Spencer karabély töltényéhez. A fejlesztés célja egy megbízható egylövetű, hátultöltő, rézhüvelyes, peremgyújtású töltényt felhasználó puska létrehozása volt. 1865-ben Rider véglegesítette a terveket és létrehozta ezt a megbízható lőfegyvert. Elsőként a Norvég és Svéd Egyesült Királyság rendszeresítette 1867-ben, majd röviddel ezután ugyanebben az évben a Dán Királyság is.[10]

A dán 1867 M 11,7 mm-es Remington egylövetű puskából 40.000 darab, az egylövetű karabélyból 1800 darab készült rendelésre a Remington gyárban. Ezek a példányok sokszor nehezen azonosíthatók be és különíthetők el a többi országnak rendelésére gyártott hasonló típusú lőfegyverektől, mivel a feliratuk azonos („REMINGTONS ILION N.Y. U.S.A. PAT. MAY. 3D NOV. 16TH 1864 APRIL 17TH 1866"). Egyedül a beütőjelek jelentenek különbséget, de ezek a korrózióitól sokszor nehezen azonosíthatók. A Modern Lőfegyver Gyűjtemény hasonló típusú Remington egylövetű puskái között is előfordult egy eleinte spanyolnak félreazonosított példány.

A Koppenhágai Fegyvergyár 31.551 darab Remington egylövetű puskát gyártott le licensz alapján saját nyelvű felirattal („KJØBENHAVNS TØIHUUS [négyjegyű gyártási év] M-1867"), folyamatos számozást fenntartva (40001–71551). A karabélyokból itt összesen 4600 darab készült. Ezek a megbízható lőfegyverek 1896-ban modernizáción estek át, hogy központi gyújtású tölténnyel is használhatók legyenek, ekkor 22.600 puska és 2600 karabély került átalakításra, ebben a formában egészen az 1940-es évek végéig rendszerben maradtak. Az 1867 M változat a 11,7×41,5R mm-es peremgyújtásos tölténnyel működött. Az 1867/96 M változatnál használt 11,7×51R mm-es központi gyújtású töltény pedig nagyon hasonló az USA .45-70 Government töltényéhez.[11]

A Remington forgó tömbzáras rendszer működésénél a forgó tömbzár, amely az ütőszeget is magában foglalja, csak akkor nyitható, ha a kakas megfeszített állapotban van. Ez nagyon megbízható, alakzáró kapcsolatot biztosít a csőfar zárására és az egyszerű szerkezetből adódóan kevéssé érzékeny szerkezetet alkot. A zár és a kakas külön tengelyeken fordulnak el, a kakasnak csak elsütőnyugasza van, mivel nyitott zár esetén a zártömb alakzáróan akadályozza az elsütést. Az 1867/96 M változatban a zártömb kettő ütőszegfurattal is rendelkezik, mivel a peremgyújtásos töltényről központi gyújtásosra átállásnál új ütőszeg elhelyezkedés vált szükségessé.

10 *Roy Marcot:* The History of Remington Firearms, The History of One of the World's Most Famous Gun Makers. Guilford, Connecticut, USA; 2005. 54. o.

11 *Владимир Еронимович Маркевич:* Ручное огнестрельное оружие. Санкт-Петербург, 2005. (a továbbiakban: *Маркевич* 2005.) 297–298. o.

Az 1867/96 M 11,7 mm-es Remington egylövetű puska zárszerkezete

Az 1867/96 M 11,7 mm-es Remington egylövetű puska zárszerkezete nyitott állapotban

A dán 1867/96 M 11,7 mm-es Remington egylövetű puska alapadatai:[12]
Űrméret, töltény: 11,7×51R mm
Teljes hossz: 1280 mm
Csőhossz: 900 mm
Huzagok száma: 5
Huzagolás menetemelkedése: 1/710 mm
Tömeg: 4100 g
Ágyazat: diófa

A 0506/Pu leltári számú példány egyedi azonosítója 12862, tehát a Remington gyárban gyártották. A zártömbön kettő ütőszegfurat található, tehát biztosan átalakított változat.

12 https://www.arma-dania.dk/public/timeline/_ad_gevar_view.php?editid1=84& (Megtekintés: 2021. július 21.)

Feliratok, jelzések:

A legtöbb alkatrészben megtalálható a dán átvételi bélyegző (korona, kereszttel a tetején).

A tok alsó részén „REMINGTONS ILION N.Y. U.S.A. PAT. MAY. 3D NOV. 16TH 1864 APRIL 17TH 1866".

Az ágyazat a mellső és a középső bilincs között sérült. A fegyver lakkal konzervált állapotban van. A gyűjteménybe „régi anyag"-ként került gyarapításra.

A 0506/Pu leltári számú lőfegyver nézeti képe

A 0506/Pu leltári számú lőfegyver gyártói felirata

1889 M 8 mm-es Krag-Jörgensen ismétlőpuska

A rendszeresített dán ismétlőpuska tervei Ole Herman Johannes Krag (1837–1916) norvég fegyvertervező mérnökhöz kötődnek. Krag a norvég haderőben szolgált 1854-től, majd 1857-től tiszti beosztásba került. 1866-tól a Konsbergi Fegyvergyár (Konsberg Våpenfabrik) beosztottja volt. Az első ismétlőpuska terveit Axel Jacob Petersson (1834–1884) norvég feltalálóval együtt dolgozta ki. Ez az ismétlőpuska 1876-tól egészen 1900-ig rendszerben volt a norvég haderőnél. Dánia 1876-ban kapott kettő darabot vizsgálati célból, de nem voltak teljes mértékben elégedettek a fegyverrel. Ennek ellenére 1877-ben még 115 darabot

rendeltek csapatpróba céljából. A jó eredmények dacára a Dán Királyi Haderő nem döntött a fegyver rendszeresítése mellett.[13]

Krag 1880-tól már a Konsbergi Fegyvergyár igazgatója volt, a vezetése alatt a fegyvergyár technológiai szempontból jelentős fejlődésen ment át. Petersson halála után kezdett el dolgozni egy újabb ismétlőpuska tervein, a Krag-Petersson előágytáras, töltényemelős szerkezete ugyanis szerinte nem volt elég megbízható. Erik Jørgensen (1848–1896) norvég fegyverműves 1870-től dolgozott a fegyvergyárban, ahol viszonylag gyorsan felfigyelt rá Krag. 1871-től sok, gyártást érintő technológiai módosítást dolgoztak ki együtt. Az új ismétlőpuska prototípusait tíz töltényt befogadó integrált középágytárral tervezték, majd a sorozatgyártási modellben ezt öt töltényre csökkentették. Természetesen az ebben az időben megszokott adogatás gátló (*cut-off*) is a sorozatgyártott változat része volt, így a fegyvert egylövetű üzemmódban is lehetett használni.

Dánia 1884-től vizsgált ismétlőpuskákat 8 mm környéki űrméretben. Az elhúzódó vizsgálatokra sok érdekes ismétlőpuska érkezett különböző országokból, neves gyártók rendszerei közül (Mauser, Kropatschek, Hotchkiss, stb.). A legérdekesebbeket kiemelve: 1887-ben készült 520 darab, az angol Lee-Metford ismétlőpuskára kísértetiesen emlékeztető példány;[14] 1888-ban adta be terveit Krag és Jørgensen (tíztöltényes tárral rendelkező korai példányok), 50 darab készült csapatpróbára és hat darab korai kísérleti példány maradt fenn.[15] Talán a legérdekesebb versenyzők Vilhelm Herman Olaf Madsen (1844–1917), későbbi dán hadügyminiszter és Julius Alexander Nyikolaj Rasmussen (később J. A. Ny. Bjarnov, 1838–1912) voltak, akik 1888-ban egy csőhátrasiklásos működési elvű öntöltő puskát mutattak be, amelynek továbbfejlesztése lett a későbbi Madsen golyószóró, ebből a típusból szintén 50 darab érkezett csapatpróbára.[16] A Krag-Jørgensen ismétlőpuska csapatpróbán elért jó eredményei ellenére szükséges volt a fegyver tömegcsökkentése, illetve megbízhatóbbá tétele.[17]

A megfelelő változtatások elvégzése után a Dán Királyság 1889. július 3-án rendszeresítette 8×58R mm-es űrméretben a Krag-Jørgensen ismétlőpuskát, elsőként a világon. 1889 és 1923 között 120.282 darab Krag-Jørgensen ismétlőpuska készült a dán fegyvergyárakban. A későbbiekben készült karabély csőhosszúsággal is. Egészen Dánia 1940-es lerohanásáig rendszerben maradt. Utána a német haderő fegyverzeti hivatala (Heereswaffenamt) által kiadott névvel (Scharfschützen-Gewehr 312(d),[18] azaz dán mesterlövész puska) ellátva a Harmadik Birodalom fegyvertáraiba került.

13 https://www.arma-dania.dk/public/timeline/_ad_gevar_view.php?editid1=87& (Megtekintés: 2021. július 18.)

14 https://www.arma-dania.dk/public/timeline/_ad_gevar_view.php?editid1=90& (Megtekintés: 2021. július 20.)

15 https://www.arma-dania.dk/public/timeline/_ad_gevar_view.php?editid1=91& (Megtekintés: 2021. július 18.)

16 https://www.arma-dania.dk/public/timeline/_ad_gevar_view.php?editid1=92& (Megtekintés: 2021. július 21.)

17 *Маркевич* 2005. 372. o.

18 *Will Fowler – Anthony North – Charles Stronge – Patrick Sweeney:* The Illustrated Encyclopedia of Guns. New York, 2013. 393–394. o.

A kor többi ismétlőpuskájától a Krag-Jørgensen elsősorban a tár elhelyezkedésében különbözik. A tok jobb oldalán helyezkedik el az integrált szekrénytár. A tár fenéklemeze a csőtorkolat felé eső részén lévő tengely körül elfordul és így nyitható, tölthető. Ez jóval egyszerűbb megoldás, mint a töltőléces és tölténykeretes töltési eljárások. A töltényeket a tártestbe egyenként kell behelyezni, a tár fenéklemezének zárása a tölténytoló lemez és a tárrugó segítségével a töltényeket megfelelő helyzetbe kényszeríti. Az integrált szekrénytár tölténycsatornája a tokszerkezet alatt vezet a tok jobb oldalától a bal oldalig, ahol ívesen felfelé fordulva vezeti a soron következő töltényt a töltési helyzetbe. A zárszerkezet a forgó-tolózárak közé tartozik, sok részében a korabeli ismétlőpuskáknál bevált alapelveket alkalmazza. A zár tetején elhelyezkedő hosszú hüvelyvonó a norvég 1884 M 10,15 mm-es Jarmann ismétlőpuskáéhoz hasonló, az íves reteszelő szemölcsöket pedig a Mauser rendszernél is alkalmazzák. A kor tölténye nem igényelte még igazán a kettős reteszelő szemölcs elrendezést, így a Lee-Metford ismétlőpuskához hasonlóan csak egy reteszelő szemölcs és a fogantyú kialakítása végezte a zárást.

Az 1889 M 8 mm-es Krag-Jørgensen ismétlőpuska zárszerkezetének nézeti képe jobb oldalról

Az 1889 M 8 mm-es Krag-Jørgensen ismétlőpuska zárszerkezetének nézeti képe jobb oldalról – nyitott helyzetben a tárfenék és a zár is

A dán 1889 M 8 mm-es Krag-Jørgensen ismétlőpuska és ismétlőkarabély alapadatai a következők:[19]

Űrméret, töltény: 8×58R mm
Teljes hossz: 1330/1100 mm
Csőhossz: 814/580 mm
Huzagok száma: 6
Huzagolás menetemelkedése: 1/300 mm
Tömeg: 4270/3500 g
Ágyazat: diófa

A 0110/Pu leltári számú ismétlőpuska egyedi azonosítója 105488.

Feliratok, jelzések:

A legtöbb alkatrészben megtalálható a dán átvételi bélyegző (korona, kereszttel a tetején).

A tok bal oldalán: „HAERENS TØJHUS. 1916. M. 89.”.

A cső tetején „17”.

A tusa alsó részén a Harmadik Birodalom átvételi bélyegzője.

A tusán található beütőjel alapján a lőfegyver a második világháborúban német kézre került. A lőfegyver ép, lakkozással konzervált. A gyűjteménybe 1948-ban került be a Fegyverszertártól, valószínűleg a második világháborús anyag részeként.

A 0110/Pu leltári számú lőfegyver nézeti képe

19 https://www.arma-dania.dk/public/timeline/_ad_gevar_view.php?editid1=93& (Megtekintés: 2021. július 21.); https://www.arma-dania.dk/public/timeline/_ad_gevar_view.php?editid1=104& (Megtekintés: 2021. július 21.)

A 0110/Pu leltári számú lőfegyver gyártói felirata

Az 1018/Pu leltári számú ismétlőkarabély egyedi azonosítója F 20349.

Feliratok, jelzések:

A legtöbb alkatrészben megtalálható a dán átvételi bélyegző (korona, kereszttel a tetején).

A tok bal oldalán: „GEVÆRFABRIKEN KJØBENHAVN 1892 M. 89.”.

A tusa jobb oldalán lévő rézcsavaron: „5 R 686”.

Az alakulatjelzés alapján az 5. ezred 686. fegyvere volt nyilvántartás szerint. A lőfegyver ép, lakkozással konzervált. A gyűjteménybe 1951-ben került be a Rendőrségi Fegyverszertártól (feltehetően a második világháború során magánkézbe került, majd a beszolgáltatáskor a Rendőrséghez).

Az 1018/Pu leltári számú lőfegyver nézeti képe

Az 1018/Pu leltári számú lőfegyver gyártói felirata

Az 1018/Pu leltári számú lőfegyver leltári beütőjele

A 2048/Pu leltári számú ismétlőkarabély egyedi azonosítója F 18680.

Feliratok, jelzések:

A legtöbb alkatrészben megtalálható a dán átvételi bélyegző (korona, kereszttel a tetején).

A tok bal oldalán: „GEVÆRFABRIKEN KJØBENHAVN 1891 M. 89.”.

A tusa jobb oldalán lévő rézcsavaron: „6 R 612”.

Az alakulatjelzés alapján az 6. ezred 612. fegyvere volt nyilvántartás szerint. A hátsó szíjkengyel és a hüvelyvonó rögzítőcsavarja hiányzik. A lőfegyver ép, lakkozással konzervált. A gyűjteménybe 1961-ban került be a Haditechnikai Intézettől, valószínűleg a két világháború között, esetleg a második világháborúban került a tulajdonukba kutatási célzattal.

A 2048/Pu leltári számú lőfegyver nézeti képe

A 2048/Pu leltári számú lőfegyver gyártói felirata

A 2048/Pu leltári számú lőfegyver leltári beütőjele

Danish Army Firearms in the Collection of the Military History Museum

The Military History Museum's Early and Modern Firearms Collection has a number of small arms used by the Danish Army. The earliest group among these consists of percussion-lock weapons in use during the Second Schleswig War, which lasted from 1 February to 30 October 1864. It was probably as war trophies that they passed into the hands of Austrian units fighting in alliance with their Prussian counterparts. Consisting of approximately 29,000 men, the Austrian Empire's VI Corps commanded by Ludwig von Gablenz contained large numbers of Hungarian soldiers, too. The group of artefacts mentioned above encompasses three pistols for artillerymen, two cavalry carbines, and a cavalry pistol. In three cases, thanks to stampings, the original 'owner' units could be identified: the 2nd Artillery Regiment, the 5th Regiment of Dragoons, and the 4th Regiment of Dragoons.

In the 1860s, Denmark, similarly to other countries, decided to make the transition to single-shot, breech-loading long arms. Accordingly, in 1867 the Danes purchased a license from the American arms firm Remington to manufacture its 'rolling-block' rifle, which had been designed in 1864. 'Rolling-block' rifles were then produced in Denmark also. From 1867 until 1889, these were the only rifles issued to Danish soldiers.

Owing to the developing of repeating rifles, the late 1880s brought a changeover to a weapon of this type. Many variants of a repeating rifle developed by Norwegian designers in 1886 were manufactured. Adopted by Denmark in 1889, these weapons were in use by Danish forces until the end of the Second World War.

Eingeführte dänische Schusswaffen in der Sammlung des Museums für Militärgeschichte

Die Frühe- und Moderne Feuerwaffen-Sammlungen besitzen auch mehrere, von der dänischen Streitmacht eingeführte Handfeuerwaffen. Die früheste Gruppe bilden diejenigen Objekte mit Perkussionsschloss, die während des Zweiten Schleswig-Holsteinischen Krieges zwischen dem 1. Februar und dem 30. Oktober 1864 in Gebrauch waren, und aller Wahrscheinlichkeit nach als Kriegsbeute in die Hände der mit den Preußen verbündeten Österreicher fielen. In dem etwa 29.000 Mann zählenden 6. Armeekorps, geführt von Ludwig von Gablenz, kämpften natürlich auch ungarische Soldaten in großer Zahl. Zu dieser Objektgruppe gehören drei Artilleristenpistolen, zwei Kavalleriekarabiner und eine Kavalleriepistole. In drei Fällen können – dank der Einschlagzeichen – die ursprünglichen „Besitzer"-Formationen identifiziert werden: das 5. und 4. Dragonerregiment, sowie das 2. Artillerieregiment.

In den 1860er Jahren beschloss Dänemark, wie auch andere Länder, auf einschüssige Hinterladergewehre umzurüsten. Deshalb kauften sie 1867 das Patent der amerikanischen Remington Arms, das 1864 entworfene Drehblockverschluss-System, bekannter unter dem Namen „Rolling Block", welches in Dänemark dann auch produziert wurde. Von 1867 bis 1889 war dies die persönliche Feuerwaffe des dänischen Soldaten.

Ende der 1880er Jahre stellte man sich mit der Entwicklung der Repetiergewehre auf dieses neue System um. Die von norwegischen Konstrukteuren 1866 entworfene Feuerwaffe wurde in zahlreichen Variationen hergestellt. Von Dänemark wurden diese 1889 eingeführt, und bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges verwendet.

Závodi Szilvia

PIPÁK A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBŐL

A Hadtörténeti Múzeumban a dohányzástörténeti emlékek – a hétköznapi használati és személyes tárgyak körét gazdagítva – a Tárgyi Emlékanyag Gyűjteményben találhatók.[1] A különféle anyagokból készített cigaretta- és szivartárcák mellett dohányos csomagok, hamu- és gyufatartók, öngyújtók, cigarettás dobozok, szipkák és pipák lelhetők fel a gyűjteményi raktár polcain és fiókjaiban. A díszesen kiképzett ezüst vagy fából faragott tárcák, illetve a szépen dekorált pipák gyakori szereplői a Múzeum állandó és időszaki kiállításainak.

Magyar területen a dohány ismerete és a dohányzás szokásának kialakulása – a dohányzás történetével foglalkozó szakirodalom szerint – a 16. század végére tehető, amikor is az országban nyugat-európai és az Oszmán Birodalom balkáni katonasága állomásozott, így a magyarok két irányból is átvehették a dohányzási szokásokat.[2] A 17. század folyamán, a háborúskodások idején egyrészt a török katonák, másrészt a nyugat-európai zsoldosok példája alapján vált egyre népszerűbbé, majd tulajdonképpen általánossá a magyar katonaság körében a dohányzás, illetve jelentek meg nagy számban a különféle típusú pipák.[3]

A későbbi évszázadokban is kiemelkedő szerepe volt a katonaságnak a pipázás történetének alakulásában, ugyanis a dohány élénkítő szer, ami segített leküzdeni a háború testi és lelki megpróbáltatásait.[4] A 19. századra a dohányzás minden társadalmi réteghez elért, Magyarországon is kialakult egy sokszínű dohányzási és pipázási kultúra. A változatos dohányfajták és különböző anyagokból[5] készült pipák között mindenki megtalálta az anyagi és társadalmi helyzetének megfelelőt.[6] A 20. századra a pipázást felváltotta a gyorsabb életmódhoz jobban illő cigarettázás,[7] bár a pipázás sem tűnt el nyomtalanul.[8]

Jelen közlemény arra vállalkozik, hogy bemutassa a Tárgyi Emlékanyag Gyűjteményben található pipák közül azokat, amelyek valamilyen jellemzőjük által kiemelt figyelmet érdemelnek.

1 *Závodi* 2018. 94–97. o.
2 *Ridovics* 2019. 56. o.
3 *Ridovics* 2019. 57. o.
4 *Ridovics* 2019. 57. o.
5 Cserép, porcelán, fa, tajték.
6 *Ridovics* 2019. 61. o.
7 *Ridovics* 2019. 66. o.
8 Ld. A nagy szenvedély. In: *S. Nagy – Spekál* 2016. 118–122. o.

Tajtékpipák

A gyűjtemény legidősebb darabjai a 19. század közepéről származó tajtékpipák.

A tajték – más néven szépiolit – szürkés vagy sárgásfehér színű tengeri üledék, magas víztartalmú magnézium-hidroszilikát. Vágható, faragható, csiszolható. Vízbe áztatva megpuhul, nyílt láng használatára összezsugorodik és keménynyé válik. Tulajdonságai kiválóan alkalmassá teszik, hogy belőle díszes és tartós pipák készüljenek.[9] A török tajték kereskedelmi forgalmazása a 18. században élénkült meg, a tajtékpipák a 19. század első felében jelentek meg a németországi, az osztrák és a magyar vásárokban.[10]

A tajték megmunkálása során először a nyers darabokat vízbe áztatták, puhították, majd kézifűrésszel, késsel alakították a kívánt formára. Így figyelembe tudták venni az anyag erezetét és eltávolíthatták a zárványokat is. A furatokat – száradás után – esztergapadon tudták kialakítani, majd a pipa felületét meleg faggyúval, viasszal kezelték és polírozták.[11] A 18. század végén dolgozták ki az úgynevezett műtajték előállításának lehetőségét, ami megsokszorozta a tajtékpipa gyártását.[12] Az elnevezés kissé csalóka, mert tulajdonképpen ebben az esetben is tajtékról van szó. Az új eljárás segítségével a rossz minőségű vagy formájú tajtékdarabokat, illetve a műhelyekben felhalmozódott hulladékot tudták hasznosítani. Az anyagot porrá törve vízzel főzték, majd erjesztették, és az így létrejött masszához különféle kötőanyagokat kevertek, majd formában szárították ki.[13]

A tajtékpipákat változatos technikával díszítették, például bőrkemény állapotban bepecsételéssel, vagy gyöngyöket, féldrágaköveket préseltek vagy ragasztottak a pipafejre, illetve elkezdték azt faragni. A minőségi tajték faragásához szobrászi tehetségre volt azonban szükség. A motívumok készülhettek lapos[14] vagy magas (domború)[15] faragással, áttört minták, szabadon álló figurák díszíthették a pipákat.[16]

A legérdekesebb tajtékpipák a „Jelszavaink valának: haza és haladás" Magyarország hadtörténete 1815–1866 című állandó kiállításon tekinthetők meg.[17]

9 *Haider* 2000a. 62. o.
10 *Haider* 2000a. 62. o.
11 *Ridovics* 2019. 176. o.
12 *Haider* 2000a. 63. o.
13 *Ridovics* 2019. 176. o.
14 A lapos faragás a faragásnak olyan fajtája, amelyen jellemzően két szintet lehet elkülöníteni. Az alapot és az abból kiemelkedő lapos ornamentikát. A minta síkszerű, olyan, mintha lombfűrésszel kivágott mintát helyeznénk egy alapra. A faragást a felrajzolt minta körbevágásával, vésővel kell kezdeni, majd a minták közti részt kimélyíteni. http://www.faragomester.hu/faragas.htm (Megtekintés: 2021. július 30.)
15 A domború vagy magas faragást a lapos faragásnál leírtak szerint faragják (lásd 14. lábjegyzet). Azonban a minta felülete nem sík, hanem a térben is változhat (domborodik). Nagyon elterjedt faragási mód. Sokan kedvelik a sűrű, dús mintákkal díszített felületet. A faragás eszköze a bizsók (rövid pengéjű faragókés). Vannak olyan gyakorlott faragók, akik a nagyolási munkát vésővel elő tudják készíteni és csak a finomabb munkákat faragják késsel. Az így készülő faragás nagyon látványos. http://www.faragomester.hu/faragas.htm (Megtekintés: 2021. július 30.)
16 *Ridovics* 2019. 186. o.
17 Rendezte: Dr. Szoleczky Emese, megnyitó: 2012. május 21.

Dessewffy Arisztid[18] pipája[19]

Sötétbarnára szívott, teljesen díszítetlen, hattyúnyakú tajtékpipa, kupakja és nyakvége ezüsttel borított. Kupakja növényi mintákkal díszített, áttört, a tetején bevésett felirat olvasható: „Aristides Dessewffy 1839". A pipaszár hiányzik.

18 Cserneki és tarkői Dessewffy Arisztid (Csákány, 1802. július 2. – Arad, 1849. október 6.) honvéd vezérőrnagy, az aradi vértanúk egyike.

19 Leltári száma: 9453/Em., mérete: 11,5×11×6 cm.

Tajtékpipa magyar–török csatajelenetet ábrázoló faragással[20]

Barnássárga tajtékpipa csatajelenettel díszítve, egy török katona harcol három magyar katonával, a pipa alja párhuzamos bevágásokkal díszített. Kupakja és nyakvége ezüsttel borított, a kupak teteje áttört mintákkal díszített.

20 Leltári szám nélküli, mérete: 11,5×9,2×5 cm.

Tajtékpipa huszárábrázolással[21]

Barnássárga tajtékpipa, elején egy lovon ülő huszár képével, átellenben egy ház látható. A pipa alsó része növényi mintával díszített. Kupakja és nyakának vége ezüsttel borított, a kupak teteje áttört díszítésű, rajta cégjelzés: JHN

21 Leltári szám nélküli, mérete: 10×11,5×5,5 cm.

Tajtékszipka mikrofotográfiával[22]

Tajtékból faragott, kicsit ferde szárú „T" alaknak tűnő csövekből álló szipka. Ezt a formát Szevasztopol-típusúnak[23] nevezik. A csőszerű szipkafej és nyaktag találkozásánál igényesen megformált, vágtató, lobogó sörényű paripák plasztikus alakjai láthatók. A száruknál, ahol a pipaszár találkozik, és a tűztérbe illeszthető tagolt betét alatt, valamint az alsó vessző túlnyúló végén ezüst gyűrűk dekorálták, de ezek közül már csak egy van meg. A két csőrész találkozásánál lyukat fúrva mikrofotót illesztettek bele egy parányi nagyítóval, úgynevezett Stanhope-lencsével.[24] A fekete ovális keretbe foglalt miniatűr felvételen 14 medalionba foglalt mellkép látható. A felirata: „Defenseurs de la Hongrie. Dagron et C.B. Paris".[25]

A szipka 2007-ben vásárlás útján került a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményébe.

Porcelánpipák

Porcelánpipákat először német nyelvterületen készítettek a 18. század elején. Németországban nagyon gyorsan elterjedt a többnyire egy részből álló változat, de a korai, szépen kivitelezett, kézzel készített és dekorált pipák inkább dísztárgyak voltak, mert nagyon könnyen átmelegedtek és nem szívták fel a pipanedvességét, ezért tulajdonképpen nem voltak alkalmasak a dohányzásra.[26]

A 18. század végétől kezdték el használni az úgynevezett beillesztett pipát, amelynél a vízzsákban (vagy más néven nyálfogóban) gyűlt össze a bagólé.[27] A vízzsákos pipa három részből állt: a pipafejből, a bagólégyűjtő vízzsákból és az abba illeszthető szárból.[28] Ezt a típust egy német orvos, Johann Jakob Franz Vicarius[29] találmányának tartják, aki egészségesebbé akarta áttervezni a pipák formáját. A találmányának köszönhetően a pipafej, pontosabban a pipa tűztere és az általában fából készült nyak elvált egymástól, a nyak egy Y alakú tartóba illeszkedett.[30] Vicarius újításának tartják a pipa szopókáját és csutoráját is.[31]

22 Leltári száma: 2007.114.1./TE, mérete: 7,5×7,2 cm.

23 Az elnevezés eredete nem tisztázott. Valószínűleg az oroszországi Szevasztopol 1855. évi ostromával hozható összefüggésbe, amikor is a harcoló katonák ilyen jellegű szipkával szívták a papírba göngyölt cigarettájukat. *Ridovics* 2019. 211. o.

24 A mikrofotó csak egy különleges nagyítóüveg által válik láthatóvá. Ezt a speciális lencsét Charles Stanhope gróf (London, 1753 – Chevening, 1816) angol politikus és felfedező fejlesztette ki. Róla nevezték el Stanhope-lencsének. https://history-computer.com/people/charles-stanhope-biography-history-and-inventions/ (Megtekintés: 2021. július 30.)

25 A szipkáról bővebben: *Ridovics* 2010. 9–19. o.

26 *Ridovics* 2019. 136–137. o.

27 *Ridovics* 2019. 137. o.

28 *Haider* 2000b. 57. o.

29 Johann Jakob Franz Vicarius (Laufenburg, 1664 – Freiburg im Breisgau, 1716) német orvos, toxikológus és főiskolai tanár. https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Jakob_Franz_Vicarius (Megtekintés: 2021. július 29.)

30 *Ridovics* 2019. 137. o.

31 *Haider* 2000b. 57. o.

A nyálfogó vagy vízzsák készülhetett porcelánból, szaruból, fából, csontból vagy fémből is.[32] A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében két darab pipafej nélküli vízzsák található: az egyik fekete színű, szaruból készült, ezüsttel montírozott, hosszúkás alakú, hegyes végű, esztergályozott darab,[33] a másik díszítetlen, fehér porcelán, erősen lekerekített aljú.[34]

Mind a pipafej, mind a vízzsák fehér felülete könnyen lehetőséget biztosított a tárgyak dekorálására.[35] Eleinte kézzel festett motívumokkal, képekkel díszítették a porcelánpipákat. A 19. század végére azonban – mint az egyéb porcelán használati tárgyaknál – a minőségi kézi festést kiszorította a levonóképes, majd matricás díszítés. A porcelánpipa előállítása így jóval olcsóbb lett és tömegtermékké vált.[36]

Magyarországon a porcelánpipa használata nem terjedt el széles körben, mert az íze nem volt olyan jó, mint a gyökérpipának vagy az érett tajtéknak.[37] Akik mégis használták, általában meggyfából készült szárral szívták, mert az megízesíthette a pipafüstöt.[38] Magyarországon a porcelánpipák közül a legkedveltebb változat az úgynevezett obsit pipa volt, amelyet a leszerelt katonák hoztak magukkal emlékbe, a zászlóaljuk nevének feliratával, a katonák hétköznapi életére emlékeztető, színes matricákkal vagy festésekkel díszítve.[39] Ezek azonban inkább látványos vitrintárgyak lehettek, inkább őrizték őket, minthogy használták volna.[40]

A porcelánpipák származását többnyire nehéz megállapítani, ritkán található rajtuk bármiféle márkajel vagy szignó. Az esetek nagy részében a forma,

32 *Ridovics* 2019. 137. o.
33 Leltári száma: 73.215.1./TE, mérete: 17×4,5 cm.
34 Leltári száma: 74.16.1./TE, mérete: 5,5×4,5×3 cm.
35 *Ridovics* 2019. 137. o.
36 *Ridovics* 2019. 140. o.
37 *Haider* 2000b. 57. o.
38 A meggyfa pipaszár története. http://www.azevfaja.hu/evek-fai/2019/szegeny-szereny-sajmeggy (Megtekintés: 2021. július 29.)
39 *Haider* 2000b. 57. o.
40 *Ridovics* 2019. 140. o., *Haider* 2000b. 57. o.

az előállítási minőség, illetve a feliratok nyújthatnak segítséget a pipák azonosításában.[41]

Magyarországra a legtöbb esetben az olcsóbb ausztriai, sankt pölteni és a csehországi termékek kerültek,[42] de a magyar közgyűjtemények így is viszonylag kevés porcelánpipát őriznek.[43]

A Hadtörténeti Múzeum pipaanyagában azonban mégis arányaiban magas számban találhatók porcelánpipák. A legszebbek megtekinthetők a „Ferenc József zászlai alatt" Magyarország hadtörténete 1868–1914 között[44] című állandó kiállítás vitrinjeiben.

A császári–királyi 12. tábori tüzérezred 9. ütegének emlékpipája[45]

Három részből álló porcelánpipa, a pipafej sajátos formájú, a vízzsák a pipafejen belül van, szára fából készült, a végén csont szopókával. A szár vörös színű zsinórozással díszített. A porcelán pipafej ezüsttel montírozott, kupakja is ezüst. A fehér színű porcelán színes festéssel díszített, rajta vonuló katonákat ábrázoló rajz és a koronás magyar címer látható. Német és – a magyar nevek tekintetében – magyar nyelvű felirata: „K. k. Feld Artillerie Regmt. / Freih. v. Hartlieb No 12. Schwere Batt. No 9. / Mácsik József és Lajos"

A pipa provenienciájáról nincsenek ismereteink, a tárgy egy antikvitásból, vásárlással került a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményébe 2007-ben.

A császári–királyi 12. tábori tüzérezred emlékpipája[46]

Az emlékpipa hiányos, csak a vízzsákkal egyben kialakított pipafej található a gyűjteményben. Szára, fémrátétei nincsenek meg. A fehér színű porcelán színes festéssel díszített, rajta egy ágyú rajza és egyéb tüzérségi attribútumok láthatók. Német nyelvű felirata: „K. k. Feld/Artillerie / Regiment No 12 / Lanz. (?) v. Hofmann. / 4 Pfd. Cavall. Batt. No 6 / Stefan Loitspeich"

A német 15. ulánusezred emlékpipája[47]

Az emlékpipa hiányos, hiányzik a vízzsákja, szára és szopókája. A fehér színű porcelán pipafej rézkupakja a jellegzetes ulánus csákót formázza. A pipa színes festéssel díszített, elején egy lován ülő, az ulánusok jellemző fegyverét, a dzsidát a kezében tartó katona látható, hátsó részén pedig a sörkészítés eszközei és alapanyagai szerepelnek. Német nyelvű felirata: „Sieg oder Tod![48] / Reg. Schinke", „Hopfen und Malz, Gott erhalts[49] / And. a. m. Dienstzeit[50] / b. d. 3. Erz. Schlesw. Holst. / Ulanen Regt. Nr. 15. in / Strassburg 1892–95."

41 *Ridovics* 2019. 140. o.
42 *Haider* 2000b. 57. o.
43 *Haider* 2000b. 57. o.
44 Rendezte: Hatala András és Szántó Nóra. Megnyitó: 2016. május 20.
45 Leltári száma: 2007.99.1.1/TE, mérete: 14,5×7×66,5 cm.
46 Leltári szám nélküli, mérete: 10,5×7,5×34 cm.
47 A tárgyon látható leltári szám hibás. A gyűjteménybe kerülés története nem ismert.
48 Győzelem vagy halál!
49 Komló és maláta, őrizze meg az Úr!
50 Szolgálati időm emlékére.

KK
FELD-ARTI
REGIMENT

Sag ade Vat!

A császári és királyi 5. dragonyosezred emlékpipája[51]

A pipa a porcelánból készült fejéből és a vízzsákjából áll, szára, kupakja és vízzsákjának fémmontírozása hiányzik. A pipa színes festéssel díszített, a fejrészen egy dragonyos látható, amint kedvesét öleli, a vízzsákon az osztrák középcímer szerepel. Német nyelvű felirata a pipafejen: „K. u. K. Drag. Reg. Nik. I. Kais. v. Russland / Behüt dich Gott![52] 1905", „Alois Pukl. 6. Escadr. 5. zug. Dragner" és a vízzsákon: „Erinnerung am meine Dienstzeit"[53], „Der Kaiser soll leben, / Mein Mädchen und ich, / Der Kaiser für alle, / Mein Mädchen für mich."[54] A szintén a vízzsák peremén szereplő felirat szerint a pipát: P. Rabensteiner készítette Grazban.

A pipa vásárlás útján került a Hadtörténeti Múzeum tulajdonába.

A császári és királyi 32. gyalogezred emlékpipája[55]

Az emlékpipa hiányos, hiányzik a vízzsákja, szára és szopókája. A fehér színű porcelán pipafej fémkupakja áttört díszítésű, a fej színes festéssel díszített. A képen egy menyecskével az őrbódéban édelgő katona látható, akit éppen megles a feljebbvalója. Német nyelvű felirata: „K. u. K. Inf. Reg. Marie Teresie N. 32. / 12. Comp. 1 Zug. / Alois Hartmann / Infant. 1884."

A tárgy vásárlás útján került a gyűjteménybe 1975-ben.

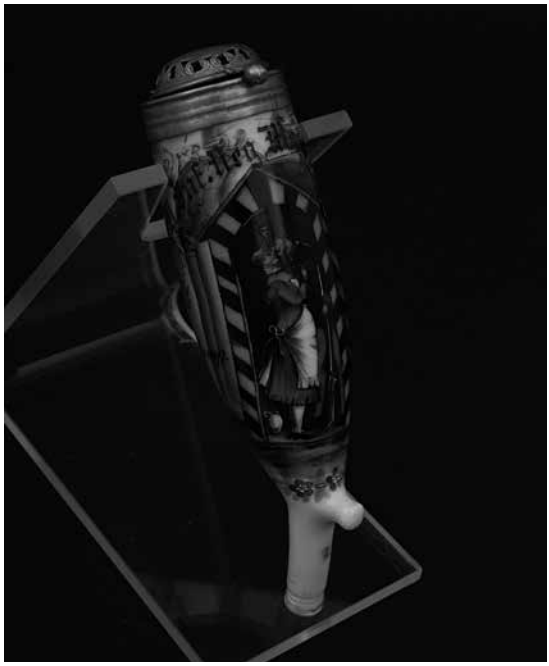
Jelenleg nem szerepel kiállításon a császári és királyi vasúti és távíróezred emlékpipája, amelyet érdekes megoldással díszítettek. Ez a pipa is hiányos, csak a pipafej található a gyűjteményben, alpakkakupakja ívelt, áttört. A pipafej elülső részét egy ismeretlen, fiatal hölgyet ábrázoló fotókerámia[56] díszíti, arany színű ovális keretben. A pipa német nyelvű felirata: „K. u. K. Eisenb. & Telegr. reg. Franz Goldberger Zugsführer 2. com 1. Zg 1898". A kupakjában a készítő jelzése olvasható: Neustber.

A 19. század végére, a 20. század elejére a propaganda a porcelánpipák díszítését sem kímélte. 1898-ban I. Ferenc József 50. uralkodói jubileumára emlékpipát[57] is készítettek. A Hadtörténeti Múzeumban található példány a pipafejből és a vízzsákból áll, megvannak a fém alkatrészek is, az ívelt, áttört kupak és a fémmontírozások. A fehér porcelán pipafej elülső részén I. Ferenc József rajzolt, színes ábrázolása látható, a vízzsákon pedig az osztrák címer található. A pipa német nyelvű felirata: „1848–1898 / Franz Joseph / Kaiser v. Oesterreich / König v. Ungarn", „Erinnerung".

Természetesen az első világháborús propaganda sem kerülte el a pipákat. A konyhai és ebédlőbeli porcelánokhoz hasonlóan a porcelánpipákon

51 Leltári száma: 16.631/Em., mérete: 21×7×3,4 cm.
52 Isten tartson meg!
53 Szolgálati időm emlékére.
54 Éljen a császár, / A leányka és én, / A császár mindenki számára, / A leánykám nekem.
55 Leltári száma: 75.8.1./TE, mérete: 19,5×9,5 cm.
56 A fotókerámia porcelán, kőcserép, üveg felületébe égetéssel elhelyezett fotográfia. *Lengyel* 2020. 45. o.
57 Leltári száma: 16.065/Em. mérete: 17,4×2,8×3 cm.

megjelentek a szövetséges uralkodók arcképei és a fegyverbarát országok színei, címerei.[58] A Hadtörténeti Múzeumban található porcelánpipa[59] fejen színes matrica formájában II. Vilmos porosz császár és I. Ferenc József osztrák császár és magyar király arcképe látható a dicsőséget jelképező babér- és tölgyfaágakkal keretezve, az „Einigkeit macht stark”[60] felirattal.

58 Vö. *Závodi* 2013.
59 Leltári száma: 2017.65.1./TE, mérete: 6,5×3,2 cm.
60 Az egység erőssé tesz!

Fapipák

A korai cseréppipák mellett a 18. század első felében jelentek meg Európa teljes területén az elsősorban németországi műhelyekben, fából készült pipák.[61] A hivatásos fapipa faragó mestereken kívül az alapanyag könnyű elérhetősége miatt sok kedvtelésből faragó is készített fapipát. A pipák alakját és milyenségét meghatározta a felhasznált gyökér vagy faanyag formája, keménysége, erezete, színe és illata. Eleinte mindenféle fa anyagát felhasználták, majd kitapasztalták azt, hogy a különböző fafajták nem egyformán tartósak, különböző módon és idő alatt égnek ki, és némelyik erőteljes befolyással van a dohány ízére és élvezetére. Hogy ezeket a hátrányos tulajdonságokat kiküszöböljék, bélelni kezdték a fából készült pipafejeket.[62]

Az alapanyag könnyű elérhetősége miatt a háborús frontokon és a hadifogságban is gyakran faragtak pipákat. A „Magyarország a Nagy Háborúban, 1914–1918”[63] című állandó kiállításon látható egy fából faragott pipafej, amelynek felirata arról tanúskodik, hogy a pipát Przemyślben készítették.[64] A tojásdad alakú pipafejet geometrikus minták és egy ágyú képe díszíti, felirata: PRZEMYSL BELAG[ERUNG] 1914-15 F. AB. 3. Formája nagyon hasonlít Deák Ferenc vízzsákos fapipájához.[65] A Hadtörténeti Múzeum pipájának azonban hiányzik a vízzsákja, a szára és szopókája.[66] A pipafej ajándékként került a gyűjteménybe 1959-ben.

A második világháborús hadifogság emléktárgyai között is találunk két pipa alakú, fából készült emléktárgyat. Mindkettőn égésnyomok látszanak, így valószínűleg használták őket kezdetleges formájuk ellenére.

Az egyik egy férfifejet mintázó fafaragvány, amelynek felirata: „Sztalingrad 45. VII.”[67] A másik egy fából faragott, bakancshoz hasonlító, fém alkatrészekkel megerősített pipafej.[68]

61 *Haider* 2000c. 58. o.
62 *Haider* 2000c. 58. o.
63 Rendezte: Dr. Baczoni Tamás és Dr. Sallay Gergely, megnyitó: 2016. május 20.
64 *Závodi* 2016. 61. o.
65 *Ridovics* 2019. 115. o.
66 Leltári száma: 1718/Em., mérete: 7×4,2×4,2 cm.
67 Leltári száma: 2014.58.1./TE, mérete: 17×4,2×4,5 cm. *Závodi* 2017. 131. o.
68 Leltári száma: 2016.20.1./TE, mérete: 4,5×3,8×2,1 cm. *Závodi* 2017. 132. o.

Irodalomjegyzék

Haider 2000a.
Haider Edit: Tajtékpipa. In: A magyar pipa története. A magyar történelem a pipákon. Szerk. *Haider Edit – Orgona Angelika – Ridovics Anna.* Budapest, 2000. 62–93. o.

Haider 2000b.
Haider Edit: Kerámiaüzemek pipái. In: A magyar pipa története. A magyar történelem a pipákon. Szerk. *Haider Edit – Orgona Angelika – Ridovics Anna.* Budapest, 2000. 56–57. o.

Haider 2000c.
Haider Edit: A fapipa. In: A magyar pipa története. A magyar történelem a pipákon. Szerk. *Haider Edit – Orgona Angelika – Ridovics Anna.* Budapest, 2000. 58–61. o.

Lengyel 2020.
Lengyel Beatrix: Törékeny kettőség. Veress Ferenc fotókerámiái a Történeti Fényképtárban. In: Fényképtárgy / Material photograph. Szerk. *Fisli Éva.* Budapest, 2020. 45–69. o.

Ridovics 2010.
Ridovics Anna: Tajtékszipka az 1848–49-es honvédő magyar tábornokok mikrofotójával. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 11. Szerk. *Maczák Ibolya.* Budapest, 2010. 9–19. o.

Ridovics 2019.
Ridovics Anna: Történelem pipafüstben. Válogatás a Magyar Nemzeti Múzeum pipagyűjteményéből. Budapest, 2019.

S. Nagy – Spekál 2016.
S. Nagy Anikó – Spekál József: Gulyáságyú és rohamsisak. A Nagy Háború gyomornézetből. Budapest, 2016.

Závodi 2013.
Závodi Szilvia: Hétköznapi propaganda. A legyezőtől a porcelánbögréig. In: Történeti Muzeológiai Szemle 12. Szerk. *Ihász István – Pintér János.* Budapest, 2013. 51–61. o.

Závodi 2016.
Závodi Szilvia: Emléktárgyak Przemyśl erődjéből. In: A Nagy Háború öröksége. Szerk. *Sallay Gergely.* Budapest, 2016. 60–61. o.

Závodi 2017.
Závodi Szilvia: Emléktárgyak. In: Elhurcolva – Távol a hazától. Szovjet fogságban raboskodott és ott meghalt magyarok adatbázisa és tárgyi emlékei, 1941–1955. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, 2017. 83–167. o.

Závodi 2018.
Závodi Szilvia: A Tárgyi Emlékanyag Gyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, 2018. 94–97. o.

Tobacco Pipes from the Collection of the Military History Museum

In the Military History Museum's Memorabilia Collection can be found various types of artefact connected with the smoking of tobacco. The study in question presents the tobacco pipes among them. The majority of the pipes are made of porcelain, although some are of meerschaum; tobacco pipes made by soldiers at the front also feature in this collection, as do those crafted by prisoners of war.

Pfeifen aus der Sammlung des Museums für Militärgeschichte

In der Objektandenken-Sammlung des Museums für Militärgeschichte werden verschiedene, mit dem Tabakkonsum verbundene Gegenstände aufbewahrt. Dieser Aufsatz nimmt sich vor, die Pfeifen vorzustellen: Grundmaterial der meisten ist Porzellan, aber es gibt auch einige Meerschaumpfeifen, sowie an der Front oder in Kriegsgefangenschaft hergestellte Stücke.

Kulcsár Viktor

Második világháborús militariák a kismegyeri csatatér területéről

Bevezetés

A kismegyeri csatatér kutatását 2019-ben kezdte meg a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum egy hozzávetőlegesen tizenötezer négyzetméternyi, mezőgazdasági művelés alatt álló területen az 1809. évi összecsapás emlékműve térségében, a Pándzsa-ér mellett.[1] A fémkereső műszeres terepbejárás során több második világháborús militária is felszínre került. A 20. századi tárgyak jól példázzák, hogy egy csatatéren milyen jelentős mértékben keveredhetnek a különböző történelmi korszakok konfliktusainak emlékei. Ez a tény a leletegyüttesek kiértékeléséhez is nem egyszer újabb szempontokat vezethet be. Jelen esetben jól elkülöníthetők a két, egymástól időben meglehetősen távol álló korszak leletei, valamint interpretációjuk is biztos alapokon áll. A Pándzsa-ér mentén található napóleoni háborúk korabeli csatatér 2019/2020. évi terepbejárásai során 182 darab, hipotetikusan az 1809. évi harcokhoz köthető fegyverlelet, ruházati emlék, illetve használati tárgy került elő.[2] A második világháború időszakához köthető, 2020-ban felszínre került emlékanyag kisebb darabszámmal rendelkezik, a vizsgált 13 tárgyat a harc- és gépjármű, valamint repülőgépproncselemek (öt darab), a lőszermaradványok (négy darab), a ruházati emlékek (három darab) és a használati/személyes tárgyak (egy darab) leletcsoportjaiba sorolhatjuk. A továbbiakban a második világháborús tárgyi emlékek történeti vonatkozásait, a militariák elemzését és tárgyleírását, valamint néhány, a magyarországi roncskutassal kapcsolatos kulturális örökségvédelmi vonatkozású megállapítást ismertetjük.

Harcok Győrnél 1945-ben

1945 márciusában Magyarországon zajlott le a háború utolsó nagyszabású német támadása, a Tavaszi Ébredés hadművelet. Az Ardennekből ide vezényelt 6. (SS-) páncéloshadsereg képezte a március 6-án meginduló offenzíva főerejét, amelynek végül nem sikerült elérnie az előre kitűzött céljait, majd ugyanez

1 *Polgár* 2020. 195–198. o.
2 Ld. A Hadtörténeti Múzeum Értesítőjének jelen számából Polgár Balázs közlését.

a hadsereg 1945. március 18-tól védelemben volt a Balaton és Duna között.[3] A hadművelet során a német fél számára is világossá vált, hogy a szovjetek nagyszabású ellentámadásra készülnek. A 6. (SS-) páncéloshadsereg kiugró arcvonala mögött, Székesfehérvár térségéből jelentős szovjet csapatösszevonásokról érkeztek hírek, amelyek valószínűsíthetővé tették, hogy a szovjetek majd megpróbálják a hadsereget elvágni. A bekerítés veszélye a későbbiek során a 9. gárda hadsereg előre nyomulása miatt realizálódott is, így aztán a 6. (SS-) páncéloshadsereget fokozatosan vonták vissza nyugati irányban.[4] Még a német támadást nem állították le, amikor elkészültek a szovjet ellenoffenzíva tervei, amelynek hadászati célja Bécs és Pozsony elfoglalása, valamint a 6. (SS-) páncéloshadsereg bekerítése és megsemmisítése volt. A szovjet hadvezetés 1945. március 9-én adta ki utasításait a 3. Ukrán Front és a 2. Ukrán Front részére. A Bécs elleni szovjet támadás fő irányába esett Győr városa is.[5] A 2. Ukrán Front 46. hadserege kapta feladatul, hogy miután a 3. Ukrán Front részeivel együttműködve szétverték a Dunától délre harcoló német–magyar csapatokat, folytassa a támadást Győr és Mosonmagyaróvár irányában. A támadásban főszerepet játszó 46. hadsereg csapatai (12 lövészhadosztály, 69 páncélossal és 2686 löveggel), a 2. gárda-gépesítetthadtest (96 páncélossal), illetve – később csatlakozva – a 23. harckocsihadtest (50 páncélossal) erői nyomultak Csabdi község és a Duna között felvonulva Győr irányába.[6] A győri hídfőt német részről a 6. páncéloshadosztály és a 2. „Das Reich" SS páncéloshadosztály csapatai igyekeztek védelmezni. A szovjet támadás fő csapása a 6. páncéloshadosztályt érte, amely ekkor kevesebb, mint 30 páncélossal rendelkezett csupán.[7] Az ebben az időben még különálló, de a győri hídfő részét képező Kismegyeren nagy valószínűséggel a 2. „Das Reich" SS-páncéloshadosztály 3. „Deutschland" SS-páncélgránátos ezrede védekezett. Az ezred részt vett a német csapatok visszavonása folyamán lezajlott ütközetekben Várpalota térségében, emiatt a tervezetthez képest csak késve érkezett a győri hídfőhöz.[8] Március 26-án Celldömölk térségében a szovjetek átkeltek a Marcalon és már Győr 15 km-es közelébe értek. Ezekben a napokban egyre fokozódott a nyomás a győri hídfőre, szinte mindenhol előre törtek a szovjet csapatok. Március 27-én szovjet kézre került Pannonhalma, Gyirmót és Celldömölk is, majd az éjszaka folyamán egy megközelítőleg 40 páncélosból álló csoportosítás betört Győrszentiván keleti részébe, a következő napon pedig megindult a harc Győr városáért.[9] A szovjetek jelentős túlerőben indultak Győr bevételére, a 2. gépesített gárdahadtest, a 23. harckocsihadtest, majd őket követve a 68. lövészhadtest és a 18. gárda-lövészhadtest is részt vett a támadásban, amelyet szovjet csatarepülőgépek is támogattak. Az összecsapás hevességét jól

3 *Németh* 1980. 2. o.
4 *Szabó – Számvéber* 2009. 178., 180. o.
5 *Szabó – Számvéber* 2009. 178. o.
6 *Szabó – Számvéber* 2009. 179., 181. o.
7 *Németh* 1980. 5. o.
8 *Szabó – Számvéber* 2009. 180. o.
9 *Németh* 1980. 2. o.

példázza, hogy a német 6. páncéloshadosztály parancsnoka, Rudolf Freiherr von Waldenfels tábornok is megsérült a harcok közben.[10]

Második világháborús militariák Kismegyerről

A kismegyeri csatatéren megtalált roncsdarabok közül egy páncéllemez és egy vezetőgörgő feltehetőleg a szovjet 1821. önjáró tüzérezred egyik SzU-76M önjáró lövegéhez tartozhatott. Az alakulat Ménfőcsanak irányából, Kismegyert érintve támogatta a szovjet támadást.[11] Egy kormányösszekötő gömbfej és hátsó féltengely egy német Büssing-NAG tehergépkocsi alkatrésze volt, amely valószínűleg valamelyik német hadosztály egyik páncélgránátos ezredéhez kapcsolható. Ezen felül pedig előkerült egy szovjet IL-2 csatarepülőgép roncsának deformálódott alumínium roncsdarabja is. A lelet feltételezhetőleg a szovjet 17. légihadsereg, a Bécs elleni támadó hadművelet időszakában veszteségi listára került 92 darab IL-2 csatarepülőgépének egyikével hozható összefüggésbe.[12] Feltételezhető, hogy a megsemmisült vagy sérült harceszközöket javítás, illetve szétszedés miatt gyűjtötték össze a Pándzsa-ér mentén. A ruházati emlékek közül egy német Waffen-SS övcsat töredéke és két magyar királyi honvéd egyenruhagomb került napvilágra. A német övcsat töredékén a RZM 822/38 SS gyártási jel olvasható. Ez alapján az övcsat gyártója a Richard Sieper und Söhne, vagy C. T. Dicke cége lehetett és az Lüdenscheidban, a Waffen-SS részére készült 1938-ban. A megtalálás lokalizációja alapján pedig feltételezhető, hogy a ruházati emlék a 3. „Deutschland" SS-páncélgránátos ezred egy katonájáé volt. A személyes tárgyak közül leginkább figyelemre méltó emlék egy étkezőkés gravírozott nyele volt, amely valószínűleg egy német katona használati/személyes tárgyaként kerülhetett Kismegyerre. Az evőeszköz nyelén a mezőgazdasági munkálatokra visszavezethető sérülések ellenére is jól kiolvasható a „*Thorner Hof*" felirat. A felirat alapján az evőeszköz a lengyelországi Torun városában található – a mai napig is üzemelő – Hotel Polonia nevű szállóból származhat. Érdemes megjegyeznünk, hogy a német 6. páncéloshadosztály, mielőtt Magyarországon került bevetésre, 1944 nyarán Kelet-Poroszországban és Lengyelországban harcolt, így feltehető, hogy az evőeszköz a hadosztály egyik katonájához köthető.[13] A lőszermaradványok közül egy magyar 1939 M 40 mm-es légvédelmi repeszgránát maradványa emelhető ki, amely akár a honi, akár a csapatlégvédelemhez is köthető. A változatos leletanyag mellett a felszínre került nagyobb mennyiségű szovjet PPs-41 géppisztolyból, illetve német és magyar eredetű kézi lőfegyverekből származó lőszermaradványok alapján a helyszínen zajlott harctevékenység 1945-ben: ezen tárgyak összességében utalhatnak hipotetikusan egy német–magyar harccsoport Kismegyer irányába indított ellenlökésére is.[14]

10 *Németh* 1980. 5. o.
11 *Németh* 1980. 5. o.
12 *Számvéber* 2017. 553. o.
13 *Mitcham* 2001. 74. o.
14 *Számvéber* 2017. 479. o.

Összegzés – kitekintés

A jelentősen sérült vagy mozgásképtelen harcjárműveket minden hadviselő fél igyekezett az összecsapásokat követően elvontatni és a hibák kijavítása után újra hadba állítani. Más esetekben a helyi lakosság kísérelte meg a roncselemek szétszedését, elszállítását és újra hasznosítását. Szemléletes példa erre a magyar honvédségnek a lakosság felé történő 1944 nyarán intézett, a repülőgéproncsokra vonatkozó felhívása/tiltása is: „[…] *ismételten felhívják az ország lakosságának figyelmét, hogy a lezuhant ellenséges repülőgépek roncsaihoz, azok alkatrészeihez és általában légitámadásból származó bármily tárgyhoz hozzányúlni, azokat elvinni szigorúan tilos. Érintetlenül kell hagyni ezeket a roncsokat és egyéb tárgyakat, mert csak így tudja a hadvezetőség azokat az ország javára hasznosan kiértékelni.* […] *Az erre illetékes hatóságok az ismertetett rendelkezésnek megszegői ellen a legszigorúbban eljárnak.* […]”[15]

A második világháborús militáriák gyűjtése nagy népszerűségnek örvendő hobbitevékenység Magyarországon. Nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a második világháborús hadszínterekre, roncslelőhelyekre és hadisírokra az illegális fémkereső műszeres militariagyűjtés jelenti a legnagyobb veszélyt napjainkban. Általánosságban elmondható, hogy a harcjárművekhez, illetve repülőgépekhez tartozó roncsdarabok kilövési/becsapódási, illetve szétszedési helyszínekről származtathatók, valamint ezen tárgyi emlékek fennmaradását a régészeti értelembe vett extrém eltemetődés, illetve a másodlagos funkcióval való ellátás jelentős mértékben segítheti. Befejezésként az 1. számú táblázatban a hazai példák sorából néhány, hadtörténeti régészeti terepkutatás során talált és kiállítóhelyben / múzeumban elhelyezett lánctalpas harcjárműleletet adatolunk.

Harceszköz maradványa		Előkerülés	Kontextus	**Őrzési hely**
1.	ISzU-122 önjáró lövegek maradványai[16]	Bajna (Komárom-Esztergom megye) (2001/2002)	Kilövési/ szétszedési helyszín	Katonai Emlékpark Pákozd
2.	Panzerkampfwagen IV torony[17]	Matty (Baranya megye) (2007/2008)	Másodlagos funkcióval való ellátottság (erődítéselem)	HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadirégészeti Gyűjtemény (a továbbiakban: HM HIM Hgy.)

15 *Felhívás a közönséghez* 1944. 3. o.

16 Internetes forráshely: http://www2.uni-nke.hu/mhtt_csata/project/isu122/isu122.htm. (Megtekintés: 2021. április 13.)

17 *Négyesi* 2012.

3.	Panzerkampfwagen V páncélteknő maradványa, periszkóp prizma töredéke	Vereb (Fejér megye) (2010)	Szétszedési helyszín	HM HIM (Hgy.)
4.	FIAT 3000/B páncél- és futómű-maradványok[18]	Várpalota (Veszprém megye) (2010)	Másodlagos funkcióval való ellátottság (lőtéri céltárgy)	HM HIM (Hgy.)

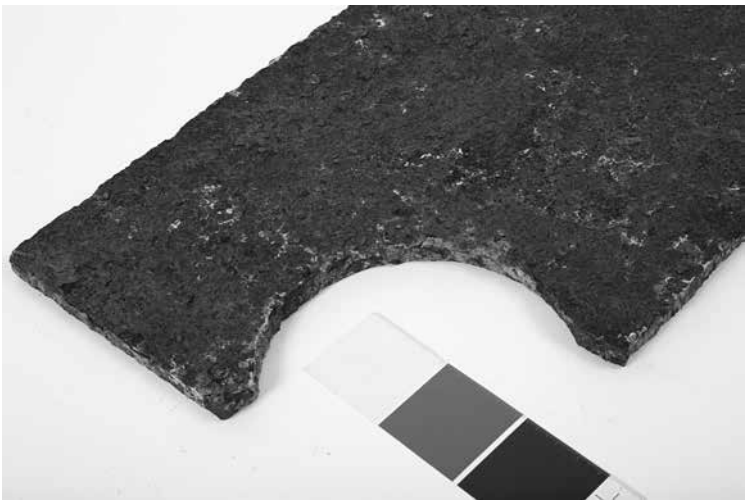
1. számú táblázat: Hadtörténeti régészeti terepkutatás során talált, majd kiállítóhelyben / múzeumban elhelyezett lánctalpas harcjárműleletek

Függelék[19]

A 2020. évi kismegyeri fémkereső műszeres terepbejárás során talált második világháborús militariák

1. Harc vagy gépjármű- és repülőgéproncs-maradványok

1.1. Szovjet SzU-76M önjáró löveg páncéleleme, acél, mérete: 535×250 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári szám: 2020.25.1., HM HIM Hgy.

Szovjet SzU-76M önjáró löveg páncéleleme

18 *Polgár* 2014.

19 A Függelékben szereplő tárgyakat konzerválta: Mátyássy Gabriella restaurátorművész (HM HIM), a tárgyfotókat készítette: Szikits Péter múzeumi fotós (HM HIM).

1.2. Szovjet SzU-76M önjáró löveg vezetőgörgője, acél, mérete: 170×55 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári szám: 2020.24.1., HM HIM Hgy.

Szovjet SzU-76M önjáró löveg vezető-görgője

1.3. Német Büssing-NAG tehergépkocsi kormányösszekötő gömbfeje, acél, mérete: 150×45×60 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári szám: 2020.27.1., HM HIM Hgy.

1.4. Német Büssing-NAG tehergépkocsi hátsó féltengelye, acél, mérete: 460×150×50 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári szám: 2020.28.1., HM HIM Hgy.

Német Büssing-NAG teher-gépkocsi hátsó féltengelye

1.5. Szovjet IL-2 csatarepülőgép roncsdarabja (deformálódott lemezmaradvány), alumínium, mérete: 120×110×40 mm, a lemez vastagsága: 1-2 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári szám: 2020.29.1., HM HIM Hgy.

Szovjet IL-2 csatarepülőgép roncsdarabja

2. Lőszermaradványok

2.1. Magyar 39M 40 mm-es légvédelmi repeszgránát maradványa, acél, mérete: 75×80 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári szám: 2020.30.1., HM HIM Hgy.

2.2. Repesz, vas, mérete: 37×13×12 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári szám: 2020.31.1., HM HIM Hgy.

2.3. Repesz, vas, mérete: 37×15×12 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári szám: 2020.32.1., HM HIM Hgy.

2.4. Repesz, vas, mérete: 80×22×20 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári szám: 2020.33.1., HM HIM Hgy.

3. Ruházati emlékek

3.1. Német Waffen-SS övcsat töredéke, alumínium, mérete: 45×20 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári szám: 2020.34.1., HM HIM, Hgy.

3.2. Magyar egyenruhagomb, réz, átmérője: 27 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári szám: 2021.3.1., HM HIM Hgy.

3.3. Magyar egyenruhagomb, réz, átmérője: 27 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári szám: 2021.4.1., HM HIM Hgy.

4. Használati/személyes tárgyak

4.1. Étkezőkés nyele, „*Thorner Hof*" felirattal, alumínium, mérete: 105×18 mm. Lelőhely: Győr–Kismegyer (fémkereső műszeres terepbejárás, 2020). Leltári szám: 2020.35.1., HM HIM Hgy.

Étkezőkés nyele, „Thorner Hof" felirattal

Irodalomjegyzék

Felhívás a közönséghez 1944.
Felhívás a közönséghez! [A szerző megadása nélkül.] Dunántúl, 1944. június 3. 3. o.

Mitcham 2001.
Mitcham, Samuel W.: The Panzer Legions: A Guide to the German Army Tank Divisions of World War II and Their Commanders. London, 2001.

Négyesi 2012.
Négyesi Lajos: A Panzer IV. páncélkupola. In: 100 év 100 műtárgy a XX. század hadtörténetéből. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, 2012. 122–123. o.

Németh 1980.
Németh Zoltán: A II. világháború Győr-Sopron megyei hadműveletei (1945. március 26–április 4.) *Soproni Szemle*, 1980. 34. évf. 4. sz. 1–12. o.

Polgár 2014.
Polgár Balázs: Egy FIAT 3000/B harckocsi roncsai a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 14. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, 2014. 263–269. o.

Polgár 2020.
Polgár Balázs: Történelmi csatatereken – Harsány-hegy (1687), Kismegyer (1809) és Segesvár (1849). In: Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Szerk. *Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila*. Budapest, 2020. 189–206. o.

Szabó – Számvéber 2009.
Szabó Péter – Számvéber Norbert: A keleti hadszíntér és Magyarország: 1943–1945. Nagykovácsi, 2009.

Számvéber 2017.
Számvéber Norbert: Páncélosok a Dunántúlon – Az utolsó páncélosütközetek Magyarországon 1945 tavaszán. Budapest, 2017.

Second World War Militaria from the Site of the Battle of Kismegyer

In the course of research on the site of the Battle of Kismegyer (fought in 1809, during the Napoleonic Wars), numerous artefacts linked to the 1945 struggles for the Győr bridgehead came to light. (Operations to take the city of Győr formed part of the Soviet offensive aimed at Vienna; participating in them were soldiers of the 2nd Ukrainian Front and, on the German side, the men of two Panzer divisions.) The present analysis covers 13 of these artefacts (five are fighting-vehicle, other motor-vehicle, or aircraft parts; four are munitions related; three are from clothing; and one is a personal item / item for personal use. The artefacts examined can afford interesting insights into the struggle for Győr towards the end of the Second World War; and observations in connection with them can usefully supplement the written sources available.

Militaria aus dem Zweiten Weltkrieg vom Schlachtfeld Kismegyer

Während der Forschung des Schlachtfeldes von Kismegyer (Napoleonische Kriege, 1809), kamen auch zahlreiche Objekte mit Verbindung zur Schlacht um den Győrer (Raaber) Brückenkopf in 1945 zum Vorschein. (Die Schlacht um Győr war Teil der sowjetischen Offensive gegen Wien, in welcher die Truppen der 2. Ukrainischen Front teilnahmen, von deutscher Seite waren auch zwei Panzerdivisionen betroffen.) In die vorliegende Analyse wurden 13 Artefakte, so fünf Stück Schrottelemente von Kampf- und Kraftfahrzeugen sowie Flugzeugen, vier Stück Munitionsüberreste, drei Stück Kleidungsandenken, sowie ein persönlicher beziehungsweise Nutzgegenstand einbezogen. Die untersuchten Militaria ermöglichen einen wertvollen Einblick in die um Győr geführten Kämpfe im Weltkrieg, und die an den Funden durchgeführten Beobachtungen können die zur Verfügung stehenden schriftlichen Quellen gut ergänzen.

RESTAURÁLÁS

Prím József

EGY BRONZKORI LÁBVÉRT RESTAURÁLÁSA

A bronzkori lábvért előtalálása, analógiája és felszerelésének módja

A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum gyűjteményében található késő bronzkori leletegyüttes az 1990-es években került a Múzeum tulajdonába. A lelet valószínűleg egy kelet-közép-európai – akár magyarországi – depó vagy sírlelet részeként került elrejtésre.

A múzeumba kerülés időpontján kívül nem rendelkezünk semmilyen más adattal/ismerettel a megtalálás pontos helyéről és körülményeiről.

A leletegyüttest Tarbay Gábor régész az *Archaeologiai Értesítő*ben 2015-ben publikálta.[1]

Horváth Péter tárgyrestaurátor művész 1997-ben restaurált egy hasonló régészeti tárgyat, egy késő bronzkori (i. e. 12–10. századi) bronz lábvértet.[2]

A tárgy leírása, kezelés előtti állapota

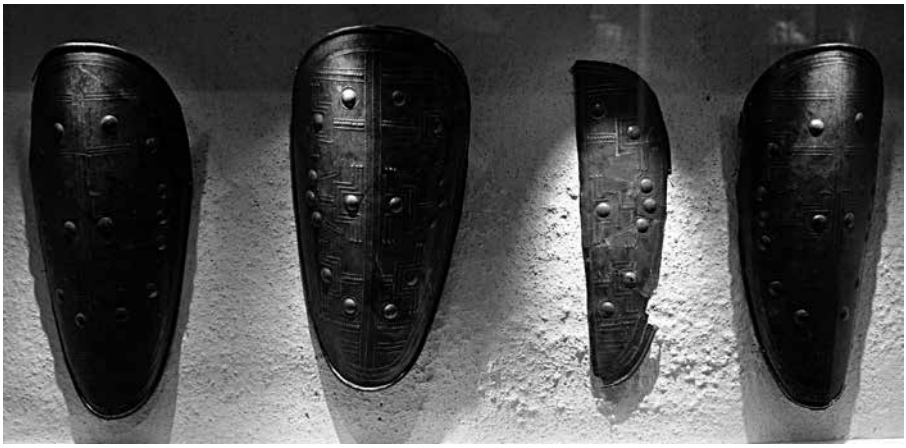
Elsődleges feladatom az ovális alakú bronzlemezből, poncolással, peremezéssel készült, töredékes, deformálódott lábvért restaurálása. A Múzeum régészével, Dr. Polgár Balázzsal történt egyeztetésnek megfelelően a deformálódott részeket nem lágyítottam ki arra gondolva, hogy ha később készül egy olyan gép/eszköz, amivel más, újabb vizsgálatot végezhetnek a tárgyon, az újabb kutatás eredményét a lágyítás ne befolyásolja.

A tárgy peremezése alatt bronzhuzal fut, amely kettős funkciót tölt be. Az egyik, hogy a peremet merevítse; a másik, hogy hat helyen – a visszaperemezés alól – egy-egy (összesen három pár) hurok/karika állt ki, amire valószínűleg bőrszíjat erősítettek, hogy ezzel a lábszárra köthessék. Ez utóbbi megállapítás helyességére egy olaszországi analógia utal.[3]

1 *Tarbay Gábor János:* A new Late Bronze Age warrior equipment from East Central Europe. *Archaeologiai Értesítő*, 2015. 140. 29–70. o.

2 *Horváth Péter:* Egy késő bronzkori (i. e. XII–X. századi) bronz lábvért restaurálása. *Műtárgyvédelem*, 1997. 26. kötet. 143–148. o.

3 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bronzo_finale,_schinieri_in_bronzo_con_decorazioni_a_uccelli_acquatici,_dai_masetti_di_pergine_valsugana,_X_secolo_ac.jpg (Megtekintés: 2021. augusztus 29.)

Késő bronzkori lábvéretek Olaszországból

Anyagvizsgálat

Az anyagvizsgálatot Maróti Boglárka, az MTA Energetikai Kutatóközpont Nukleáris Elemzési és Radiográfiai Osztályának munkatársa végezte kézi/hordozható XRF készülékkel. A röntgen fluoreszcens vizsgálattal a lábvért bronzötvözet anyagának az összetételét vizsgáltuk.[4]

A kezelés menete

1. Restaurálás előtti állapot, válogatás, összeillesztés

A válogatást meggyorsította Tarbay Gábor már említett publikációja, amelyben a megrajzolt darabokat összeállította. Mivel a meglévő darabokból nem mindet illesztették be az „összképbe", ezért több illeszkedő darabot is találtam.

A meglévő darabok tisztítása után a törésfelületek vizsgálata, egyes részek közötti egyezés alapján válogattam ki az összeillő részeket. Több helyen a megtisztított darabok hátoldalán a készítéshez használt, bekarcolt segédvonalakat tudtam megfigyelni.

2. Megerősítés, a hiányok kiegészítése

A munka megkezdése előtt először egy szilárd alapfelületet kellett kialakítani, amin a tárgy összeállítása megtörténhet. Először egy plexilemezt hajtottam ívesre, de ez nem bizonyult megfelelőnek, mert a kívánt ívet nem vette fel, billegett és lecsúszott róla a tárgy. Ezután egy formára és méretre csiszolt faalapot készítettem, amire a ragasztáskor a tárgyat lerakhattam, míg a ragasztó megköt. A fa felületét szilikonpapírral izoláltam, nehogy a ragasztó hozzákössön. Kertész

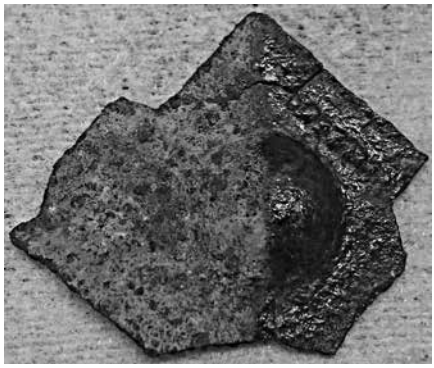
4 A vizsgálat eredménye a cikk leadásakor még nem készült el.

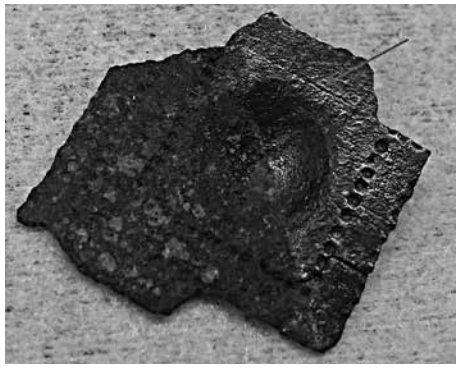

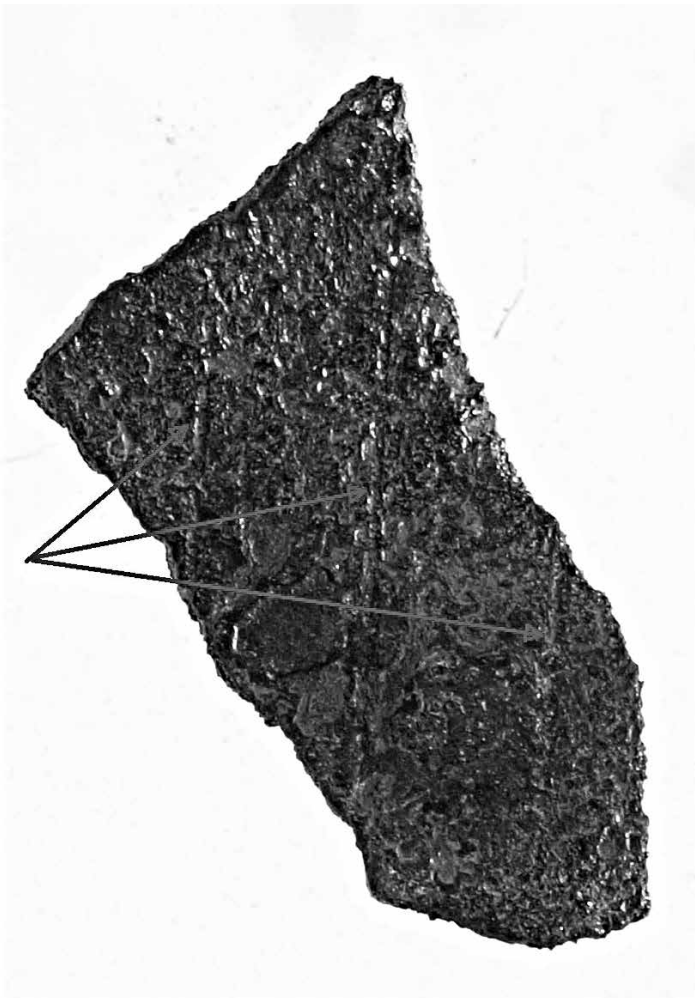
A lábvért restaurálás előtti állapota, színoldal és hátoldal

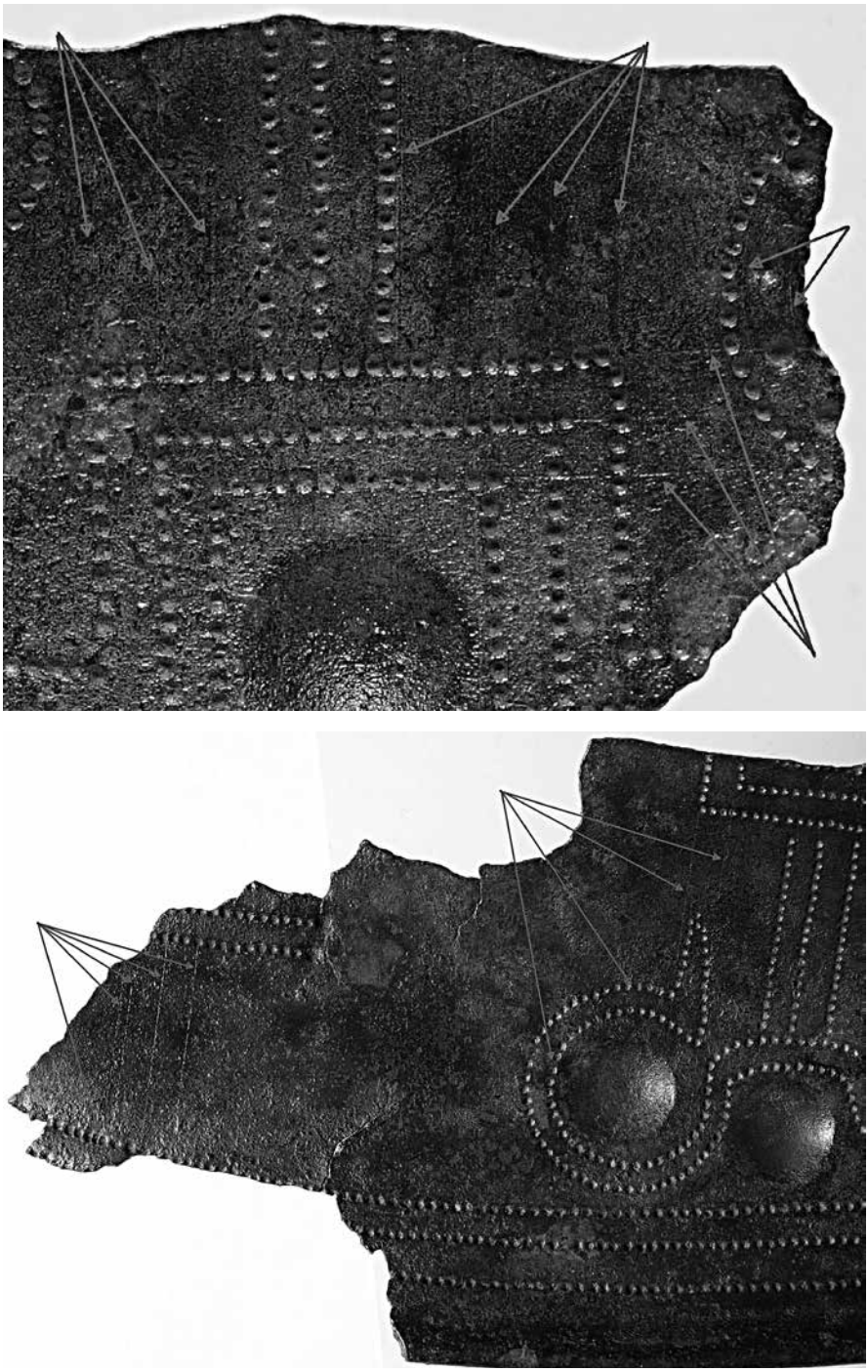
További darabok, színoldal és hátoldal

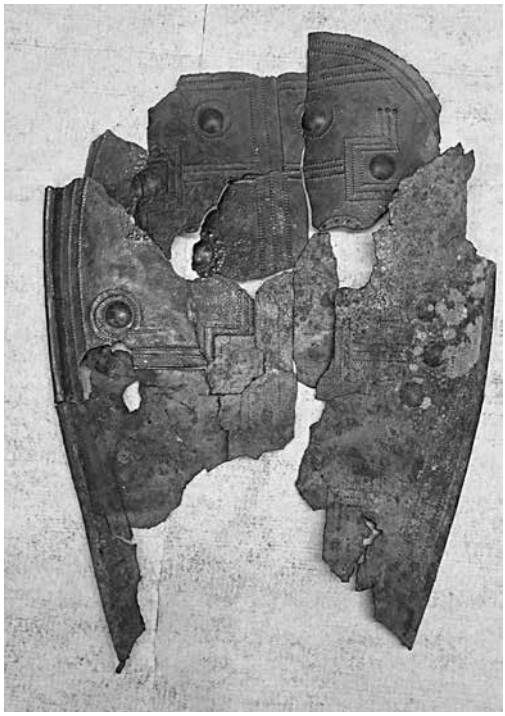

A darabok tisztításának folyamata és a tisztítások után láthatóvá vált segédvonalak

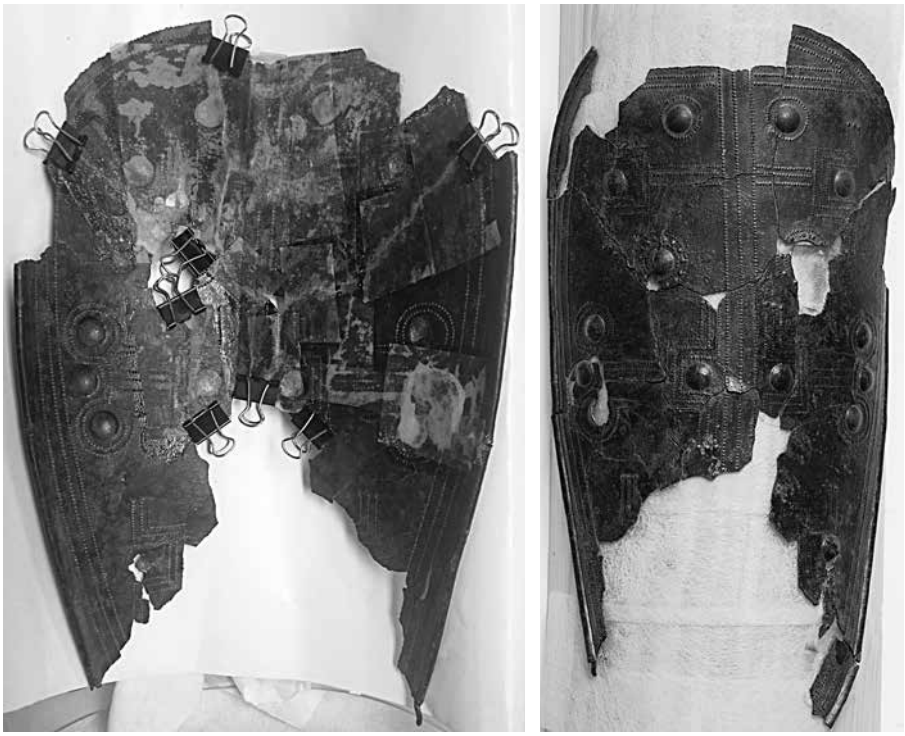

A darabok tisztításának folyamata és a tisztítások után láthatóvá vált segédvonalak

Az összeillesztett tárgy tisztítás közben és utána

Az ívelt összerakott műtárgy

Attila, a Hadtörténeti Múzeum kiállításépítője segített a faalap kialakításában/elkészítésében.

Az összeválogatott darabokat egy-egy ponton cianoakriláttal (Locktite) megragasztottam, majd a hátoldalon üvegszálas szalag csíkokkal alátámasztottam. Ehhez közepesen híg oldószeres Paraloid B72 műgyantát használtam. Ahhoz, hogy a darabok szintbe álljanak és egy síkot alkossanak csipeszeket alkalmaztam.

A már összeragasztott darabok a hiányzó részeinél bronzport tartalmazó kétkomponensű műgyantát (Diamant) használtam a későbbi patinázás érdekében. A peremeknél a műgyantába ívesre hajtott 2,5 mm-es vörösréz huzalt használtam, hogy a megfelelő széleket kialakíthassam és legyen egy plusz merevítése. A méretre megcsiszolt alapra felrajzoltam a formákat és a hiányzó apró félgömböket egyenként, egy fogpiszkáló segítségével raktam fel, mézszerűnél hígabbra kevert műgyantából. A készre csiszolt felületet kénmájjal patináztam. Ez nem hozott megfelelő eredményt, ezért akrilfestékekkel a meglévő eredeti patinához retusáltam. Végezetül az egész felületet levédtem egy kemény viaszréteggel, amit szőrkefe segítségével felfényeztem.

A lábvért kiegészítésének folyamata

A patinázás, retusálás és csiszolás folyamata

Az elkészült, restaurált bronzkori lábvért

A lábvértet 2017-ben a hónap műtárgyaként mutatták be a Hadtörténeti Múzeum aulájában.

The Conservation of a Greave from the Bronze Age

The task assigned to the author was the conservation of an oval-shaped, rimmed, sheet-bronze greave with stamped decoration; the artefact was fragmentary and had become misshapen. Under the rim ran drawn bronze whose function was twofold: to reinforce the rimming on the one hand and to hold three pairs of loops/rings on the other. To the last mentioned, in all likelihood, leather straps were attached, enabling the greave to be strapped to the lower leg.

The work began with mechanical cleaning of the pieces. In accordance with the archaeologist's request, the pieces were cleaned only in this way, so as not to impact any possible materials analysis findings later on.

The pieces were put together where possible and then glued together. Strips of fibreglass were used for strengthening. The missing parts were drawn to scale and then fitted as insets under the fibreglass strips. Gaps were filled using two-component resin coloured bronze. The repaired surfaces were retouched. As a final step, a protective wax coating was applied.

Die Restaurierung einer Beinschiene aus der Bronzezeit

Aufgabe des Verfassers war die Restaurierung einer fragmentierten und deformierten Beinschiene, gefertigt aus einer ovalen Bronzeplatte mit Umbördelung und Punzierung. Unter der Umbördelung verläuft ein Draht aus Bronze, welches eine doppelte Funktion einnimmt. Zum einen dient sie dazu, die Bördelung zu steifen, zum anderen befinden sich unter der Rückkantung an sechs Stellen jeweils eine Schleife beziehungsweise ein Ring (insgesamt drei Paar), auf welchen wahrscheinlich ein Lederriemen befestigt wurde, um die Beinschiene an die Unterschenkel zu binden.

Die Restaurierung begann mit der mechanischen Säuberung der Teile. Entsprechend der Bitte des Archäologen wurden die Stücke vorerst nicht getempert, um etwaige spätere Materialuntersuchungen nicht zu beeinflussen.

Die Stücke wurden anhand ihrer Bruchflächen zusammengefügt und geklebt. Zur Verstärkung wurde Band mit Glasfasern verwendet. Die fehlenden Teile wurden maßstabsgetreu gezeichnet und unter die Glasfaserplatte gelegt. Ergänzt wurden die fehlenden Stücke mit patinierbarem, zweikomponentigem Kunstharz mit beigemischter Bronze, ihre Oberflächen retuschiert. Schließlich erhielt sie einen Schutzbelag mit Wachs.

Mátyássy Gabriella

HADIRÉGÉSZETI LELETEK RESTAURÁLÁSA A HADTÖRTÉNETI MÚZEUMBAN

Visszapillantás

A 100 éve alapított Hadtörténeti Múzeumban mindig fontos szerepet kaptak azok az önfeláldozó kézműves szakemberek, akik természetesen a korai időszakban nem tanult konzervátorok voltak, hanem lelkes iparosok: asztalos, lakatos és fegyvermester, vagy éppen a varráshoz jól értő lelkes adminisztrátor kisasszonyok. Ők vették kézbe, mustrálták és forgatgatták az újonnan szerveződő múzeum tárgyait: igyekeztek forrasztani az eltört kardlapot, faragni az éppen hiányzó markolatot, szabni-varrni, vagy szépírással pótolni a hiányzó szöveget a papiroson. Azt azért elmondhatjuk, hogy az állagvédelem jobbára a múzeum költözései során felmerülő problémák kezelésében merült ki: kiállítások visszabontását, szakszerű csomagolás biztosítását, illetve az új múzeumépület raktárainak, kiállítótereinek felmérését végezték el. Sokáig a jelenlegi múzeumépület második emeletén dolgoztak az „iparművész-műteremben", az igazi áttörés az 1960-as években következett be, amikor a pincében a régi kovács- és lakatosműhely területén alakították ki restaurátorműhelyeket.[1] Legendás hírű fémrestaurátorunk, Nádas Egon[2] már egyetemet végzett szakrestaurátorként lakta be és szerelte fel az akkoriban igen korszerűnek mondható helyiségeket. Párhuzamosan a fémrestaurátorral a fegyvermester – jellemzően – a modern fegyverek karbantartását végezte. Jelenleg három „fémes" végzettségű szakember dolgozik a gyűjteményi anyagokon.

1 *Laczkó Ágnes – Tombor Krisztián*: A Hadtörténeti Múzeum papírrestaurátor műhelyének kialakítása és működése. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 7. Szerk. *Hausner* Gábor. Budapest, 2004. 219–221. o.

2 Nádas Egon (1945. augusztus 31. – 2018. június 3.) 1966-tól 2004-ig volt a Hadtörténeti Múzeum fémrestaurátora. *Tóth Orsolya:* Nádas Egon (1945–2018). In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 18. Szerk. *Závodi Szilvia.* Budapest, 2018. 283–285. o.

Régész és restaurátor

Aggházy Kamil[3] ludovikás korában autodidakta régészként tevékenykedett, veszprémi csapatszolgálata idején Laczkó Dezső[4] mellett segédkezett, Budapestre helyezése után részt vett a római hadiutak és a táti csatatér török temetőjének feltárásában, fontos szerepet játszott a hadtörténelmi kutatások tudományos alapvonalainak meghatározásában felismerve az anyaggyűjtésben a régészethez, műemlékvédelemhez, helytörténeti kutatásokhoz való kötődés fontosságát. E múzeumi részmunkaterületeknek nevet is adott, tőle származik „hadirégészet" kifejezésünk. A gyűjtőkedv ellenére önálló régészeti osztály nem jött létre, azonban feltárások történtek, és adományozások során sok leletanyag került a Hadimúzeumba.

1935-ben szakemberek bevonásával megszületett az a múzeumügyi megállapodás, amely szerint elkülönítették a Hadtörténeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjtőkörét: a határkövet az 1711-es esztendőben határozták meg.[5] Ennek okaként egészen a 2000. év elejéig nem volt intézményünkben régészeti gyűjtemény.

A múzeum legfiatalabb tagja a Hadirégészeti Gyűjtemény.[6] Hála az 1918-as intézményalapítás buzgó honfijainak, a gyűjtőkedvnek és a lelkes ajándékozóknak, széles kronológiai kerettel rendelkezik: az őskortól a modern korig őriz számos különleges tárgyi emléket.[7] Kezdetben még osztályként működő csoport vezetőjével, Dr. Négyesi Lajos ezredessel történt munkamegbeszéléseken egyeztettünk az ásatásokról, roncskutatásból, illetve hadisírokból[8] előkerült darabok sorsáról. Abban állapodtunk meg, hogy a bekerülő műtárgyak lehetőség szerint azonnal a műhelybe kerülnek tisztítás-konzerválásra, restaurálásra. Ez többé-kevésbé sikerült is, számos ásatag anyag restaurálása megtörtént hónapokon belül.

3 Vitéz Aggházy Kamil, névváltozat: Kamill (Budapest, 1882. november 1. – Budapest, 1954. szeptember 14.) magyar királyi ezredes a Hadtörténeti Intézet és Múzeum alapítója. Katonai szakíró, hadtörténész. https://hu.wikipedia.org/wiki/Aggh%C3%A1zy_Kamil (Megtekintés: 2021. augusztus 29.)

4 Laczkó Dezső (Trencsén, 1860. július 22. – Veszprém, 1932. október 28.) geológus, paleontológus, piarista tanár, házfőnök, gimnáziumigazgató, az általa alapított veszprémi múzeum (ma: Laczkó Dezső Múzeum) első igazgatója. https://hu.wikipedia.org/wiki/Laczk%C3%B3_Dezs%C5%91 (Megtekintés: 2021. augusztus 29.)

5 A hadtörténeti örökség fogalma („*1711 utáni hadszíntér*, *csatatér*, *védelmi létesítmény*, *egyéb katonai objektum vagy hadi emlék*, *különösen harci repülőgép*, *kerekes vagy lánctalpas harcjármű és egyéb katonai fegyverrendszerek*, *fegyverek*, *felszerelés és egyenruha elemei*, *továbbá azok együttesei*") valójában 2014-ben integrálódott a kulturális örökségvédelem hazai fogalmi keretrendszerébe. Forrás: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0100064.tv (Megtekintés: 2021. augusztus 29.)

6 A gyűjtemény alapjait 2009-ben letették, ekkor még Hadirégész, Hadszíntérkutató és Hagyományőrző Osztály néven, majd 2013-tól gyűjteményi státuszt kapott.

7 *Polgár Balázs*: A Hadirégészeti Gyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia.* Budapest, 2018. 113–115. o.

8 A témáról bővebben: https://epa.oszk.hu/03200/03255/00002/pdf/EPA03255_hatartalan_regeszet_2017_2_005-007.pdf (Megtekintés: 2021. augusztus 29.)

Jelenleg a terepkutatásokat Dr. Polgár Balázs régész vezeti Kulcsár Viktor gyűjteménykezelő segítségével. Kutatási területe nagyívű, országos lefedettséggel, gyakorlatilag mindig foglalkoztatja egy-egy újabb projekt, így a gyűjtemény tárgyanyaga folyamatosan bővül. Megalakuláskor fontosnak tartottuk a közös munka alapjainak megfogalmazását, egyöntetűen az ásatag tárgyak azonnali tisztítása mellett döntöttünk, ez minden kutatás alkalmával meg is történik. Sajnos addig az optimális helyzetig még nem jutottunk el, hogy a terepmunkák alkalmával restaurátor is a helyszínen segítse a régész munkáját. Egy-egy tárgy megmenthetősége már a feltárása módjától, csomagolásától, műhelybe szállításától, a konzerválásig történő tárolásától, a lényeges információk átadásától is függ. A régész és – a már említett optimális esetben – a terepen dolgozó restaurátor felelőssége, hogy milyen állapotban kerül a lelet a műhelybe. A csomagolásnak alapvetően védenie kell a műtárgyakat előkerülésük pillanatától. A legfontosabb szabály, hogy az ásatáson előkerült leleteket mindig ugyanolyan közegben tároljuk, mint a feltárás pillanatában voltak, amíg a konzerválásuk el nem kezdődik. A hirtelen megváltozó környezeti tényezők (pl. hőmérséklet, nedvesség tartalom, fény) beindíthatják, illetve felgyorsíthatják a feltárt lelet romlási folyamatait.[9]

A régésznek és a restaurátornak együttesen kell meghatározniuk a restaurálási munka célját és mértékét, figyelembe véve a tárgy állapotát, értékét, kutatottságát és raktározhatóságának módját. Természetesen a restaurálás konkrét menetének eldöntése, az alkalmazandó vegyszerek, anyagok kiválasztása a restaurátor feladata és felelőssége. Lehet cél a konzerválás során a feltárt lelet tisztítása, egy fertőzés megállítása, a lebomlási folyamatok lassítása, esetleg teljes fizikai és kémiai stabilitásának megteremtése vagy a tárgy kutatható, kiállítható állapotba hozása. Sok esetben a lelet történeti hitelességének és a rajta lévő információk megőrzése együttesen lehetetlen. Ilyenkor gondos mérlegelés, – esetleg – más szakterületekkel való konzultációk után kell kiválasztani – a lehetőségekhez képest – legjobb megoldást. Prím József fémrestaurátor által a közelmúltban restaurált bronzkori lábszárvédő lelet[10] deformált, hiányos állapotban került a műhelybe, ebben a formában azonban nem volt látható a tárgy motívumkincse és a készítéstechnikai jellemzői, amelyek jelentős információs értéket képviselnek. A muzeológus-régész és a restaurátor végül közös gondolkodás után az eredeti forma megtartása és a tárgy kiegészítése mellett döntött. Az analógiák és a méretek alapján a feltételezhető „eredeti" forma meghagyása és kiegészítése után jól kivehetővé váltak a motívumok. Ilyen esetben nagyon fontos, hogy a restaurátor és a régész közösen döntsön, valamint, hogy a restaurálás előtt, alatt és után pontos fényképes dokumentáció készüljön. Szintén együttesen kell eldöntenie a restaurátornak és a régésznek, hogy szükséges-e az adott tárgyat restaurálni, vagy célszerűbb megelőző konzerválást alkalmazni, azaz megoldani annak

9 *Bakonyi Viktória:* Restaurálás és műtárgyvédelem. web: https://media.cylex.hu/companies/6025/54/uploadedfiles/602554_634435820284036513_restauralas.pdf (Megtekintés: 2021. augusztus 29.)

10 *Prím József:* Egy bronzkori lábvért restaurálása. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 21. Budapest, 2022. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. 343–354. o.

Ásatag bögre restaurálás előtt

A bögre összeállítás után

Kiskés is előkerül egy-egy kutatás során

optimális tárolását (pl. savmentes csomagolásban, dobozban, a tárgy igényeinek megfelelően kialakított, klimatizált raktárban).

Az ásatag anyag igen vegyes minőségre, mennyiségre, állapotra és tárgyalkotóra nézve. A hozzám kerülő hadirégészeti daraboknál így igen kényes kérdés a „kell-e a tárgyat restaurálni", ugyanis számos esetben olyan csataterekről származó leletegyüttes érkezik a műhelybe, amiről szinte meg sem lehet állapítani, hogy mi is lehetett eredetileg: repeszek, formátlan rozsdarögök, korrodált rézmaradványok, töredékes lemezek. Természetesen előkerülnek jó megtartású tárgyak is: azonossági jegytokok; számos használati tárgy: bögre, kiskések, keresztek, üvegcsék, fésű.

Az utóbbi leletek hadisírokból, hadifogolytábor lelőhelyről várható, míg a roncsolt maradványok csatahelyszín anyagai.

Különféle maradványok erősen roncsolt állapotban

Leletek fertőtlenítése

A hadisírokból származó tárgyak esetében átgondolandó a leletcsoport fertőtlenítése. A megszüntető védelem célja a fertőzés megszüntetése, a károsítók (jellemzően a szerves anyagoknál rovarkárosítók) mindenfajta fejlődési stádiumának teljes elpusztítása. Az ilyen szernek gyors diffúzióval és az anyagba minél mélyebbre történő behatolással kell rendelkeznie.

De mi a helyzet a hadisírokból, tömegsírokból előkerült szerves és szervetlen tárgymaradványokkal?

Az Egészségügyi Világszervezet szerint nem jelent közvetlen kockázatot egy holttest megérintése. Ha azonban az áldozat fertőzéses betegségben hunyt el, az már veszélyes lehet. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy ilyen esetekben sem a holttest, hanem a fertőzés továbbterjedése jelentheti a kockázatot.[11] Az emberi szervezet lebontását végző baktériumok sem jelentenek különösebb veszélyt, ugyanis azok nemcsak a halott szervezetében találhatók meg, hanem minden más emberben is. Emberi csontokban nem találtak még élő, működő kórokozókat, így a megfertőződéssel kapcsolatos félelmek alaptalanok. Legfeljebb a kórokozók töredékei maradnak meg az emberi leletekben, amelyek bizonyítékul szolgálnak az egykori fertőződésre, de működő organizmus nem jön létre újra belőlük.

A kutatók számon tartanak hamar elpusztuló és ellenállóbb kórokozókat, a hosszabb életűek közé tartozik például a lépfene baktériuma. Az anthrax[12] bacilusa spóraformában évtizedekig képes megőrizni fertőzőképességét, a szifilisz kórokozója például nagyon érzékeny, hamar elpusztul. A lepra nyomait hordozó csontokban előfordul, hogy megtalálják a mycobacterium leprae[13] maradványait, de ezek sosem teljes, életképes kórokozók. A himlő vírusa meglehetősen nagyméretű és könnyen kimutatható. A temetkezés módja – például a tömegsírok – is utalhatnak fertőző megbetegedésekre. A pestis mikrobiológiai vizsgálata bizonyíthatja csak, hogy ez volt a halál oka. Ebben az esetben sem beszélhetünk aktív, fertőző baktériumról, a pestis tehát nem térhet vissza a halottak exhumálása miatt.[14]

Összefoglalásként elmondható, hogy a háborús sírokból előkerült szerves-, illetve szervetlen leletek, de akár csontok sem jelentenek komolyabb fertőzésveszélyt az azzal érintkezőkre. Azonban minden védőfelszerelés használata fontos: gázmaszk, gumikesztyű, esetenként teljes ruházatot eltakaró védőruha. Hogy legnagyobb biztonságban érezzük magunkat a maradványok etil-alkoholos

11 Így bomlik le egy holttest. https://index.hu/tudomany/2013/07/19/igy_bomlik_el_egy_holttest/ (Megtekintés: 2021. augusztus 29.)

12 lépfene

13 Egy leprát okozó baktérium, más néven „Hansen-kór", amely egy krónikus fertőző betegség, amely károsítja a perifériás idegeket és megcélozza a bőrt, a szemet, az orrot és az izmokat

14 *Kölnei Lívia:* Veszélyesek-e a régészeti emberi maradványokból kiszabaduló kórokozók? https://kepmas.hu/hu/veszelyesek-e-regeszeti-emberi-maradvanyokbol-kiszabadulo-korokozok (Megtekintés: 2021. augusztus 29.)

(Etanol) lemosása, bemártással történő fertőtlenítése megnyugtató lehet.[15] A kereskedelemben kapható számos más szélesspektrumú fertőtlenítőszer, szórófejes vagy ecsetelhető formában, kiszerelésben. Azért, hogy elkerüljünk bármiféle infekciót, ajánlatos ezeknek a beszerzése.

Leletek restaurálása

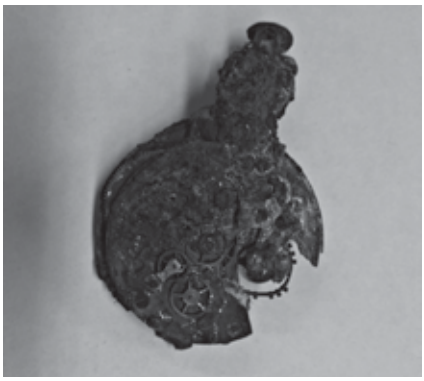
A régészeti fémleletek tisztítását régebben kémiai úton, elektronikusan vagy mechanikusan végezték úgy, hogy minden korróziót eltávolítottak a tárgyról és fémig tisztították. Ma már óvatosabban kell eljárnunk, tisztában kell lenni azzal, hogyha a korróziós terméket kémiai kezeléssel teljesen eltávolítjuk, fontos részletek veszhetnek el, mint pl. az eredeti felület, bevésések, sorozatszámok, régi festések stb.

Az említett körülmények miatt az ásatag műtárgyaknál is egyedi terv alapján kezdem meg a konzerválást. Legtöbb problémát az összetett (pl. fémet és szerves anyagot tartalmazó) tárgyak tisztítása jelent a konzerválásban, mert azok a legtöbb kezelésre eltérően reagálnak. A fém korróziós termékek vízben oldhatatlan vegyületek, amelyek keménnyé, merevvé teszik a szerves anyagokból készült tárgyakat, eltávolításuk nagy körültekintést igényel annak érdekében, hogy a tárgyalkotók ne szenvedjenek további károsodást. Vegyszeres tisztítást körültekintően kell megválasztani az eltérő anyagokra gyakorolt hatása miatt. A mechanikus tisztítás aprólékos munkálatai sikeresebb restaurálást tesznek lehetővé, ezért az ásatási fémanyagokat legtöbbször precíziós munkákra használt marokcsiszolóval végzem.

Aprólékos munka a marokcsiszoló berendezéssel

15 Uo.

Zsebóra maradványa restaurálás előtt (1915–1918, ostffyasszonyfai hadifogolytábor)

A zsebóra restaurálás után

Vegyszeres kezelés[16] rövid behatóidővel, alapos semlegesítéssel és öblítéssel végezhető. Ezek a szerek már tartalmaznak inhibitorokat, vagyis olyan vegyületeket, amelyek a fémek korrózióját gátolják (inhibitálják), vagyis megakadályozzák a színfém oldódását. Foszforsav[17] alkalmazása esetén a sav a fém felületén vékony vasfoszfát réteget alakít ki (passziválás), ami védi a vasat a korróziótól.

Az elektrokémiai tisztítás egy egyenáramú tápforrás és elektrolit oldat[18] használatával történik, így a legkíméletesebb a finom megmunkálású korrodált tárgyak tisztítása. A kompozit tárgyak tisztítására nem javasolt savas kémhatású kezelőszereket alkalmazni, főleg az amúgy is roncsolt, károsodott maradványoknál. A desztillált vizes, zsíralkohol-szulfátos tisztítás kíméletes a textilt hordozó fémdaraboknál. Ha famaradványok vannak a tárgyon, akkor sem javasolt a vegyszeres kezelés, a szinte szivacsossá vált faanyagból a savmaradékok nem távolíthatók el még körültekintő semlegesítéssel sem. Az eddigi munkáim során az elektrokémiai tisztítás és a mechanikus kezelés vált be leginkább, ezekkel lehet legjobban megmenteni az ásatag műtárgyakat.

16 Réztárgyaknál az argentolos (citromsavas-tiokarbamidos keverék), a vastárgyaknák RO-55 (foszforsav tartalmú) kezelés.

17 RO-55, Evipass, Ferropassit.

18 Általában NaOH, de a $NaHCO_3$ – szódabikarbóna – is jól vizsgázott.

A konzerválásra sok esetben olajos[19] felületvédelem a legalkalmasabb (jobbára a fémig tisztítható, jó megtartású daraboknál), ha nem tisztítható fémig, akkor passziválni kell: ehhez az eljáráshoz 20%-os csersavoldatot használok. Alkalmazása a következő: letisztított felületre ecsettel felhordom a csersavoldatot. Ez így kialakított felület sötét, esetleg kékesen fekete. Ezt a passziválást végezve is nagyon ügyeljünk arra, hogy a tárgy teljes, felületén kialakuljon a vas-tannátból álló passzív réteg. Kezelés után a tárgyat alaposan kiszárítjuk.

Egy kis etika[20]

A hadirégészeti leletek restaurálása sok esetben etikai problémákat vetnek fel, ugyanis felmerül a „mennyire tisztítsuk meg" kérdés és maga a lelet információ hordozásának kérdésessége. Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a folyamatos kommunikáció a muzeológus (régész) és restaurátor között mennyire elengedhetetlen, hiszen adott esetben a beérkező ásatag fémmaradvány számomra látszólag muzeális, illetve információs értékkel nem bír, azonban a régész számára fontos a leletanyag történelmi esetek detektálására. Nekünk, restaurátornak munkánk során a következő legfontosabb szempontokat kell szem előtt tartanunk a régészeti tárgyak restaurálásánál – is:

A tárgy értéke ne befolyásolja a restaurálást (kevésbé értékes tárgyat is lelkiismeretesen és magas színvonalon kezeljünk). A műtárgyat történeti dokumentumnak és információhordozó eszköznek tekintjük.[21]

A kezelés során megőrizzük a tárgy fizikai, esztétikai, történeti integritását, az eredeti részeket maximális mértékben megmentjük, gondosan óvunk minden információt, ami a tárgyon található.

Szem előtt tartjuk a minimális beavatkozás elvét, amely kizárólag a műtárgy jelenlegi formában történő megőrzéséhez, stabilizálásához szükséges műveletek fontosságát helyezi előtérbe. Reverzibilis eljárást és anyagot használunk, biztosítva a tárgy újrakezelhetőségét, irreverzibilis eljárást csak akkor alkalmazunk, ha a tárgy másként nem menthető meg.

A restaurálás befejezésével, a tárgy átadásakor tájékoztatjuk a régészt a beavatkozásokról, esetleg a tárolásra is javaslatot teszünk, vagy el is készítjük a megfelelő tároló – alátámasztó segédanyagot.

Egy felelősségteljes, etikus restaurátor munkája során ezekhez az alapelvekhez kell, hogy tartsa magát, amit a muzeológusnak közös munkájuk során tiszteletben kell tartania.

19 WD-40, illetve Ballistol-olaj.

20 A restaurálási etika a restaurátor szakma köreiben uralkodó erkölcsi és felfogásbeli szabályok összességét jelenti. Mindez a kulturális örökséggel kapcsolatos helyes megközelítésre, magatartásra, a tárgyon található információk megőrzésére, a megfelelő eljárások, anyagok kiválasztására vonatkozik.

21 Kommunikáció és folyamatos egyeztetés a muzeológussal.

The Conservation of Military Archaeological Finds in the Military History Museum

The Museum's youngest collection, the Archaeological Collection, was formed officially in 2013. The immediate processing of finds collected by colleagues in the course of fieldwalking operations was considered important, meaning that where possible finds were delivered to the conservation atelier on their arrival at the Museum.

The old material is very mixed regarding quality, quantity, condition, and producer. Owing to the above-mentioned circumstances, on the old artefacts, too, conservation was conducted according to a plan developed separately in each case. The biggest problems are when artefacts are made of more than one material: challenges are presented by artefacts featuring more than one type of metal, by metal and textiles together, and by metal and leather together. Cleaning using chemicals needs to be chosen with caution, because of the impact the chemicals can have on different materials. Meticulous mechanical cleaning makes for more successful conservation. For this reason, for precision cleaning of excavated metal artefacts hand-held power tools were generally used.

In many cases, the conservation of military archaeological finds raises ethical issues, namely the degree to which they should be cleaned and their questionability as bearers of information. As regards the last mentioned, a close working relation between conservator and researcher is very important.

Restaurierung von Kriegsarchäologischen Funden im Museum für Militärgeschichte

Das jüngste Mitglied des Museums, die Kriegsarchäologische Sammlung wurde offiziell 2013 gegründet. Mit den Kollegen wurde es als wichtig erachtet, das während der Feldarbeiten eingesammelte Fundmaterial unverzüglich zu behandeln, so kommen die Artefakte, wenn möglich, sofort nach ihrer Einkunft in die Restauratorenwerkstatt.

Das Grabungsmaterial ist in Hinsicht auf Qualität, Quantität, Zustand und Komponenten recht vielfältig. Aus diesem Grund wird auch die Konservierung der Funde nach individuellem Plan begonnen. Die meisten Probleme bereiten die Stücke aus kombiniertem Material: mehrere Arten Metall, Metall-Textilie oder Metall-Leder stellen Herausforderungen dar. Reinigung mit Chemikalien muss wegen der unterschiedlichen Wirkung auf Materialien umsichtig gewählt werden. Die minuziösen Arbeiten der mechanischen Reinigung ermöglichen eine erfolgreichere Restaurierung, deshalb wird für die ausgegrabenen Metallmaterialien meistens ein Präzisions-Handschleifer verwendet.

Die Restauration von kriegsarchäologischen Artefakten wirft in vielen Fällen ethische Probleme auf. Man wird mit der Frage „wie sehr soll gereinigt werden" konfrontiert, und auch die vom Fundstück getragenen Informationen müssen berücksichtigt werden. Im letzteren Fall ist der enge Arbeitskontakt zwischen dem Restaurator und dem Museologen von großer Wichtigkeit.

KIÁLLÍTÁSOK

Polgár Balázs

A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM KAMARAKIÁLLÍTÁSA AZ 1687. ÉVI HARSÁNY-HEGYI CSATÁRÓL

Csata a Harsány-hegynél[1] (1687–2020) címmel nyílt időszaki tárlat a 2020. év elején a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumban.[2] A látványtervek Molnár Ferenc, a grafikai anyagok Korda Zoltán Tamás munkái voltak. A múzeumpedagógiai játék ötletét Hidvégi András dolgozta ki. Az angol nyelvű szövegfordításokat Fröhlich Dávid és Kulcsár Viktor készítette el, a tárlat szakmai lektorálását Szuromi Kristóf végezte. A kiállítást Csáti Csaba és Kertész Attila építette. A kurátor munkáját Élesné Ilyés Gabriella és Kulcsár Viktor segítették.

A tárlat az 1687. évi harsány-hegyi csata, az összecsapás régészeti kutatásának, valamint a hazai csatatérrégészet aktuális eredményeinek együttes bemutatására tett kísérletet. A kiállítás a múzeum földszinti folyosóján valósult meg. A tárlat első részei a magyarországi visszafoglaló háborúk (1683–1699, 1716–1718) kezdetére, Bécs sikertelen oszmán-török ostromára (1683), a Szent Liga megalakulására (1684) és Buda visszavételére (1686) reflektáltak.[3] Ezt követően az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat főbb történései (a szövetséges keresztény had felvonulása, Eszék sikertelen keresztény ostroma), az 1687. augusztus 12-i harsány-hegyi csata, a csatatér, valamint a hadjárat mérlege került

1 Az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjáratot eldöntő csatára a tárlatban – a Második katonai felmérés XXX-65 jelzetű térképszelvényének „*Harsány B*[erg]." megnevezése alapján – a harsány-hegyi jelzőt használtuk. A második mohácsi csatának is hívott összecsapást említő forrásokban és szakirodalomban több megnevezéssel is találkozhatunk. A francia *Gazette* Mohács közelébe helyezte a keresztény sereg győzelmének helyét. A szintén francia *Mercure galant* 1687. októberi híradása az összecsapást harsányi megjelöléssel illette. Egyes XVII. századi emlékérmeken Mohács, vagy Siklós nevével kísérték a keresztény győzelem helyszínét. Veress D. Csaba 1987-ben közölt munkájában a harsányi-hegyi, illetve a nagyharsányi megjelölést vonatkoztatta a harcokra. Domokos György legújabb összefoglalásában szintén a nagyharsányi jelző szerepel. Emellett érdemes lehet megjegyeznünk, hogy több idegennyelvű enciklopédikus munkában a csatatér harkányi lokációjáról is olvashatunk még. (*Nouvelles de Hongrie* 1687. 356., 359. o.; *RELATION DE LA DÉFAITE DE L'ARMÉE OTHOMANE…* 1687. 501. o.; *Eggenberger* 1967. 187. o.; *Huszár* 1975. 28–30. o.; *Veress D.* 1987. 691. o.; *Jacques* 2007. 435. o.; *Domokos* 2020. 426. o.)

2 A kiállítás a Csata a Harsány-hegynél (1687). Háború, régészet és kulturális örökségvédelem című, 2020-ban megjelent kötethez kapcsolódó kutatásokon alapult. (*Polgár* 2020/a.)

3 A magyarországi törökellenes visszafoglaló háborúk történetéhez lásd: *Szakály* 1986.; *Varga J.* 1986.; *R. Várkonyi* 1987.; *Roy – Tóth* 2014.; *Domokos* 2020.

A tárlat a Hadtörténeti Múzeum földszinti folyosóján

bemutatásra.[4] A harsány-hegyi összecsapás a magyarországi visszafoglaló háborúk egy jól dokumentált eseménye, számos hadinapló, katonai és diplomáciai jelentés, sajtóhír, csatakép és memoár számolt be a Lotaringiai V. Károly herceg és II. Miksa Emánuel választófejedelem vezette hadnak a törökkel szemben kivívott diadaláról.[5] Ezzel párhuzamosan a rendelkezésre álló képi és írásos források segítségével jól rekonstruálható és lokalizálható a csata két főbb szakasza, így a szövetséges keresztény sereg elleni, a Harsány-hegy térségében bekövetkezett délelőtti oszmán-török támadás, valamint a keresztény katonaságnak a Karasica patak mellett, Magyarbóly térségében kialakított, félkész sáncművekkel védett török tábor elleni délutáni rohama. A tárlat második nagyobb tematikai részét a harsány-hegyi csata emlékezettörténeti vázlatának, a csata archeológiai kutatásának, valamint – kitekintésként – a hadtörténeti régészet fogalmi kereteinek, illetve a Hadtörténeti Múzeum részvételével zajló csatatérkutatások adatolása képezte. Érdemes megjegyeznünk, hogy a harsány-hegyi csata emlékezettörténete kapcsán különösen nagy jelentőséggel rendelkeztek az 1887., az 1937. és az 1987. esztendőkhöz kapcsolódó emlékévek, valamint a harcok

4 Az 1687. évi harsány-hegyi összecsapás témaköréhez lásd: *Veress D.* 1987.; *Tóth* 2019.; *Domokos* 2020. 426–429. o.

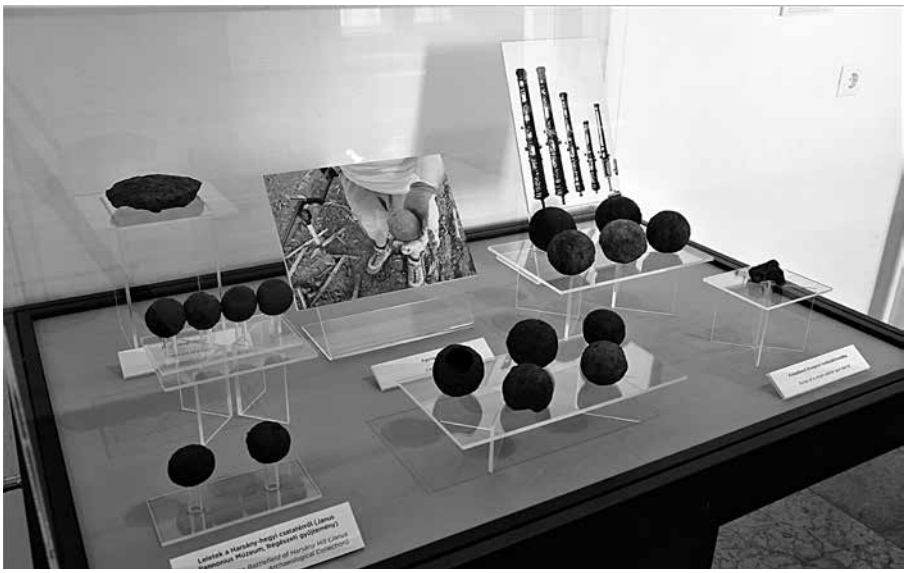
5 A harsány-hegyi csata írásos forrásainak első jelentős magyar nyelvű szövegközléséhez lásd: *Budától–Belgrádig* 1987. Az összecsapással kapcsolatos forráskutatások legújabb irányát a Lotaringiai V. Károly herceg személyéhez köthető hadinapló különböző szövegváltozatainak vizsgálata és közlése képezi, a témához lásd: *Tóth* 2020.

A kamarakiállítás nyitó installációja

Baranya megyében bírtak és bírnak ma is jelentős kultusszal.[6] A régészeti kutatások közlésekor a 2015/2016. évi, illetve a 2019. évi, a Harsány-hegy térségében folytatott fémkereső műszeres terepbejárások eredményeinek ismertetésére került sor. Egy Beremendhez tartozó, 4,5 hektáros alapterületű földterületen 43 fegyverlelet (29 kézilőfegyver-lövedék, két ólomrúdtöredék, három repeszdarab, kilenc ágyúgolyó) alkotta tárgyi együttes került elő a Janus Pannonius Múzeum és a Hadtörténeti Intézet és Múzeum terepkutatása során a 2015/2016. év telén. A megkezdett munkálatok folytatásaként 2019-ben, összesen 7 km^2-nyi nagyságú, Villány, Beremend és Lapáncsa közigazgatásához tartozó földterületen mentek végbe újabb fémkereső műszeres terepbejárások. Ekkor a kutatók 329, az 1687. évi csatához köthető tárgyat, köztük 225 fegyverleletet, 40 ruházati emléket, 47 lószerszámleletet, hét pénzérmét és tíz használati/személyes tárgyat találtak.[7] A csatatérkutatás régészeti eredményeinek összegzése után a hadtörténeti régészet fogalmi kereteinek és a csatatérkutatás módszertanának rövid leírása, illetve az 1809. évi kismegyeri csata és az 1849. évi segesvári[8] ütközet régészete is bemutatásra került a fali tablókon.[9]

6 *Polgár* 2020a. 87–96. o.
7 *Polgár* 2020a. 150–161. o.
8 Sighișoara, Románia.
9 A hadtörténeti régészet / konfliktusrégészet, valamint a csatatérrégészet témaköréhez összefoglalóan lásd: *Sutherland – Holst* 2005.; *Scott – McFeaters* 2010.; *Carman* 2013.; *Homann* 2013. A kismegyeri csata (1809) és a segesvári ütközet (1849) 2018. és 2019. évi régészeti kutatásához lásd: *Polgár* 2020b. 195–202. o.

Tüzérségi emlékek a harsány-hegyi csatatérről (Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Gyűjtemény)

A kiállításon látható emlékanyag a Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményéből, Hidegfegyver Gyűjteményéből és Korai Lőfegyver Gyűjteményéből származó műtárgyakra, továbbá a pécsi Janus Pannonius Múzeum Régészeti Gyűjteményéből kölcsönzött – a harsány-hegyi csatatér 2019. évi terepkutatásakor talált – leletekre épült. A Képzőművészeti Gyűjteményből kiállított munkák között találjuk Jacob Peeters (1655–1721) I. Lipót német-római császár és magyar királyról, illetve Lotaringiai V. Károly hercegről készített metszetét, Jacob Koppmayer (1640–1701) IV. Mehmed oszmán szultánt láttató rézmetszetét, Henri Bonnart (1642–1711) janicsár katonát megjelenítő rézmetszetét, valamint Lajos Vilmos badeni őrgróf Gstöttner-szignóval ellátott, a 17–18. századra datálható nagyméretű olajfestményét. A csataképek sorából egy ismeretlen mesternek a 17. század második felére keltezhető munkája, Johannes Franck de Langgrafen egy, a 17. század második felére datálható rézmetszete, illetve Franz Gerasch (1826–1906) egy litográfiája szerepelt még a kiállításon. A 17. század jellemző hidegfegyverei, illetve kézilőfegyverei két vitrinben kaptak helyet. Az első álló tárlóban egy magyar szablya, egy karabella, egy schiavona, egy ezüstszerelékes spádé, egy csákányfokos, egy hadnagyi buzogány, egy alabárdfej, egy sponton/partizán és egy pikahegy került bemutatásra. A második álló vitrinben egy spanyolkovás elsütőszerkezetű muskéta, egy kettős elsütőszerkezetű muskéta, egy keréklakatos lovassági pisztoly, egy itáliai stílusú lőportartó, egy csőbe dugható szurony és egy kézigránát kapott helyet. A korszak tüzérségéhez tartozó emlékekhez egy kora újkori oszmán-török vas lövegcső és egy tüzérségi kanóctartó tartozott. A fegyvereket több, Allain Manesson Mallet *Les Travaux de Mars ou L'Art de la Guerre* című munkájának (Paris, 1684) harmadik kötetéből, valamint

A kiállítás memóriajátéka

Pierre Surirey de Saint Remy *Memoires d'artillerie* című művének (Paris, 1697) első kötetéből származó illusztráció kísérte. A 2019. évi fémkereső műszeres terepbejárások során talált tárgyak, így fegyverleletek (ágyúgolyók, repeszdarab, kis kaliberű lövegcső töredéke, kézilőfegyver-lövedékek, kézitűzfegyver-lövedékek készítéséhez szánt ólomhasábok/ólomtekercsek, kézilőfegyvercső töredéke, szablya- és csákányfokos-maradvány, szablyahüvely-veret töredékei), ruházati emlékek (gombok), lószerszámok (patkók, zablamaradványok, lószerszámdísz), használati tárgyak (fenőkő, kalapácsfejek) és pénzérmék (oszmán török akcsék és Aloysius Contarini velencei dózse zecchinója) négy vitrinben kerültek elhelyezésre a terepkutatásokat megjelenítő fotókkal.

A tárlatban több esetben használtunk fel illusztrációkat – digitalizált formában – Luigi Ferdinando Marsigli *L'état militaire de L'Empire Ottoman, ses progrès et sa décadence…* című munkájának I. és II. kötetéből (La Haye / Amsterdam, 1732).

A folyosóra egy 16 darab, forgatható képelemből álló, 17. századi tematikájú memóriajáték is készült.

A kiállítás 2020. február 28-án nyílt meg és az a pandémiára való tekintettel a 2021. évben is megtekinthető maradt kisebb változtatásokkal. A tárlatot a Háború, régészet és kulturális örökségvédelem elnevezésű konferenciasorozat 2020. évi ülése után Tóth Ferenc, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont főtanácsosa nyitotta meg, ezt követően kurátori vezetésre került sor. A tematikus kiállításhoz 2021-ben készült el a Történelmi csatatereken című tudományos ismeretterjesztő filmsorozat első epizódja Csata a Harsány-hegynél (1687) – Magyarország visszafoglalása címmel.[10]

10 A tudományos ismeretterjesztő film internetes elérési linkje: https://youtube.com/watch?v=D0dKnKCpjYU&feature=share. (Megtekintés: 2021. április 18.)

Irodalomjegyzék

Budától–Belgrádig 1987.
Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk. *Szita László*. Pécs, 1987.

Carman 2013.
Carman, *John:* Archaeologies of Conflict. London/New Delhi/New York/Sydney, 2013.

Domokos 2020.
Domokos György: A törökellenes visszafoglaló háború. 1683–1699. In: Magyarország hadtörténete. II. Az oszmán hódítás kora, 1526–1718. Szerk. *Mészáros Kálmán*. Budapest, 2020. 405–446. o.

Eggenberger 1967.
Eggenberger, *David:* An Encyclopedia of Battles: Accounts of Over 1,560 Battles from 1479 B.C. to the Present. New York, 1967.

G. Héri 2009.
G. Héri Vera: A törökellenes háborúk emlékérmei. Budapest, 2009.

Homann 2013.
Homann, *Arne:* Battlefield Archaeology of Central Europe – With a Focus on Early Modern Battlefields. In: Historical Archaeology in Central Europe. Ed. *Natascha Mehler*. Rockville, 2013. 203–230. o.

Huszár 1975.
Huszár Lajos: A régi magyar emlékérmek katalógusa a legrégibb időktől 1850-ig. 1. Történeti érmek. 2. Újkor (1657–1705). Budapest, 1975.

Jacques 2007.
Jacques, *Tony:* Battles and Sieges. A guide to 8500 Battles from Antiquity through the Twenty-first Century. V. 2. Westport/Connecticut/London, 2007.

Nouvelles de Hongrie 1687.
Nouvelles de Hongrie. *Mercure galant*, Octobre 1687. [Bibliothèque nationale de France.] 355–360. o.

Polgár 2020a.
Polgár Balázs: Csata a Harsány-hegynél (1687). Háború, régészet és kulturális örökségvédelem. Budapest, 2020.

Polgár 2020b.
Polgár Balázs: Történelmi csatatereken – Harsány-hegy (1687), Kismegyer (1809) és Segesvár (1849). In: Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Szerk. *Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila.* Budapest, 2020. 189–206. o.

R. Várkonyi 1987.
R. Várkonyi Ágnes: Magyarország visszafoglalása 1683–1699. Budapest, 1987.

RELATION DE LA DÉFAITE DE L'ARMÉE OTHOMANE… 1687.
RELATION DE LA DÉFAITE DE L'ARMÉE OTHOMANE, PRÈS DE MOHATZ, PAR L'ARMÉE IMPERIALE. *Gazette*, le 19 Septembre 1687. (N. 28.). [Bibliothèque nationale de France.] 501–512. o.

Roy – Tóth 2014.
Roy, *Philippe – Tóth*, *Ferenc:* La défaite ottomane. Le début de la reconquête hongroise (1683). Paris, 2014.

Scott – McFeaters 2010.
Scott, *Douglas – McFeaters*, *Andrew:* The Archaeology of Historic Battlefields: A History and Theoretical Development in Conflict Archaeology. *Journal of Archaeological Research*, 2010. 19. 1. 103–132. o.

Sutherland – Holst 2005.
Sutherland, *Timothy – Holst*, *Malin:* Battlefield Archaeology – a Guide to the Archaeology of Conflict. *British Archaeological Jobs Resource*, 2005.

Szakály 1986.
Szakály Ferenc: Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1863–1718. Budapest, 1986.

Tóth 2019.
Tóth Ferenc: A második mohácsi csata mítosza és valósága. II. In: Több mint egy csata: Mohács. Szerk. *Fodor Pál – Szőts Zoltán Oszkár – Varga Szabolcs.* Budapest, 2019. 445–462. o.

Tóth 2020.
Tóth Ferenc: A „második mohácsi csata" igazi arca. Az 1687-es harsány-hegyi ütközet a párizsi Bibliothèque Nationale de France egy ismeretlen forrása alapján. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2020. 133. évf. 4. sz. 827–862. o.

Varga J. 1986.
Varga J. János: A fogyó félhold árnyékában. Budapest, 1986.

Veress D. 1987.
Veress D. Csaba: Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata" 1687. augusztus 12-én? *Hadtörténelmi Közlemények*, 1987. 34. évf. 4. sz. 691–715. o.

A Mini-Exhibition at the Military History Museum about the 1687 Battle of Harsány Mountain (2020/2021)

A temporary exhibition entitled 'Battle on the Harsány Mountain (1687–2020)' opened at the Military History Institute and Museum in early 2020. The show undertook to present, together, the events of the Battle of Harsány Mountain in 1687, archaeological research concerning the clash, and the latest findings of battlefield archaeology in Hungary. The exhibition was located in the Museum's ground-floor corridor. The material displayed built on artefacts from the Military History Museum's Fine Arts Collection, its Edged Weapons Collection, and its Early Firearms Collection, as well on finds found during fieldwalking on the Harsány Mountain battlefield in 2019; the last mentioned were borrowed from the Archaeological Collection at the Janus Pannonius Museum in Pécs. The show was opened by Ferenc Tóth, senior adviser at the Research Centre for the Humanities, following a conference on 28 February 2020 in the series 'War, Archaeology, and Cultural Heritage Protection'. After the opening, the curators gave a guided tour of the exhibition. Owing to the pandemic, the exhibition remained open in 2021 also, with minor changes. Entitled 'Battle on the Harsány Mountain (1687) – Recapturing Hungary', the first episode of the series of educational films entitled 'On Historic Battlefields' was produced for the exhibition in 2021.

Die Kammerausstellung des Museums für Militärgeschichte über die Schlacht am Berg Harsány im Jahre 1687 (2020/2121)

Mit dem Titel „Schlacht am Berg Harsány (1687–2020)" wurde im Institut und Museum für Militärgeschichte Anfang des Jahres 2020 eine temporäre Ausstellung eröffnet. Sie nahm sich vor, die Ereignisse der Schlacht am Berg Harsány im Jahre 1687, ihre archäologische Erforschung, sowie die neuesten Ergebnisse der ungarischen Schlachtfeldarchäologie zusammen darzustellen. Die Ausstellung wurde im Erdgeschoss des Museums, auf dem Flur verwirklicht. Das Ausstellungsmaterial gründete sich auf Objekte der Sammlung für bildende Kunst, der Kaltwaffen-Sammlung und der Frühen Feuerwaffen-Sammlung des Museums für Militärgeschichte, sowie auf die von der Archäologischen Sammlung des Janus Pannonius Museums geliehenen Artefakte, die bei der Feldforschung des Schlachtplatzes am Berg Harsány in 2019 gefunden wurden. Eröffnet wurde die Ausstellung am 28. Februar 2020 nach der Sitzung der Konferenzreihe „Krieg, Archäologie und Schutz von kulturellem Erbgut" von Ferenc Tóth, Oberrat des Forschungszentrums für Humanwissenschaften, es folgte eine Führung durch den Kurator. Mit Hinblick auf die Pandemie war die Ausstellung mit kleineren Veränderungen auch im Jahr 2021 zu besichtigen. Die erste Episode der populärwissenschaftlichen Filmreihe „Auf historischen Schlachtfeldern" zur Kammerausstellung wurde 2021 mit dem Titel „Schlacht am Berg Harsány (1687) – die Rückeroberung Ungarns" fertiggestellt.

Nagy-Lukács Fanni

ELLESETT PILLANATOK – KATONAÉLET AZ 1960-AS ÉVEK FELVÉTELEIN KIÁLLÍTÁSISMERTETŐ

A Hadtörténeti Múzeum először 2018-ban, 100. születésnapi ünnepségsorozata kapcsán csatlakozott a Budapest FotóFesztivál programjaihoz „Hadtörténeti 100 – A Hadtörténeti Intézet és Múzeum 100 éve képekben" című időszaki fotókiállításával. A sikeres együttműködést folytatva 2019 tavaszán megnyílt a „Hemző Károly és a Honvéd Sportegyesület" című időszaki fotókiállítás. A Magyar Néphadsereg 1950-es éveit a sporton keresztül bemutató képeket 2020-ban az 1960-as évek témája követte.

Az „Ellesett pillanatok – Katonaélet az 1960-as évek felvételein" című tárlatot 2020. március 12-én Dr. Kovács Vilmos ezredes, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka, Szarka Klára fotótörténész, a Budapest FotóFesztivál kurátora és Kiséri-Nagy Ferenc, a katonai sajtó nyugdíjas fotóriporterének ünnepi szavai nyitották volna meg. Sajnos a COVID-19 koronavírus járvány magyarországi terjedése miatt erre végül nem nyílt lehetőség, mert március 11-én a kormány országos veszélyhelyzetet hirdetett és különleges jogrend lépett életbe. Így a bemutatásra kész kiállítás nyárig hiába várta nézőközönségét. Július 7-től azonban újra megnyitotta kapuit a Hadtörténeti Múzeum, és az eredetileg 2020 végéig tervezett fotótárlat nyitva tartását 2021 végéig meghosszabbították.

A Magyar Néphadsereg 1960-as éveit négy fényképész munkásságán keresztül bemutató angol és magyar nyelvű fotótárlat a földszinttől a második emeletig, a múzeum lépcsőházában kapott elhelyezést. A három tematikus egységre tagolódó kiállítást az épület emeletein keresztül változatos fotók sokasága fűzte össze.

A földszinti aulában került elhelyezésre a kiállítás főcíme, valamint az első tematikus egység, „A Magyar Néphadsereg az 1960-as években" tablója.

A látogatók a kiállítás kezdetén átfogó képet kaphattak a korszak magyar haderejének helyzetéről. Az 1960-as éveket az 1960. május 17-i hatállyal honvédelmi miniszterré kinevezett Czinege Lajos altábornagy neve fémjelezte. Ebben a korszakban dolgozták ki a Magyar Néphadsereg korszerűsítésére, a Varsói Szerződés többi hadseregéhez való felzárkóztatására vonatkozó fejlesztési tervet. Fő feladat volt a honi légvédelem minőségi és mennyiségi fejlesztése. A lövészcsapatoknál megjelentek a magyar gyártású páncélozott szállító harcjárművek, a műszaki csapatok munkájukkal segítették az építkezéseket és az 1965-ös nagy

A kiállítás címtablója a múzeum aulájában

dunai árvíz elleni védekezésben is részt vettek.[1] Az aulában elhelyezésre került két tárló a Magyar Néphadsereg olyan fegyvereivel és lőszereivel, mint a magyar 7,62 mm-es AMD-65 gépkarabély, a 9 mm-es PA-63 öntöltő pisztoly, a 7,62 mm-es KGK géppuska metszete vagy az 57 mm-es UBR-281U magyar páncélgránát töltény.

A főlépcső teljes hosszában a Magyar Néphadsereg négy fényképészének (Bleich Rudolf, Kutas Rudolf, Ferkis Emil, Szabóky Zsolt) a kor fegyverzetét, egyenruházatát, haditechnikáját és hétköznapi pillanatait bemutató felvételei voltak megtekinthetők.

A megjelenített fényképek mindegyikét a Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívumának 1945 utáni gyűjteményrésze őrzi. A negatívtekercsekről digitalizált sajtófelvételek 1988-ban hivatalos átadás keretében kerültek a gyűjteménybe a Magyar Néphadsereg Módszertani Intézetétől.

A második tematikai egységben a látogatók átfogó szöveget olvashattak az 1960-as évek Magyar Néphadseregének sajtójáról. Az 1956-os forradalmat követően felértékelődött a katonai sajtó szerepe, a személyi állomány tájékoztatása a mozgósítás, a nevelés és az egységbe kovácsolás terén. Az írásoknak a haderő belső életével kellett foglalkozniuk, a szakmai és politikai kiképzést kellett segíteniük. A katonai lapok többsége tartalmilag és formailag is megújult. A cikkek terjedelme csökkent, a képek száma növekedett, minél inkább igyekeztek felkelteni az olvasók érdeklődését. A *Néphadsereg*, a Honvédelmi Minisztérium

1 Magyarország hadtörténete IV. – 1919-től napjainkig. Szerk. *Horváth Miklós.* Budapest, 2018. 414–419. o.

57 mm-es SZ-60 könnyű légvédelmi gépágyú lőszerei

A földszintről az emeletre vezető szakasz fényképei

központi lapja is több változáson ment keresztül, napilapból hetilappá, zárt terjesztésűből nyílt terjesztésűvé alakult, így a polgári lapokkal is fel kellett vennie a versenyt,[2] amit nagyban segítettek a honvéd sajtó fényképészeinek színvonalas felvételei.

A múzeum első emeleti aulájában kerültek bemutatásra a kiállítás „sztárjainak" – a korszak már említett, kiemelt fényképészeinek: Bleich Rudolfnak, Kutas Rudolfnak, Ferkis Emilnek és Szabóky Zsoltnak – életrajzai és jelentős fényképei.

2 *Döndő Rezső:* A Katonai sajtó irányításának története 1957–1980. 1986. április – 1987. március. HM HIM Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény II. VI/D-8

Bleich Rudolf kiemelt felvételei

Bleich Rudolf (1928. március 5. – 1990. április 12.)

Budapesten született, már fiatal korában fényképész pályára lépett, sógorától tanulta ki a mesterséget. 1950-ben már fényképészként vonult be katonának és 1950-től 1980-as nyugdíjba vonulásáig a *Néphadsereg* újságnál dolgozott fotóriporterként. 1950-től 1955-ig honvédként, 1955–1975 között polgári alkalmazottként, majd 1975-től 1980-as visszavonulásáig törzszászlósként szolgált. Munkáját a Haza Szolgálatáért Érdemérem és a Szolgálati Érdemérem fokozataival díjazták.[3]

Ferkis Emil (1929. augusztus 29. – 2013. április 20.)

Győrben született és érettségizett, majd Nyergesújfalun a Magyar Viscosa Rt. gyárában dolgozott laboránsként. Kaposváron volt katona, ahonnan szolgálati idejének letöltése alatt hívták fel Budapestre, a *Néphadsereg* szerkesztőségébe, ahol 25 évet töltött polgári alkalmazottként. Riportfotósként a Magyar Néphadsereg mindennapi életéről, katonai tevékenységéről készített felvételeket. Később a *Lobogó*, majd a *Népszabadság* újságok munkatársa volt, ezt követően a Magyar Távirati Iroda vezetőszerkesztőjeként dolgozott 1989-es nyugdíjazásáig.[4]

3 Pongó Miklósné Bleich Ildikó által szolgáltatott adatok alapján.
4 Ferkis Emilné által szolgáltatott adatok alapján.

Ferkis Emil kiemelt felvételei

Kutas Rudolf kiemelt felvételei

Kutas Rudolf (1929. október 14. – 2013. július 18.)

Tizenkét évesen kezdődött fényképészet iránti érdeklődése, amikor édesanyától egy „box" kamerát kapott ajándékba. 1950-ben vonult be sorkatonai szolgálatra, majd a Petőfi Politikai Tisztiiskola elvégzése után hivatásos katonaként először az MN 9563 híradóezrednél, később az Országos Légierő Parancsokságnál szolgált. Újságírói és fotóriporteri pályáját 1955-től a *Riadó* újságnál kezdte, majd 1957-től a *Néphadsereg* fotórovatának vezetőjeként folytatta, ahonnan 1983-ban őrnagyként szerelt le. A Zrínyi Katonai Kiadó kiadványainak illusztrátoraként, polgári alkalmazottként 1986-ig dolgozott. Fotóriporteri munkássága során színvonalas fotói jelentek meg *A mi hadseregünk*, *A haza szolgálatában* és az *Út a Kozmoszban* című kiadványokban.[5]

5 Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattár (a továbbiakban: HM HIM KI) 74283. számú személyi anyaggyűjtő.

Szabóky Zsolt kiemelt felvételei

Szabóky Zsolt (1941. március 10. – 2009. május 19.)

Budapesten született, 1955-tól esztergályos iparitanulónak szerződött, majd a Magyar Optikai Műveknél dolgozott. 1960 májusában került a Budapesti Hajtóműgyárba mint műszaki ellenőr, ahol társadalmi munkában üzemi fotós lett. 1961-ben sorkatonai szolgálata során már komolyan fényképezett, képei megjelentek a *Magyar Légoltalom* című lapnál. Miután több ízben díjazták a *Néphadsereg* napilap fotópályázatain, felvételt nyert külsős munkatársnak. Leszerelését követően rövid ideig a *Képes Újság* és a *Magyar Légoltalom* című lapoknak dolgozott, majd 1966-tól polgári alkalmazottként a Magyar Néphadsereg *Igaz Szó* című magazinjának fotóriporteréként tevékenykedett 1976-ig, ezt követően szabadfoglalkozású fotóművészként dolgozott többek között az *Interpress Magazin*nak.[6]

A harmadik tematikai egység címe „Élet a Magyar Néphadseregben" volt. A látogatók itt összefoglalást kaphattak a korszak sorkatonai szolgálatáról. Megismerkedhettek, vagy akár nosztalgiázhattak a kiállított 1965 M gyakorlóöltözettel, egy lövészkatona felszerelésével, és megtekinthették Kiss István behívóparancsát vagy Nagy Zoltán katonai igazolványát.

A kiállítás legkiemelkedőbb műtárgyai Bleich Rudolf fotóriporter személyes tárgyai voltak, amelyeket lánya, Pongó Miklósné Bleich Ildikó adott kölcsön a múzeumnak.

6 HM HIM KI 72931. számú személyi anyaggyűjtő.

A Magyar Néphadsereg egyenruhái a második emeletre vezető lépcsőfordulóban

A kiállítás stáblistája:

Rendezte: Nagy-Lukács Fanni
Grafikai terv: Szabó Emese
Látványterv: Molnár Ferenc
Kiállítás építés, berendezés: Csáti Csaba, Kertész Attila
Angol fordítás: Fröhlich Dávid
Közreműködtek: Baczoni Tamás őrnagy, Bálint Ferenc, Bíró Edina, Bolcsó István, Borsits Enikő, Csáki Krisztina, Élesné Ilyés Gabriella, Fischer Zoltán, Forgács Márton, Gál Attila, Hatala András hadnagy, Hidvégi András, Illés András, Jakusch Gabriella, Kreutzer Andrea, Laczovics Erika, Ress Zoltán, Sallay Gergely, Szabó József, Szántó Nóra, Szatmári András Zoltán hadnagy, Szoleczky Emese, Tóth Orsolya, Veresné Bokor Éva, Závodi Szilvia
Restaurálás: Köbli Gergely, Meggyes Anita, Prím József, Tombor Krisztián

Moments Captured – Army Life in Photographs from the 1960s
An Exhibition Review

In March 2020, the Military History Institute and Museum submitted material for the annual Budapest Photo Festival; this was the third year in which it had participated. Its contribution was a mini-exhibition giving, by way of valuable and artistic photographs published in the press, glimpses of the Hungarian People's Army in the 1960s. Photographs from the Photography Archives of the Military History Institute and Museum (they are by photo reporters Rudolf Bleich, Rudolf Kutas, Emil Ferkis, and Zsolt Szabóky) offer insights into the weaponry, uniforms, and military technology of the time, as well as into the everyday lives of those serving. The names and photographs of the above-mentioned four reporters (for each of whom biographical details were given) featured on the front covers and pages of the weekly papers *Néphadsereg* and *Igaz Szó* and were well known in the press coverage of the Hungarian People's Army in the 1960s.

„Eingefangene Momente – Soldatenleben auf Aufnahmen der 1960er Jahre" –
Ausstellungspräsentation

Im März 2020 schloss sich das Museums für Militärgeschichte zum dritten Mal der Programmreihe „Budapest FotoFestival" an, mit einer Kammerausstellung, die durch interessante und künstlerische Presseaufnahmen die Alltage der Ungarischen Volksarmee in den 1960er Jahren darstellte. Die im Fotoarchiv des Instituts und Museums für Militärgeschichte aufbewahrten Aufnahmen von vier Fotoreportern, Rudolf Bleich, Rudolf Kutas, Emil Ferkis und Zsolt Szabóky gaben Einblick in die Bewaffnung, Uniformierung, Militärtechnik und die Alltagsmomente der Zeit. Die Namen und Bilder der Fotografen – dargestellt mit kleinen Lebensläufen – tauchten auf der Titelseite und in den Kolumnen der Zeitschriften *Néphadsereg* („Volksarmee") und *Igaz Szó* („Wahres Wort") auf, und prägten die Presse der Ungarischen Volksarmee der 1960er Jahre.

ADATTÁR

Bálint Ferenc

A magyar királyi honvéd zászlóaljak zászlóavatása – adattár

Az 1868. évi XLI. törvénnyel megalakult a Magyar Királyi Honvédség. Ezzel az aktussal beteljesült a magyar társadalom régóta hangoztatott vágya, amely egy nemzeti haderő létrehozására irányult. A valóság azonban nem mindenben követte az álmokat. Egy erős, korszerű katonai erő helyett egy rendfenntartó milíciának szánt szervezet jött létre, amely nélkülözte a tüzérséget, a műszaki csapatokat és a magasabb szintű katonai kötelékeket is.

Az 1869-ben megalakult 82 gyalogzászlóalj mindegyike a valóságban egy gyenge század létszámával rendelkezett, a 40 huszárszázad pedig csupán szakaszerejű volt. A sokak számára csalódást keltő szervezeti felépítésen változtatni rövid úton nem lehetett, így nagyobb hangsúlyt kaptak a közbeszédben az olyan másodlagosnak tűnő témák, mint az egyenruha és a jelvények kérdése. A kortársak jó részében ellenérzést szült a túldíszített egyenruha, amelyhez jórészt a mexikói kalandból megmaradt vörös posztót használták fel, vagy a tisztek sárga-fekete kardbojtjai.

Az önálló gyalogzászlóaljak mindegyike kapott csapatzászlót, amelyeken megjelentek a nemzeti színek, valamint Magyarország címere. A zászlólap másik oldalára azonban nem a bevett és a magyarság körében igen tisztelt Szűz Mária ábrázolás került, hanem I. Ferenc József magyar királyi névjele – mégpedig az uralkodó kifejezett óhajára.

A zászlókat a hagyományoknak megfelelően fel is kellett szentelni, ami együtt járt zászlóanya felkérésével, aki az aktus részeként díszes zászlószalaggal látta el a csapatzászlót.

Jelen tanulmány egy adattár, amely az 1870–1878 között lezajlott honvéd zászlószentelések adatait gyűjti össze. A dolgozat első felében igyekszem általános képet rajzolni a zászlószentelési ünnepségek menetéről, valamint a zászlóanyákról. A munka második részében találhatók a – jelen ismereteink szerint – 89 zászlószentelési ceremónia adatai.[1]

1 A szerző köszönetét fejezi ki Fröhlich Dávidnak (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Múzeum (HM HIM HTM) Zászlógyűjtemény), Nagy-Lukács Fanninak (HM HIM HTM Fotóarchívum), Tóth Orsolyának (HM HIM HTM Plakát- és aprónyomtatványtár), Dr. Závodi Szilviának (HM HIM HTM Tárgyi Emlékanyag Gyűjtemény), hogy a gyűjteményükbe tartozó tárgyak közléséhez hozzájárultak. Köszönetet mond továbbá Fekete László t. főhadnagynak, Józsa Tibornak (Halis István Városi Könyvtár, Nagykanizsa) és Kovács Ferencnek (Debrecen), amiért a tanulmány elkészítését segítették.

A zászlóanyák

A zászlóanyák kivétel nélkül a felső társadalmi osztályokból kerültek ki, túlnyomó többségük a főnemesség soraiba tartozott. A felkéréskor sokat nyomott a latban az, hogy a kiszemelt zászlóanyának van-e kapcsolata a vidékkel, ahonnan az adott zászlóaljat sorozták. Így lett zászlóanya a gömöri honvédzászlóaljnál Klementina francia királyi hercegnő, mivel férjének, Szász-Coburg-Koháry Ágost hercegnek kiterjedt birtokai voltak a vármegyében.

Rendhagyó módon két zászlóaljnál is két főt állítottak zászlóanyának: a Csíkszeredán állomásozó 26. zászlóaljnál a csíkszéki és az udvarhelyszéki főkirálybírók feleségeit, míg a doboka-szolnoki 32. zászlóaljnál mindkét érintett vármegye főispánjának nejét felkérte az alakulat. Ellenkező eset volt a 77. és a 78. zászlóaljaknál: a két alakulat zászlóját egyszerre szentelték fel, a zászlóanya is azonos személy volt, Győry Mária, Szapáry Géza gróf neje.

József főherceg neje három zászlóaljnál (11., 50., 63.) is vállalta a zászlóanyai teendőket, bár csak a budai alakulatnál volt személyesen jelen az eseményen. Két-két zászlóaljnál volt zászlóanya Tajnay Ilona (53., 61.), valamint Tallián Rozália (70., 81.).

Meg kell említeni, hogy a zászlóanyai tisztség anyagi terhekkel is járt. Az alakulatoknak adományozott szalagok elkészíttetése önmagában is költséges volt: a 6. zászlóalj zászlószalagja például a sajtóbeszámolók szerint 1500 forintba került. A szentelési ceremónia után a zászlóanya díszebédre hívta meg az esemény vendégeit, ami 2-300 fő vendégül látását is jelenthette.

Mivel számos zászlószentelésen szerveztek jótékony célú gyűjtést, a zászlóanyának illő volt példát mutatni az adakozásban is.

Számos alkalommal előfordult, hogy a felkért zászlóanya nem tudott jelen lenni az eseményen. Ilyen esetekben igyekeztek megfelelő rangú helyettesről gondoskodni, de például az 50. zászlóaljnál Klotild főhercegnét a zászlóaljparancsnok neje helyettesítette, itt feltehetőleg hamarjában kellett másik zászlóanyát találni.

A helyettesítések közt voltak előre tervezettek is: a 65. zászlóaljnál a zászlóanyául felkért Mária Dorottya főhercegnő mindössze három éves volt, így nyilvánvalóan nem láthatta el személyesen a feladatot. Helyettesül egy hajadont, Cziráky Lujza grófnőt kérték fel. A 74. zászlóaljnál a kétesztendős Mária Valéria főhercegnő volt a zászlóanya, őt egy udvarhölgy, Trauttmansdorf-Weinsberg Mária grófnő, Esterházy Pál herceg felesége képviselte.

Összesen 11 alkalommal fordult elő, hogy helyettes zászlóanya szerepelt a zászlószentelésen. A 86. zászlóaljnál Blaskovits Gizella a sajtó szerint nem volt jelen a ceremónián, de helyettesről nem számoltak be a hírek.

Szerző kéri mindazokat a személyeket, akik az 1869 M honvéd zászlókkal, illetve azok felszentelésével kapcsolatban további információkkal, fényképekkel, tárgyakkal rendelkeznek, hogy az adattár továbbfejlesztése céljából vegyék fel vele a kapcsolatot a balint.ferenc@mail.militaria.hu emailcímen, vagy a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum egyéb elérhetőségein keresztül!

A zászlószentelés

A szentelési ceremóniák többnyire hasonló forgatókönyv szerint zajlottak. Erre vonatkozólag hivatalos iránymutatást nem sikerült fellelni, de feltételezhető, hogy a közös hadseregben szokásos eljárásrendet vették alapul.

A felszentelést szinte mindig a zászlóalj állomáshelyén rendezték meg. Az Ógyallán elhelyezett 59. zászlóalj Komáromban tartotta az eseményt, vélhetően a reprezentatívabb környezet végett. Hasonlóképpen a budatini alakulat Zsolnán, a radványi pedig Besztercebányán szentelt zászlót, bár az utóbbi esetekben a települések között csekély fizikai távolság volt. A 17. zászlóalj minden bizonnyal a zászlóanya kérésére tartotta a ceremóniát Versec helyett Jámon, Maria Meraviglia Crivelli lakhelyén.

Ha nem a helyszínen lakott, az esemény első mozzanata általában a zászlóanya ünnepélyes fogadása volt. Erre általában a szentelést megelőző nap délután vagy este került sor. A zászlóanyát küldöttség köszöntötte, éjszakai szállásánál pedig fáklyászenével, szerenáddal tisztelegtek előtte.

A ceremóniát többnyire vasárnap rendezték, de akadt példa hétköznapon tartott eseményre is. A nagy nap reggelén a településen zenés ébresztővel adták a lakosság tudtára, hogy a rendezvény hamarosan kezdetét veszi. A Honvédségnek ekkor még saját zenekara nem lévén, a szenteléseknél a közelben állomásozó közös gyalogezredek zenekarait vették igénybe. Az esemény fényének emeléséhez egy-egy huszárszakasz is hozzájárulhatott, a közeli honvéd lovasszázad, vagy közös huszárezred állományából.

Mivel a zászlószentelés alapvetően vallási aktus volt, ezért a helyszín kiválasztásánál fontos szempont volt a megfelelő egyházi épület megléte.

Az 1. és a 63. zászlóaljaknál a szentelés a Mátyás-templomban ment végbe. A hevesi 49. zászlóalj zászlaját az egri Bazilikában szentelték fel, az 50. zászlóaljét a Jászberényi Főtemplomban. Ilyen esetekben a zászlóalj alakzata a templom előtti térségen sorakozott fel. Számos alkalommal az esemény szabad téren ment végbe, ilyenkor általában sátorkápolnát állítottak fel az istentisztelet céljára.

Az egyházi szertartás az alakulat és a vidék vallási összetételéhez igazodott. Az ökumené szellemében több alkalommal is együtt szerepeltek a katolikus, a protestáns, sőt az ortodox és a zsidó egyházak képviselői is. Az 59. zászlóalj zászlószentelésén például jelen volt katolikus pap, református és evangélikus lelkész, valamint egy rabbi is, valamennyien beszédet is mondtak a ceremónián.

Az ünnepélyeken nem egyszer többnyelvű beszédek is elhangzottak: a 31. zászlóaljnál magyarul, németül és románul szóltak az egybegyűltekhez, míg a máramarosszigeti 33. zászlóaljnál magyar, román és orosz (ruszin) nyelvű beszédet hallhatott a közönség.

Az egyházi szertartás végén a szalagot felkötötték a zászlóra, majd következett a szegbeverés aktusa. A vésett felirattal ellátott zászlószegeket meghatározott sorrendben ütötték be – jelképesen – a zászlórúdba. Az első három szeg a Szentháromság nevében került a zászlóra, a szentelést végző egyházi személy által. Őt követte a zászlóanya, majd az uralkodó nevében elhelyezett zászlószeg,

amelyet számos másik követett. A művelethez szokás volt egy míves kalapácsot készíttetni, amelyet a zászlóanya kapott meg emlékül.

Ezt követően az alakulat felesküdött a zászlóra.

A 10. dél-bihari zászlóalj román legénysége anyanyelvén tette le az esküt a zászlóra, a 85. zászlóaljnál a magyar mellett németül, szerbül és románul is elhangzott az eskü szövege.

A szentelés után többnyire díszebéd következett, amely során a zászlóanya látta vendégül a meghívottakat. A 72. zászlóaljnál Esterházy Ilona két helyszínen 200 főre teríttetett, Jolsván Klementina francia királyi hercegnő 300 személyes lakomát rendezett. Ezzel párhuzamosan a zászlóalj legénysége is ünnepi ebédet kapott, igaz jóval szerényebb körülmények között, a 41. zászlóaljnak például ökröt süttetett Lónyay Menyhértné.

Fontos társadalmi esemény volt a szentelés napjának lezárásaként rendezett bál, amelyen részt vett a zászlóanya és az alakulat tisztikara is. Ezt többször jótékony célra is felhasználták, például a 25. zászlóalj zászlószentelési estélyén a gyergyószentmiklósi tűzkárosultak javára gyűjtöttek, a 24. zászlóaljnál az est bevételéből a háromszéki lányárvaházat támogatták. Az aranyosi 29. zászlóaljnál az esti mulatság belépti díjából a helyi polgári lövölde részesült. A sárosi 37. zászlóalj 720 forintot gyűjtött a honvédmenház felépítésére, az 52. zászlóaljnál pedig a rokkant honvédeket lehetett támogatni.

A sajtóhírek szerint némelyik zászlóalj emlékalbumot készíttetett a szentelés emlékére. A 37. zászlóaljnál ezt a helyettes zászlóanya, Jekelfalussy Valéria kapta meg, majd az ő hagyatékából került a Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívumába. Ezen kívül a 6. és a 20. zászlóaljaknál található említés ilyen albumok készítéséről.

Az adatbázis

Már a korszakban felmerült, hogy a honvéd zászlószentelések főbb adatait egy emlékalbumban összegyűjtsék. Szende Béla honvédelmi miniszter 1874-ben utasította a honvédkerületi parancsnokságokat, hogy az alárendelt zászlóaljak zászlószenteléseiről szolgáltassanak adatokat a minisztérium számára. A rendelet mellé űrlapot mellékeltek, amely az alábbi rovatokat tartalmazta: a zászlóalj neve, száma, a parancsnok neve, aki a szenteléskor vezette az alakulatot. A felszentelés helye, ideje, a zászlóanya, a koszorúslányok, valamint a szentelő pap neve, a zászlószalagon olvasható szöveg (jelige), valamint egy megjegyzés rovat a további lényeges információknak.[2] Sajnos arra vonatkozóan nem került elő adat, hogy a szóban forgó emlékkönyv elkészült-e?

2 Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HM HIM HL) m. kir. Honvéd Főparancsnokság iratai (a továbbiakban: HFP) 18. doboz 1149/fp.-1874.

Fennmaradt ellenben egy kéziratos lista, amely az 1878-ig felszentelt zászlók szalagjainak jelmondatait tartalmazza, honvédkerület szerinti bontásban.[3] Az adattárban olvasható szalagfeliratok – ahol más információ nem állt rendelkezésre – e dokumentumból származnak. Hasonló lista jelent meg a *Ludovica Academia Közlönyé*nek 1885. februári számában.[4]

A zászlóaljparancsnokok életrajzi adatai nagyrészt Bona Gábor 48-as honvédtiszteket tartalmazó adatgyűjtéséből[5] származnak. Ha más volt az adatok forrása, ott ezt lábjegyzetben jelöltem.

A zászlóanyák életrajzi adatai többségében a Magyar Családtörténet-kutató Egyesület Magyar Főnemességi Adattárából[6] származnak. Ha más volt az adatok forrása, ott ezt ugyancsak lábjegyzetben jelöltem.

A forrásokat a jobb áttekinthetőség végett nem lábjegyzetben, hanem az egyes adatsorok végén tüntettem fel, ha valamely forrás részletesebb leírást közölt az eseményről, ott ezt külön jelöltem.

A korszakban megszokottnak számított, hogy a lapok egymástól vették át a híreket, vagy ugyanaz az újságíró több orgánumnak is eladta ugyanazt az írását. Ilyen esetekben, azonos tartalmú sajtóközleményeknél csak egyet szerepeltettem a források között.

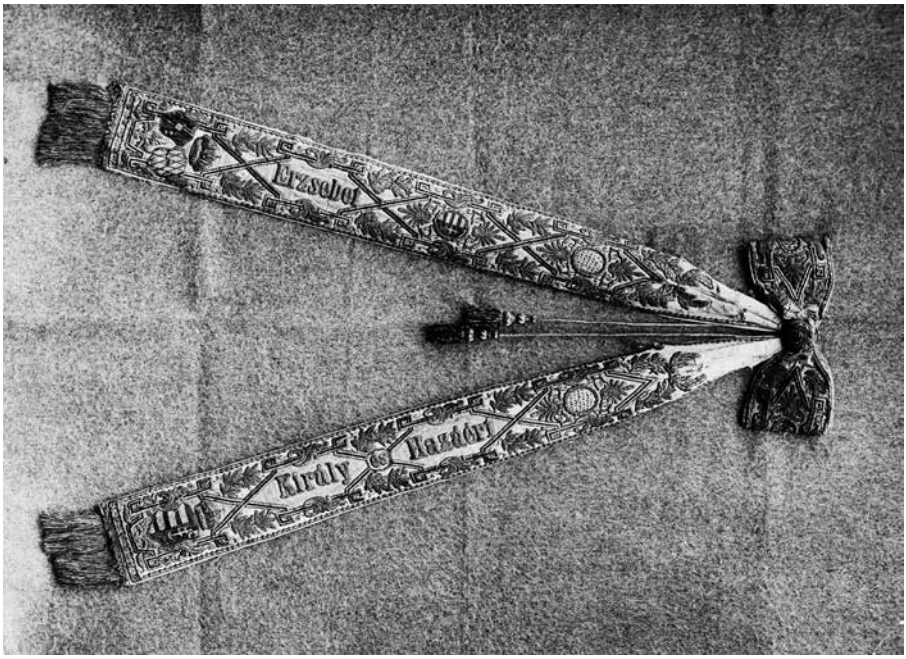
Az egyes zászlóaljaknál feltüntetett hadrendi megnevezés, állomáshely, illetve a parancsnok személye a zászlószentelés időpontjában fennálló helyzetet jelöli.

1. pesti honvédzászlóalj
Állomáshely: Pest
Alapítás: 1869
Parancsnok: Horváth János (1815–1875) ezredes
Zászlószentelés: 1869. október 31., vasárnap, Buda, Mátyás-templom
Zászlóanya: Wittelsbach Erzsébet főhercegnő (1837–1898), I. Ferenc József király neje, Magyarország királynéja. Eredetileg Andrássynét kérték fel.
Koszorúslányok: Eötvös Ilona bárónő, Kovács Sebestyén Mária
Zászlószalag: Erzsébet királyné és Magyarország címerével díszített szalag. Felirata: „*Király és Hazáért / Erzsebet*"[7]
Egyházi személyek: Simor János hercegprímás
Katonák: I. Ferenc József király, József főherceg, Friedrich Jacobs von Kantstein báró, altábornagy, Ferdinand Rosenzweig von Drauwehr lovag, vezérőrnagy, pest-budai vár- és térparancsnok, Szapáry László gróf, vezérőrnagy, Ghyczy Béla honvéd alezredes
Egyéb személyek: Eötvös József báró, vallás- és közoktatásügyi miniszter, Festetics György gróf, király személye körüli miniszter, Rajner Pál belügyminiszter, Lónyay Menyhért gróf, pénzügyminiszter, Gorove István, földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter, Somssich Pál, a képviselőház elnöke, Majláth György országbíró, Barsi József, Ivánka Imre, Ferenczy Ida

3 HM HIM HL HFP 62. doboz 81/eln.-1879.
4 A honvéd-zászlók jeligéiről. *Ludovica Academia Közlönye*, 1885. február 160–163. o.
5 *Bona Gábor:* Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/ (Megtekintés: 2021. július 31.)
6 Magyar Családtörténet-kutató Egyesület. https://macse.hu/gudenus/mfat/default.aspx (Megtekintés: 2021. július 31.)
7 A szalagon ékezet nélkül szerepel a királyné neve.

Közreműködött a cs. és kir. 37. (József főherceg) gyalogezred zenekara.
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 157/Zl.
Részletes beszámoló: *Budapesti Közlöny*, 1869. november 3. 3733. o., *Magyarország és a Nagyvilág*, 1870. január 23. 41–42. o.
A Honvéd, 1869. szeptember 22. 305. o., 1869. november 10. 359. és 361. o., *Szegedi Híradó*, 1869. november 7., *Győri Közlöny*, 1869. november 7. 357. o.

2. pest-solti honvédzászlóalj
Állomáshely: Félegyháza
Alapítás: 1869
Parancsnok: Purth Frigyes (1826–1887) százados[8]
Zászlószentelés: 1872. október 20., vasárnap, Félegyháza, Sarlós Boldogasszony-templom előtti tér
Zászlóanya: gönczruszkai Kornis Klarissza grófnő (1834–1906), nagykárolyi Károlyi Ede gróf, főrendiházi tag, volt honvéd őrnagy neje
Koszorúslányok: 20 fő
Zászlószalag: Arannyal hímzett, vörös bársony szalag. Felirata: „*Lobogj dicsőn hazáért, szabadságért! / Károlyi Kornis Klarissa grófné, a pest-solti 2-dik honvédzászlóaljnak 1870.*" A jelmondatos szalagon magyar címer, a másikon a Károlyi és a Kornis címerek. A szalagot már 1870 decemberében megkapta a zászlóalj.
Egyházi személyek: Haynald Lajos kalocsai érsek
Katonák: Aschermann Ferenc honvéd ezredes, Szeles Sándor honvéd hadnagy
Egyéb személyek: Szabó Imre legfelsőbb törvényszéki bíró, Pásztor Ferenc, a *Jászkunság* című lap volt szerkesztője
Részletes beszámoló: *Szegedi Híradó*, 1872. október 27.
A Honvéd, 1870. december 1. 336. o., 1872. október 4. 319. o., *Der Kamerad*, 1872. október 6. 7. o.

Az 1. pesti honvéd zászlóalj zászlószalagja

8 http://talkinghouseseurope.com/2018/09/ (Megtekintés: 2021. február 28.)

3. pest-csongrádi honvédzászlóalj
Állomáshely: Szeged
Alapítás: 1869
Parancsnok: szentmiklósi és óvári Pongrácz László (1822–1890) ezredes
Zászlószentelés: 1872. november 19., kedd, Szeged
Zászlóanya: magyarcsékai Korda Terézia (1821–1876),[9] Dáni Ferenc szegedi főispán neje
Koszorúslányok: 18 fő: Babarczy Ilka, Bottlik Viktoria, Burger Gizella, Csató Mari, Eisenstädter Irén, Eröskövy Vilma, Fluk Mari, Keppich Szidonia, Kolb Irma, Korda Sarolta, Leffter Nina, Ottovay Jozefa, Pollák Ilka, Szabó Mari, Vályi Ilka, Vadász Jozefa, Veszelinovits Gizella, Zsótér Erzsi
Zászlószalag: Arannyal hímzett, bíborszínű bársony szalag. Felirata*: „A pestcsongrádi 3 ik honvédzászlóaljnak a zászlóanya Dáni-Korda Teréz. 1871 / Vezessen a haza szeretete, kövessen a nemzet hálája.*" A szalagot a pesti Rosenthal-cég készítette.
Egyházi személyek: Horváth Mihály címzetes tribunici püspök
Katonák: Friedrich von Ziegler und Klipphausen vezérőrnagy, a cs. és kir. 2. lovasdandár parancsnoka, Aschermann Ferenc honvéd ezredes, Bottlik Márton honvéd százados
Egyéb személyek: Vadász Manó, Osztróvszky József, korábbi szegedi polgármester, Dáni Ferenc szegedi főispán, id. Bagi László, Kecskemét polgármestere, Kolb Antal, Szeged polgármestere, Löw Lipót szegedi főrabbi, Oltványi Pál prépost, Keméndy Nándor, Szeged rendőrbiztosa, Szabó János, Szél Farkas, Jámbori Jakab karnagy
Közreműködött a cs. és kir. 6. (Coronini-Cronberg gróf, táborszernagy) gyalogezred zenekara.
A Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteményében őrzött 55/Zl leltári számú zászló feltehetőleg ezé a zászlóaljé volt.
Részletes beszámoló: *Szegedi Híradó*, 1871. november 22., 1871. november 24.
Szegedi Híradó, 1871. augusztus 30., 1871. október 20., 1871. október 29., 1871. november 5., 1871. november 17., 1871. november 19., *A Honvéd*, 1871. október 26. 174. o., 1871. november 10. 197. o., 1871. november 17. 201. o.

4. észak-bácskai honvédzászlóalj
Állomáshely: Szabadka (ma: Subotica, Szerbia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Gelich Richárd (1821–1899) ezredes
Zászlószentelés: 1871. április 15., szombat, Szabadka, a Szent György templom előtti tér
Zászlóanya: bajsai Vojnits Erzsébet (1835–1903), ifjabb Rudits József báró neje
Koszorúslányok: Gelich Emma, Vojnits Róza, Lénárd Sárika, Stojnov Lilla, Vojnits Borisa, Szoák Luiza, Jakobsits Mariska, Oblat Regina és Tomasits kisasszonyok
Zászlószalag: Ezüsttel hímzett, kék szalag. Felirata: „*Pro rege et lege / Az éjszakbácskai 4-dik honvéd-zászlóaljnak / A királyért és hazáért előre vitézek!*" A „*Pro rege*" felirat alatt a Rudits és a Vojnits családok címerei, „*A királyért*" felirat alatt Magyarország címere.
Egyházi személyek: Probojcsevics Fülöp, a szabadkai Szent György templom plébánosa
Katonák: Pongrácz László honvéd alezredes, Szillányi Péter honvéd alezredes, Julius von Schönau báró, őrnagy, cs. és kir. 6. gyalogezred, Szél Farkas honvéd hadnagy
Egyéb személyek: Lénárd Máté szabadkai polgármester
Közreműködött a cs. és kir. 6. (Coronini-Cronberg gróf, táborszernagy) gyalogezred zenekara Temesvárról. A zászlószegek beveréséhez Pesten készíttettek ezüstkalapácsot, amelyet a zászlóanya ajándékba kapott.
A zászlót és a szalagot a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 142/Zl.
Részletes beszámoló: *A Honvéd*, 1871. május 4. 73–74. o.

9 https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/szeged/szemelyi_adattar_a_szegedi_polgar_csaladok/pages/012_k.htm (Megtekintés: 2021. június 30.)

5. közép-bácskai honvédzászlóalj
Állomáshely: Zombor (ma: Sombor, Szerbia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Iklódy Gusztáv (1827–1904) őrnagy[10]
Zászlószentelés: 1871. szeptember 10., vasárnap, Zombor
Zászlóanya: topolyai és krajovai Kray Irma bárónő (1830–1913), zichi és vásonkeöi Zichy Nepomuk János gróf neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: Arannyal hímzett, vörös bársony szalag. Felirata: „*Vigyed bátran győzelemre, nyomuljon mindég előre!*"
Egyházi személyek: nincs adat
Katonák: nincs adat
A zászlóanya 100 aranyat adományozott a zászlóalj számára, amelyet egy alapítványba fektettek. A kamat összegét minden évben az alakulat legkiválóbb katonája kapta meg.
A Honvéd, 1870. október 20. 312. o., *Fővárosi Lapok*, 1870. október 16. 1024. o., *Nefelejts*, 1871. július 23. 358. o., *Szegedi Híradó*, 1871. augusztus 23.

6. dél-bácskai honvédzászlóalj
Állomáshely: Újvidék (ma: Novi Sad, Szerbia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Rapun Jenő (1818–1898) őrnagy
Zászlószentelés: 1873. június 15., vasárnap, Újvidék, Mária neve templom előtti tér
Zászlóanya: bajkai Zákó Izidóra (1842–1915), vajszkai és bogyáni Gromon Dezső báró neje, Zákó István 1848–1849-es honvéd alezredes lánya
Koszorúslányok: Vojnics Izabella és Hevesy Ilka – a zászlóanya hozta magával; Flatt Lujza, Macsvánszky Pauline, Sztratimirovits Mara, Schull Aranka, Kohn Róza, Steinitz Róza, Kun Melanie és Szászy Terka Újvidékről
Zászlószalag: Piros bársony szalag aranyhímzéssel. Felirata: „*Szent az ügyünk, nem rettegünk! / Zákó Gromon Izidora a délbácskai 6. honvédzászlóaljnak 1870.*" A szalagot a Gromon és Zákó család címerei díszítették. Zákó Izidórát 1870-ben kérték fel zászlóanyának, ezért ez az évszám szerepelt a szalagon. A sajtó szerint a szalag 1500 forintba került.
Egyházi személyek: Haynald Lajos kalocsai bíboros érsek, görögkeleti tábori pap, protestáns lelkészek, rabbi, Bende Imre apát
Katonák: Komlóssy Lajos honvéd huszár ezredes, Pongrácz László honvéd ezredes, dandárparancsnok
Egyéb személyek: Jekelfalussy Lajos, Gelléry István
Haynald érsek számára a zászlóalj színes albumot adott ajándékba, a zászlóanya és az alakulat törzstisztjeinek portréival.
Részletes beszámoló: *Ellenőr*, 1873. június 22.
Budapesti Közlöny, 1873. június 5. 1062. o., *Fővárosi Lapok*, 1873. június 19. 606. o., 1873. június 21. 610. o., *Nefelejts*, 1874. június 5. 323. o.

7. békés-csongrádi honvédzászlóalj
Állomáshely: Mezőtúr
Alapítás: 1869
Parancsnok: Bethlen Miklós gróf (1819–1900) őrnagy
Zászlószentelés: 1871. április 10., hétfő, Mezőtúr, a Nagyboldogasszony római katolikus templom előtti téren

10 *Egervári Ödön:* Magyar királyi honvéd törzstisztek albuma. I. kötet. Pest, 1870. 125–126. o. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Gyászjelentések https://dspace.oszk.hu/bitstream/handle/20.500.12346/261006/4313103_00461_mormon.jpg (Megtekintés: 2021. július 26.)

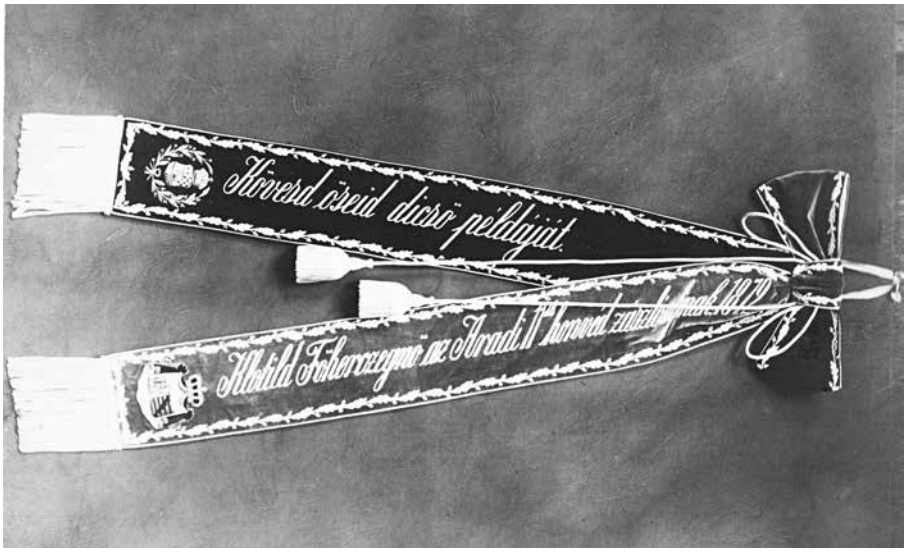
Zászlóanya: Wenckheim Krisztina grófnő (1849–1924), Wenckheim Frigyes gróf neje
Koszorúslányok: Somogyi Antónia, Gyikó Róza
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Küzdj hazánk boldogságáért.*"
Egyházi személyek: Csathó Alajos esperes, Turgonyi Lajos református lelkész
Katonák: Somody János honvéd őrnagy, Birsy József honvéd őrnagy, a 8. honvédzászlóalj parancsnoka, Podmaniczky Frigyes báró, szolgálaton kívüli viszonybéli címzetes honvéd huszár őrnagy, Pongrácz Sándor ezredes, Radványi Mór ezredes, a cs. és kir. 68. (Rodich altábornagy) gyalogezred parancsnokhelyettese, Carl Dobrawsky százados, a cs. és kir. 1. (Császár) huszárezred kiegészítő keretének parancsnoka
Egyéb személyek: Bethlen Olivér gróf, Rózsa László, Csongrád vármegye alispánja, Hellenbrandt László, Heves vármegye főszolgabírója, Mészáros Endre városi főbíró és polgármester, Wahrmann József, Biró István ügyvéd
Részletes beszámoló: *A Honvéd*, 1871. április 27. 69–70. o., *A Hon*, 1871. április 13 1. o. *Budapesti Közlöny*, 1871. április 13. 1926. o., *Eger*, 1871. április 20. 124–125. o.

8. csongrád-csanádi honvédzászlóalj
Állomáshely: Gyula
Alapítás: 1869
Parancsnok: Birsy József (1816–1888) őrnagy
Zászlószentelés: 1871. szeptember 24., vasárnap, Gyula, Nádi Boldogasszony templom
Zászlóanya: Wenckheim Stefánia Mária (1837–1917) grófnő, zsadányi és törökszentmiklósi Almásy Kálmán gróf, örökös főrendiházi tag, valóságos belső titkos tanácsos neje
Koszorúslányok: Wenckheim Irma grófnő (Wenckheim Matild grófnő helyett), Németh Mariska, Farkas Marika, Szakál Ilona, Topitsch Lujza, Habinay Gizella
Zászlószalag: Krémszínű selyemszalag ezüsthímzéssel, Magyarország és az adományozó családi címerével. Felirata: „*A csongrád-csanád-i m. k. 8. honvéd zászlóaljnak. Almásy Wenkheim grófnő 1871 / Királyért és hazáért!*"
Egyházi személyek: Neuman József gyulai plébános, Schiefner Ede endrődi plébános, Püspöky Alajos sarkadi esperes plébános
Katonák: Bethlen Miklós gróf, honvéd őrnagy, Hoffinger Károly honvéd huszár hadnagy, Matók Béla honvéd főhadnagy
Egyéb személyek: Jancsovics Pál alispán, Kovács István megyei főorvos
A zászlószalagot a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 426/Zl.
Részletes beszámoló: *Békés*, 1871. szeptember 28. 1–3. o.
Szegedi Híradó, 1871. október 8.

9. békés-bihari honvédzászlóalj
Állomáshely: Nagyszalonta (ma: Salonta, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Farkas György (1827–1882) százados
Zászlószentelés: 1874. október 4., vasárnap, Nagyszalonta, a református templom melletti téren
Zászlóanya: Königsegg-Rothenfels Julianna grófnő (1824–1905), barbácsi és vitézvári Simonyi Lajos báró, a nagyszalontai kerület országgyűlési képviselőjének neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: Sötétlila színű bársonyszalag aranyhímzéssel és -rojtokkal. Felirata: „*Életünk hazánké, királyunké / Báró Simonyi Lajosné a békés-bihari 9-ik honvédzászlóaljnak 1874.*"
Egyházi személyek: Nagy Sándor református lelkész
Katonák: szentmiklósi és óvári Pongrácz Sándor vezérőrnagy
Egyéb személyek: Dőry József báró, Bihar vármegye főispánja, Dobozy (?) főjegyző, Széll Kálmán
Fővárosi Lapok, 1874. október 12. 1018. o., *Ellenőr*, 1874. október 13., *Budapesti Közlöny*, 1874. október 14. 1886. o.

10. dél-bihari honvédzászlóalj
Állomáshely: Nagyvárad (ma: Oradea, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: vecseklői Stoffer József (1833–1903) őrnagy[11]
Zászlószentelés: 1872. október 8., kedd, Nagyvárad, római katolikus székesegyház
Zászlóanya: gönczruszkai Kornis Lujza grófnő (1831–1912), aranyi és szentgerlistyei Gerliczy Bódog (Félix) báró, örökös főrendiházi tag neje
Koszorúslányok: 20 fő
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Erős kar és egyetértés hordozzon a dicsőség pályáján!*"
Egyházi személyek: Lipovniczky István nagyváradi püspök, görögkeleti lelkész
Katonák: szentmiklósi és óvári Pongrácz Sándor báró, honvéd ezredes, kerületi parancsnok, Meszéna István báró, honvéd ezredes, dandárparancsnok, Bakonyi Károly honvéd százados, Marchalkó László honvéd főhadnagy
Egyéb személyek: Dőry József báró, Bihar vármegye főispánja, Lukács György, Nagyvárad polgármestere
Közreműködött a cs. és kir. 51. (Károly Ferdinánd főherceg) gyalogezred zenekara. A román anyanyelvű legénység részére görögkatolikus pap mondta elő az eskü szövegét román nyelven.
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 161/Zl.
Fővárosi Lapok, 1870. június 1. 503. o., *Magyar Ujság*, 1872. augusztus 29., *Ellenőr*, 1872. október 8. 1006. o.

11. aradi honvédzászlóalj
Állomáshely: Arad (ma: Arad, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Fülepp József (1825–1876) százados
Zászlószentelés: 1872. október, Arad

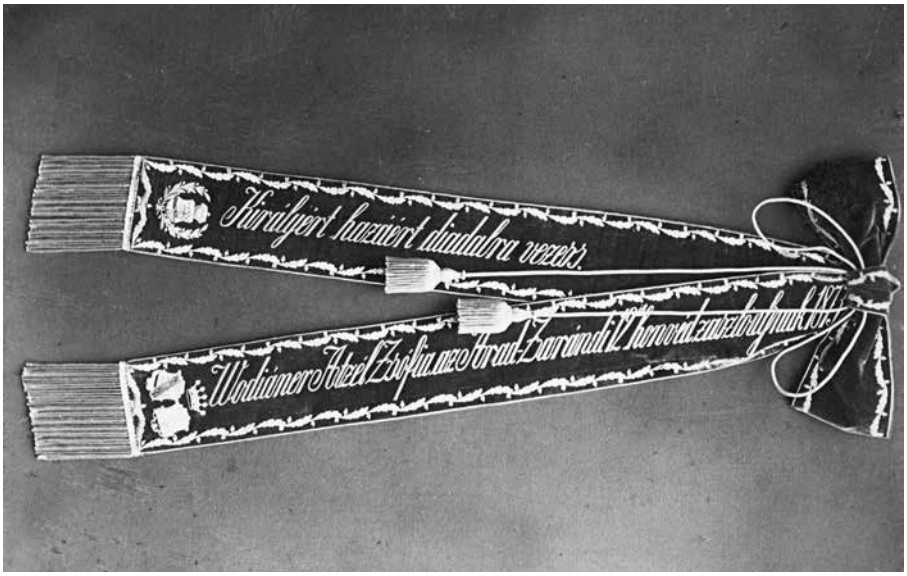

Az aradi 11. honvéd zászlóalj zászlószalagja (HTM Fotóarchívum 14711-21)

11 OSZK Gyászjelentések https://dspace.oszk.hu/bitstream/handle/20.500.12346/578501/4328728_00353_mormon.jpg (Megtekintés: 2021. július 26.)

Zászlóanya: Szász-Coburg-Koháry Klotild hercegnő (1846–1927), József Károly főherceg, a Honvédség főparancsnokának neje. Helyettese magyarszögyéni Szőgyény Antónia (1803–1890), világosi Bohus János, Arad vármegye korábbi főispánjának neje.
Koszorúslányok: 12 fő
Zászlószalag: Ezüsttel hímzett, kék és barna bársonyszalag. Felirata: „*Klotild Főherczegnő az Aradi 11ik honvéd zászlóaljnak 1872. / Kövesd őseid dicső példáját! / ”* A jelmondat alatt Magyarország, a felirat alatt a Habsburg és a Wettin-ház címere.
Egyházi személyek: nincs adat
Katonák: nincs adat
A zászlószalagot a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 457/Zl.
Nefelejts, 1871. július 23. 358. o., *Politikai Ujdonságok*, 1872. július 10. 336. o., 1871. július 19. 360. o.

12. arad-zarándi honvédzászlóalj
Állomáshely: Borosjenő (ma: Ineu, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: keresztesi Frummer Antal (1818–1882) alezredes
Zászlószentelés: 1873. október 26., vasárnap, Borosjenő
Zászlóanya: borosjenői Atzél Zsófia (1830–1915), kapriorai Wodianer Albert báró, örökös főrendiházi tag neje. Helyettese: kézdivásárhelyi Vásárhelyi Anna (1833–1907), Czárán Antal, Arad vármegye főszolgabírójának neje.
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Királyért hazáért diadalra vezess. / Wodiáner Atzél Zsófia az Arad-Zarándi 12 honvéd zászlóaljnak 1873.*” A mottó alatt Magyarország, a felirat alatt a Wodiáner és az Atzél család címere.
Egyházi személyek: Prokopije Ivačković (Ivacskovics Prokóp) görögkeleti metropolita
Katonák: nincs adat
Egyéb: Atzél Péter, Arad vármegye főispánja, Tiszti Lajos, Arad város főlevéltárnoka
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 189/Zl.
Fővárosi Lapok, 1873. november 1. 1096. o., *Márki Sándor:* Az Arad-Hegyalja éjszaknyugati részén. In: A Magyarországi Kárpátegyesület évkönyve 12. (1885) 29. o.

Az arad-zarándi 12. honvéd zászlóalj zászlószalagja (HTM Fotóarchívum 14711-17)

13. észak-torontáli honvédzászlóalj
Állomáshely: Zsombolya (ma: Jimbolia, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Soupper August (1811–1874) őrnagy
Zászlószentelés: 1871. július 9., vasárnap, Zsombolya
Zászlóanya: Lipthay Leona bárónő (1821–1903), zsombolyai és janovai Csekonics János gróf, főrendiházi tag neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*A honszeretet már győzelem!*"
Egyházi személyek: nincs adat
Katonák: Anton von Scudier báró, altábornagy, a temesvári hadosztály parancsnoka, Adolf Schwarz vezérőrnagy, Arthur Mensdorff-Pouilly gróf, ezredes, Julius Schwerdtner alezredes, cs. és kir. 61. gyalogezred
Egyéb személyek: Lipthay Béla báró, 1848–1849-es honvéd százados, ifj. Csekonics Endre gróf, a zászlóanya fia, Bethlen József, Torontál vármegye alispánja, 1848–1849-es honvéd huszár százados
Közreműködött a cs. és kir. 61. (Sándor orosz trónörökös) gyalogezred zenekara.
Részletes beszámoló: *Groß-Becskereker Wochenblatt*, 1871. július 15. 445. o.
A Honvéd, 1871. július 20. 117. o.

14. dél-torontáli honvédzászlóalj
Állomáshely: Nagybecskerek (ma: Zrenjanin, Szerbia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Hoffmann Győző (1823–?) százados[12]
Zászlószentelés: 1872. május 20., hétfő, pünkösd, Nagybecskerek
Zászlóanya: ittebei és eleméri Kiss Auguszta (1822–1900), szamosújvárnémethi Dániel János báró neje, Kiss Ernő lánya
Koszorúslányok: Karátsonyi Sarolta, Simits Katalin, Leiningen Erzsébet, Bielek Vilma, Emanuel Alexandra, Pirovits Melanie, Botka Sarolta, Kögl Auguszta, Virányi Flóra, Szabó Adelheid, Eißler N.
Zászlószalag: Kék bársonyszalag a Dániel család és Magyarország címerével. Felirata: „*Előre honvéd, a hazáért arasson zászlód hősi babért!*"
Egyházi személyek: Várady János címzetes kanonok, Burghardt István kanonok, Sztaics Dániel görögkeleti esperes-plébános
Katonák: Aschermann Ferenc honvéd ezredes, Arthur Mensdorff-Pouilly gróf, ezredes, a cs. és kir. 1. huszárezred parancsnoka
Egyéb személyek: Thurn und Taxis herceg, Dr. Szabó Alajos
Közreműködött a titeli határőr-zászlóalj zenekara.
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 90/Zl.
Melléklet a *Vasárnapi Ujság* 45-ik számához, 1870. november 6. 581. o., *Nefelejts*, 1870. november 6. 536. o., *Groß-Becskereker Wochenblatt*, 1872. április 13. 195. o., 1872. május 25. 282. o.

15. észak-temesi honvédzászlóalj
Állomáshely: Lippa (ma: Lipova, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: krasznai Krasznay Pál (1823–1902) alezredes
Zászlószentelés: 1874. szeptember 6., vasárnap, Lippa
Zászlóanya: eötvenesi Lovász Amália (1825–1907), Zelénszky László gróf özvegye. Helyettesítette: szentlőrinczkátai Laczkovich Emma (?–1897), Tormássy Mihály országgyűlési képviselő, 1848–1849-es honvéd főhadnagy neje.
Koszorúslányok: nincs adat

12 HM HIM HL Anyakönyvi lapok (a továbbiakban: AKVI) 29326, 29328.

Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Fennen lobogj a haza üdvére!*"
Egyházi személyek: Németh József helyettes püspök (Bonnaz Sándor püspök helyett)
Katonák: nincs adat
A Honvéd, 1870. június 23. 188. o., *Politikai Ujdonságok*, 1870. június 22. 296. o., 1874. augusztus 26. 400. o., *Ellenőr*, 1874. augusztus 5., *Pesti Napló*, 1874. szeptember 4., *Budapesti Közlöny*, 1874. szeptember 10. 1651. o., *Vasárnapi Ujság*, 1874. szeptember 13. 589. o.

16. dél-temesi honvédzászlóalj
Állomáshely: Csákova (ma: Ciacova, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Haffner György (1833–1899) százados[13]
Zászlószentelés: 1871. október 15., vasárnap, Csákova
Zászlóanya: puchói és csókai Marczibányi Anna Mária (1831–1876), Karátsonyi Guidó gróf, főrendiházi tag, nagybirtokos neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Mindig előre, ha darabokra tépve is!*"
Egyházi személyek: Ioan Popasu karánsebesi görögkeleti püspök
Katonák: 13 főtiszt Temesvárról
Egyéb személyek: Küttl Károly, Temesvár polgármestere
Közreműködött a cs. és kir. 61. (Sándor orosz trónörökös) gyalogezred zenekara.
Fővárosi Lapok, 1870. október 1. 938. o., *Groß-Becskereker Wochenblatt*, 1871. október 14. 639. o., *Győri Közlöny*, 1871. október 19. 367. o.

17. krassó-temesi honvédzászlóalj
Állomáshely: Versec (ma: Vršac, Szerbia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Munster (Münster) Adolf (1826–?) őrnagy[14]
Zászlószentelés: 1878. május 31., péntek, Jám (ma: Iam, Románia)
Zászlóanya: Maria Meraviglia Crivelli grófnő (1835–1884), Bissingen-Nippenburg Nándor gróf, jámi birtokos neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: Arannyal hímzett bársony szalag. Felirata: „*Rajtad díszlik jelszavunk veled győzünk vagy halunk!*"
Egyházi személyek: magyar katolikus pap, román görögkeleti esperes
Katonák: nincs adat
Ellenőr, 1878. május 5.

18. észak-krassói honvédzászlóalj
Állomáshely: Lugos (ma: Lugoj, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Jaczkovszky József (1825–?) alezredes[15]
Zászlószentelés: 1871. június 11., vasárnap, Lugos, Templom tér
Zászlóanya: Beé Anna (1830–1872), Szende Béla miniszteri tanácsos, szolgálaton kívüli viszonybéli honvéd alezredes neje
Koszorúslányok: nyolc fő
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Bátorság, honszeretet, győzelemre vezet!*"
Egyházi személyek: Bonnaz Sándor csanádi püspök, Olteanu János lugosi görögkatolikus püspök, Gálics (?) román pap
Katonák: Szende Béla szolgálaton kívüli viszonybéli honvéd alezredes

13 Halálhíre: *Alkotmány*, 1899. szeptember 26. 4. évf. 231. sz. 7. o.
14 HM HIM HL AKVI 25564.
15 HM HIM HL AKVI 32806.

Egyéb személyek: Patyannszky Elek aljegyző, Bordán Vazul csendbiztos, Putnik Béla törvényszéki ülnök, Makay Sándor, Krassó vármegyei alispán, Mály János, Oravica járás főszolgabírója, Bessenyey Ferenc, Temes vármegye főjegyzője, Pap (?) ügyvéd
Közreműködött a cs. és kir. 61. (Sándor orosz trónörökös) gyalogezred zenekara, valamint a cs. és kir. 1. huszárezred egy százada.
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 107/Zl.
A zászlószegek beveréséhez használt ezüstkalapácsot a Hadtörténeti Múzeum Tárgyi Emlékanyag Gyűjteménye őrzi, nyilvántartási száma 1/letét.[16] A kalapácson a következő felirat olvasható: „*A m. k. 18. honvéd zászlónak (sic!) 1871 Junius 11én tartott felszentelési ünnepélyének emlékére.*"
Részletes beszámoló: *Szegedi Híradó*, 1871. június 18. 1–2. o., *Pesti Napló*, 1871. június 17. *Der Kamerad*, 1871. június 2. 5. o., *Győri Közlöny*, 1871. június 8. 211. o., *Budapesti Közlöny*, 1871. június 16. 3127. o., 1872. április 18. 702. o., *Vasárnapi Ujság*, 1871. június 18. 321. o.

19. hunyadi honvédzászlóalj
Állomáshely: Déva (ma: Deva, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: kassai Farkas Dániel (1831–1896) őrnagy[17]
Zászlószentelés: 1874. május 17., vasárnap, Déva
Zászlóanya: bethleni Bethlen Adéle grófnő (1825–1884), branyicskai Jósika Lajos báró, főrendiházi tag neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Isten áldja lobogóját annak, ki vitézül védi hazáját!*"
Egyházi személyek: nincs adat
Katonák: Graef Ede altábornagy, a kolozsvári honvédkerület parancsnoka
Magyar Polgár, 1874. május 20.

20. gyulafehérvári honvédzászlóalj
Állomáshely: Gyulafehérvár (ma: Alba Iulia, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: D'Elseaux Albert (1824–1909) őrnagy[18]
Zászlószentelés: 1874. június 22., hétfő, Gyulafehérvár
Zászlóanya: bethleni Bethlen Paulina grófnő (1833–1925), galánthai Esterházy Kálmán gróf, Kolozs vármegye főispánja, 1848–1849-es honvéd hadnagy neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: Téglavörös bársony aranyhímzéssel. Felirata: „*Légy dicsőn védve a haza üdvére! / Gróf Esterházy Kálmánné. A Gyula-Fehérvári 20ik honvéd zászlóaljnak 1870*". A jelmondatos ágon Magyarország, a másikon az Esterházy család címere.
Egyházi személyek: nincs adat
Katonák: nincs adat
A zászlóanya a tisztikar és a koszorúslányok portréit tartalmazó fotóalbumot kapott ajándékba.
A zászlószalagot a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 413/Zl.
Magyar Polgár, 1869. december 10. 615. o., 1874. június 26., *Ellenőr*, 1875. június 18., *Fővárosi lapok*, 1874. június 28., 1875. június 20. 632. o.

16 Hadtörténeti Kincstár. Válogatás a 100 éves Hadtörténeti Intézet és Múzeum gyűjteményeiből. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, 2019. (a továbbiakban: *Sallay – Závodi* 2019.) 106. o.
17 *Kiss Gábor*: Tábornokok a magyar királyi honvédségben 1868–1914. Budapest, 2016. (a továbbiakban: *Kiss* 2016.) 76. o.
18 OSZK Gyászjelentések https://dspace.oszk.hu/bitstream/handle/20.500.12346/399699/4320042_00782_mormon.jpg (Megtekintés: 2021. július 28.)

21. nagy-szebeni honvédzászlóalj
Állomáshely: Nagyszeben (ma: Sibiu, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Edényi Lipót (1826–1897) alezredes
Zászlószentelés: 1871. május 14., vasárnap, Nagyszeben, piactér
Zászlóanya: Bruckenthal Berta Jozefa bárónő (1827–1914), uzoni Béldi György gróf, cs. és kir. kamarás neje
Koszorúslányok: Melczer és Barcsay kisasszonyok
Zászlószalag: Zöld-fehér selyemszalag aranyhímzéssel, Magyarország és a Béldi-Bruckenthal családok címereivel. Felirata: „*Honvéd védi a Hazát / Az ég védje őt! Gróf Béldi Györgyné 1870 21. m. kir. honv. zlj.-nak*"
Egyházi személyek: Éltes Károly római katolikus lelkész, Zakarias Boiu görögkeleti lelkész, Bruckatsch (?) evangélikus lelkész, Fogarassy Mihály katolikus püspök, Andrei Șaguna görögkeleti püspök, Georg Daniel Teutsch evangélikus püspök
Katonák: Graef Ede vezérőrnagy, a kolozsvári honvédkerület parancsnoka, Joseph von Ringelsheim báró, altábornagy, a nagyszebeni hadosztály parancsnoka
A zászlót és a szalagot a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 188/Zl.
Győri Közlöny, 1871. április 30. 157. o., *Székely Hirlap*, 1871. május 20. 158. o., *Magyarország és a Nagyvilág*, 1871. május 28. 307. o., *A Honvéd*, 1871. június 1. 90. o.

22. fogaras-medgyesi honvédzászlóalj
Állomáshely: Fogaras (ma: Făgăraș, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: krasznai Krasznay Pál (1823–1902) alezredes
Zászlószentelés: 1873. április 20., vasárnap, Fogaras, vásártér
Zászlóanya: bethleni Bethlen Leopoldina grófnő (1826–1913), bethleni Bethlen Gábor gróf neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*A hazáért harczolni erény, meghalni dicsőség!*"
Egyházi személyek: Weber Béla nagyszebeni apát, Pánczél Károly református lelkész, Ábrahám Frigyes evangélikus lelkész és Miku János görögkeleti érseki helyettes
Katonák: Graef Ede vezérőrnagy, a kolozsvári honvédkerület parancsnoka, Édényi Lipót ezredes, dandárparancsnok, Szentkereszti huszár főhadnagy
Egyéb személyek: Tamás László, Fogaras vidéki főkapitány
Közreműködött a cs. és kir. 2. (I. Sándor cár) gyalogezred zenekara.
Der Kamerad, 1872. április 11. 7. o., *Budapesti Közlöny*, 1873. április 30. 824. o., *Magyar Polgár*, 1873. május 1., *Nemere*, 1873. május 6. 141. o.

23. brassói honvédzászlóalj
Állomáshely: Brassó (ma: Brașov, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Kabos Károly (1817–1876) őrnagy
Zászlószentelés: 1873. május 4., vasárnap, Brassó
Zászlóanya: zabolai Mikes Rozália grófnő (1840–1874), hidvégi és oltszemi Nemes János gróf neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag nincs adat. Felirata: „*Isten segítsed fegyverünket!*"
Egyházi személyek: Möller Ede esperes plébános, Molnár János református lelkész
Katonák: nincs adat
Egyéb személyek: Wächter Frigyes, Brassó város országgyűlési képviselője, Schnell Károly, Brassó főbírája
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 111/Zl.

Der Kamerad, 1873. április 27. 3. o., *Nemere*, 1873. május 6. 139–140. o., 1873. május 9. 143–145. o., 1873. május 16. 151. o.

24. háromszéki honvédzászlóalj
Állomáshely: Kézdivásárhely (ma: Târgu Secuiesc, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Tuzson János (1825–1904) alezredes
Zászlószentelés: 1873. november 2., vasárnap, Kézdivásárhely, piactér
Zászlóanya: Sophia Moser (1839–1921), zabolai Mikes Benedek gróf neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Ha Isten velünk, ki ellenünk?*"
Egyházi személyek: Demeter Sámuel zágoni református lelkész
Katonák: Graef Ede vezérőrnagy, a kolozsvári honvédkerület parancsnoka
Egyéb személyek: Zajzon Lázár ügyvéd, a helyi dalárda karnagya
Az esküt a zászlóaljjal együtt a városban állomásozó 11. honvéd huszárszázad kerete is letette.
Magyar Polgár, 1869. december 10. 615. o., 1873. november 12. 1–2. o., *Nemere*, 1873. november 7. 259. o.

25. küküllői honvédzászlóalj
Állomáshely: Erzsébetváros (ma: Dumbrăveni, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Kabos Károly (1817–1876) őrnagy
Zászlószentelés: 1874. május 10., vasárnap, Erzsébetváros, várudvar
Zászlóanya: vargyasi Dániel Zsófia (1820–1897), uzoni Béldi Ferenc gróf, Küküllő vármegye korábbi főispánjának neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Életünket és vérünket a hazáért és szabadságért!*"
Egyházi személyek: nincs adat
Katonák: Graef Ede altábornagy, a kolozsvári honvédkerület parancsnoka
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 187/Zl.
Fővárosi Lapok, 1874. május 9., *Magyar Polgár*, 1874. május 10., 1874. május 13., 1874. május 31.

26. csik-udvarhelyi honvédzászlóalj
Állomáshely: Csíkszereda (ma: Miercurea Ciuc, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: csíkszentdomokosi Sándor László (1815–1875) őrnagy
Zászlószentelés: 1873. október 30., csütörtök, Csíkszereda, Mikó-vár előtti tér
Zászlóanya: csíkszentdomokosi Sándor Anna (1812–1876), csíkzsögödi Mikó Antal csíkszéki főkirálybíró neje és plankensteini Rauber Mária bárónő (1831–1887), vargyasi Dániel Gábor báró, udvarhelyszéki főkirálybíró neje
Koszorúslányok: Bocskor Ilka és Molnár Ilka
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*A multak emléke lelkesítsen hős tettekre!*"
Egyházi személyek: Nagy Lajos alesperes
Katonák: Graef Ede vezérőrnagy, a kolozsvári honvédkerület parancsnoka, Szabó Dénes honvéd főhadnagy
Egyéb személyek: Lázár Domokos, Csíkszereda polgármestere
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 177/Zl.
Vasárnapi Ujság, 1873. október 9. 542. o., *Nefelejts*, 1873. október 26. 515. o., *Ellenőr*, 1873. november 5.

27. marosvásárhelyi honvédzászlóalj
Állomáshely: Marosvásárhely (ma: Târgu Mureș, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Szabó János (1819–1894) őrnagy

Zászlószentelés: 1871. május 7., vasárnap, Marosvásárhely, Deák Ferenc tér
Zászlóanya: széki Teleki Klementina grófnő (1824–1897), széki Teleki Domokos gróf, örökös főrendiházi tag neje
Koszorúslányok: Teleky Eliz grófnő, Bánffy Ráchel bárónő, Szabó Eszter, Bucher Eliz
Zászlószalag: Arannyal hímzett, egyik oldalán fehér, másikon vörös színű bársony szalag. Felirata: „*Hordjátok magasan a haza dicsőségére!*" A szalag végeit Magyarország és a Teleki család címere díszíti.
Egyházi személyek: nincs adat
Katonák: Graef Ede vezérőrnagy, a kolozsvári honvédkerület parancsnoka
Közreműködött a cs. és kir. 63. (III. Vilmos holland király) gyalogezred zenekara Kolozsvárról.
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 131/Zl.
Részletes beszámoló: *A Honvéd*, 1871. május 25. 84–86. o., 1871. április 6. 58. o.

28. szászrégeni honvédzászlóalj
Állomáshely: Szászrégen (ma: Reghin, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Bömches Henrik (1835–?) százados[19]
Zászlószentelés: 1874. június 28., vasárnap, Szászrégen
Zászlóanya: galánthai Esterházy Ágnes grófnő (1827–1899), losonczi Bánffy Albert báró, Kraszna vármegye főispánjának neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Mindent, ha kell életet, vért, királyunkért, hazánkért!*"
Egyházi személyek: szászrégeni evangélikus esperes
Katonák: Graef Ede altábornagy, a kolozsvári honvédkerület parancsnoka
Egyéb személyek: Kemény György báró, Torda vármegye főispánja
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 124/Zl.
Székely Hirlap, 1874. július 1. 210–211. o., *Magyar Polgár*, 1869. október 12. 615. o.

29. aranyosi honvédzászlóalj
Állomáshely: Nagyenyed (ma: Aiud, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Szász Dániel (1831–1900) százados, ideiglenesen[20]
Zászlószentelés: 1872. november 3., vasárnap,[21] Nagyenyed
Zászlóanya: losonczi Bánffy Kata bárónő (1813–1886), magyargyerőmonostori Kemény István báró neje
Koszorúslányok: Kemény Emma bárónő, Sebesi Róza, Lengyel Ilon, Csegezi Ida, Pap Váli
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Az aranyosi-29-ik m. k. honvédzászlóaljnak, Báró Kemény Istvánné, Báró Bánffy Kata / Hazáért és királyért mindig csak előre!*"
Egyházi személyek: Fogarasy Mihály erdélyi püspök, Dr. Éltes Károly gyulafehérvári kanonok, Fülöp Géza református lelkész, Boér Áron görögkeleti esperes
Katonák: Graef Ede vezérőrnagy, a kolozsvári honvédkerület parancsnoka, Málnássy József és Csergedy György honvéd hadnagyok a zászlóalj állományából
Egyéb személyek: Pogány György, Alsó-Fehér vármegye főispánja, Béldi Gergely, Aranyosszék főkirálybírája
Közreműködött a cs. és kir. 62. (Lajos bajor herceg) gyalogezred zenekara.
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 132/Zl.
Részletes beszámoló: *Magyar Polgár*, 1872. október 24., 1872. november 10.

19 HM HIM HL AKVI 6732.
20 A zászlóalj parancsnokát, Gyorgyevics György (1823–1903) őrnagyot október elején a 86. zászlóalj parancsnokává nevezték ki. *Kiss* 2016. 89–90. o.
21 A kitűzött október 20-ról elhalasztva a zászlóanya betegsége miatta.

A Honvéd, 1872. október 4. 319. o., 1872. november 1. 351. o., *Der Kamerad*, 1872. november 8. 3. o.

Az aranyosi 29. honvéd zászlóaljnak adományozott zászlószalag, feltehetőleg a m. kir. 21. honvéd gyalogezred ezredzászlóján 1914-ben (Magángyűjtemény)

30. kolosi honvédzászlóalj
Állomáshely: Kolozsvár (ma: Cluj-Napoca, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Inczédy Samu (1811–1893) ezredes
Zászlószentelés: 1870. szeptember 12., hétfő, Kolozsvár, főtér
Zászlóanya: malomvizi Kendeffy Katinka grófnő (1830–1896), Andrássy Gyula gróf, miniszterelnök neje
Koszorúslányok: Wesselényi Mária bárónő, Fejér Róza kisasszony
Zászlószalag: Arannyal hímzett, vörös bársony szalag. Felirata: „*Vezessen bátorság, kövessen dicsőség!*"
Egyházi személyek: Lönhardt Ferenc kolozsvári plébános
Katonák: Graef Ede vezérőrnagy, a kolozsvári honvédkerület parancsnoka, Borosnyai László honvéd hadbíró százados
Egyéb személyek: Kendeffy Árpád, Wesselényi József báró, Esterházy Kálmán gróf, Kolozs vármegye főispánja, Gyarmathi Miklós, Kolozs vármegye alispánja, Filep Samu kolozsvári polgármester, Kerkápoly Károly pénzügyminiszter

A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 104/Zl.
Részletes beszámoló: *A Honvéd*, 1870. szeptember 22. 291. o.
A Hon, 1870. szeptember 15. 1. o., *Fővárosi Lapok*, 1870. szeptember 16. 880. o.

31. naszód-besztercei honvédzászlóalj
Állomáshely: Beszterce (ma: Bistrița, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Kreybig Károly (1832–1913) őrnagy[22]
Zászlószentelés: 1873. május 25., vasárnap, Beszterce, az evangélikus templom előtti téren
Zászlóanya: Bánffy Jozefa bárónő (1828–1902), Bethlen Sándor gróf, Belső-Szolnok vármegye főispánjának neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Harczra készülj, ha békét akarsz!*"
Egyházi személyek: nincs adat
Katonák: Graef Ede altábornagy, a kolozsvári honvédkerület parancsnoka
Magyar Polgár, 1873. június 4., *Fővárosi Lapok*, 1873. május 6. 544. o., *Der Kamerad*, 1873. május 9. 4. o.

32. doboka-szolnoki honvédzászlóalj
Állomáshely: Dés (ma: Dej, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Török Ferenc (1832–1900) őrnagy[23]
Zászlószentelés: 1872. november 10., vasárnap, Dés, piactér
Zászlóanya: léczfalvi Gyárfás Anna (1821–1902), losonczi Bánffy Dániel báró, Doboka vármegye főispánjának neje (felpestesi és vízszentgyörgyi Makray Berta (1836–1903), csicsó-keresztúri Torma Károly, Belső-Szolnok vármegye főispánjának neje családi gyász miatt nem vett részt az eseményen)
Koszorúslányok: Belső-Szolnok vármegye képviseletében: Bethlen Karolin és Polixéna grófnők, Jósika Irén bárónő és Weér Róza; Dés város képviseletében: Nagy Róza és Máthé Róza; Szamosújvár képviseletében: Simái Irma és Kopár Anna
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Hon, s királyért győzelem, dicsőség vezesse léptetek!*"
Egyházi személyek: Medgyes Lajos dési református lelkész
Katonák: Graef Ede vezérőrnagy, a kolozsvári honvédkerület parancsnoka, Inczédy Sámuel honvéd ezredes
Egyéb személyek: Szigethy (?) ügyvéd
Közreműködött a cs. és kir. 63. (III. Vilmos holland király) gyalogezred zenekara Kolozsvárról.
Magyar Polgár, 1872. november 12. 1. o., *Fővárosi Lapok*, 1872. november 15. 1144. o., *Der Kamerad*, 1872. november 20. 4. o.

33. máramaros-szathmári honvédzászlóalj
Állomáshely: Máramarossziget (ma: Sighetu Marmației, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Dallos Elek (1820–1886) őrnagy
Zászlószentelés: 1871. július 2., vasárnap, Máramarossziget
Zászlóanya: szalai és krichfalvi Sztojka Klára bárónő (1827–1908), sajói Mann József, Máramaros vármegyei főispán neje
Koszorúslányok: Marina Anna, Polyánszky Laura, Szőllősy Rózsa, Várady Kamilla
Zászlószalag: Vörös selyemszalag. Felirata: „*Mán Józsefné, sz. B. Sztojka Klára. Máramaros-Szatmári 33-ik honvéd zászlóaljnak. 1870. / Mindent a hazáért és a királyért!*"

22 *Kiss* 2016. 127. o.
23 http://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-sirkert/budapest/fiumei-uti-temeto/torok-ferenc-murai-es-korostarcsai/ (Megtekintés: 2021. július 29.)

Egyházi személyek: Pohl Károly római katolikus esperes, Pável Mihály görögkatolikus vikárius, Suba Mihály munkácsi görögkatolikus áldozópap, Bíró László szatmári püspök
Katonák: nincs adat
A zászlószalagot 424/Zl leltári számon őrzi a Zászlógyűjtemény.
Ellenőr, 1871. június 13., *Fővárosi Lapok*, 1871. július 11. 730. o.

34. máramaros-ugocsai honvédzászlóalj
Állomáshely: Nagyszőlős (ma: Vinohragyiv, Ukrajna)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Czapf Károly (1818–1891) őrnagy
Zászlószentelés: 1871. augusztus 27., vasárnap, Nagyszőlős
Zászlóanya: perényi Perényi Petronella bárónő (1845–1914), perényi Perényi Zsigmond báró, Bereg és Ugocsa vármegye főispánjának neje
Koszorúslányok: Egri Olga, Hrabár Mari, Lónyai Róza, Lónyai Flóra és Újhelyi Juszti kisasszonyok
Zászlószalag: Piros bársony szalag, egyik ágán Magyarország, a másikon a Perényi család kettős címerével. Felirata: „*B. Perényi Zsigmondné, a máramaros-ugocsai 34-dik honvédzászlóaljnak / Vezéreljen győzelemre!*"
Egyházi személyek: Erber Mihály római katolikus és Doktor János református lelkészek, a szentelésen görögkatolikus szertartás is volt
Katonák: nincs adat
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 136/Zl.
Fővárosi Lapok, 1870. június 23. 577. o., 1871. szeptember 22. 995–996. o.

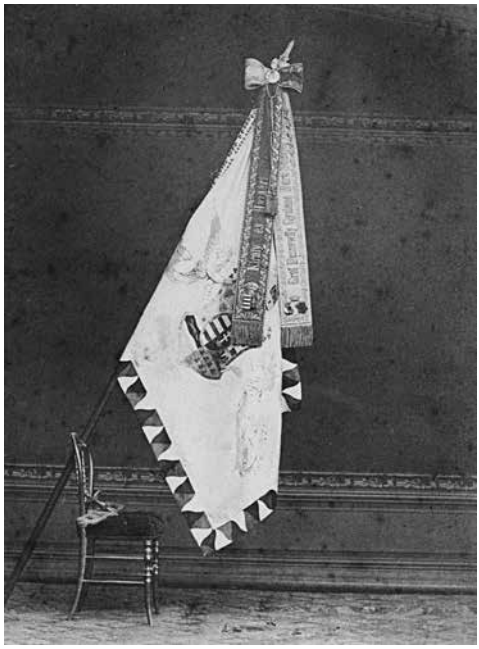
35. beregi honvédzászlóalj
Állomáshely: Munkács (ma: Mukacsevo, Ukrajna)
Alapítás: 1870
Parancsnok: alsó-szopori Nagy Antal őrnagy[24]
Zászlószentelés: 1871. október 15., vasárnap, Munkács
Zászlóanya: nagylónyai és vásárosnaményi Lónyay Florentina (1802–1885), nagylónyai és vásárosnaményi Lónyay János, Bereg vármegye korábbi főispánjának özvegye
Koszorúslányok: Freyseysen kisasszony, Uray nővérek, Szunyoghy Irén, Olsavszky Mariska, Kövér Ilona
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Lónyai Florentina özv. Lónyai Jánosné. Magyar kir. berényi 35-ik honvéd zászlóalj. / Dicsőségben vezérelj!*"
Egyházi személyek: Pankovics István munkácsi görögkatolikus püspök
Katonák: nincs adat
A zászlószalagot a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 178/Zl, tévesen a 49. zászlóalj zászlójához lett beleltározva.
A Honvéd, 1871. október 21. 182. o., 1871. november 10. 197. o.

36. ungi honvédzászlóalj
Állomáshely: Ungvár (ma: Uzshorod, Ukrajna)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Marschalko Tamás (1821–1883) őrnagy
Zászlószentelés: 1872. szeptember 2., hétfő, Ungvár
Zászlóanya: szalai Barkóczy Ilona grófnő (1833–1887), futaki Hadik Béla gróf, címzetes ellentengernagy neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Előre!*"
Egyházi személyek: Pankovics István görögkatolikus püspök, minden felekezetből

24 Nem azonos a hasonló nevű, egykori 1848–1849-es honvédtiszttel.

Katonák: nincs adat
Egyéb személyek: Török Napóleon gróf, Ung vármegye főispánja
Pesti Napló, 1870. június 14. 2. o., *Ellenőr*, 1872. szeptember 14., *Der Kamerad*, 1872. szeptember 18. 6. o.

37. sárosi honvédzászlóalj
Állomáshely: Eperjes (ma: Prešov, Szlovákia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: felsőkubini és deményfalvi Kubinyi János (1830–1911) őrnagy
Zászlószentelés: 1872. augusztus 11., vasárnap, Eperjes, piactér
Zászlóanya: kissennyei Sennyey Anna bárónő (1821–1879), cserneki és tarkeöi Dessewffy Gyula gróf neje. Betegsége miatt nem vett részt az eseményen. Helyettese: jekelfalusi és margitfalvai Jekelfalussy Valéria (1826–1880), Szinyei Merse Félix, Sáros vármegye főispánjának neje.
Koszorúslányok: 48 fő
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Dessewffy Anna grófné született Sennyey Anna bárónő / Királyért és hazáért / 1870 július 26.*"
Egyházi személyek: Perger János kassai római katolikus püspök, Gaganetz József eperjesi görögkatolikus püspök
Katonák: Máriássy János vezérőrnagy, Johann Edler von Gerber ezredes, a cs. és kir. 67. gyalogezred tartalék parancsnoka, Karel Richard Šebor, a cs. és kir. 34. (I. Vilmos porosz király) gyalogezred zenekarának karmestere
Egyéb személyek: Szinyei Merse Félix főispán, Zichy (?) főispán
Az alakulat fotóalbumot készíttetett a zászló és a tisztek képeivel. Ezt a helyettes zászlóanya kapta meg, jelenleg a Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívuma őrzi, leltári száma A-IV-7 28923.
Fővárosi Lapok, 1872. augusztus 22. 830. o., *Budapesti Közlöny*, 1872. augusztus 18. 1504. o., 1872. augusztus 28. 1560. o., *Magyar Ujság*, 1872. augusztus 17., 1872. szeptember 26., *A Honvéd*, 1872. augusztus 23. 271. o., *Der Kamerad*, 1872. augusztus 25. 5. o.

A sárosi 37. honvéd zászlóalj zászlója a szalaggal (HTM Fotóarchívum A-IV-7 28923-1)

38. szepesi honvédzászlóalj
Állomáshely: Lőcse (ma: Levoča, Szlovákia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Görgey Kornél (1819–1897) alezredes
Zászlószentelés: 1871. április 11., kedd, Lőcse, templom (?)
Zászlóanya: Bolza Anna grófnő (1847–1925), körösszegi és adorjáni Csáky Albin gróf, Szepes vármegye főispánjának neje
Koszorúslányok: Pfannschmiedt, Görgey, Maléter és Páter kisasszonyok
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Inkább veszni, mint hajolni!*"
Egyházi személyek: nincs adat
Katonák: nincs adat
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 244/Zl.
Fővárosi Lapok, 1871. március 9. 257. o., *Budapesti Közlöny*, 1871. március 10. 1255. o., *A Hon*, 1871. április 21., *Magyarország és a Nagyvilág*, 1871. május 7. 260. o.

39. abaúji honvédzászlóalj
Állomáshely: Kassa (ma: Košice, Szlovákia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: keselökeői Majthényi Kálmán (1820–1884) százados
Zászlószentelés: 1870. október 2., vasárnap, Kassa, az egykori fellegvár vársíkja (glacis)
Zászlóanya: Habsburg–Lotaringiai Erzsébet Franciska főhercegnő (1831–1903), Habsburg–Tescheni Károly Ferdinánd főherceg neje, nem volt jelen. Helyettese: szentmiklósi és óvári Pongrácz Eleonóra bárónő (1823–1916), ghimesi és gácsi Forgách Kálmán gróf neje.
Koszorúslányok: Dessewffy Marianna, Forgách Margit grófnő, Heim Auguszta, Patay Mariska
Zászlószalag: Kék selyemszalag, aranyhímzéssel. Felirata: „*Királyért és hazáért*"*!*
Egyházi személyek: Perger János kassai római katolikus püspök
Katonák: Máriássy János honvéd ezredes
Egyéb személyek: komonkai Korponay János 1848–1849-es honvéd ezredes, az Abaúji Honvédegylet elnöke, Juhász Norbert tankerületi főigazgató
Budapesti Közlöny, 1870. október 7. 7210. o., *Politikai Ujdonságok*, 1870. október 12. 492. o.

40. zempléni honvédzászlóalj
Állomáshely: Sátoraljaújhely
Alapítás: 1869
Parancsnok: Staut Adolf (1821–1880) alezredes
Zászlószentelés: 1872. október 20., vasárnap, Sátoraljaújhely
Zászlóanya: Wenckheim Leontine bárónő (1841–1921), csíkszentkirályi és krasznahorkai Andrássy Aladár gróf, Zemplén vármegye előző főispánjának neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: Vörös selyemszalag, aranyhímzéssel, Magyarország, a Wenckheim és az Andrássy családok címereivel. Felirata: „*Zemplény megyei 40ik m. k. honvéd zászlóaljnak 1870 / Gróf Andrásy Aladárné szül Báró Wenckheim Leontin / Feletted áldás, előtted diadal.*"
Egyházi személyek: Fejes István evangélikus lelkész
Katonák: nincs adat
A zászlót 54/Zl, míg a zászlószalagot 427/Zl leltári számon őrzi a Zászlógyűjtemény.
Der Kamerad, 1872. november 1. 5. o.

41. szabolcsi honvédzászlóalj
Állomáshely: Nyíregyháza
Alapítás: 1869
Parancsnok: Janik Rezső (1817–1885) őrnagy

Zászlószentelés: 1871. május 21., vasárnap, Nyíregyháza, Búza tér
Zászlóanya: Kappel Emília (1825–1888), Lónyay Menyhért gróf, közös pénzügyminiszter neje
Koszorúslányok: Czóbel Emma, Kálay Klára, Ibrányi Mari, Jármi Anna, Mezősy Julia és Kovács Etel úrhölgyek, Fried Laura, Fisch Hermin kisasszonyok, Bukowinszky Julia és Szekeres Zsuzsi hajadonok
Zászlószalag: kék-piros selyemszalag. Felirata: „*Századok hirdessék dicsőséged / Lónyai Menyhértné 41- dik honvédzászlóalj. 1870*"
Egyházi személyek: Lukács Ödön református lelkész, Simon András (Endre) római katolikus plébános
Katonák: Axmann Vince honvéd százados, Márton Géza honvéd huszár hadnagy
Egyéb személyek: Bodnár István ügyvéd, Vécsey József báró, Szabolcs vármegye főispánja
Eredetileg 1870 májusában, majd októberében tervezték a felszentelést, de a zászló nem készült el.
A zászlót 158/Zl számon őrzi a Zászlógyűjtemény. A szalag egyik ága maradt csak fenn, „*M. kir. 41dik Honvédzászlóalj 1870*" felirattal, ennek száma 452/Zl.
Részletes beszámoló: *Tiszavidék*, 1871. május 28. 3. o.
A Honvéd, 1870. július 7. 204. o., *Tiszavidék*, 1870. október 7. 3. o., *Ellenőr*, 1870. október 21., *Der Kamerad*, 1871. május 26. 6. o., *Harczi Világ* (*A Honvéd* melléklapja), 1871. június 8. 91–92. o.

42. hajdu-szabolcsi honvédzászlóalj
Állomáshely: Nagykálló
Alapítás: 1869
Parancsnok: Szász Dániel (1831–1900) őrnagy
Zászlószentelés: 1876. szeptember 21., csütörtök, Nagykálló
Zászlóanya: cserneki és tarkeöi Dessewffy Blanka grófnő (1842–1917), hernádvécsei és hajnácskeöi Vécsey József báró, Szatmár vármegye főispánjának neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Honunkat semmiért, érette mindent!*"
Egyházi személyek: dr. Samassa József egri érsek, Görömbei Péter nagykállói református lelkész
Katonák: nincs adat
Egyéb személyek: Kiss Rezső reáliskolai tanár
A Honvéd, 1870. július 7. 204. o., *Ellenőr*, 1876. szeptember 9., *Politikai Ujdonságok*, 1876. szeptember 13. 429. o., *Fővárosi Lapok*, 1876. szeptember 14. 988. o.

43. közép-szolnok-szatmári honvédzászlóalj
Állomáshely: Szatmárnémeti (ma: Satu Mare, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Móricz Sándor (1820–1882) alezredes
Zászlószentelés: 1871. május 20., szombat, Szatmárnémeti, a római katolikus székesegyház előtti tér
Zászlóanya: széki Teleki Sarolta grófnő (1815–1884),[25] újfalusi Újfalussy Miklós, Szatmár vármegye főispánjának neje
Koszorúslányok: Galgóczy Etelka, Tóth Irma urhölgyek és Degenfeld grófnő
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Győztesen mindig előre! Ujfalussy Miklósné gr. Teleki Sarolta 43. honv. zlj-nak 1870.*"
Egyházi személyek: Biró László megyés püspök

25 OSZK Gyászjelentések https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/560349# (Megtekintés: 2021. július 29.)

Katonák: Lánczky Sándor honvéd százados, Friedrich von Fiedler báró, ezredes, a cs. és kir. 60. gyalogezred parancsnoka
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 95/Zl.
Budapesti Közlöny, 1871. május 27. 2792. o., *Politikai Ujdonságok*, 1871. május 31. 272. o.

44. szatmári honvédzászlóalj
Állomáshely: Nagykároly (ma: Carei, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Sztankó Soma (1814–1896) alezredes
Zászlószentelés: 1871. május 23., kedd, Nagykároly, Kalazanci Szent József piarista templom
Zászlóanya: orczi Orczy Irma bárónő (1842–1909), nagykárolyi Károlyi Viktor gróf neje
Koszorúslányok: Karacsay Klementina grófnő, Galgóczy Etelka
Zászlószalag: Piros-kék selyemszalag. Felirata: „*Dicsőségre vezéreljen!*"
Egyházi személyek: Schmotzer Ignác kanonok
Katonák: nincs adat
Egyéb személyek: Újfalussy Sándor, Szatmár vármegye alispánja
A zászlót és a szalagot a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 176/Zl.
Részletes leírás: *Harczi Világ* (*A Honvéd* melléklapja), 1871. június 8. 92. o.
Budapesti Közlöny, 1871. május 28. 2811. o., *Politikai Ujdonságok*, 1871. május 31. 272. o.

45. szilágysági honvédzászlóalj
Állomáshely: Zilah (ma: Zalău, Románia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: márkosfalvi Török József (1825–1889) alezredes
Zászlószentelés: 1872. június 20., csütörtök, Zilah, református templom
Zászlóanya: hadadi Wesselényi Mária bárónő (1814–1888), hadadi Wesselényi Ferenc báró, Közép-Szolnok vármegye főispánjának neje
Koszorúslányok: Sebes Hermina, Bydeskuty Berta, Kászoni Polixéna, Hubert Blanka, Szathmári Jolán, Szilágyi Teréz, Magyari Nina, Helei Ágnes
Zászlószalag: Arannyal és ezüsttel hímzett szalag, Magyarország és a Wesselényi családok címereivel. Felirata: „*Légy hiv, légy kész, egy szív, egy ész / Szót, vért, mindent a szent honért! / B. Wesselényi Ferenczné, született b. Wesselényi Mária. / Szilágysági 45. honvédzászlóalj*"
Egyházi személyek: Szabó Pál diósadi református lelkész (1848–1849-es honvéd hadnagy), Magyarosi István zilahi református lelkész, Zakkay János zilahi plébános
Katonák: Meszéna István báró, honvéd ezredes, zilahi Kiss Lipót honvéd százados, ikafalvi és havadtői Dombi László szabadságolt állományú honvéd főhadnagy
Egyéb személyek: Varga Endre zilahi polgármester, Wesselényi Ferenc főispán, Szikszay Lajos (1848–1849-es honvéd százados), Szász Mózes, Elekes István (1848–1849-es honvéd százados), Kerekes József tanfelügyelő
Közreműködött a cs. és kir. 63. (III. Vilmos holland király) gyalogezred zenekara.
Részletes beszámoló: *Budapesti Közlöny*, 1872. június 25. 1143. o.
Budapesti Közlöny, 1872. június 11. 1048. o., *Magyar Polgár*, 1872. június 26.

46. észak-bihari honvédzászlóalj
Állomáshely: Debrecen
Alapítás: 1869
Parancsnok: szentmiklósi és óvári Pongrácz Károly gróf (1832–1897), őrnagy[26]

26 *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/p-9E91B/pongracz-karoly-szentmiklosi-es-ovari-grof-A2100/ (Megtekintés: 2021. július 29.)

Zászlószentelés: 1871. szeptember 10., vasárnap, Debrecen, a Nagytemplom előtti tér
Zászlóanya: Degenfeld-Schomburg Ilona grófnő (1839–1913), borosjenői Tisza Kálmán gróf, országgyűlési képviselő neje
Koszorúslányok: Bay Georgin, Dalmi Teréz, Fráter Etelka, Huzli Lujza, Király Erzsike, Móricz Margit, Móricz Julcsa, Poroszlay Ida és Paulin, Sebes Izabella, Zengey Gabriela, Unghvári Mari
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*A haza minden előtt!*"
Egyházi személyek: Révész Bálint református püspök, Könyves Tóth Mihály heves-nagykunsági református esperes
Katonák: nincs adat
Egyéb személyek: Sillye Gábor hajdúfőkapitány, Kovács Lajos debreceni polgármester, Tisza Kálmán gróf, országgyűlési képviselő
Közreműködött a cs. és kir. 38. (Mollináry altábornagy) gyalogezred zenekara.
Részletes leírás: *A Honvéd*, 1871. szeptember 14. 165. o.
Ellenőr, 1871. szeptember 7., 1871. szeptember 12.

47. heves-kunsági honvédzászlóalj
Állomáshely: Karcag
Alapítás: 1869
Parancsnok: Schiffler Ferenc (1810–1882) alezredes[27]
Zászlószentelés: 1872. augusztus 20., kedd, Karcag, református templom
Zászlóanya: szapári, muraszombati és széchyszigeti Szapáry Etelka grófnő (1798–1876), csíkszentkirályi és krasznahorkai Andrássy Károly gróf özvegye, Andrássy Gyula anyja, nem volt jelen. Helyettese: nemes Karap Mária (1826–1882),[28] Papp Mór karcagi törvényszéki elnök neje.
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*A hazáért, a királyért győzni vagy halni dicső!*"
Egyházi személyek: Könyves Tóth Mihály debreceni református lelkész, Csethe Lajos és Madarász Imre karcagi református lelkészek
Katonák: nincs adat
Egyéb személyek: Szapáry István gróf, jászkun főkapitány
A Honvéd, 1870. július 7. 204. o., 1872. augusztus 30. 279. o., *Magyarország és a Nagyvilág*, 1870. július 10. 335. o., *Ellenőr*, 1872. augusztus 25., *Fővárosi Lapok*, 1872. augusztus 27. 848. o.

48. borsodi honvédzászlóalj
Állomáshely: Miskolc
Alapítás: 1869
Parancsnok: nagyréti Darvas András (1827–1903) alezredes[29]
Zászlószentelés: 1872. május 5., vasárnap, Miskolc, a Zsolca felé menő út melletti rét
Zászlóanya: széki Teleki Erzsébet grófnő (1812–1881), Vay Lajos báró, Borsod vármegye főispánjának neje
Koszorúslányok: Losonczy Albin, Vay Ila bárónő, Bozsik Piroska, Szatmáry Jolán, Radvánszky Sarolta, Gombos Ida, Polsz Matild, Kubacska Anna, Darvas Malvin, Jekelfalussy Ilka, Bay Fáni, Orosz Róza kisasszonyok
Zászlószalag: Arannyal hímzett vörös szalag. Felirata: „*Szent a törvény szent az eskü!*"

27 OSZK Gyászjelentések https://dspace.oszk.hu/bitstream/handle/20.500.12346/529039/4328664_00952_mormon.jpg (Megtekintés: 2021. július 29.)
28 OSZK Gyászjelentések https://dspace.oszk.hu/bitstream/handle/20.500.12346/455274/4325773_00773_mormon.jpg (Megtekintés: 2021. július 29.)
29 OSZK Gyászjelentések https://dspace.oszk.hu/bitstream/handle/20.500.12346/396915/4320039_00831_mormon.jpg (Megtekintés: 2021. július 29.)

Egyházi személyek: szakállosfalvi Lengyel Miklós egri kisprépost, Kun Bertalan református lelkész
Katonák: Máriássy János vezérőrnagy, Posta Ferenc honvéd alezredes, Joseph Scudier ezredes, a cs. és kir. 24. (Károly Lajos pármai herceg) gyalogezred parancsnoka, Melczer Béla honvéd huszár őrnagy, Hubay Géza zászlótartó
Egyéb személyek: Vay Lajos báró, Borsod vármegye főispánja, Lévay József, Fekete Dezső, Miskolc főbírája, dr. Ixel Soma orvos, Kun László, Molnár Bertalan, Sir Ferdinand
Közreműködött a cs. és kir. 24. (Károly Lajos pármai herceg) gyalogezred zenekara.
Lengyel Miklós egri kisprépost zászlószenteléskor mondott beszéde külön nyomtatvány formájában is megjelent.[30]
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 148/Zl.
Részletes beszámoló: *Borsod–Miskolci Értesítő*, 1872. május 9.
Der Kamerad, 1872. május 5. 5. o., 1872. május 12. 4. o., *Fővárosi Lapok*, 1872. május 9. 460. o.

49. hevesi honvédzászlóalj
Állomáshely: Eger
Alapítás: 1869
Parancsnok: Posta Ferenc (1817–1883) alezredes
Zászlószentelés: 1872. június 9., péntek, Eger, Bazilika
Zászlóanya: orczi Orczy Georgina bárónő (1828–1894), buzini Keglevich Gyula gróf, 1848–1849-es honvéd hadnagy, országgyűlési képviselő özvegye
Koszorúslányok: Keglevich Rózsa és Margit grófkisasszonyok
Zászlószalag: Heves vármegye és az adományozó családi címerével díszített szalag. Felirata: „*Királyért és Hazáért! / a hevesmegyei 49-ik honvédzászlóaljnak / özv. gróf Keglevich Gyuláné, szül. Orczy Georgina*”
Katonák: szentmiklósi és óvári Pongrácz Sándor honvéd ezredes, a pesti honvédkerület parancsnoka, Dubraviczky István honvéd százados
Egyházi személyek: Bartakovits Béla egri érsek, Lévay Sándor egri segédpüspök, egri nagyprépost, Danielik János egri kanonok
Egyéb személyek: Kubinyi Rudolf, Heves vármegye főispánja, Vavrik Béla, az egri királyi törvényszék elnöke
Közreműködött a cs. és kir. 60. (Wasa) gyalogezred zenekara.
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 178/Zl.
Részletes beszámoló: *Budapesti Közlöny*, 1872. június 12. 1056. o., *Eger*, 1872. június 13. 1. o.
Der Kamerad, 1872. május 24. 4. o., *A Honvéd*, 1872. május 31. 175. o., *Fővárosi Lapok*, 1872. június 12. 576. o.

50. pest-jászsági honvédzászlóalj
Állomáshely: Jászberény
Alapítás: 1869
Parancsnok: Nyitray József (1811–1885) őrnagy
Zászlószentelés: 1871. szeptember 8., péntek, Jászberény, Jászberényi Főtemplom
Zászlóanya: Szász-Coburg-Koháry Klotild főhercegnő (1846–1927), Habsburg–Lotaringiai József Károly főherceg, a Honvédség főparancsnokának neje, nem volt jelen. Helyettese: Bódy Sarolta (1831–1911),[31] Nyitray József őrnagy, zászlóaljparancsnok neje.
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Örök diadal kísérje dicső pályádat!*”
Egyházi személyek: Lévay Sándor egri nagyprépost
Katonák: Szász Mózes hadnagy

30 *Lengyel Miklós:* Szózat a 48-ik honvédzászlóalj zászlójának felszentelési alkalmára. Eger, 1872.
31 Budapest VIII. kerület halotti anyakönyve 1911. 1317. folyószámon bejegyezve.

Egyéb személyek: Szapáry István gróf, jászkun főkapitány, Mocsy Ferenc jászkun kerületi alkapitány, Pásztor Ferenc, a *Jász-Kunság* szerkesztője
Lévay Sándor egri nagyprépost zászlószenteléskor mondott beszéde külön nyomtatvány formájában is megjelent.[32]
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 96/Zl.
Részletes leírás: *A Honvéd*, 1871. szeptember 21. 168. o.
Ellenőr, 1871. augusztus 2., 1871. augusztus 17., 1871. augusztus 27., *Eger*, 1871. augusztus 24. 269. o.

51. gömöri honvédzászlóalj
Állomáshely: Jolsva (ma: Jelšava, Szlovákia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: alsó- és felsőmátyásfalvi Matyasovszky Farkas (1843–1890) százados[33] (ideiglenesen)[34]
Zászlószentelés: 1876. szeptember 10., vasárnap, Jolsva
Zászlóanya: Klementina orléans-i királyi hercegnő (1817–1907), Ágost szász-coburg-góthai herceg neje, I. Lajos Fülöp francia király leánya
Koszorúslányok: 24 fő
Zászlószalag: Arannyal hímzett, vörös bársony szalag, Magyarország és a Coburg-Orléans-ház címerével. Felirata: „*Isten segélyével harczolj hazád- s királyodért!*"
Egyházi személyek: Schopper György rozsnyói katolikus püspök, Czékus István, a tiszai evangélikus egyházkerület püspöke, Szentpéteri Sámuel református esperes
Katonák: nincs adat
A zászlószentelést eredetileg 1870 augusztusában rendezték volna, azonban a zászló nem készült el a kitűzött időpontra.
Czékus István evangélikus püspök zászlószenteléskor mondott beszéde külön nyomtatvány formájában is megjelent.[35]
Fővárosi Lapok, 1870. június 28. 598. o., 1870. augusztus 27. 686. o., 1870. szeptember 2. 830. o.
A Hon, 1870. augusztus 18. 1. o., *Ellenőr*, 1876. szeptember 10., *Fővárosi Lapok*, 1876. szeptember 17. 1003. o.

52. nógrádi honvédzászlóalj
Állomáshely: Balassagyarmat
Alapítás: 1869
Parancsnok: Udvardy Péter (1827–1903) őrnagy
Zászlószentelés: 1871. június 4., vasárnap, Balassagyarmat, a Szentháromság templom előtti téren
Zászlóanya: szklabinai és blatniczai Révay Sarolta bárónő (1946–1916), ghymesi és gácsi Forgách József gróf, Nógrád vármegye főispánjának neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Nemzetünk élete, zászlónk dicsősége!*"
Egyházi személyek: Ipolyi Arnold kanonok, Imády Károly balassagyarmati plébános
Katonák: nincs adat
Közreműködött a cs. és kir. 37. (József főherceg) gyalogezred zenekara Karl Leibold (1827–1887) karmester vezetésével.
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 184/Zl.

32 Alkalmi beszéd, melyet a pest-jászsági 50. honvédzászlóalj zászlójának fölszentelésekor Jászberényben mondott 1871. évi szeptember 8-kán Lévay Sándor. Eger, 1871.
33 OSZK Gyászjelentések https://dspace.oszk.hu/bitstream/handle/20.500.12346/219146/4313057_00424_mormon.jpg (Megtekintés: 2021. július 29.)
34 A zászlóalj parancsnoka, lipóczi Lamos Sándor százados 1876. szeptember 15-én elhunyt.
35 Szent beszéd, melyet a gömöri 51-dik honvédzászlóalj zászlójának felszentelése alkalmával Jolsva városában tartott Czékus István. Rozsnyó, 1876.

A Hon, 1871. május 25., *Budapesti Közlöny*, 1871. május 26. 2770. o., *Der Kamerad*, 1871. június 11. 10. o., *Politikai Ujdonságok*, 1871. június 14. 293. o., *Ellenőr*, 1871. július 9.

53. zólyom-turóczi honvédzászlóalj
Állomáshely: Radvány[36] (ma: Radvaň, Szlovákia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Czapf Károly (1818–1907) őrnagy[37]
Zászlószentelés: 1872. május 3., péntek, Besztercebánya (ma: Banská Bystrica, Szlovákia), vártemplom
Zászlóanya: tajnai és tiszahegyesi Tajnay Ilona (1823–1912), szklabinyai és blatnicai Révay Simon báró, Turóc vármegye örökös főispánjának neje
Koszorúslányok: Migazzi grófnő, Radvánszky, Fluk, Thuránszky, Battigh, Petrikovics és Barna kisasszonyok
Zászlószalag: Arannyal hímzett, fekete bársony szalag a zászlóalj számával és a zászlóanya nevével. Felirata: „*Nehéz az út, de czélhoz vezet!*"
Egyházi személyek: Ipolyi Arnold besztercebányai püspök
Katonák: nincs adat
Egyéb személyek: Ráner Sándor, Besztercebánya polgármestere, Podmaniczky Mária bárónő, Radvánszky Antal, Zólyom vármegye főispánjának neje
Közreműködött a cs. és kir. 60. (Wasa) gyalogezred zenekara.
A zászlót és a szalagot a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 165/Zl.
A Honvéd, 1871. július 20. 118. o., *Der Kamerad*, 1872. május 5. 5. o., *Fővárosi Lapok*, 1872. június 7. 558. o., *Magyar Ujság*, 1872. június 8., *Budapesti Közlöny*, 1872. június 9. 1039. o., *Fővárosi Lapok*, 1870. június 28. 598. o.

54. árva-liptói honvédzászlóalj
Állomáshely: Rózsahegy (ma: Ružomberok, Szlovákia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: szentiváni Szentiványi Kázmér (1814–1895) alezredes
Zászlószentelés: 1872. augusztus 18., vasárnap,[38] Rózsahegy, a városháza előtti tér
Zászlóanya: kis-palugyay és bodafalvi Palugyay Adél (1825–1879), Szentiványi Márton, Liptó vármegye főispánjának neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Haladj győzelemmel!*"
Egyházi személyek: Samassa József szepesi püspök, Vilcsek István rózsahegyi plébános
Katonák: nincs adat
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 122/Zl.
Fővárosi Lapok, 1870. június 28. 598. o., 1872. augusztus 23. 834. o., *Budapesti Közlöny*, 1870. június 29. 2784. o., 1872. június 11. 1048. o., *A Honvéd*, 1872. január 16. 31. o., 1872. augusztus 23. 271. o.

55. trencséni honvédzászlóalj
Állomáshely: Budatin[39] (ma: Budatín, Szlovákia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Liptay (Lipthay) Ferenc (1814–1881) alezredes
Zászlószentelés: 1872. október 6., vasárnap, Zsolna (ma: Žilina, Szlovákia)

36 Radvány önálló település volt, 1966 óta Besztercebánya része.
37 Czapf őrnagyot 1872. május 1-jével nevezték ki zászlóaljparancsnokká. *Budapesti Közlöny*, 1872. május 2. 6. évf. 100. sz. 1. o.
38 Június 16-ról halasztva.
39 Budatin önálló település volt, 1949 óta Zsolna része.

Zászlóanya: galánthai Galgóczy Mária (1828–1907), marsófalvi és jablonfalvi Marsovszky Mór neje
Koszorúslányok: tíz fő
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Élünk és halunk szeretett hazánkért!*"
Egyházi személyek: Blaskovics Péter kanonok, Riha János esperes, helyi evangélikus lelkész, helyi rabbi
Katonák: Simoncsics József 1848–1849-es honvéd százados, az olasz hadsereg ezredese
Egyéb személyek: Kubicza Pál, Trencsén vármegye főispánja
Közreműködött a cs. és kir. 32. (estei Ferenc Ferdinánd főherceg) gyalogezred zenekara.
Részletes beszámoló: *A Hon*, 1872. október 13.
Fővárosi Lapok, 1870. június 28. 598. o., *Pesti Napló*, 1872. október 18., *A Honvéd*, 1872. október 18. 335. o.

56. trencsén-nyitrai honvédzászlóalj
Állomáshely: Trencsén (ma: Trenčín, Szlovákia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Halmay Adolf (1819–1882) őrnagy
Zászlószentelés: 1871. július 10., hétfő, Trencsén
Zászlóanya: niczki Niczky Philoména (1835–1918),[40] Chorinsky Frigyes gróf neje
Koszorúslányok: 16 fő
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Dicsőség a bátrak jutalma!*"
Egyházi személyek: Pollenberger Ignác prépost, plébános, Csernó Károly evangélikus lelkész, helyi rabbi
Katonák: Mayer Ferenc honvéd ezredes, dandárparancsnok
Részletes leírás: *A Honvéd*, 1871. július 20. 117. o.
Ellenőr, 1871. június 27., *A Honvéd*, 1871. június 29. 106. o.

57. észak-pozsonyi honvédzászlóalj
Állomáshely: Nagyszombat (ma: Trnava, Szlovákia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: bibithi és légéndi Horváth Pál (1823–1877) őrnagy
Zászlószentelés: 1872. április 28., vasárnap, Nagyszombat, gyakorlótér a város mellett
Zászlóanya: ittebei és eleméri Kiss Róza (1823–1900), Kiss Ernő lánya, Bobor György neje
Koszorúslányok: Gelich, Jablonczy, Novotny, Pongrácz grófnő, Grünwald, Zinneburg bárónő, Sessler, Szerdahelyi, Frank, Ujházy, Stelczer, Smekal, Osztermayer és Szalay kisasszonyok
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*A vitézség vezéreljen győzelemhez!*"
Egyházi személyek: Ocsovszky Ferenc városi plébános, Stelczer Károly evangélikus lelkész, Sidon Simon rabbi
Katonák: Friedrich Packeny von Kielstädten báró, altábornagy, a pozsonyi hadosztály parancsnoka, Dobay József honvéd ezredes, kerületi parancsnok, Gelich Richárd honvéd ezredes, dandárparancsnok, Králitz Dénes honvéd őrnagy, Bobor Gyula honvéd főhadnagy, Barény István honvéd főhadnagy, Dr. Kanovich Nándor honvéd főorvos, Novotny Richárd honvéd százados, id. Lehár Ferenc, a cs. és kir. 50. gyalogezred karmestere
Egyéb személyek: Pálffy János gróf, Pozsony vármegye főispánja, Neszter József, Nagyszombat főispánja, Prileszky Tádé, a nagyszombati kerület országgyűlési képviselője
Közreműködött a cs. és kir. 50. (Frigyes Vilmos badeni nagyherceg) gyalogezred zenekara.
Az esemény emlékére Wrabelly György ügyvéd költeményt adott ki.[41]

40 OSZK Gyászjelentések https://dspace.oszk.hu/bitstream/handle/20.500.12346/366873/4319434_00950_mormon.jpg (Megtekintés: 2021. július 29.)
41 *Wrabelly György:* A nyitrai honvédzászló felszentelése emlékére, 1871. Nagyszombat, 1871.

Id. Lehár Ferenc „Kiss Ernő induló" címmel zenedarabot komponált, amelyet a zászlóanyának ajánlott.
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 109/Zl.
Részletes leírás: *A Honvéd*, 1872. május 17. 158. o.
Der Kamerad, 1872. május 5. 5. o.

58. dél-pozsonyi honvédzászlóalj
Állomáshely: Pozsony (ma: Bratislava, Szlovákia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: szentmiklósi és óvári Pongrácz István gróf (1821–1900), alezredes
Zászlószentelés: 1871. augusztus 6., vasárnap, Pozsony, Hercegfasor
Zászlóanya: Habsburg–Lotaringiai Mária Henrietta (1836–1902) belga királyné, II. Lipót belga király neje, nem volt jelen. Helyettese: berzeviczei és kakaslomnici Berzeviczy Mária (1815–1890), dobói Dobay József honvéd ezredes, 1848–1849-es honvéd alezredes, a pozsonyi honvédkerület parancsnokának neje.
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: Ezüstszínű szalag, selyem béléssel, Magyarország, Belgium és a királyné címerével. Felirata: „*Isten vezéreljen hazánk dicsőségére! / Mária Henrika a belgák királynéja a pozsonyi honvédzászlóaljnak 1869.*"
Egyházi személyek: Szeberinyi Lajos evangélikus lelkész, Máhr (?) külvárosi plébános
Katonák: Alexander von Koller báró, altábornagy, a pozsonyi hadosztály parancsnoka, Dobay József honvéd ezredes, Gelich Richárd honvéd ezredes, Králitz Dénes honvéd őrnagy
Egyéb személyek: Hosztinszky János, a pozsonyi törvényszék elnöke, Esterházy Antal gróf, Esterházy Ernő gróf
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 108/Zl.
Pesti Napló, 1869. december 14., *A Hon*, 1869. december 14., *Fővárosi Lapok*, 1869. december 15. 1156. o., 1869. december 31. 121. o., *Győri Közlöny*, 1869. december 19. 441. o., *A Honvéd*, 1870. január 6. 7. o., 1870. május 26. 155. o., *A Hon*, 1870. május 1., 1870. május 15., *Budapesti Közlöny*, 1870. május 3., 1871. augusztus 9. 4107. o., *Magyar Ujság*, 1871. augusztus 9., *Ellenőr*, 1871. augusztus 2.

59. csallóközi honvédzászlóalj
Állomáshely: Ógyalla (ma: Hurbanovo, Szlovákia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Králitz Dénes (1830–1879) őrnagy
Zászlószentelés: 1871. augusztus 21., hétfő, Komárom, Rozália tér (ma: Komárno, Szlovákia)
Zászlóanya: zichi és vásonkeöi Zichy Ilona grófnő (1849–1873), nádasdi és fogarasföldi Nádasdy Ferenc gróf, Komárom vármegye örökös főispánjának neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Talpra magyar, hí a haza!*"
Egyházi személyek: Borbély Kornél pannonhalmi bencés pap, Vályi Pál perbetei református esperes, Molnár Gábor komáromi evangélikus esperes, Schnitzer Ármin komáromi rabbi
Katonák: Anton Seifert, a cs. és kir. 12. gyalogezred zenekarának karmestere
Közreműködött a cs. és kir. 12. (Vilmos főherceg) gyalogezred zenekara.
Részletes beszámoló: *Komáromi Lapok*, 1871. augusztus 19. 1. o., 1871. augusztus 26. 89–90. o., 1871. szeptember 2. 95. o.

60. nyitrai honvédzászlóalj
Állomáshely: Nyitra (ma: Nitra, Szlovákia)
Alapítás: 1869

Parancsnok: nemes Fischer Ferenc (1829–1898) őrnagy[42]
Zászlószentelés: 1871. április 12., szerda, Nyitra
Zászlóanya: monyorókeréki és monoszlói Erdődy Franciska grófnő (1842–1927), nagykárolyi Károlyi Alajos gróf neje
Koszorúslányok: Degenfeld grófnő, Justh Mártha, Tóth Zsuzsánna és Merkaler kisasszonyok
Zászlószalag: Sárga-fehér selyemszalag ezüsthímzéssel, Magyarország, a Károlyi és az Erdődy családok címereivel. Felirata: „*Gróf Károlyi Fanny / Fide et virtute famam quaere*[43] */ A királyért és hazáért előre! 1870 / Iuste et sincere*[44]”
Egyházi személyek: nincs adat
Katonák: nincs adat
A zászlószalagot a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 410/Zl.
Fővárosi Lapok, 1870. június 28. 598. o., *Nefelejts*, 1871. március 5. 118. o., *Fővárosi Lapok*, 1871. április 12. 378. o., *Magyar Ujság*, 1871. április 12., 1871. április 18.

61. barsi honvédzászlóalj
Állomáshely: Léva (ma: Levice, Szlovákia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Várady János (1817–1872) alezredes
Zászlószentelés: 1871. június 25., vasárnap (*Győri Közlöny*, 1871. június 25. 231. o.)
Zászlóanya: tiszahegyesi és tajnai Tajnay Ilona (1823–1912), szklabinyai és blatnicai Révay Simon báró neje
Koszorúslányok: 12 fő
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Pályád a vitézség, czélod a dicsőség!*”
Egyházi személyek: Boldizsár János selmecbányai prépost
Katonák: Pongrácz István honvéd alezredes, Mayer Ferenc honvéd alezredes, Nyáry Adolf báró, honvéd alezredes, Hunyady Kálmán gróf, szolgálaton kívüli viszonybéli honvéd huszár ezredes, Blaskovits Pál szabadságolt állományú honvéd őrnagy, Kápolnai István szabadságolt állományú honvéd százados
Egyéb személyek: Migazzi Vilmos gróf, Bars vármegye főispánja, Pólya József, Bars vármegye főjegyzője
A zászlót és a szalagot a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári számuk 80/Zl, illetve 425/Zl.
Fővárosi Lapok, 1870. június 28. 598. o., 1871. június 6. 712. o., *A Hon*, 1871. június 4., Magyarország vármegyéi és városai: Bars vármegye. Szerk. *Borovszky Samu*. Budapest, 1903. 437–438. o.

62. ipolysági honvédzászlóalj
Állomáshely: Ipolyság (ma: Šahy, Szlovákia)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Nagy Vince (1825–1882) százados
Zászlószentelés: 1872. május 23., csütörtök, Ipolyság
Zászlóanya: kesseleökeöi Majtényi Natália bárónő (1836–1893), kesselőkeői Majthényi László báró, Hont és Nyitra vármegyék főispánjának neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Lobogj diadalmasan királyért és hazáért!*”
Egyházi személyek: nincs adat
Katonák: nincs adat
Egyéb személyek: Majthényi László báró, főispán
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 89/Zl.

42 *Pesti Hírlap*, 1898. február 9. 20. évf. 39. sz. 11. o.; HM HIM HL AKVI 7240.
43 „Hűséggel és igaz tettekkel keress hírnevet!”
44 „Igazán és őszintén.”

Budapesti Közlöny, 1872. május 29. 969. o.

63. budai honvédzászlóalj
Állomáshely: Buda
Alapítás: 1869
Parancsnok: Tersztyánszky Ágoston (1823–1909) alezredes[45]
Zászlószentelés: 1870. november 13., vasárnap, Buda, Mátyás-templom
Zászlóanya: Szász-Coburg-Koháry Klotild hercegnő (1846–1927), József Károly főherceg, a Honvédség főparancsnokának neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: Skarlátpiros bársonyszalag, aranyhímzéssel és bojtokkal. Felirata: „*Lobogj diadalmasan hazánk dicsőségére! / Clotild főherczegnő a 63- sz. zászlóaljnak. 1869.*"
Egyházi személyek: Simor János hercegprímás, bíboros
Katonák: József Károly főherceg, Ludwig von Gablenz tábornok, főhadparancsnok, Czillich Ede ezredes, budai kerületi honvédparancsnok
Egyéb személyek: Kerkapoly Károly pénzügyminiszter, Szlávy József földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter, Somssich Pál, a képviselőház elnöke, Majláth György országbíró
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 79/Zl.
Részletes beszámoló: *A Honvéd*, 1870. november 17. 327. o.
Ellenőr, 1870. október 12., 1870. november 11.

64. esztergom-komáromi honvédzászlóalj
Állomáshely: Tata
Alapítás: 1869
Parancsnok: Rényi György (1829–1891) százados
Zászlószentelés: 1872. július 16., kedd, Tata, Esterházy Miklós parkja melletti tér
Zászlóanya: orczi Orczy Mária bárónő (1815–1895), nagykárolyi Károlyi István gróf neje
Koszorúslányok: Perczel Irma, Tissler/Fittler Elle, Jankó Irma, Kisfaludy Ilka
Zászlószalag: Vörös és kék színű szalag, Szűz Mária ábrázolással és az Orczy család címerével. Felirata: „*Mennyeknek királynéja, Magyarország védasszonya, vezéreld győzelemre népedet / Hűség királyhoz és hazához, ád erőt és bátorságot / A 64-ik esztergom-komárommegyei honvédzászlóalj 1872 / Gróf Károlyi Istvánné, Orczy Mária bárónő*"
Egyházi személyek: Kis Gábor református lelkész, egy közös hadseregbeli katolikus tábori lelkész
Katonák: Ghyczy Béla ezredes, Mattyasovszky Vilmos honvéd hadnagy, zászlóalj-segédtiszt
Közreműködött a cs. és kir. 12. (Vilmos főherceg) gyalogezred zenekara.
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 196/Zl.
Részletes beszámoló: *A Honvéd*, 1872. július 26. 234–235. o.
Der Kamerad, 1872. június 24. 3. o., *Győri Közlöny*, 1872. június 25. 271. o., *A Honvéd*, 1872. szeptember 27. 308. o.

65. fehérvári honvédzászlóalj
Állomáshely: Székesfehérvár
Alapítás: 1869
Parancsnok: Ajer Mihály (1819–1899) őrnagy
Zászlószentelés: 1870. október 23., vasárnap, Székesfehérvár, Szent István-székesegyház
Zászlóanya: Habsburg–Lotaringiai Mária Dorottya főhercegnő (1867–1932), Habsburg–Lotaringiai József Károly főherceg, a Honvédség főparancsnokának lánya, nem volt jelen. Helyettesítette: cziráki és dénesfalvi Cziráky Lujza (Ludovika) grófnő (1848–1927).

45 *Kiss* 2016. 197. o.

Koszorúslányok: Szögyény Julia, Felmayer Lujza
Zászlószalag: Arannyal hímzett, zöld bársonyszalag, a jelmondatos ágon Magyarország, a másikon a Habsburg-család címerével. „*GYŐZELEMRE! / MÁRIA DOROTTYA FŐHERCZEGNŐ A FEHÉRVÁRI 65IK HONVÉD ZÁSZLÓALJNAK 1870*"
Egyházi személyek: Pauer János címzetes püspök
Katonák: Ullmann Mihály honvéd százados (ő vezényelte a zászlóaljat a szertartás alatt)
Közreműködött a cs. és kir. 43. (Alemann táborszernagy) gyalogezred zenekara.
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 137/Zl.
Részletes beszámoló: *A Honvéd*, 1870. november 3. 320. o.
Fővárosi Lapok, 1870. június 23. 688. o.

A fehérvári 65. honvéd zászlóalj zászlószalagja (HTM Fotóarchívum 14711-11)

66. tolnai honvédzászlóalj
Állomáshely: Paks
Alapítás: 1869
Parancsnok: Meyer Henrik (1821–1874) őrnagy
Zászlószentelés: 1871. október 20., péntek,[46] Paks, katolikus templom
Zászlóanya: jóbaházi Dőry Anna (1836–1890), dezséri Rudnyánszky Iván báró, 1848–1849-es huszár százados neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*A hazaszeretet vezéreljen dicsőségre!*"
Egyházi személyek: Molnár János pécsi kanonok
Katonák: nincs adat
Budapesti Közlöny, 1871. október 15. 5240. o., *Pesti Napló*, 1871. november 6., *A Honvéd*, 1871. november 17. 201. o.

67. baranya-tolnai honvédzászlóalj
Állomáshely: Mohács
Alapítás: 1869

46 Más sajtóhír szerint október 31-én, kedden volt az esemény.

Parancsnok: Horváth Pál (1825–?) őrnagy[47]
Zászlószentelés: 1873. június 2., hétfő, Mohács
Zászlóanya: borsodi és katymári Latinovits Hermina (1818–1901), bonyhádi Perczel Miklós 1848–1849-es honvéd ezredes, Pécs és Baranya vármegye főispánjának neje
Koszorúslányok: Dőri Tekla és Elvira, Kramolin Sarolta, Perczel Örzsike és Gizella, Rausz Örzsike, Rozmayer Róza
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Megtéphet csaták vihara, de állni fogsz míg élünk!*"
Egyházi személyek: nincs adat
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 169/Zl.
Katonák: nincs adat
Budapesti Közlöny, 1873. május 11. 908. o., *Fővárosi Lapok*, 1873. május 11. 472. o.

68. baranyai honvédzászlóalj
Állomáshely: Pécs
Alapítás: 1869
Parancsnok: jagócsi Péterffy Gyula (1813–1884) őrnagy
Zászlószentelés: 1871. május 21., vasárnap, Pécs
Zászlóanya: Prandau-Hilleprand Stefánia bárónő (1832–1914), székhelyi Majláth György országbíró neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Királyért és hazáért lobogjon magasan!*"
Egyházi személyek: nincs adat
Katonák: nincs adat
A zászlót és a zászlószalagot a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 133/Zl, a szalag tévesen a 76. zászlóalj zászlajához lett leltározva.
A Honvéd, 1871. március 30. 54. o., *Ellenőr*, 1871. április 23.

69. dél-somogyi honvédzászlóalj[48]
Állomáshely: Szigetvár
Alapítás: 1869
Parancsnok: dannenfeldti Pittoni Miksa lovag (1832–1906) százados
Zászlószentelés: 1874. október 28., szerda, Szigetvár, tér a vár nyugati oldalán
Zászlóanya: vizeki Tallián Matild (1821–1888), pribérdi, vuchini és dunaszekcsői Jankovich-Bésán József gróf neje, nem volt jelen. Helyettese: vizeki Tallián Rozália (1823–1890), Dr. pribéri és vuchini Jankovich László gróf, Somogy vármegye főispánjának neje.
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: Vörös bársonyszalag aranyhímzéssel és rojtokkal, az adományozó címerével, jelmondat nélkül. Felirata: „*69ik M.K. honvédzászlóalj / Jankovich Józsefné Tallian Matilde*"
Egyházi személyek: Nagy Sándor hoboli református lelkész, Polák János pécsi kanonok, Klein Gyula szigetvári rabbi
Katonák: Ghyczy Béla honvéd ezredes
Közreműködött a cs. és kir. 78. (Šokčević táborszernagy) gyalogezred zenekara.
A zászlót 160/Zl, míg a zászlószalagot 423/Zl leltári számon őrzi a Zászlógyűjtemény.
Ellenőr, 1874. november 2., *Pesti Napló*, 1874. november 14. 2. o., *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1874. november 15. 1417–1419. o., 1874. december 20. 1597 o.

70. dél-somogyi honvédzászlóalj
Állomáshely: Karád

47 HM HIM HL AKVI 35410.
48 Az alakulat 1874-től viselte ezt a megnevezést, előtte Balaton-somogyi honvédzászlóalj volt a neve.

Alapítás: 1869
Parancsnok: weslhershaini Friwisz Ferenc (1820–1896) őrnagy
Zászlószentelés: 1873. május 25., vasárnap, Karád, a város melletti erdő
Zászlóanya: vizeki Tallián Rozália (1823–1890), Dr. pribéri és vuchini Jankovich László gróf, Somogy vármegye főispánjának neje
Koszorúslányok: Gelich Emma, Udvardi Vilma, Friwisz Anna, Buchwald Berta
Zászlószalag: Arannyal hímzett vörös szalag, Magyarország és Somogy vármegye címerével. Felirata: „*Jankovich Lászlóné – Tallián Rózsa / A 70-ik m. kir. honvédzászlóalj*"
Egyházi személyek: Nagy Sándor törökkoppányi plébános, a karádi egyházkerület esperese, Szeidl (Seidl) Károly szóládi plébános, Posta Gyula látrányi plébános és Hankó (?) helybéli káplán
Katonák: Ghyczy Béla honvéd ezredes, kerületi parancsnok, Gelich Richárd honvéd ezredes, Inkey Kázmér honvéd alezredes, balatonfüredi Varga Imre honvéd őrnagy, Haskó (Haschkó) Sámuel gyalogos őrnagy, cs. és kir. 44. gyalogezred
Egyéb személyek: Jankovich László, Kacskovich Károly szolgabíró
Részletes beszámoló: *Somogy*, 1873. június 3. 1. o.
Budapesti Közlöny, 1873. június 7. 1078. o.

71. veszprémi honvédzászlóalj
Állomáshely: Veszprém
Alapítás: 1869
Parancsnok: zombatfalvi Zombat István (1825–1883) alezredes
Zászlószentelés: 1871. május 7., vasárnap, Veszprém, vásártér
Zászlóanya: kapivári Kapy Ágnes (1819–1906), eörményesi és karánsebesi Fiáth Ferenc báró, Veszprém vármegye főispánjának neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Istennel, királyért és hazáért! / Báró Fiáthné 1870*"
Egyházi személyek: Csecsinovits Ferenc veszprémi kanonok, 1848–1849-es honvéd hadnagy
Katonák: Johann von Baillou báró, nyugalmazott cs. és kir. ulánus ezredes
Egyéb személyek: Fiáth Ferenc főispán
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 185/Zl.
Részletes beszámoló: *A Honvéd*, 1871. június 1. 89. o.
Budapesti Közlöny, 1870. november 16. 7905. o., *Magyar Ujság*, 1871. május 11.

72. győr-pápai honvédzászlóalj
Állomáshely: Pápa
Alapítás: 1869
Parancsnok: Pálffy György (1830–1874) százados
Zászlószentelés: 1872. október 13., vasárnap, Pápa, Szent István vértanú-templom (nagytemplom)
Zászlóanya: galánthai Esterházy Ilona grófnő (1835–1896), galánthai Esterházy Pál gróf, 1848–1849-es honvéd ezredes neje
Koszorúslányok: Esterházy Mária grófnő, Ajkay Imréné
Pápa képviseletében: Kluge és Kuntz kisasszonyok
Győr vármegye képviseletében: Ihász Róza és Kossovits kisasszonyok
Győr képviseletében: Kranczlein Ida és Opitz Anna kisasszonyok
Győr-csanakról: Weller Trézsi és Vénesz Trezsi hajadonok
Zászlószalag: Arannyal hímzett szalag. Felirata: „*A győr-pápai 72. honvédzászlóaljnak 1872. / Lobogj és ragyogj.*"
Egyházi személyek: Bogyay Géza pápai plébános, Liszkay József református lelkész, Gyurácz János evangélikus lelkész, Lukatsek János ugodi plébános
Katonák: Artner Rezső honvéd alezredes, Gömbös Kristóf honvéd főhadnagy (1848–1849-es honvéd százados), Liptay János honvéd főhadnagy, Bíró Sándor őrnagy, cs.

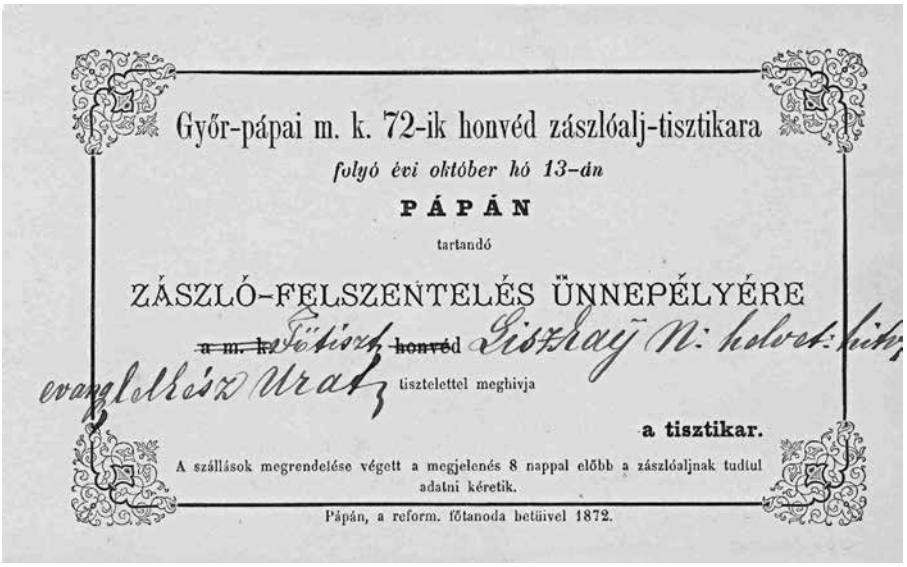
és kir. 19. gyalogezred, Egerváry József honvéd százados, Széll Mihály honvéd főhadnagy

Egyéb személyek: Viczay Héder gróf, Győr vármegye és Győr város főispánja, Gyapay Dénes alispán, Zichy Manó gróf, Laszberg Rezső gróf, Nagy Pál, Győr polgármestere, Nagy Boldizsár, Pápa főjegyzője, Martonfalvay Elek győri törvényszéki elnök, Esterházy Móric gróf

Közreműködött a cs. és kir. 19. (Rudolf koronaherceg) gyalogezred zenekara.

Részletes beszámoló: *A Honvéd*, 1872. november 8. 355. o.

Győri Közlöny, 1872. október 17. 1. o., 1872. október 20. 384. o., *Szabad Polgár*, 1872. október 17. 2. o.

Győr-pápai m. k. 72-ik honvéd zászlóalj-tisztikara

folyó évi október hó 13-án

PÁPÁN

tartandó

ZÁSZLÓ-FELSZENTELÉS ÜNNEPÉLYÉRE

~~a m. k.~~ Fölöszky ~~honvéd~~ Lisznay N. helvet. hitv.

evangelikus Urak tisztelettel meghivja

a tisztikar.

A szállások megrendelése végett a megjelenés 8 nappal előbb a zászlóaljnak tudtul adatni kéretik.

Pápán, a reform. főtanoda betüivel 1872.

Meghívó a győr-pápai 72. honvéd zászlóalj zászlószentelési ünnepélyére (HTM Plakát- és aprónyomtatványtár 2017.78.1./Nyt.)

73. mosonyi honvédzászlóalj

Állomáshely: Moson (ma Mosonmagyaróvár)

Alapítás: 1869

Parancsnok: Vlassits Konrád (1828–?) őrnagy[49]

Zászlószentelés: 1872. június 5., szerda, Moson

Zászlóanya: Habsburg–Tescheni Mária Terézia Anna főhercegnő (1845–1927), Fülöp Sándor württembergi herceg neje, nem volt jelen. Helyettese: Vlassits őrnagy neje, nincs adat.

Koszorúslányok: három fő

Zászlószalag: Arannyal hímzett, vörös bársony szalag. Felirata: „*Királyért, hazáért lángol a magyar szive!*”

Egyházi személyek: Simon Vince csornai premontrei prépost

Katonák: nincs adat

Győri Közlöny, 1872. június 9. 219. o., *Neues Fremden-Blatt*, 1870. január 23. 3. o., 1870. január 25. 7. o.

49 HM HIM HL AKVI 32884.

74. soproni honvédzászlóalj
Állomáshely: Sopron
Alapítás: 1869
Parancsnok: Artner Rezső (1816–1894) őrnagy[50]
Zászlószentelés: 1870. október 19., szerda, Sopron, Szent Júdás Tádé-templom (domonkos templom)
Zászlóanya: Habsburg–Lotaringiai Mária Valéria főhercegnő (1868–1924), I. Ferenc József király leánya, nem volt jelen. Helyettese: Trauttmansdorf-Weinsberg Mária grófnő (1847–1876), galánthai Esterházy Pál herceg, Sopron vármegye örökös főispánjának neje.
Koszorúslányok: Nagy Jolán, Szilvássy Lujza
Zászlószalag: Arannyal hímzett, fehér selyemszalag. Felirata: „*Rendületlen hűséggel szülőim és szülőföldemért! / Mária Valéria főherczegnő 1870*"
Egyházi személyek: Zalka János győri megyéspüspök
Katonák: nincs adat
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 191/Zl.
Fővárosi Lapok, 1870. június 1. 503. o., *A Honvéd*, 1870. június 9 171. o., *Budapesti Közlöny*, 1870. szeptember 29. 7070. o., *Ellenőr*, 1870. október 26., *Magyarország és a Nagyvilág*, 1870. október 30. 527. o.

75. vas-soproni honvédzászlóalj
Állomáshely: Kőszeg
Alapítás: 1869
Parancsnok: Pászthory Árpád báró (1835–1917) százados[51]
Zászlószentelés: 1872. július 21., vasárnap,[52] Kőszeg
Zászlóanya: monoszlói és monyorókeréki Erdődy Hanna grófnő (1846–1872), Széchényi Béla gróf neje
Koszorúslányok: Sényi Ilona és Amália, Amley bárónő, Toldy, Parczer és Hirtenhuber kisasszonyok
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Ha Isten velünk, ki ellenünk?*"
Egyházi személyek: Szabó Imre szombathelyi püspök
Katonák: Guido Villata von Villatburg vezérőrnagy, pallini Inkey Ede báró, nyugalmazott címzetes vezérőrnagy, Franz Abele von und zu Lilienberg báró, nyugalmazott cs. és kir. ezredes, Nagy Kálmán honvéd százados
Egyéb személyek: Széchényi Béla gróf, Ernuszt Kelemen, Vas vármegye főispánja, Chernel Elek, volt főispáni helytartó, Chernel Lajos nyugalmazott hétszemélynök, Ullmann Sándor, Kőszeg város polgármestere
Közreműködött a cs. és kir. 19. (Rudolf koronaherceg) gyalogezred zenekara.
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 186/Zl.
Részletes beszámoló: *A Honvéd*, 1872. szeptember 27. 243–244. o.
A Honvéd, 1871. január 19. 12. o., *Der Kamerad*, 1872. június 5. 4. o.

76. vasi honvédzászlóalj
Állomáshely: Körmend
Alapítás: 1869
Parancsnok: Szvetics József (1828–1912) őrnagy
Zászlószentelés: 1875. szeptember 5., vasárnap, Körmend

50 HM HIM HL AKVI 11885., halálhíre: *Pesti Napló*, 1894. január 15. 45. évf. 14. sz. 4. o.
51 https://macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=736 (Megtekintés: 2021. július 29.)
52 Az esemény eredetileg június 20-ra volt kitűzve, de a Zsófia főhercegnő halála (május 28.) után előírt udvari gyász miatt elhalasztották.

Zászlóanya: németújvári Batthyány Ludovika grófnő (1843–1882), németújvári Batthyány József gróf, Moson vármegye korábbi főispánjának neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata: „*Lobogj büszkén, porba ne hullj soha! Veled esnék el a drága haza.*"
Egyházi személyek: Szabó Imre szombathelyi püspök
Katonák: nincs adat
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 190/Zl.
Egyéb személyek: Batthyány József gróf
Ellenőr, 1875. szeptember 10., *A Hon*, 1875. szeptember 10., *Gemeinde-Zeitung*, 1875. szeptember 18.

77. balaton-zalai honvédzászlóalj
Állomáshely: Nagykanizsa
Alapítás: 1869
Parancsnok: balatonfüredi Varga Imre (1826–1894) őrnagy
Zászlószentelés: 1871. június 11., vasárnap, Nagykanizsa
Zászlóanya: radványi Győry Mária grófnő (1840–1908), muraszombathi, széchyszigeti és szapári Szapáry Géza gróf, Zala vármegye főispánjának neje
Koszorúslányok: Sümeghy Mari és Szegedi Irma, Báthor Viktória, Inkey Kázmér őrnagy nevelt lánya Stephanie
Zászlószalag: Arannyal hímzett, vörös bársony szalag. Felirata: „*Csendben, viharban, éljen a haza!*"
Egyházi személyek: Kovács Zsigmond pécsi püspök, Königmayer Károly madocsai címzetes apát
Katonák: Kéler Zsigmond őrnagy, a cs. és kir. 48. (Ernő főherceg) gyalogezred pótkeret-parancsnoka, Rudolf Gaffron-Oberstradam báró, huszár őrnagy, cs. és kir. 4. huszárezred
Egyéb személyek: Szapáry Géza gróf, főispán, Wlassics Antal városbíró, Hertelendy Kálmán országgyűlési képviselő, 1848–1849-es honvéd százados, Bessenyey Ernő, Tarnóczky Gusztáv
A zászlószentelés alkalmára ón emlékérmet verettek, felirata: JÓZSEF CS. K. FŐHERCZEG M. K. HONVÉDSÉG FŐPARANCSNOKA / M. K. BALATON ZALAI 77IK HONVÉD ZÁSZLÓALJ / GRÓF SZAPÁRY GÉZÁNÉ ZÁSZLÓANYA 1871 / ZÁSZLÓ SZENTELÉSI EMLÉK.
A zászlót és a szalagot a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári számuk 113/Zl.
Részletes beszámoló: *Zala-Somogyi Közlöny*, 1871. június 17. 1. o.
Nefelejts, 1871. május 21. 250. o., *Ellenőr*, 1871. június 13.

78. zala-muraközi honvédzászlóalj
Állomáshely: Perlak (ma: Prelog, Horvátország)
Alapítás: 1869
Parancsnok: Inkey Kázmér (1818–1882) őrnagy
Zászlószentelés: 1871. június 11., vasárnap, Nagykanizsa
Zászlóanya: radványi Győry Mária grófnő (1840–1908), muraszombathi, széchyszigeti és szapári Szapáry Géza gróf, Zala vármegye főispánjának neje
Koszorúslányok: Sümeghy Mari és Szegedi Irma, Báthor Viktória, Inkey Kázmér őrnagy nevelt lánya, Stephanie
Zászlószalag: Arannyal hímzett, vörös bársony szalag. Felirata: „*Harczban kalauzunk a dicsőség, békében a törvény!*"
Egyházi személyek: Kovács Zsigmond pécsi püspök, Königmayer Károly madocsai címzetes apát

Katonák: Kéler Zsigmond őrnagy, a cs. és kir. 48. (Ernő főherceg) gyalogezred pótkeret-parancsnoka, Rudolf Gaffron-Oberstradam báró, huszár őrnagy, cs. és kir. 4. huszárezred
Egyéb személyek: Szapáry Géza gróf, főispán, Wlassics Antal városbíró, Hertelendy Kálmán országgyűlési képviselő, 1848–1849-es honvéd százados, Bessenyey Ernő, Tarnóczky Gusztáv
Részletes beszámoló: *Zala-Somogyi Közlöny*, 1871. június 17. 1. o.
Ellenőr, 1871. június 13.

79. varasd-kőrösi, majd varasdi honvédzászlóalj
Állomáshely: Varasd (ma: Varaždin, Horvátország)
Alapítás: 1869
Zászlószalag: Zöld plüss szalag ezüst- és selyemhímzéssel, címerekkel díszítve. Felirata horvát nyelvű: „*79. Domobranstvena četa u Varaždinu / Za Kralja i. Domovinu!*" („Varasdi 79. honvéd zászlóalj / Királyért és hazáért")
A 79. zászlóalj zászlószenteléséről nem sikerült adatokat fellelni. A zászlót azonban minden bizonnyal felszentelték, a Horvát Nemzeti Múzeum gyűjteményében ugyanis megtalálható a zászló szalagja.[53]

80. zágrábi honvédzászlóalj
Állomáshely: Zágráb (ma: Zagreb, Horvátország)
Alapítás: 1869
Parancsnok: gomirjei Musulin Emil (1831–1904) őrnagy[54]
Zászlószentelés: 1870. szeptember 18., vasárnap, Zágráb, katedrális (Nagyboldogasszony, Szent István és Szent László-székesegyház)
Zászlóanya: szomszédvári és medvedgrádi Sermage Antónia grófnő (1826–1913), nyéki Rauch Levin báró, horvát bán neje
Koszorúslányok: Dutkovics és Dollhopf kisasszonyok
Zászlószalag: Vörös és aranybarna bársony, selyem- és aranyhímzéssel, címerekkel díszítve. Felirata horvát nyelvű: „*80. zagrebačka domobranstvena četa / Antonija baronica rodj. grofica Sermage / Za kralja i domovinu / 1870*" („80. zágrábi honvéd zászlóalj / Antónia báróné született Sermage grófnő / Királyért és hazáért / 1870")
Egyházi személyek: Mihalovics József (Josip Mihalović) zágrábi érsek, Pavletics kanonok
Katonák: Mollináry Antal altábornagy, Ludwig Fromm altábornagy, Kulmer Frigyes gróf, honvéd ezredes, kerületi parancsnok
Egyéb személyek: Rauch Levin horvát bán, Bogovics Imre (Mirko), Zágráb vármegye főispánja, Zlatarovics Róbert, a horvát kormány belügyi osztályának főnöke
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 134/Zl, a szalag a Horvát Nemzeti Múzeum gyűjteményében található.[55]
Részletes beszámoló: *A Honvéd*, 1870. szeptember 29. 298. o.
A Hon, 1870. szeptember 11., *Ellenőr*, 1870. szeptember 22.

81. szlavóniai honvédzászlóalj
Állomáshely: Verőce (ma: Virovitica, Horvátország)
Alapítás: 1869
Zászlóanya: vizeki Tallián Rozália bárónő (1823–1890), pribérdi és vuchini Jankovich László gróf, Somogy vármegye főispánjának neje

53 Leltári száma: HPM/PMH 9095. Közli: *Jelena Borošak-Marijanovic:* Flags through the centuries: catalogue of museum collection flags and flag streamers. Zagreb, 1996. (a továbbiakban: *Borošak-Marijanovic* 1996.) 156., 158. o.
54 *Kiss* 2016. 147–148. o.
55 Leltári száma: HPM/PMH 9126. Közli: *Borošak-Marijanovic* 1996. 157., 159. o.

Zászlószalag: Arannyal hímzett, vörös selyemszalag, az adományozó családi és Verőce vármegye címerével díszítve. Felirata horvát nyelvű: „*Rosalia Jankovich rod. Tallián / 81-ga Domobranstvena četa.*" („Jankovich Rozália született Tallián / 81. honvéd zászlóalj").

A 81. zászlóalj zászlószenteléséről nem sikerült adatokat fellelni. A zászlót azonban minden bizonnyal felszentelték, a Horvát Nemzeti Múzeum gyűjteményében ugyanis megtalálható a zászló szalagja.[56]

82. szerémi honvédzászlóalj

Állomáshely: Vukovár (ma Vukovar, Horvátország), 1873-tól Vinkovce (ma: Vinkovci, Horvátország)

Alapítás: 1869

Zászlószalag: Ezüsttel hímzett, zöld plüss és fehér selyemszalag, címerekkel díszítve. Felirata horvát nyelvű: „*82. Domobranstvena četa u Vukovaru / Za Kralja i Domovinu!*" („82. vukovári honvéd zászlóalj / Királyért és hazáért!")

A 82. zászlóalj zászlószenteléséről nem sikerült adatokat fellelni. A zászlót azonban minden bizonnyal felszentelték, a Horvát Nemzeti Múzeum gyűjteményében ugyanis megtalálható a zászló szalagja.[57]

83. sziszeki honvédzászlóalj

Állomáshely: Sziszek (ma: Sisak, Horvátország)

Alapítás: 1872

Parancsnok: Heinisch Ede alezredes

Zászlószentelés: 1878[58]

Zászlóanya: Anka Muzler[59]

Zászlószalag: Rózsaszín selyemszalag, arany- és ezüsthímzéssel. Felirata horvát nyelvű: „*83 Sisački Domobranski Baon / Viernost Hrabrost / Anka Muzler (kuma) 1878*" („83. sziszeki honvéd zászlóalj / Hűség Bátorság / Anka Muzler (keresztanya) 1878")

A 83. zászlóalj zászlószenteléséről nem sikerült adatokat fellelni. A zászlót azonban minden bizonnyal felszentelték, a Horvát Nemzeti Múzeum gyűjteményében ugyanis megtalálható a zászló, a hozzá tartozó szalaggal együtt. A csapatzászlót az egykori m. kir. 27. eszéki honvéd gyalogezred szolgáltatta be 1919-ben.[60]

84. belovári honvédzászlóalj

Állomáshely: Belovár (ma: Bjelovar, Horvátország)

Alapítás: 1872

Parancsnok: Kollibas Máté (Matija Kollibaš) (1831–1906) őrnagy[61]

Zászlószentelés: 1874[62]

Zászlóanya: Montbel Lujza (Ludovika) grófnő (1836–1923), daruvári Jankovich Gyula gróf neje

Zászlószalag: Arannyal és ezüsttel hímzett, kék selyem szalag, az adományozó és Belovár címerével. Felirata horvát nyelvű: „*Ljudevita grofica Janković Montbel / Bog Kralj Dom! / Sreća i pobjeda / Belovarskoj 84. domobranskoj četa*" („Janković Montbel Ludovika grófné / Isten Király Haza / Boldogság és győzelem / Belovári 84. honvéd zászlóalj")

56 Leltári száma: HPM/PMH 9084. Közli: *Borošak-Marijanovic* 1996. 157., 158. o.

57 Leltári száma: HPM/PMH 9102. Közli: *Borošak-Marijanovic* 1996. 157., 158. o.

58 A szalag felirata alapján valószínűsíthető.

59 Feltehetőleg Muzler József sziszeki alispán neje, esetleg leánya lehetett.

60 Leltári száma: HPM/PMH 2154, a szalagé HPM/PMH 2154a. Közli: *Borošak-Marijanovic* 1996. 127–128. o.

61 OSZK Gyászjelentések https://dspace.oszk.hu/bitstream/handle/20.500.12346/197409/4311487_00537_mormon.jpg (Megtekintés: 2021. július 26.)

62 A zászlórúdba vésett évszám szerint.

A zászlót és a hozzá tartozó szalagot a Horvát Nemzeti Múzeum őrzi.[63]

85. duna-temesközi honvédzászlóalj
Állomáshely: Pancsova (ma: Pančevo, Szerbia)
Alapítás: 1872
Parancsnok: Klempa Sándor (1825–1906) alezredes[64]
Zászlószentelés: 1878. október 15., kedd, Pancsova, főtér
Zászlóanya: csávosi és bobdai Csávossy Jozefine (1845–1915), bobdai Gyertyánffy János, Torontál vármegye közigazgatási bizottsági tagjának neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: Egyik felén piros, a másikon zöld színű, arannyal hímzett szalag. Felirata: „*Láss ragyogó napot és indúlj sorsodnak elébe! / A temesközi 85. sz. m. k. honvédzászlóaljnak bogdáni Gyertyánffy szül. Csávossy Jozefa*"
Egyházi személyek: nincs adat
Katonák: nincs adat
Egyéb személyek: Stancsics György pancsovai főispán, Gyertyánffy János, Vidovich Bonaventura reálgimnáziumi igazgató
Közreműködött a cs. és kir. 64. (Károly Sándor szász-weimar-eisenachi nagyherceg) gyalogezred zenekara.
A szegbeveréshez használt kalapácsot a Hadtörténeti Múzeum Tárgyi Emlékanyag Gyűjteménye őrzi, leltári száma: 2018.2.1./TE.[65] A kalapácson a következő felirat olvasható: „*Emlékül ifj. Gyertyánffy Jánosnő született Csávossy Josefa úrhölgy Zászlóanyának A m. kir. dunatemesközi 85ik honvéd Zászlóalj tisztikarától 1878 Október hó 15 ik.*"
Ellenőr, 1878. október 19.

86. szörényi honvédzászlóalj
Állomáshely: Ó-Orsova[66]
Alapítás: 1872
Parancsnok: Gyorgyevics György (1823–1903) alezredes[67]
Zászlószentelés: 1877. október 10., szerda, Ó-Orsova
Zászlóanya: ebeczki Blaskovich Gizella (1860–1940), nem volt jelen. Helyettese nem volt.
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: Arannyal hímzett szalag. Felirata: „*Blaskovich Gizella 1877 / Vészben légy hatalom!*" A szalag Bécsben készült.
Egyházi személyek: nincs adat
Katonák: nincs adat
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 77/Zl.
Szegedi Híradó, 1877. augusztus 26., *Ellenőr*, 1877. október 17., *Magyar Polgár*, 1877. október 18.

87. otočaci honvédzászlóalj
Állomáshely: Goszpics (ma: Gospić, Horvátország)
Alapítás: 1873

63 Leltári száma: HPM/PMH 10608, a szalagé: HPM/PMH 9124. Közli: *Borošak-Marijanovic* 1996. 126–127. o.
64 *Kempelen Béla:* Magyar nemes családok. Pótlék. Klempa család. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Kempelen-kempelen-bela-magyar-nemes-csaladok-1/potlek-1645B/klempa-17609/ (Megtekintés: 2021. július 30.)
65 *Sallay – Závodi* 2019. 106. o.
66 Ma Románia területe, de maga a település megszűnt, 1970-ben a Vaskapu I. vízerőmű megépítésekor elárasztották.
67 *Kiss* 2016. 89–90. o.

A rendelkezésre álló információk szerint az alakulat zászlajának felszentelésére nem került sor.

88. ogulini honvédzászlóalj
Állomáshely: Zengg (ma: Senj, Horvátország), 1874-től Ogulin (ma: Ogulin, Horvátország)
Alapítás: 1873
A rendelkezésre álló információk szerint az alakulat zászlajának felszentelésére nem került sor.

89. szluini honvédzászlóalj
Állomáshely: Szvarcsa (ma: Svarča, Horvátország)
Alapítás: 1873
A rendelkezésre álló információk szerint az alakulat zászlajának felszentelésére nem került sor.

90. glinai honvédzászlóalj
Állomáshely: Glina (ma: Glina, Horvátország)
Alapítás: 1873
Parancsnok: Januškovec József őrnagy
Zászlószentelés: 1877
Zászlóanya: Louisa von Drachse-Wartinberg grófnő (1853–1924), Arthur von Schlippenbach gróf neje
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: Ezüsttel hímzett, kék bársonyszalag, címerekkel díszítve. Felirata horvát nyelvű: „*KR. 90. DOMOBR. BATAIL U GLINU / ZA KRALJA I DOMOVINU / 1877 / LOUISA GROFFICA SCHLIPPENBACH*" („Királyi 90. glinai honvéd zászlóalj / Királyért és hazáért / 1877 / Louisa Slippenbach grófné")
Egyházi személyek: nincs adat
Katonák: nincs adat
A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 134/Zl. A zászlószalagot a Horvát Nemzeti Múzeum őrzi, 1919-ben került a gyűjteménybe az egykori m. kir. 27. eszéki honvéd gyalogezredtől.[68]

91. gradiskai honvédzászlóalj
Állomáshely: Új-Gradiska (ma: Nova Gradiška, Horvátország)
Alapítás: 1873
Parancsnok: nincs adat
Zászlószentelés: 1877 vagy később
Zászlóanya: Deym-Stritez Ludmilla grófnő (1842–1925), pallini Inkey Ferdinánd báró neje[69]
Koszorúslányok: nincs adat
Zászlószalag: nincs adat. Felirata:[70] „*Inkey Ludmilla bárónő, született Deym grófnő / Királyért és hazáért*"
Egyházi személyek: nincs adat
Katonák: nincs adat

92. pétervárad honvédzászlóalj
Állomáshely: Mitrovic (ma: Sremska Mitrovica, Szerbia)
Alapítás: 1873

68 Leltári száma: HPM/PMH 9107. Közli: *Borošak-Marijanovic* 1996. 157–159. o.
69 HM HIM HL HFP 62. doboz 81/eln.-1879. Zászlószalagra hímzett jelmondatok.
70 A felirat minden bizonnyal horvát nyelvű volt, azonban csak a magyar átirat maradt fenn.

A zászlót a Hadtörténeti Múzeum Zászlógyűjteménye őrzi, leltári száma 105/Zl. A törzslapon olvasható feljegyzés szerint a zászlót 1881-ben szentelték fel, a zászlóanya bizonyos M. Chotek Vilma grófnő volt, ezt azonban más forrásokkal nem sikerült alátámasztani.

The Inauguration of Standards of Royal Hungarian Army Battalions – A Databank

The infantry of the Royal Hungarian Army created after the Compromise of 1867 was organised into 92 separate battalions. Each battalion was supplied with an M 1869 standard. A few years after the establishment of this force, new standards were invariably inaugurated in festive circumstances. Prepared with the help of documents from the archives and material from the press at the time, this databank contains information on the inauguration of individual standards.

Die Fahnenweihe der königlich ungarischen Honvéd-Bataillone – Datensammlung

Die nach dem Ausgleich von 1867 ins Leben gerufene Infanterie der königlich ungarischen Honvéd-Armee wurde in 92 selbstständige Bataillone organisiert. Sie alle wurden mit Truppenfahnen M 1869 versehen, die einige Jahre nach der Bildung feierlich eingeweiht wurden. Mit Hilfe von Archivdokumenten und zeitgenössischen Zeitungsartikeln wurde diese Datensammlung fertiggestellt, in welcher die auffindbaren Informationen über die einzelnen Fahnenweihen zusammengetragen wurden.

A KÖTET SZERZŐI

Bálint Ferenc – történész-muzeológus, főmuzeológus, HM HIM Hadtörténeti Múzeum

Gondos László – történész-muzeológus, muzeológus, HM HIM Hadtörténeti Múzeum

Hermann Róbert – történész, a HM HIM parancsnokának tudományos helyettese

Jamrich Viktor – történész-muzeológus, muzeológus, HM HIM Hadtörténeti Múzeum

Kaba Eszter – levéltáros, könyvtáros, Politikatörténeti Intézet

Kreutzer Andrea – történész-muzeológus, könyvtáros, főmuzeológus, HM HIM Hadtörténeti Múzeum

Kulcsár Viktor – hadtörténész, HM HIM Hadtörténeti Múzeum

Mátyássy Gabriella – fém-ötvös restaurátor művész, főrestaurátor, HM HIM Hadtörténeti Múzeum

Nagy-Lukács Fanni – történész-muzeológus, muzeológus, HM HIM Hadtörténeti Múzeum

Pap Péter – lőfegyver-szakíró

Polgár Balázs – régész, muzeológus, HM HIM Hadtörténeti Múzeum

Prím József – fém-ötvös restaurátor művész, főrestaurátor, HM HIM Hadtörténeti Múzeum

Sallay Gergely Pál – történész-muzeológus, főmuzeológus, osztályvezető, HM HIM Hadtörténeti Múzeum

Samu Gergő Botond – történész, kutató, Országos Széchényi Könyvtár Térképtár

Soltész Ferenc Gábor – numizmatikus, Magyar Numizmatikai Társulat

Soltész Márton – irodalomtörténész, szerkesztő, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Politika- és Államelméleti Kutatóintézet

Szatmári András – gépészmérnök, muzeológus, HM HIM Hadtörténeti Múzeum

Szántó Nóra – történész-muzeológus, főmuzeológus, osztályvezető, HM HIM Hadtörténeti Múzeum

Szentváry-Lukács János – nyugalmazott egyetemi adjunktus

Szoleczky Emese – történész-muzeológus, főmuzeológus, HM HIM Hadtörténeti Múzeum

Závodi Szilvia – történész-muzeológus, tudományos titkár, HM HIM Hadtörténeti Múzeum

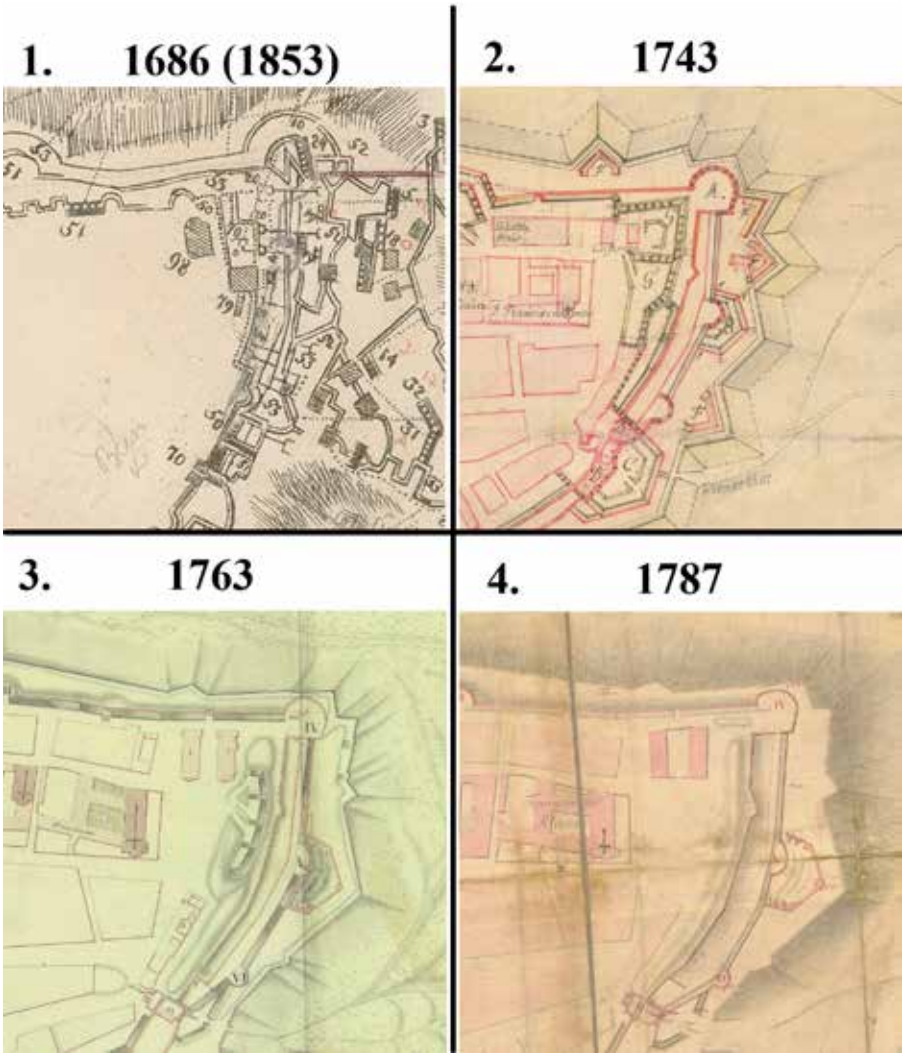
KÉPMELLÉKLET

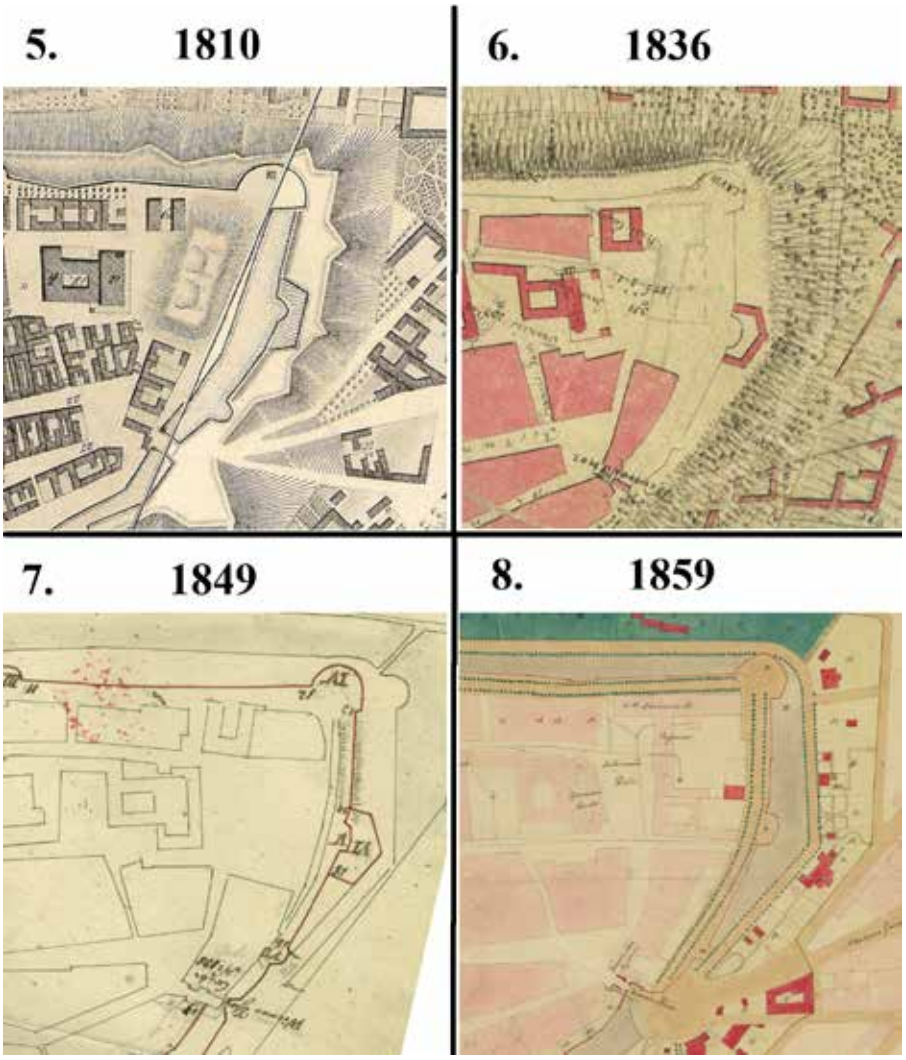
Illyés Antal: Kisplasztika-rekonstrukció Teleki Blanka önportréjáról

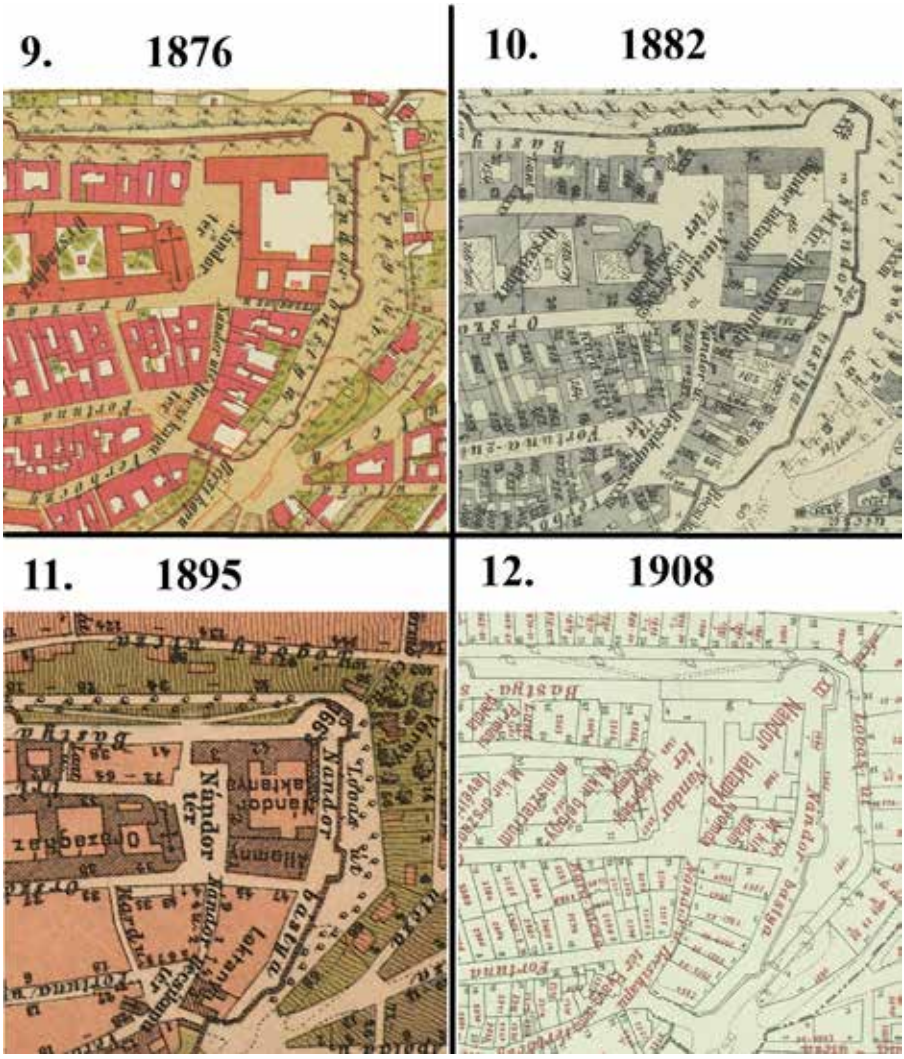
A mellény elölről. HTM Tárgyi Emlékanyag Gyűjtemény, leltári szám: 2018.5.1./TE

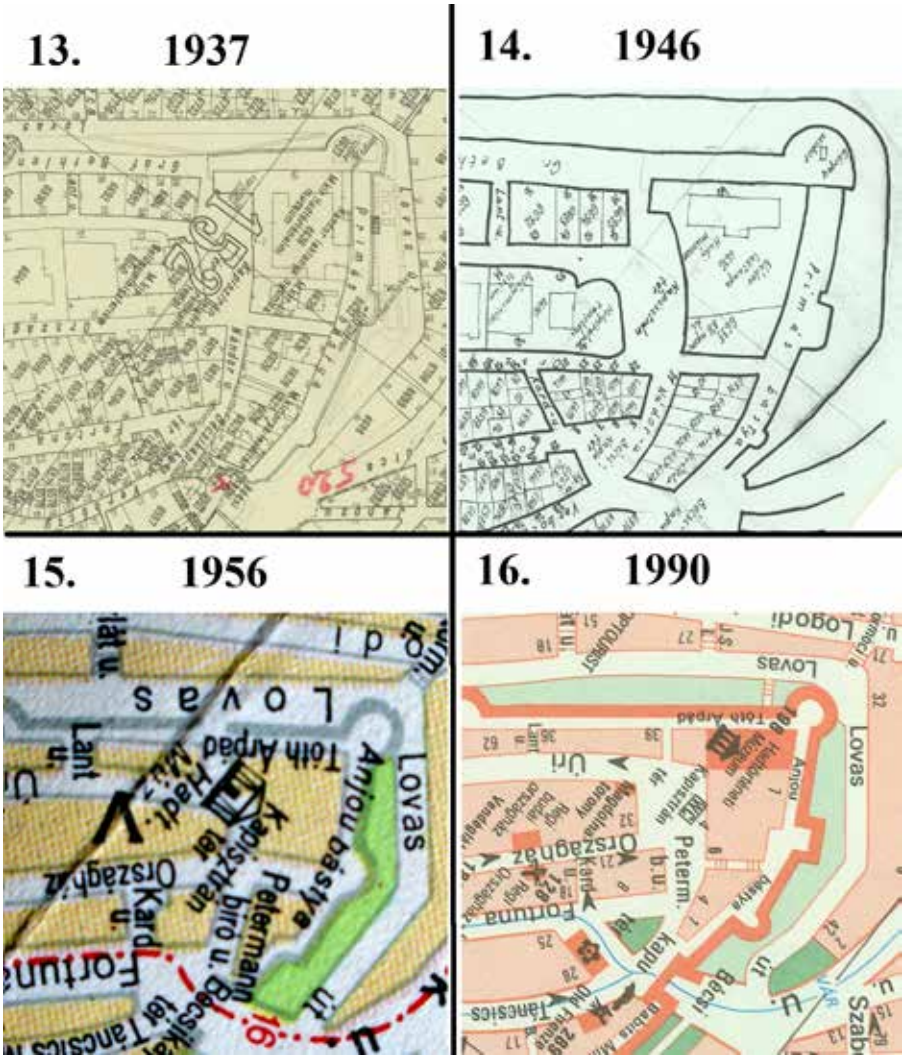
1. kép: Juvigny's Plan der Belagerung Ofen's, 1853;
2. kép: Plan der könig. Haupt Stadt und Vestung Ofen…, 1743 (másolat);
3. kép: Raports Plan von der k. k. Vestung Ofen…, 1863 (másolat);
4. kép: Situations Plan von der k. k. Festung Ofen…, 1787 körül (másolat)

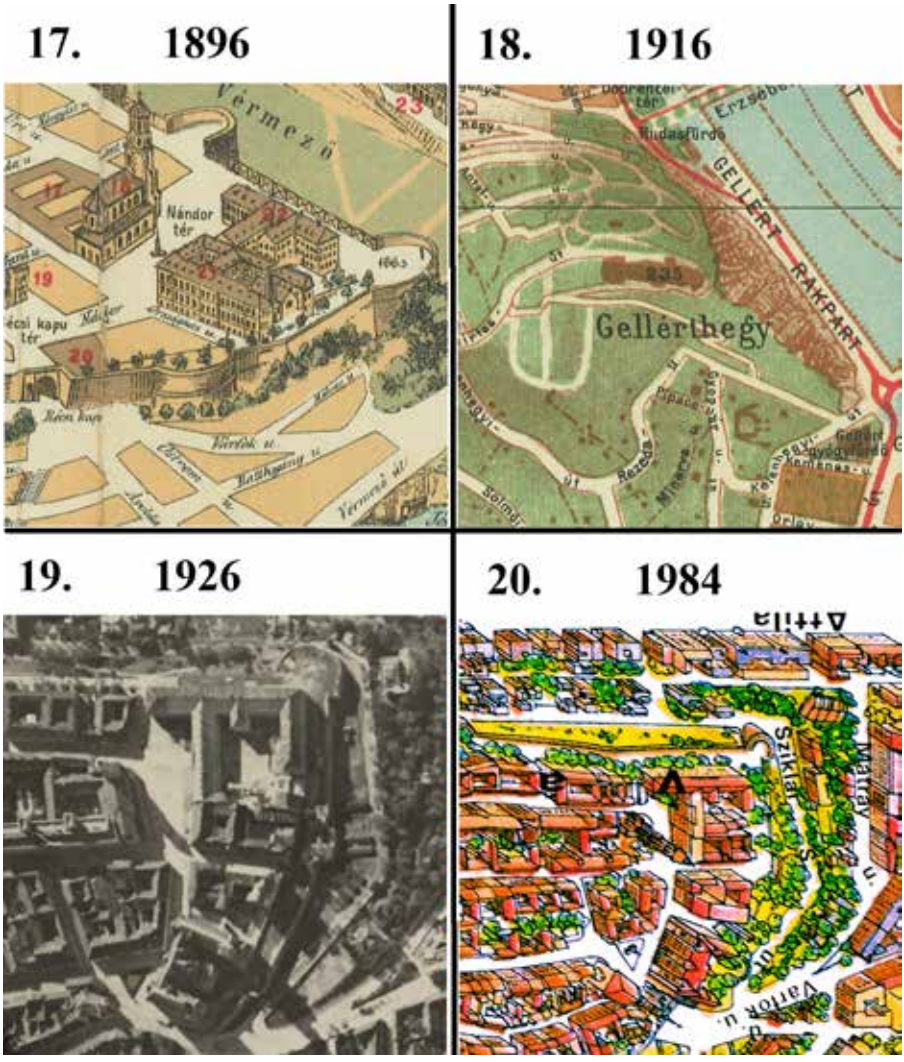
5. kép: Plan der beyden Königl. freyen Hauptstädte Ungerns Ofen und Pest, 1810;
6. kép: Umgebung von Ofen und Pesth, 1836;
7. kép: A budai Vár alaprajza, 1849 (másolat);
8. kép: A budai Vár részletes térképe, 1859

9. kép: Budapest főváros budai része egész területének térképe, 1876;
10. kép: Buda-Pest főváros beltelkeinek átnézeti térképe, 1882;
11. kép: Budapest fő- és székváros térképe, 1895;
12. kép: Budapest székesfőváros területének térképe, 1908

13. kép: Budapest székesfőváros területének átnézeti térképe, 1937;
14. kép: Budai Vár helyszínrajza, 1946;
15. kép: Budapest belső területe, 1956;
16. kép: Budapest belső területe, 1990

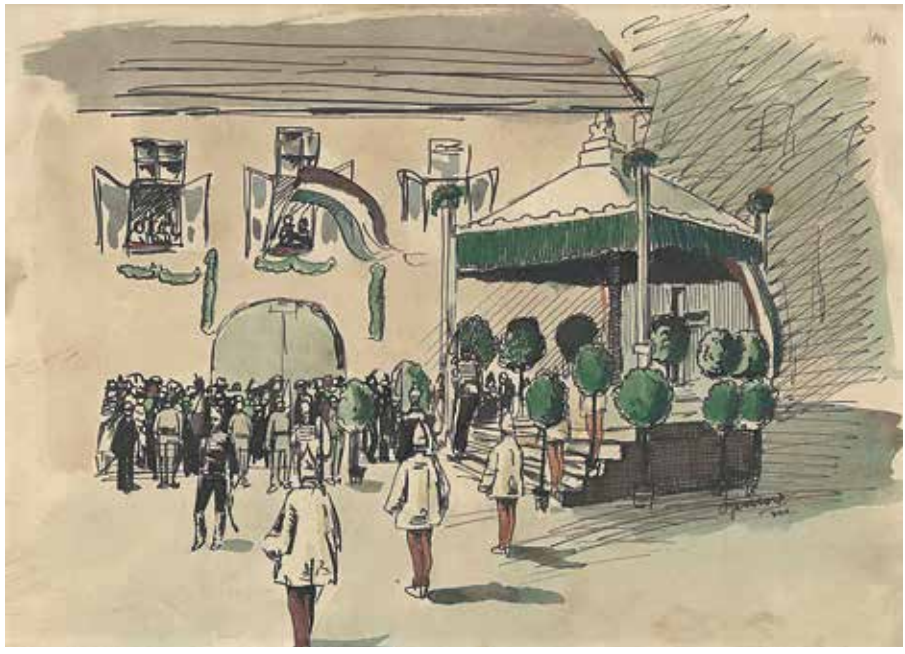
17. kép: Budapest 1896. Tájékozási tervrajz, 1896;
18. kép: Budapest székesfőváros térképe, 1916;
19. kép: Légifotó 1925-ből;
20. kép: Budapest, 1984

Az ünnepség plakátja. Nikássy Lajos alkotása.
HTM Plakát- és aprónyomtatványtár, leltári szám: 4031/Nyt

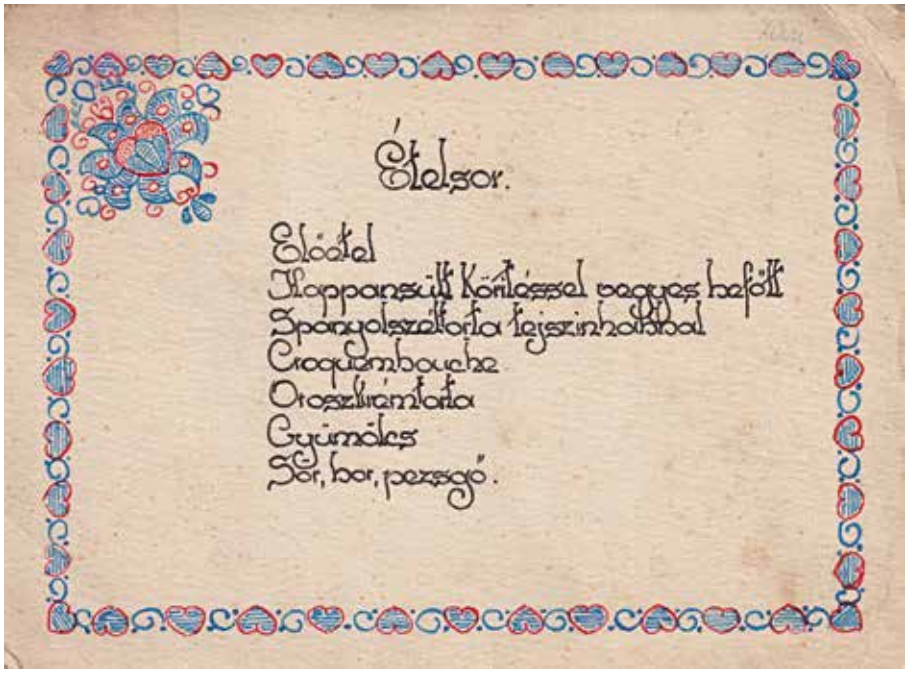
A fellobogózott Dísz tér, a Honvédelmi Minisztérium erkélyéről nézve. Bechtold Jakab alkotása. HTM Képzőművészeti Gyűjtemény, leltári szám: 6545/Kp

A Dísz téren felállított oltár. Bechtold Jakab alkotása. HTM Képzőművészeti Gyűjtemény, leltári szám: 2006.121.1./Kp

Aggházy Kamil akadémiai jutalomérme

Menükártya

Palotay Alice tanárnő festménye a balatonlellei üdülőről

A Hadtörténeti Múzeum porcelánpipái

Dessewffy Arisztid pipája

Tajtékpipa magyar–török csatajelenetet ábrázoló faragással

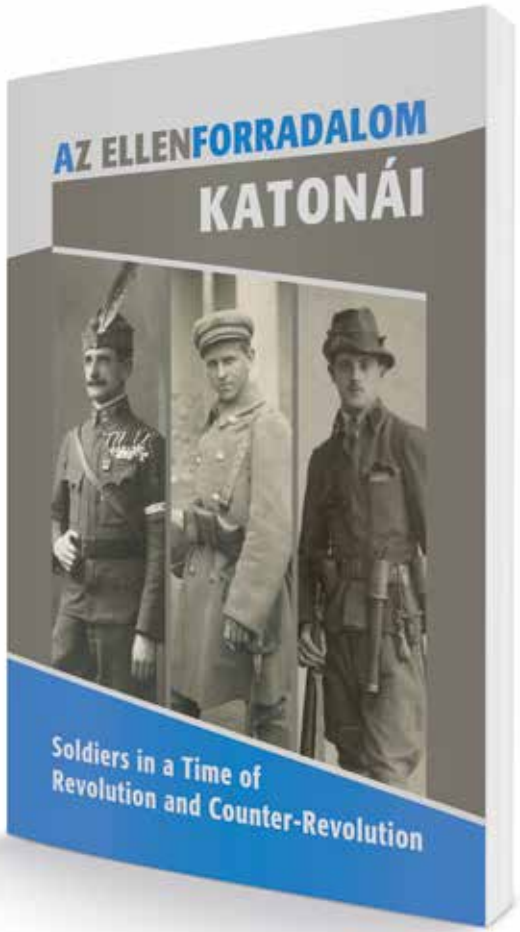
Tajtékpipa huszárábrázolással

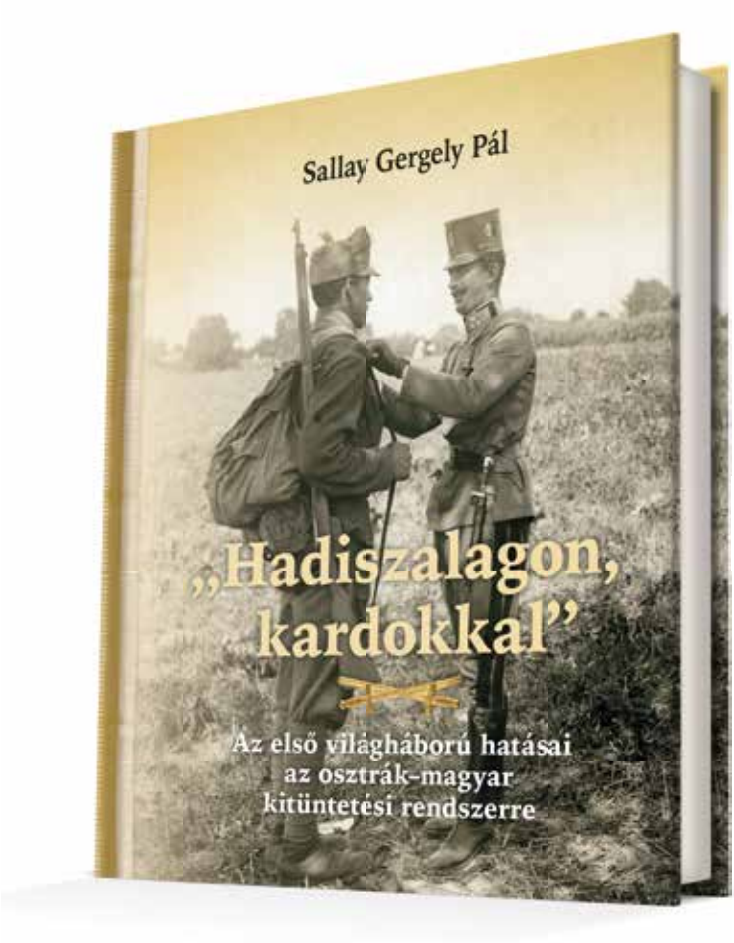
A gyulafehérvári 20. honvéd zászlóalj zászlószalagja.
HTM Zászlógyűjtemény, leltári szám: 413/Zl

A zempléni 40. honvéd zászlóalj zászlószalagja
HTM Zászlógyűjtemény, leltári szám: 427/Zl

A Hadtörténeti Múzeum „Piavétól a Donig, a Dontól a Dunáig" című állandó kiállítása Magyarország 1918–1945 közötti katonai történetét mutatja be. Az első világháborút követő évek centenáriumán a kiállítás tartalmilag és technikailag is megújult, így az 1918–1921 közötti sorsfordító történelmi eseményeket látványosabb, élményközpontúbb, az oktatás számára is eredményesebb módon tárja a látogatók elé, szemlélteti a világháború utáni politikai és társadalmi változásokat, a Kárpát-medencei katonai konfliktusok és a Trianoni békeszerződés hatásait Magyarország történetére és haderejére. A kiállítást kísérő kiadvány a viharos évek alatt a különböző politikai és valóságos frontokon megforduló magyar katonát hozza közel az érdeklődőkhöz. A forradalmak és az ellenforradalom fegyveres szervezeteinek tagjai a széthullott Osztrák–Magyar Monarchia haderejének egykori egyenruhájába öltözve, ideológiai pártállásukat jellegzetes jelvényekkel hangsúlyozva éltek és haltak meg azokban a zűrzavaros, sorsfordító hónapokban. A kiadvány színes oldalain rekonstruált viseleteket tanulmányozhat az olvasó – az alakok visszaköszönnek a kiállítási tárlókban –, a korabeli, fekete-fehér fotóanyag pedig az egykori katonák arcát mutatja. A tájékozódást tovább segítik a tárlat szöveges és képi tartalmai.

Az első világháború jelentős változásokat hozott az osztrák–magyar kitüntetési rendszerben. Az elhúzódó, hatalmas tömegeket (katonákat és civileket egyaránt) mozgósító, a korábbiaktól jellegében is eltérő Nagy Háború „elismerési igényei” valamennyi előző fegyveres konfliktusét felülmúlták. Sallay Gergely Pál kötetében az osztrák–magyar kitüntetési rendszer első világháború alatti változásait veszi sorra. A korabeli források részletes vizsgálatára épülő, a tárgykört a maga teljességében bemutató könyv írásban és képben egyaránt számot ad az első világháború osztrák–magyar kitüntetéstörténeti változásairól, mind időrendi, mind tematikus megközelítésben, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum gazdag gyűjteményi (könyvtári, levéltári és múzeumi) anyagát forrásként és szemléltetésként is felhasználva. A kötet egyszerre tudományos igényű szakmunka, illetve laikusok és szakemberek által is haszonnal forgatható, látványos kép- és adattár.